ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН
Књига 27/2

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Слика на корицама:
Ежен Делакроа, *Слобода води народ*, јул 1830. године

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ГРАЂАНСКА ЕВРОПА (1770–1914)

ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА ЕВРОПЕ (1815–1871)

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд

Уредник
мр НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
др МИЛОРАД МАРЈАНОВИЋ

За издавача
МИЛОЉУБ АЛБИЈАНИЋ,
директор и главни уредник

ISBN 978-86-17-17257-0

Садржај

ГЛАВА ШЕСТА

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ ЕВРОПЕ 1815–1848.

„Реконструкција Европе"

Падом Наполеона и Бечким конгресом 1814–1815. године завршава се један значајан и крајње узнемирени период европске и светске историје: период револуција и великих ратова који су потресали континенте близу пола века (1770–1815). Истовремено, тада почиње један нови период (1815–1830–1848) обележен двема потпуно опречним тенденцијама и тежњама. С једне стране, привремени победник – феудално-апсолутистичка реакција – настоји, свим расположивим снагама државних моћи, не само да заустави наступ и даљи ход буржоаске револуције већ и да потре што већи број њених тековина и да у што потпунијој мери рестаурише старе политичке режиме, па и старе облике социјалних и економских односа. С друге стране, нове друштвене снаге, израсле и стасале у току епохе револуција, а и даље у порасту, бориће се за очување и што доследније остваривање њених тековина.

Упркос чињеници што ће политичка реакција после 1815. године давати утисак свемоћи и тријумфалне снаге, њене тежње, гледане на иоле дужи рок, показаће се илузорним. Ако су у годинама најжешће реакције и рестаурације (1815–1830) у већини европских земаља и обновљене најважније форме предреволуционарних политичких режима, „социјалне тековине револуције остале су нетакнуте", као што су очуване, продужене и проширене најважније тенденције у развоју грађанске друштвене и политичке мисли и идеологије, грађанске културе и науке. И привредни развој је, као што смо видели, наставио да ломи – брже или спорије – традиционалне оквире и основе реалног живота. Чак и на политичком плану, неке вредне тековине епохе револуција нису могле бити напросто збрисане налетом реакције. Једна од тих тековина је конституционализам, тј. принцип поделе власти између владара и народног представништва. Ма колико редукован и ограничен, уставни поредак преживео је Наполеонов слом и, макар као политичко начело, одржао се и после 1815. године у низу европских држава: у Француској, Баварској, Насау, Виртембергу, Бадену и Хесен-Дармштату. Уставност се до 1830. године проширила на

петнаест немачких држава. Она је обезбеђивала известан степен деобе власти између полуапсолутистичких владара и дводомних скупштина, у којима је господарила земљишна аристократија удружена са танким слојем крупне буржоазије.

Борба либералне буржоазије омогућила је, од 30-их година, постепено претварање уставности у парламентаризам у којем су се ширила права народних представништава и у којем се, као у Енглеској и Француској, парламентарни систем полагано прилагођавао развијеном грађанском друштву и његовим економским, социјалним и политичким потребама. Економска развијеност омогућила је Британији да та прилагођавања изврши еволутивним путем, с мање сукоба и потреса, док се то на Континенту често изводило кроз жестоке и крваве револуционарне обрачуне.

Тако су европски народи управо захваљујући наслеђу Француске револуције, у епохи либералног капитализма дефинитивно изашли на политичку сцену историје, да би ту трајно и остали. Испунила се жеља Жила Мишлеа: народ је стекао храброст да сам поведе рачуна о питању власти и о питањима сопствене судбине. То не значи, наравно, да је власт и доспела у руке читавог народа. Јер, индустријска револуција донела је богатство буржоазији а богатство је значило и друштвену и политичку моћ. До половине XIX века у многим земљама Европе (у Немачкој, Русији, Хабсбуршкој монархији, Шпанији, Италији, Турској) чак ни буржоазија неће бити у стању да политички надвлада аристократију. Тамо су „стари режими" још увек чврсто држали владајуће политичке позиције у држави, које су биле монопол дворова, племства, свештенства и војно-административне бирократије. У Енглеској, Француској, Холандији, Белгији и скандинавским државама, од 30-их година буржоазији више нико није могао стати на пут да управу земљом узме у руке. „Аристокрација је још с великом муком успевала да одбрани своја последња упоришта – дипломатију и војску." Сва остала кључна места у парламентима, у администрацији и јавним службама, припадала су првенствено представницима крупне буржоазије и заступницима њених интереса и погледа из редова интелигенције.

У политичком животу европских земаља све значајнију улогу стиче и лево, демократски оријентисано грађанство (трговци, занатлије, ситна и средња буржоазија слободних професија) и његова интелектуална елита из редова правника, публициста, писаца, уметника, студената, ђака, лекара, апотекара, професора, чиновника. Они су носиоци радикалног отпора превласти, како аристократије и апсолутистичких дворова, тако и недемократске крупне бужоазије. За овим грађанством иду често и пролетерски слојеви друштва, што још више радикализује његову политичку активност, која се изводи и у заверама, побунама и на барикадама.

Растућа улога свих слојева буржоазије у политичком животу европских земаља током читаве епохе либералног капитализма, па и у раздобљу од 1815. до 1848. године била је резултат не само победе економских и друштвених начела грађанства већ и све веће експанзије образовања у јавном животу. Основно школство је, постепено, добијало обавезни карактер, док се убрзано ширило и средње стручно и опште образовање. „Енглеска public school, француски лицеј и њемачка гимназија одгајале су интелектуалну елиту." Са исходиштима у просветитељству и рационализму, грађанска култура Европе поприма, у XIX веку, универзални карактер. По својим обележјима она је била „разумска и сентиментална, емпиријска и рефлексивна, утилитаристичка и идеалистичка", док је по функцији била васпитно-образовно и друштвено-политички усмерена. Та је функција била еманципаторска и хуманистичка у смислу грађанских схватања слободе, човечности и морала. „Политички јој је идеал био слободан и разуман грађанин, по правима и дужностима изједначен с осталим грађанима, дакле, citoyen..." Ради образовања и васпитавања таквог грађанина сама држава бавила се културном и просветном политиком, увођењем шире мреже основног образовања, педагошким реформама, отварањем школа и универзитета различитог профила итд. У новом систему образовања, који се стварао, јаз између хуманистичког и „реалног" (радног) образовања лако се уочавао и одговарао је расцепу који је постојао између умног и физичког рада. Хуманистичко образовање је од стране политике добило функцију „обликовања" јавног мњења, до којег се у либералној и демократској грађанској држави много држало. А то мњење изражавало се у новинама, часописима, књигама и другим облицима писане и јавно изговорене речи, затим у салонима, клубовима, кафанама и другим ужим и ширим скуповима грађана. Тим путевима је „између старе аристократије и необразованог пука ступила на позорницу *образована елита* као говорник и представник грађанства". Њеном утицају, што значи и утицају грађанског духа, није могла да одоли ни традиционална установа такве снаге каква је била црква, у којој се такође јављао реформаторски дух. Интелектуална елита, о којој је реч, биће заштитник основа буржоаског система, али и носилац многих иницијатива за његово поправљање, путем ублажавања или елиминисања његових најзаоштренијих противречности и најгрубљих суровости индустријског преображаја.

И многи носиоци нове социјалистичке мисли, као и млади раднички покрет, који се јавио у епохи либералног капитализма, претрпели су доста утицаја грађанског духа, идеологије и културе, али су већ и до 1848. године испољили и своје прве теоријске, као и практичне, социјално-политичке иницијативе које су биле уперене против самих основа капиталистичког система. Ако се то не може рећи за енглески тредјунионизам и задружни покрет попут „рочделских пионира правде", ако се то исто тако не може рећи за идеолошке концепте многих социјалиста утописта, за револуцио-

нарне бунтове француског и немачког пролетаријата, за организацију Савеза комуниста, и за прве идеје Маркса и Енгелса, несумњиво може.

Кад се баци најобухватнији поглед на политичке, класне и међународне односе епохе либералног капитализма, па и на раздобље до револуције 1848–1849. године, може се лако запазити огромна дискрепанција између мисли и акције, између теорије и праксе. Хуманистичке идеје просветитеља и касније социјалиста – о „разумном друштву“, о „великој породици“, о „јединству идеала“, о слози, хармонији и братству људи и народа – претварале су се у друштвеној и политичкој збиљи у сурову међусобну борбу за опстанак и за егоистичне интересе. „Религија толико блага и нетолеранција толико крвава, политика толико мудра у књигама и толико груба у пракси, владе толико умерене и ратови толико сурови“ – то је била стварност грађанске Европе XIX века.

Бечки конгрес 1814–1815.

С јесени 1814. године у Бечу се окупило 216 представника свих европских држава – осим Турске. На тај начин, Бечки конгрес ће, по броју учесника, све до Конференције мира у Версају, остати највећи међународни дипломатски скуп у историји. Сви до једног, његови учесници рачунајући ту и француског представника, министра иностраних послова Талејрана, били су одлучни противници револуције и желели су реконструкцију Европе на принципима легитимизма и што интегралније рестаурације „старог режима“. Сви су они, ипак, знали да реконструисана и рестаурисана Европа не може бити идентична оној од пре 1789. године. Зато су на Конгресу, приступајући утемељивању новог европског система односа, како на међународном плану, тако и на плану организације унутар појединих држава, уместо простог враћања на анахроничне старе режиме, прихватили низ компромиса између старог и новог и тражење некакве равнотеже старог и новог. Према Хајнриху фон Србику начело равнотеже, које је владало Бечким конгресом, састојало се у следећем: „Стабилност и кретање, статика и динамика, конзервација и револуција. Ако једна од ових двеју одредница надвлада над другом, то је криза, ненормално стање, болест. Здраво нормално стање је равнотежа.“ Реакција је, према томе, била само неопходна противтежа револуцији. Само у њиховој сталној уравнотежености могућ је прогрес.

Тако је победничка реакција на Бечком конгресу принцип легитимизма допунила и прожела начелом равнотеже које се претежно примењивало на односе међу државама, мада никако само у тој сфери. При том је прворазредни циљ готово свих крунисаних глава и других моћника на овом европском ареопагу био да, враћањем на старе политичке форме и односе, спрече властиту катастрофу, али и да тек минуле потресе искористе за ширење својих држава, својих утицаја и своје снаге. Такве намере победничких сила лепо су изразила двојица знаменитих политичара и дипломата тога времена – Талејран и Гене – кад су рекли да се први задатак Конгреса састоји у успостављању „легитимних права владара“, али и у установљењу „истинске равнотеже“ међу њима, како ниједан не би превише ојачао. Мора се рећи да је Бечки конгрес ова два, често и опречна, начела великом вештином претварао у праксу, водећи при том, превенствено, ако не и искључиво, рачуна о интересима великих сила. То је, опет, тражило значајне жртве не само на страни побеђених присталица револуције и Наполеона, већ и на страни оних који су се сматрали победницима и који су од француског пораза очекивали враћање својих изгубљених привилегија, позиција и илузија. Међу таквима нашле су се, пре свега, многобројне црквене кнежевине и сењерије у Немачкој, а затим и бивше италијанске аристократске републике Венеција и Ђенова. Те државе неће више никад бити обновљене, као што на Бечком конгресу свој очекивани државни васкрс неће доживети ни Пољска.

Полазећи од принципа легитимизма и равнотеже снага представници европских држава су у септембру 1814-те отворили расправу о судбини Континента, прекрајајући његове границе и мењајући политичке режиме. Прву реч на Конгресу водили су руски цар Александар I, аустријски канцелар кнез Метерних, пруски министар председник гроф Харденберг, британски министар спољних послова Кестлери и француски министар Талејран. Русија, Велика Британија и Аустрија су, међутим, биле силе од којих су у највећој мери зависиле конгресне одлуке. Пруска је била нешто мање утицајан члан четворне групе великих земаља потписница савезничког уговора у Шомону, од 9. марта 1814. године којим су се међусобно свечано обавезале да ће сва важнија европска питања решавати договорно и да ће заједничком акцијом присилити Француску да њихова решења прихвати. У ову декларативну једнодушност четири силе победнице, већ сам почетак Конгреса унео је прве пукотине и несугласице. Постепено ће се чак уочавати и две опречне тенденције међу њима: руско-пруска и англо-аустријска. Ту чињеницу о постојању неподударности интереса међу победницима користиће побеђена Француска, да себи олакша положај. Помаган повремено од Метерниха а повремено од цара Александра, окретни Талејран успеће да већ у току трајања Конгреса избори Француској статус пете велике силе, која у решавању многих европских проблема учествује готово равноправно.

Осим пет великих држава на рад и одлуке Конгреса ниједна друга учесница није битније утицала у било којем питању. Све је решавано у кругу петорице, и то у непрекидном низу тајних састанака, кулоарских разговора, бриљантних свечаности, пријема, балова, позоришних и оперских представа и свега оног сјајног декора којим је феудална и апсолути-

стичка Европа славила победу над Европом револуције и бонапартизма. Тај декор, ипак, није могао сасвим прикрити све раскораке и неслагања између пет моћника.

Најважнији интерес руске делегације (цара и његовог министра Неселродеа) састојао се у томе да се спроведе што потпунија рестаурација феудалних односа и да се што више прошири утицај Русије у Европи. Зато је она подржавала пруско-аустријско супарништво у немачком свету и залагала се за очување довољно снажне Француске, помоћу које би се парализовало превелико снажење Британије и Немачке на Континенту. У територијалном погледу, претензије Русије ишле су у неколико праваца: према највећем делу Великог Варшавског Војводства (Пољској), према Финској и Бесарабији, које су већ биле освојене и за које се очекивала формална санкција Европе. Да би остварио претензије према Пољској, цар Александар I је, ради придобијања наклоности и пољске аристократије, одлучио да овој земљи подари устав и сачува јој аутономни статус у оквиру Руског Царства. Истовремено, да би ублажио пруско супарништво у Пољској, он се залагао за ликвидацију саксонске државе и припајање целе њене територије Пруској.

Основни напор Велике Британије на Бечком конгресу, био је усмерен ка ширењу њеног колонијалног и поморско-трговачког монопола. Кеслтери је дошао на Конгрес с првенственим циљем да за дуги низ година онемогући Француску као супарника Британије, и да извојује европско признање за преотимање француских и холандских колонија, које су Енглези извршили у току револуционарних и наполеоновских ратова. У циљу што већег ограничавања њених моћи Енглези су на Конгресу најенергичније тражили да се Француској одузме Белгија и да се око ње образују тампон-државе. Уз то, они су фаворизовали пруски продор на Рајну, како би је тамо ставили у што директније супарништво са Француском, али су истовремено радили на изглађивању аустро-пруских неспоразума, да би их заједно окренули против Русије. Тиме су желели да створе свој систем „европске равнотеже", у којем би се континенталне силе међусобно контролисале и исцрпљивале, што би Британији дало одрешене руке на морима и океанима. То су били разлози због којих је Кестлери, током Конгреса, стално подстрекавао Аустрију и Пруску против руских претензија на Пољску и што се показивао једним од најтврђих противника Француске.

Аустрија је, као и Русија, дошла на Конгрес с превасходном намером да ради на тражењу ефикасних средстава за очување феудално-апсолутистичког система, као и за јачање своје угњетачке власти над многобројним народима простране Хабсбуршке империје. На Европском плану Метернихов задатак био је да омете јачање пруског и руског утицаја. Отуда његово супротстављање пруским тежњама према Саксонији, и руским

према Пољској. У Немачкој, Аустрија се залагала за одржавање стања политичког нејединства како би увећала свој утицај на мале немачке државе. Слична јој је била политика и према Италији: тежила је да што више њених територија било директно потчини (Ломбардија, Венеција), било подвргне политичкој контроли преко марионетских режима у многим италијанским државицама (Парми, Модени, Луки, Тоскани). На Балкану Аустрија је желела целу јадранску обалу, а у Пољској што више територија на рачун Русије.

Своје интересе на Бечком конгресу Пруска је прецизно формулисала и амбициозно усмерила. Она је тражила Саксонију и богату привредно развијену и стратешки важну Рајнску област. У односу на Француску, Пруска је, попут Велике Британије, заузела непомирљив и крут став.

Као представник побеђене силе Талејран је на Конгрес у Бечу дошао са дефанзивним планом, играјући на карту несугласица међу победницима. Користећи се тим несугласицама требало је за Француску спашавати све што се спасти могло. С овом тактиком Талејран је имао доста успеха, будући да су неслагања победилаца била честа и видљива. Тако је његова негативна и дефанзивна тактика до краја готово претворена у позитивну и офанзивну стратегију, којој је циљ био онемогућавање превеликог јачања Пруске, одржавање што веће расцепканости Немачке и Италије и очување њихове реалне независности према Аустрији.

Из онога што је речено, види се да су интереси водећих учесница Бечког конгреса били, у основи освајачки и зато међусобно сукобљени. У току рада Конгреса то је доводило до различитих комбинација и привремених споразума, једних на рачун других држава. Циљ ових комбинација је увек био да се нечији интерес паралише или ограничи. Једну од таквих комбинација су из страха од јачања Русије, начиниле Велика Британија и Аустрија кад су 3. јануара 1815. закључиле тајни споразум са Француском о заједничкој акцији против руских претензија на Пољску и пруских на Саксонију. Овим споразумом, који је био несумњиви успех Француза, предвиђала се чак и могућност заједничке војне акције против Русије и Пруске. Резултат споразума је био тај да Пруска неће доћи до целе Саксоније, а да ће изван руских граница остати Познањ и Гдањск (додељени Пруској), Галиција (које се докопала Аустрија) и малена Краковска Република, као последњи преостатак пољске независности.

Сузбијајући, заједно са Французима пруске претензије према Саксонији, Енглези су их потпомагали у Вестфалији и Рајнској области, против Француза као што су их подржали и, противно интересима Шведске, у Померанији.

* * *

Док се Бечки конгрес ближио крају, Наполеон је владао својих последњих „сто дана“. Пред његовим новим претњама учесници Конгреса превладали су међусобне неспоразуме, обновили су Шомонски уговор и образовали Седму коалицију против Француске. У таквој атмосфери изнуђене слоге, они су 9. јуна 1815. године на само неколико дана пред Ватерло, ставили потписе под Уговор о „реконструкцији“ Европе.

Одлукама Бечког конгреса Француска је имала да буде враћена у границе из 1790-те, а око тих њених граница створене су државе баријере којима је био задатак да задрже евентуалну нову револуционарну или бонапартистичку најезду. У том циљу Белгија је припојена Холандији, па је тако образована Низоземска Краљевина са Виљемом Гранским као краљем. У овој вештачкој државној творевини Белгија је доспела у потчињени положај. Низоземској је, као лични посед краља Виљема, прикључено и Војводство Луксембург.

Немачка је и на основу Бечког уговора остала политички разједињена, али је сада, уместо некадашњих 350, имала 38 самосталних држава: 34 државе и 4 слободна краљевска града (Хамбург, Бремен, Либек и Франкфурт на Мајни). Најмоћнија међу њима била је Краљевина Пруска. Заједно са немачким деловима Хабсбуршке монархије (Аустријом), ове земље улазиле су у састав једне доста лабаве организације држава – Немачки савез (Бунд) – којим је замењено старо Свето Римско Царство Немачке Народности, уништено у наполеоновским ратовима. Овај Савез имао је само једну сталну заједничку Скупштину (Бундестаг), састављену од делегата најјачих чланица: Аустрије, Пруске, Баварске, Саксоније, Вестфалије и Виртемберга. Остале државе чланице слале су делегате само на посебна пленарна заседања. На челу Савеза, с доминантном улогом, била је Аустрија. Циљ Бечког конгреса, приликом стварања Немачког савеза, био је да постави основу за војно уједињавање немачких држава у случају нове француске опасности. При том би, поред Пруске, присутне у Рајнској области, прворазредну улогу у задржавању првог француског удара имале да одиграју државе југозападне Немачке: Баварска, Баден и Виртемберг. На њих се настављала Швајцарска Конфедерација, састављена од 22 самоуправна кантона, којој је Конгрес одредио вечиту неутралност. Овој Конфедерацији придодате су неке значајне стратегијске тачке, одузете Француској.

Као Немачка, и Италија је, одлукама Бечког конгреса остала „неорганизована територија“, тј. задржана је у стању политичке распарчаности. Њену политичку карту Конгрес је кројио, пре свега, према жељама и интересима Аустрије. Овој сили припао је цео североисточни део Апенинског полуострва са најразвијенијим областима Ломбардијом и Венецијом,

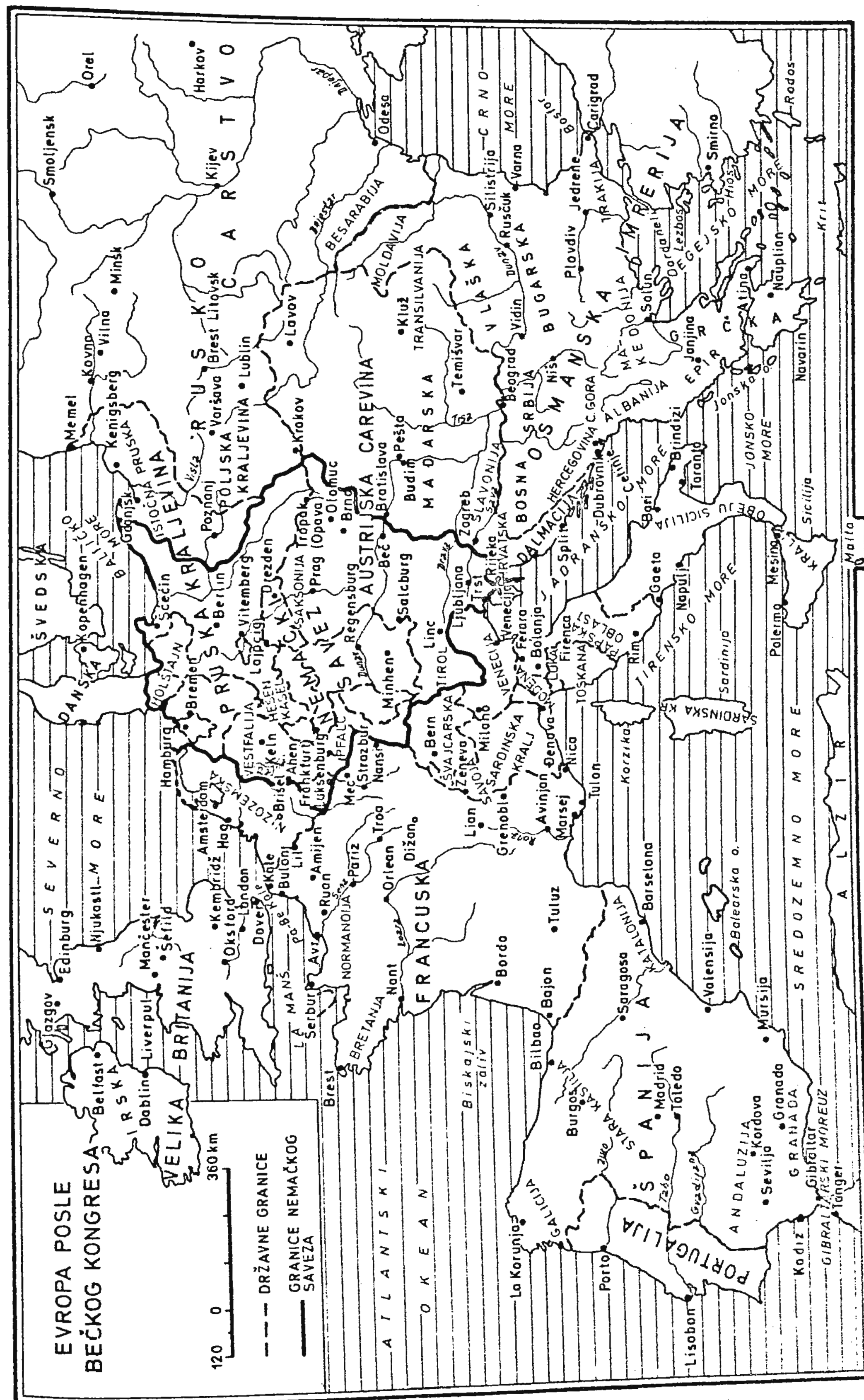

која је уза се носила и своје бивше поседе на Балкану. Ове италијанске области формално су организоване као две посебне краљевине (Ломбардија и Венеција), чији је краљ био аустријски цар, а он је за управљање њима одредио два своја намесника, који су седели у Милану и у самој Венецији. Њихова власт се, разуме се, ослањала на аустријске трупе које су биле распоређене у обе ове „краљевине".

И у неке друге, наводно независне, италијанске државе на престоле су доведени хабсбуршки принчеви и принцезе. Војводством Тоскана, са центром у Фиренци, владао је надвојвода Фердинанд; у Војводство Парма за војвоткињу је доведена бивша француска царица Марија-Лујза, а у Војводство Модену надвојвода Франц. Под непосредном контролом Аустрије биле су и друге, патуљасте државице северне Италије (Пјаченца и Лука) којима су владали представници локалних династија. Стварно независна држава у северозападној Италији била је Сардинска Краљевина (Пијемонт са острвом Сардинијом) којој су биле припојене бивша Ђеновска Република и покрајина Савоја у Алпима.

Разне области средње Италије (Ромања, Умбрија и Марке), заједно са Римом и Римском облашћу, стављене су опет под власт папе, и чиниле су његову световну државу. На југу Италије обновљена је Напуљска Краљевина, или Краљевина Обеју Сицилија, којом је владала династија Бурбона.

Поред територијалних добитака у Италији и на Балкану и одлучујућег политичког утицаја на Апенинском полуострву, као и у Немачкој, Бечки конгрес је Аустрији донео још и територију бивше пољске Галиције. Друге две најмоћније учеснице овог скупа, Русија и Велика Британија, такође нису остале без значајних добитака. Уз највећи део Пољске, Конгрес је Русији признао и право на Финску и Бесарабију. Што се тиче Енглеза, они су, најпре, присвојили Малту у Средоземљу, а затим су издејствовали и признање права на бивше холандске и француске колоније Кап (у јужној Африци), Цејлон (у Индијском океану), Тринидад (у Карипском мору) и друге.

Бечки конгрес је санкционисао и нове границе скандинавских земаља. Као бивша Наполеонова савезница Данска је кажњена одузимањем Норвешке која је – на име компензације за изгубљену Финску – предата Шведској.

То су биле најважније територијалне и политичке промене које је донео Бечки конгрес. Прекрајајући карту Европе, Конгрес се уопште није обазирао на етничке, националне, економске и политичке интересе и потребе малих народа. Имајући у виду само принцип легитимизма и интересе највећих држава, он је, заправо, игнорисао два елементарна принципа које је, поред још неких, на своје заставе исписала Француска револуција: принцип народног и принцип националног суверенитета. У победничком заносу европској феудалној реакцији учинило се да је са уништењем Наполеона, уништила и ова два велика начела. Брзо ће имати прилике да се увери како та начела и њихове идеје нису мртви.

Света алијанса

Европска политика прве половине XIX века носи, као и култура, уметност или идеологија, снажне романтичарске набоје и заносе. И на политичком плану долазе до изражаја оба крила романтизма – како оног ретроградног, окренутог прошлости, тако и оног револуционарног, с погледима у будућност. Носталгично за прошлошћу, прво његово крило сновало је што потпунију рестаурацију моралних, духовних и политичких вредности феудализма и апсолутизма; непомирљиво управо према свим тим вредностима, као темељима тираније, угњетавања и неслобода, друго је крило уздизало индивидуализам, неспутану слободу мисли и осећања, права личности и спречавање сваке државне агресије и насиља. Тако се слобода јавља као „велики принцип" и идеја водиља не само прогресивне друштвене и политичке мисли већ и револуционарне политичке праксе грађанске Европе прве половине XIX столећа. Поред слободе, у овим деценијама се, као друга велика политичка тековина афирмисало и начело националног суверенитета, као и покрети за његово остваривање.

Управо у борби против ова два велика револуционарна начела епохе романтизма – начела слободе и нације – привремено победничка реакција мобилисала је све своје снаге. Најснажнији организациони облик те мобилизације била је Света алијанса коју су силе победнице над Наполеоном образовале у години свог тријумфа.

Манифестом од 26. септембра 1815-те оне су поставиле идеолошку основу своје организације: „У име Светог и недељивог тројства", удружени владари свечано изјављују „своју непоколебљиву одлучност да за правило свог држања имају само заповести своје свете вере, заповести правде, милосрђа и мира... Сагласно речима Светог писма, које налаже свим људима да се сматрају браћом", владари „обећавају да ће се сматрати само припадницима једне исте хришћанске нације... и да ће сами себе сматрати изасланицима Провиђења за владање трима гранама исте породице..."

Иза ове високопарне хришћанске реторике крили су се реални интереси великих сила и реакционарне друштвене и политичке концепције њихових крунисаних и некрунисаних предводника. Међу тим концепцијама у формирању Свете алијансе најзначајнију улогу су одиграле оне чији су носиоци и заступници били руски цар Александар I и аустријски канцелар кнез Метерних. Завијајући своја схватања односа у друштву на једној, и равнотеже снага у Европи, на другој страни, у религиозну фра-

зеологију хришћанске човечности, руски владар говорио је много о потреби образовања међународне „лиге" која би имала задатак да штити „истинске принципе" људских права и „најпрецизнија правила" односа међу државама. Принципи и правила о којима је реч, воде свеопштем миру, заснованом на основама које је поставио Бечки конгрес. Лига коју је требало створити добила би не само консултативну улогу, већ и реалну снагу за предузимање санкција против прекршилаца мира, како на плану односа међу државама, тако и унутар сваке од њих. Држава која би се томе супротставила, ризиковала би да на себе навуче силу новог међународног савеза. У ову лигу могла би да се укључи свака држава која прихвата њена хришћанска начела, али би две силе у њој играле водећу улогу: „Потребно је да две заштитничке силе одрже известан степен превласти у европским пословима." Те две силе су Русија и Аустрија.

Овај последњи став, откривао је амбицију цара Александра да Русији обезбеди водећу улогу у великој европској политици. „Његов крајњи циљ је био да се створи једна европска влада у најширем смислу речи, снабдевена широким овлешћењима и снажним средствима акције." У тој влади Русија би имала функцију премијера која би је учинила „арбитром европске ситуације". Њено присуство би се осећало од Медитерана до Балтика и од Њемена до Рајне и Сене.

Оваква амбиција руског императора морала је наићи на отпор и Хабсбуршких и британских интереса. Изграђујући ново Хабсбуршко царство којем је желео да врати универзални карактер, Метерних није желео ни партнерство, ни деобу утицаја у немачким и италијанским земљама, држећи их за подручја аустријске политике. Зато је Александровој супротставио своју концепцију, не само нове међународне организације већ и односа у Европи. Његова концепција је била и шира и сложенија од Александрове, па се може рећи да је она, насупрот руској која је дала практични оквир Светој алијанси, представља њен идејни основ.

Буркен је о Метерниху забележио: „Конзервативац по темпераменту и образовању, Метерних је то био и по функцији." А функција му је била: водећи државник једне апсолутистичке империје, што никако није могло да се усагласи са новим идејама. Син провинцијског племића из Рајнске области који је прешао у службу Царства, Клемент Метерних ће и сам прихватити традиционалистичко схватање о универзалности Светог Римског Царства везујући га за Хабсбурге и преносећи га на Аустријску Царевину проглашену. 1806. године. Дајући универзални значај династији, он га је морао оспорити и народима и нацијама. Зато је био доследан и непомирљив непријатељ свих покрета за народну слободу и националну независност гледајући у њима главне полуге револуције. А револуције су смртна опасност за апсолутистичку Хабсбушку царевину. Правима човека и правима народа Метерних је објавио рат до истраге.

Сагласно општим начелима рестаурације Метерних је веровао да управо отпором револуцији ствара унутрашњу социјално-политичку и међународну равнотежу, као предуслов прогреса. На међународном плану је у том циљу потребно створити „друштво" чије су чланице („индивидуе") државе. Задатак тог друштва био би: „одржавање социјалне равнотеже између индивидуа, као и између држава". Саму „европску равнотежу" Метерних је схватао као „константни однос снага између различитих сила који је постојао пре револуције и који је Бечки конгрес обновио". Тако поново уравнотежене, велике силе треба, по његовом мишљењу, да образују „Директоријум Европе", који би био позван да бди над даљом и будућом међународном, али и социјално-политичком равнотежом унутар сваке државе. Логична последица овог става је „право интервенције" чланица „Директоријума", не само против покушаја било које државе да угрози међународну равнотежу већ и против револуционарних насртаја на унутрашњи ред и стабилност у држави. То „право интервенције" залога је и предуслов праве слободе. „Реч слобода" – говорио је Метерних – „нема за мене вредност полазне тачке, већ тачке доласка. Полазна тачка је ред: само у идеји реда може се остварити мисао слободе." Будући, међутим, да је демократија негација ауторитета а да без ауторитета нема ни реда и равнотеже, то је демократија директни атак на слободу. „Што се тиче националности, она је само аспект демократије. Захтев за националном државом има своје корене у демократском миту о 'народу' и 'народној вољи'." Зато Метерних није ништа мањи непријатељ националног самоопредељења, него народног суверенитета.

Тако је Метерних демократији и либерализму супротставио ред и равнотежу, индивидуалним слободама ауторитет државе, а праву народа солидарност и „друштво" држава.

Како су друге силе гледале на ове идеје предводника двеју континенталних империја о чувању свеобухватне равнотеже помоћу „лиге" или „друштва" држава?

Не заклањајући се идеологијом британска политика се заснивала на критеријумима практичног интереса, искуства и традиције. У Европи тај интерес је подразумевао: стални и све већи значај Медитерана за велику Британију, те стога уклањање сваке опасности од Гибралтара, Малте, Јонских острва, Босфора и Дарданела; приступачност европских тржишта за британску робу; очување равнотеже снага између континенталних држава (њихова међусобна контрола), како би Британија имала што слободније руке на морима и океанима. Ван Европе, главни правци британске политике били су усмерени према Индијском океану (Индији, Цејлону, Маурицијусу, Сејшелима) и према Новом свету, пре свега према Латинској Америци и њеном отварању за енглеску трговину. Овако формулисани интереси Велике Британије, које је заступао и усмеравао министар ино-

страних послова Кестлери, били су, у ствари, наставак Питових гледишта утемељених још пре Француске револуције. Будући да им начела руског цара и аустријског канцелара у основи нису противречила, Британци ће их, мада не без резерви и дистанце, прихватити и подржати.

Што се тиче Француске, њена прва брига, и на Бечком конгресу и непосредно после њега, била је да себи олакша положај побеђене земље. Државе победнице окупирале су делове њене територије и створиле око ње солидан „санитарни кордон". И поред тога, Француска је остајала значајан тег европске равнотеже. Из тог разлога ограничења, постављена француској снази, нису смела да пређу одређену границу јер би, у противном, она постала „инкопатибилна са спокојством Европе". Француски политичари су то знали и баш одатле су полазили у заштити интереса своје земље. Како на Бечком конгресу тако и после њега, Талејран и његови наследници непрестано су се позивали на општа начела европског мира и равнотеже и улогу Француске у њиховој одбрани, подводећи под њих и непосредне интересе своје земље. Вешто маневришући и декларишући се као представници „старе Француске", што су, изузев Талејрана, и били, француски државници су релативно брзо вратили своју земљу у круг европских сила. Представљајући се „шампионима легитимизма", они ће за овај принцип бити везани више као за дипломатско средство, којим се релативизују права победничких сила, него као за трајно начело које потиче из уверења и погледа на свет, како је то било код цара Александра и канцелара Метерниха.

* * *

У историографији се доста расправљало о томе како је настала Света алијанса и које међународне уговоре треба сматрати правним оквиром овог савеза. Прихваћено је мишљење да се као полазна тачка за настанак Свете алијансе може узети савезнички уговор против Наполеона закључен између Русије, Велике Британије, Аустрије и Пруске у Шомону, 1. марта 1814. године. Позивајући се на тај уговор руски цар је после Ватерлоа и завршетка Бечког конгреса, покренуо иницијативу за закључивање једног специјалног уговора о савезу хришћанских владара Европе против оживљавања револуције и бонапартизма. У том смислу сам цар је написао текст једног *Манифеста,* који је упутио владарима савезничких сила. Његове идеје су аустријски цар и пруски краљ прихватили, па су затим Александар I, Франц I и Фридрих-Вилхелм III у Паризу, 26. септембра 1815-те, потписали заједнички *Манифест* о стварању Светог савеза. Овом *Манифесту* су се убрзо прикључили и други европски владари. Једино Велика Британија није формално прихватила *Манифест.* Њена влада није желела да узима на себе формалне обавезе које би из тога проистицале. Да се, ипак, не би десолидарисала са својим дојучерашњим

савезницима, њен престолонаследник (Принц од Велса) је, једним личним писмом, изразио подршку принципима и циљевима Свете алијансе. Кад је на све ово дошао и дефинитивни мировни уговор са Француском (Други париски мир), потписан, 20. новембра 1815-те, на идеолошким начелима оснивачког *Манифеста* и на практичним политичким одлукама Бечког конгреса, савез четири победничке силе, а тиме и Света алијанса, били су учвршћени. Томе је у највећој мери допринео тајни четворни споразум којим се силе победнице обавезују да ће остати у савезу и после изласка окупационих трупа из Француске и да ће, у свакој прилици и свим средствима, солидарно спречавати бонапартистичке или револуционарне претње. Ради праћења ситуације у Европи и изналажења најбољих начина за предупређивање сваке опасности, по успостављену равнотежу снага, представници четири силе потписнице повремено ће се окупљати на дипломатске конгресе. Тако је настала Света алијанса.

Шта је садржао и о чему је говорио оснивачки акт Свете алијансе? Било је ту речи о заштити хришћанске вере, о светој дужности поданика, да се беспоговорно потчињавају вољи својих господара, о потреби међусобне помоћи и подршке хришћанских владара итд. У акту се религиозном фразеологијом једва прикривала реакционарна суштина Светог савеза: све супротности и сви неспоразуми апсолутистичких владара имали су да се отклоне пред евентуалном опасношћу од револуције, коју је требало солидарно гушити и из корена сасецати. Још једну политичку скривалицу садржала су оснивачка начела Светог савеза. Опредељујући се за хришћанске идеолошке основе њеног постојања оснивачи Свете алијансе су из ње унапред искључили турског султана као исламског владара. То је било резултат намера Русије, а и Аустрије, да себи не везују руке у источном питању за које су животно биле заинтересоване. Ову намеру показао је већ и Бечки конгрес, на којем источно питање уопште није расправљано.

Стварање Свете алијансе није уклонило противречности које су делиле њене чланице и које ће и убудуће ометати неке њихове, заједничке акције. „Антиномије између енглеске и аустријске политике равнотеже и руске политике престижа и првенства осећале су се све више." Тако се „европски директоријум" већ од почетка делио на два крила: Александрово, који је, ради остварења што већег општеевропског јединства, желео да у редове Свете алијансе укључи и Француску, и англо-аустријско, које се задовољавало степеном постигнуте сагласности на антифранцуској и контрареволуционарној основи.

Несагласности интереса чланица Свете алијансе дошле су до изражаја још у време њеног настајања, тј. у време потписивања Другог париског мира и тајног четворног споразума. У то доба североисточна Француска била је поседнута од окупационих трупа. Пруска је желела да то

искористи и да од побеђене сусетке откине више територија, но што јој је Бечки конгрес био наменио. Она је, поред Рајнске области, тражила и Алзас-Лорену, као и што већу новчану контрибуцију од Француске. Руски цар је зауставио ове апетите Пруске, па су две поменуте области сачуване Француској, а ратна одштета која јој је наметнута била је умерена: износила је 700 милиона франака и имала се исплатити у року од пет година. После њене исплате окупационе трупе биле би повучене.

У вези са Француском, руски цар ће, три године касније, на првом конгресу Свете алијансе у Ахену (октобра 1818), остварити још једну замисао. Пошто ће она до тада исплатити целу ратну одштету и скрупулозно спровести и остале одредбе мировног уговора, цар ће издејствовати њен пријем у Светуалијансу. Тако ће се „европски директоријум" претворити у пентархију. Даље од тога се, међутим, неће ићи и европска федерација којој је тежио Александар I неће бити остварена због противљења осталих чланица.

Раскорака између чланица Свете алијансе биће и касније. Они ће се видети и на њеним следећим конгресима у Тропау (1820), Љубљани (1821) и Верони (1822), који су сазивани поводом револуционарних збивања у Италији и Шпанији. Чак и у најхитнијем питању – у питању супротстављања револуцијама – силе су на овим конгресима једва успевале да постигну сагласност и да донесу одлуке о оружаној интервенцији, које су и спроведене у дело. Два друга догађаја показаће, међутим, сву дубину супротности међу чланицама Свете алијансе. Први је био широки ослободилачки покрет шпанских колонија у Латинској Америци против њихове метрополе. Идеји да Света алијанса и тамо интервенише Велика Британија енергично се супротставила па до интервенције није дошло. Други догађај био је антиотомански национално-револуционарни покрет грчког народа (1821–1829). По питању какав став заузети према овом, и другим сличним покретима балканских народа против Турске, међу чланицама Свете алијансе постојале су тако дубоке супротности да ће се, у ствари, већ у време грчког покрета ова организација de facto распасти. Последњи ударац који ће је, коначно, збрисати као фактор међународне политике биће јулска револуција у Француској 1830. године.

* * *

Какав поредак и од кога га је бранила Света алијанса?

Типови друштвених односа у европским државама после 1815-те, могу се разврстати у неколико зона.

У прву зону улазиле су земље у којима ни после „реконструкције Европе" и увођења режима рестаурације феудална права и односи нису могли бити враћени. У ту зону спада највећи део западноевропских земаља, у којима је очувана једнакост грађана пред законом, а преживели су и многи други елементи Наполеоновог грађанског законодавства. Другу зону сачињавају европске земље које су биле под директним француским утицајима, у време револуције и Наполеона и у којима су нека феудална права била разорена. Међу такве земље спада део немачких територија, Велико Варшавско Војводство, Илирске Провинције, Напуљска Краљевина, Шпанија. Део феудалних односа овде је очуван или рестаурисан. Пруска представља посебну европску зону у којој су под утицајем француских примера изведене неке значајније друштвене реформе, које су после 1815-те, чак и проширивање. Последњу зону чине земље у којима су се кметство и сењеријална права чували у пуној снази: највећи део Хабсбуршког царства, Руско Царство, Османско царство. Већ смо видели да Велика Британија представља подручје најразвијенијих друштвених односа капиталистичког типа.

И на први поглед, и у прво време после наполеоновских ратова, лако се могло уочити да политичка структура друштва није увек непосредно проистицала из постојеће друштвене ситуације. Зато ће несклад између отворених друштвених процеса који се нису дали зауставити, и рестаурисаних политичких односа временом постајати све већи. То ће бити један од најснажнијих покретача жестоких класних и политичких сукоба широм Европе, у читавом раздобљу од 1815.до 1848. године. О томе ће детаљније бити речи у оквиру излагања историје појединих земаља на наредним страницама ове књиге. Овде ћемо указати на оне појаве које су имале општеевропски карактер.

Подела земаља Европе на основу типова њиховог политичког уређења не би се, дакле, подударала са поделом према особеностима друштвених структура. У погледу политичког устројства у Европи после, 1815-те, сусрећемо, најпре, земљу класичног представничког (парламентарног) система буржоаског типа. Реч је о Енглеској у којој је такође постојао изразити несклад између одмаклог друштвеног развоја и традиционалних облика политичког одлучивања, и институционалног организовања власти. На европском континенту после 1815-те, готово да и није било земаља са уставима донетим од стране изабраних представничких органа, како су биле донете француске конституције из времена револуције (1791, 1793, 1795) или Устав шпанских Кортеса из 1812-те. Устави уведени у појединим европским земљама после 1814/15-те углавном су били „октроисани" (даровани) и често се нису ни звали конституције већ „повеље", „основни закони" и другим сличним именима. Иако се ови акти по политичким решењима нису битно разликовали од устава које су усвајале представничке скупштине, оваква форма њиховог доношења садржала је једну важну принципијелну претпоставку: „даривањем" устава владари су, бар формално и привидно, потврђивали своје „легитимно" право да „слобод-

но" и „властитом вољом" одређују политички поредак у којем ће њихови поданици живети. У основи, готово ниједан владар није прихватао уставе и уставна ограничења из сопственог либерализма и слободног уверења већ ,притиснут околностима и силом прилика.

Које су европске државе 1815-те имале уставно уређење? Највише таквих земаља било је на северозападу Европе. Краљевина Низоземска имала је *Основни закон*, који је израдила једна краљевска комисија. Шведски устав звао се *Облик владавине* а био је од краља дарован још 1809-те. Посебан устав уведен је у Норвешкој, иако је ова земља одлуком Бечког конгреса припојена Шведској. Данска је, међутим, остала апсолутистичка монархија без уставних гаранција. Од западноевропских земаља уставно уређење имала је и Француска у којој је Луј XVIII октроисао *Уставну повељу*.

У погледу политичког уређења случај Немачке је врло специфичан. За целу Немачку постојао је један документ уставног карактера. То је *Акт о Конфедерацији* од 10. јуна 1815-те, којим је створен Немачки савез (Deutsches Bund), са заједничком Скупштином (Бундестаг). Та скупштина није била састављена од изабраних народних представника већ од опуномоћеника влада, чланица Конфедерације. Зато ни *Акт о Конфедерацији* није био прави уставни документ. Он је чланом 13 омогућавао државама чланицама Конфедерације да у својим оквирима уведу уставни поредак и да сазивају народна представништва. Ову одредбу искористили су неки владари да у својим земљама уведу уставно уређење и да сазову представничка тела. Стидљиве мере у том правцу предузели су владари Хановера, Мекленбурга, Саксоније, Олденбурга и Хесен-Касела. Либералније и свеобухватније уставе даће владари Баварске (1818), Бадена (1818), Виртемберга (1819), Хесен-Дармштата (1820), Насауа и Брауншвајга. Најлибералнији уставни документ у Немачкој имало је Велико Војводство Сакс-Вајмар. У осталим немачким државама, рачунајући ту и највеће (Аустрију и Пруску), задржана су апсолутистичка државна уређења.

У свим италијанским државама, осим у Тоскани, којој је њен „просвећени деспот" дао ограничен устав, владао је политички апсолутизам. Апсолутистичка уређења су у потпуности рестаурисана у Шпанији и Португалији, док аутократски деспотизам руског цара није никако ни долазио у питање. Апсолутизам се одржао и у Хабсбуршкој царевини, док је Турска била права источњачка деспотија.

Европа је, дакле, после 1815-те била подељена на апсолутне и уставне монархије. Но, и тамо где су конституције постојале биле су „октроисане", па је принцип легитимизма у суштини свуда реафирмисан. Једине републике у Европи биле су: четири „слободна града" у Немачкој, Краков у Пољској и Швајцарска Конфедерација састављена од 22 кантона и са уставом који је усвојило њихово представничко тело 9. септембра 1815. године.

У раздобљу од 1815. до 1830. године не треба тражити велику разлику између политичких режима уставних и апсолутистичких држава. И у једним и у другим земљопоседничка аристократије, збијена око владара, има потпуни политички монопол и држи све кључне позиције власти у рукама. Тамо где је та аристократија (Енглеска, Француска, Низоземска) уплетена и у непољопривредне економске активности и где је измешана с најбогатијом буржоазијом, показује извесну, ограничену меру либерализма. У већини земаља, међутим, аристократија представља политички реакционарну, или бар врло конзервативну, групацију, уског духа и схватања. Из редова такве аристократије стварају се дворске камариле, повезане с биготним клером који такође врши притисак на владаре у правцу што чвршћег отпора реформама и новотаријама. Појаве ове врсте најизразитије су у Шпанији, Португалији, Италији, Аустрији, Пруској и Русији.

Режими који су се ослањали само на ову уску социјалну основу, који су проистицали из овог савеза „престола и олтара", могли су се одржати првенствено уз помоћ масовне примене силе и принуде. Њихова главна снага је у веома снажном полицијском апарату, који је снабдевен широким овлашћењима – од шпијунаже, читања писама и ухођења, до арбитражних хапшења, неодређено дугих држања у затворима и других облика претњи и насиља. Казнена политика за политичке, као и за друге кривице, била је сурова, а ограничавање грађанских слобода (штампе, говора, удруживања итд.) било је веома строго. Нарочито груб и безобзиран поступак власти био је према сиромашним људима, а кршење елементарних људских права и необуздано насиље нарочито је дошло до изражаја у време „белог терора" непосредно после Наполеоновог пада. Према томе, неке начелне разлике између режима уставних и апсолутних монархија, нису у целини и у великој мери, мењале општу слику политичког стања Европе после 1815-те. То је била Европа легитимиста, клерикалаца, реакционара и аристократије, Европа неједнакости, политичке стеге и неслободе. И у таквој Европи семе грађанске револуције није било уништено и искорењено. Напротив, оно се тврдокорно држало и још више развијало у мислима, идејама и стремљењима све већег броја прогресивних људи: од либерала до демократа, од индустријалаца до пролетера, од интелектуалаца до сељака. Најубедљивији доказ постојања и новог клијања семена револуције били су борбени покрети и тајне организације, који су се огласили већ неколико година после победе реакције.

* * *

Један од најтипичнијих револуционарних и националноослободилачких покрета, израстао на идејним основама либерализма и на традицијама француске револуције, био је карбонарски покрет. По форми заверенички

он је по суштини био израз распрострањеног стања духова, које је обележено отпором прогресивних друштвених слојева режимима реакције и рестаурације. Карбонарски покрет развио се из тајних патриотских организација које су се појавиле у јужној Италији још у време Наполеонове власти. Прве карбонарске организације појављују се у Напуљској Краљевини још 1808. године, да би се после 1815-те стале ширити по целом Апенинском полуострву. Све их је повезивао заједнички политички програм који је садржао следеће захтеве: завођење уставног поретка, избацивање Аустријанаца, слобода, независност и уједињење Италије. Карбонарски покрет не задржава се само на Апенинском полуострву. Његове организације настају у Шпанији и Француској где се боре за уставност и за обнову законодавства и институција из времена револуције.

Организације карбонара ће се, дакле, појавити у више земаља и носиће различита имена (*Аделфи*, *Филаделфија*, *Врховни савршени господар*), али ће их повезивати блиске идеје и програми: реорганизација друштва на начелима Француске револуције. У тим програмима било је јаких елемената јакобинизма и бабефизма, а и сама централна фигура читавог карбонарског покрета – Филипо Буонароти – потицао је, као што нам је познато, из најужег врха Бабефове Завере једнаких из 1796. године. Од 1814-те Буонароти је деловао из Брисла и Женеве.

Блиске карбонарима су и тајне организације студената и интелектуалаца у Немачкој – буршеншафти (Burschenschaft). Први буршенштафти, као просветно-патриотске организације, основани су 1815-те „ради моралног, научног и физичког образовања за службу отаџбини“. Убрзо после тога они добијају изразито политичко, и то демократско, обележје. Идејни инспиратори буршеншафта били су професори универзитета у Јени Луден, Фрис и Окен. Њихови најважнији политички захтеви били су: либерални устави и уједињење Немачке. Ако је први захтев требало испунити одмах, други се могао остварити и у некој даљој будућности. Буршеншафти су били носиоци првих запажених револуционарних активности у Европи Свете алијансе. Отпочете су Фоленовом пропагандом у Гисену, за стварање демократске уједињене Немачке а настављене револуционарним демонстрацијама студената у Вартбургу 1817-те поводом тристоте годишњице Лутерове реформације. Том приликом спаљиване су заставе и други симболи реакције. У марту 1819-те, студент Занд убио је режимског писца Коцебуа. Само неколико месеци касније убијен је министар Ибел, из Насауа.

На ове догађаје реаговале су немачке владе. У духу политике Свете алијансе најпре су Аустрија и Пруска 1820-те у Теплицама постигле договор о солидарном прогањању револуционарног покрета, а онда је Конгрес немачких кнежава у Карлсбаду, септембра исте године, донео читав програм гоњења либералне штампе и интелектуалне опозиције, као и борбе

против идеја о уједињењу. Поред осталог, након ових договора забрањена су у Немачкој и дела Фихтеа, Улриха фон Хутена и песника Арндта. У свим државама нагло су појачани полицијски прогони: буршеншафти су растурени, опозициона штампа је угушена, њихови најборбенији припадници побацани су у тамнице, многи професори су отерани са универзитета.

И управо кад је опозициона и револуционарна активност у немачким земљама изложена најжешћим прогонима, отпочела је акција карбонара у Француској, Шпанији и Италији. Знак за почетак активности у Француској било је убиство војводе од Берија 13. фебруара 1820-те. Иза овога следила је серија студентских демонстрација у више градова, а августа исте године организације карбонара и револуционара – у којима су и познате личности француске историје Лафајет, Воаје д'Аржонсон и Дипон де л'Ер – припремају напад на Венсанску тврђаву и устанак у Паризу. Иако издаја спречава овај план, карбонари се наредне године спремају за нове војне побуне у долини Лоаре и у Алзасу. Полиција открива и пресеца и ове припреме. Побуна гарнизона у Туару завршава се стрељањем петорице побуњеника, као и у завери у Ла Рошелу, после чијег су откривања погубљена четворица подофицира.

* * *

Врхунац карбонарске борбене делатности били су устанци у Шпанији и Италији 1820–1823. године.

Шпанија се после завршетка наполеоновских ратова и ослобођења од француске контроле нашла у тешкој ситуацији. Феудална експлоатација на селу, се појачавала а у трговини и занатству је дошло до застоја и опадања активности. У земљи је завладала апсолутистичка политичка реакција а у јужноамеричким колонијама се распламсавао антишпански ослободилачки покрет. Државни дефицит је растао. Сви слојеви шпанског грађанства, интелигенција и либерално племство, били су веома незадовољни апсолутистичком политиком краља Фердинанда VII Бурбонског. Незадовољство је захватало и војску. У таквим расположењима краљ и влада су, током 1819-те у луци Кадикс и околини, стали сакупљати експедициони корпус од 20 000 војника да би га послале у америчке колоније. То је у војсци изазвало право револуционарно врење које се 1. јануара 1820-те претворило у побуну. Тога дана пуковник Рафаел де Риего побунио је свој батаљон у Кадиксу проглашавајући да тражи повратак Устава из 1812-те. Побуни се придружио и батаљон пуковника Кироге. Риего и Кирога крећу затим са 1 500 својих војника у Андалузију да буне сељаке, али доживљавају неуспех.

Војна побуна, међутим, има широк одјек међу грађанством. У Мадриду и неким другим градовима образују се револуционарне хунте, а

буне избијају и у војним гарнизонима у Коруњи, Фероли и Сарагоси. Заплашен овим „пронунциаментом“, краљ Фердинанд VII 9-ог марта проглашава враћање на снагу Устава из 1812-те, доводи на владу умерене либерале Анхелеса, Хабата и Порцела, укида инквизицију и објављује сазивање Кортеса. Свуда се ослобађају политички затвореници и оснива се народна милиција. У *Манифесту нацији*, тобоже одушевљени, краљ кличе: „Кренимо одлучно, ја први, путем уставности!“ Револуција је победила.

Заседање Кортеса је отворено 9. јула 1820-те. Одмах се показало да су његови посланици подељени на „модерадосе“ и „ексалтадосе“, тј. на конзервативне умерењаке и револуционарне радикале. Док су се „ексалтадоси“ залагали за ликвидацију феудализма, за опште право гласа и друге демократске реформе, „модерадоси“ су свему томе пружали жесток отпор. Ово неслагање у Кортесима претвара се у прави сукоб унутар револуционарног табора, када пуковник Риего 31. августа са својим трупама стиже у Мадрид. Да би га се решио и да би демократе лишио његове помоћи, краљ га шаље за команданта гарнизона у Овиеду.

У Кортесима се издваја група крајњих револуционара –„комунероса“ која енергично заговара настављање револуције. Придружују им се многи демократи а сам Риего и један други истакнути револуционар, Сан Мигуел, им се стављају на чело. Под њиховим притиском Кортеси приступају извођењу неких умерених социјалних и политичких реформи: укидају известан број феудалних дажбина и црквени десетак, укидају еснафе и гилде, као и неке трговачке монополе, затварају велики број манастира, проглашавају слободу приватне иницијативе у привреди и јединствене тарифе у трговини, секуларизују црквена имања. На најодлучнију социјалну меру – аграрну реформу – међутим, не одлучују се. И ове изведене реформе заоштравају социјални и политички сукоб у земљи. Незадовољни су и контрареволуција и крајњи револуционари. Контрареволуција се организује, док Кортеси пружају највећи отпор захтевима револуционарне левице забрањујући њихова удружења и ограничавајући друге грађанске слободе. Године 1821. Шпанија је на прагу грађанског рата.

Као непосредни одјек револуције у Шпанији јавља се сличан покрет у Португалији. Тамо пуковник Кабреира 24. фула 1820-те побуњује гарнизон у Опорту и тиме отпочиње раволуцију која добија широке одјеке у народу. У Лисабону се ствара привремена револуционарна хунта, која преузима власт у земљи. Краљ проглашава Устав и сазива Скупштину (Кортесе). Кортеси и у Португалији укидају нека феудална права и привилегије.

По карактеру слични шпанском, били су и револуционарни покрети у Италији 1820/21. године. Овде је после 1815-те постојало широко распрострањено народно незадовољство због поновног политичког цепкања Италије, аустријског угњетавања, рестаурације апсолутизма, непостојања јединственог тржишта итд. Незадовољство је резултирало распрострањеношћу карбонарских удружења, која су продрла и у војне редове. Штавише официрски кругови постали су прави центри револуционарне делатности.

Највеће незадовољство постојећим стањем осећало се у Напуљској Краљевини у којој је апсолутистички владао краљ Фердинанд I Бурбонски. У тој италијанској држави су догађаји у Шпанији и најснажније одјекнули. Априла 1820-те, генерал Гиљермо Пепе побунио је гарнизон у градићу Нола крај Авелина. Побуна се брзо ширила у целој Калабрији, док је у самом Напуљу дошло до демонстрација. Да би смирио ситуацију краљ 6. јула враћа на снагу Устав из 1812-те, именује свог сина Франческа за „генералног викара“ Краљевине, генерала Пепеа за врховног команданта војске, а либералног политичара Зурлоа за председника владе. Почело је и спровођење друштвених и политичких реформи сличних онима у Шпанији. Усред тих мера 14. јула избија устанак у Палерму на Сицилији. Образована је одмах Револуционарна хунта, која тражи аутономију, или чак потпуну самосталност, острва. Зурлоова влада не прихвата ове захтеве, већ шаље војну експедицију под командом Флорентина Пепеа, која гуши устанак на Сицилији. Међутим, врење на селу јужне Италије се наставља, јер грађански и карбонарски покрети тог времена немају програм за решавање аграрног питања којим би придобили сељаштво.

Почетком октобра 1820-те у Напуљу се састаје Парламент. У њему од 98 посланика има само 17 карбонара, док превагу остварују чиновници, официри и земљопоседници. Нову владу образује умеренији либерал, Матео Галди.

На вести о догађајима у јужној Италији Аустрија је жестоко реаговала. Кнез Метерних је одбио да прими напуљског амбасадора, који је био положио заклетву на верност Уставу. На аустријски захтев, у октобру 1820-те, састао се Конгрес Свете алијансе у Тропау (Опава) у Чешкој. Метерних предлаже војни поход на Напуљ. Енглеска и Француска су резервисане, али Русија и Пруска подржавају Метернихов предлог. Три владе потписују декларацију против „пронунцијамента“ у Напуљу. Јануара 1821. године заседање Конгреса се преноси у Љубљану. На Конгрес стиже и вероломни напуљски краљ Фердинанд I, који тражи страну интервенцију против револуције. Учесници Конгреса прихватају тај захтев и овлашћују Аустрију да одигра улогу „жандарма Италије“. Ова то, наравно, прихвата и одмах упућује на Апенинско полуострво једну армију, под командом генерала Фримонта. Генерал Пепе покушава да јој се супротстави у Абруцима (код Риете) а генерал Караскоза код Гариљана. Оба ова покушаја претрпела су неуспех, па Аустријанци већ 23. марта 1821. године улазе у Напуљ. Устав је одмах укинут, на престо је враћен Фердинанд

I, предузете су жестоке репресалије против револуционара. Апсолутизам је био обновљен у потпуности.

У току аустријског похода карбонари су покушали да изазову нове устанке у више крајева Италије, како би олакшали положај Напуља. Таквих покушаја било је у Папској области, на острву Елба, у Ломбардији и Венецији. Успешан је био само устанак у Пијемонту. Пијемонтешки устанак почео је побуном гарнизона у Александрији 10. марта 1821. године. Овој побуни претходиле су, додуше, крваве јануарске демонстрације студената у Торину, али је широки одјек добио тек александријски догађај. Устанак захвата Торино и друге градове Пијемонта. Револуционарна хунта у Александрији проглашава уједињење Италије. Краљ Виторио Емануел I абдицира са трона у корист свог брата Карла Феличе-а, а овај власт преноси на регента Карла Алберта који, већ 13. марта,проглашава Устав начињен по угледу на шпански.

Уставни поредак у Пијемонту, међутим, није био дугог века. После заузећа Напуља, аустријске трупе су окренуте према Торину. Пијемонтешки патриоти траже да се енергично организује одбрана али Карло Алберто не верује у могућност отпора. Деморалисан је, губи време, плаче. Краљ Карло Феличе прелази на страну контрареволуције, бежи у Модену а регенту поручује да и сам напусти Пијемонт и склони се у Тоскану. Под вођством Санторе ди Сантарозе либерали настоје да сами организују одбрану. За то време Карло Феличе упућује службени позив Аустрији и Русији, да интервенишу против револуције у његовој земљи. Пуштене од посаде јаког утврђења Новара да несметано пређу граничну реку Тичино, аустријске трупе 8. априла улазе у Пијемонт. Револуционари доживљавају брз пораз и масовно беже у Швајцарску, Француску и Енглеску. Они који нису успели да се спасу подвргнути су репресалијама: велики број их је осуђен на робију или на смрт.

Током 1821. године прилике се драматизују и у Шпанији. Тамо ултраројалисти, окупљени око краљевог брата Дон Карлоса, организују „Апостолску хунту", која предводи контрареволуционарни покрет. Насупрот њима, револуционарни „комунероси" покрећу по градовима акцију под паролом „Риего и Устав или смрт!" Под њиховим притиском и пропагандом, на изборима за Кортесе, 1822. године победу односе „ексалтадоси" – одлучни револуционари. Риего постаје председник Кортеса а Сан Мигуел председник владе. Предузимају се нове социјалне реформе: пустаре и необрађене земље бесплатно се деле сеоској сиротињи.Ројалисти крећу у оружану акцију против револуционарне власти. Њихове банде оперишу у Навари, Арагону, Каталонији. У самом Мадриду 7. јула 1822. године долази до оружаног сукоба између присталица и противника револуције. У месту Сео де Ургел, на северу Шпаније, маркиз Мотал-флорида

образује намесништво иројалистичку владу, и упућује народу позив да „ослободи краља".

Силе Свете алијансе с великим незадовољством гледају на револуцију у Шпанији. Најзад се октобра 1822. године састаје Конгрес Свете алијансе у Верони, на којем француски ултрарojалистички министри Монморанси и Шатобријан, прекорачујући овлашћења добијена од владе и краља Луја XVIII, траже интервенцију Француске против шпанске револуције. Енглеска влада даје сагласност на ову интервенцију тек пошто јој је гарантовано да се она неће проширивати и на шпанске колоније.

За поход у Шпанију Француска је припремила армију од 100 000 војника, којом је командовао војвода од Ангулема. Покушај француско-италијанских карбонара, под вођством пуковника Фариеа и Армана Карела, да на реци Бидасоа у Пиринејима априла 1823. године зауставе поход ове армије завршио се сломом.Када су прешли границу, Французима се придружило и 15 000 шпанскихројалиста. Тако здружене француско-шпанске интервенционистичке снаге ушле су 6. маја у Бургос, а 23. маја у Мадрид. Кортеси и револуционарна влада, водећи уза се и краља, повлаче се на југ – у Кадикс. Њиховим војним снагама интервенционистичка армија наноси најпре пораз код Барселоне, а онда и одлучни удар на Трокадеру у близини Кадикса 31. августа 1823. године. Револуција доживљава крах. Њени носиоци бивају подвргнути грозним репресалијама. Професор Кајетан Риполи је, на пример, био спаљен, а пуковник Ријего 7. новембра је обешен а затим раскомадан, да му се ни гроб не би знао.

Тако је завршен први вал буржоаско-револуционарних покрета у „реконструисаној Европи" после 1815-те. Последњи одблесак тих покрета биће декабристичка побуна у Русији 1825-те, о којој ћемо говорити на другом месту. Без обзира на своје промашаје (нерешавање аграрног питања) и поразе, ови карбонарски покрети ће иза себе оставити видљив траг. Ојачаће тежње ка политичком и националном ослобођењу и оставиће у баштину генерацијама корисно искуство о могућностима и дометима завереничке борбе. Национално-револуционарни покрети балканских народа који су се одигравали у исто време имаће специфична обележја и другачије исходе и последице.

Национално-револуционарни покрети на Балкану и источно питање 20-их година

Након српских устанака 1804. и 1815. године и након наполеоновских ратова, краћи предах и затишје настали су и у источном питању. Нови период узнемирења настаће почетком 20-их година у време кад су планулe и револуције у Шпанији и Италији. Потреси ће на Балкану бити обновљени 1821. године, најпре социјално-политичким покретима у Вла-

шкој, а затим снажном националноослободилачком борбом коју ће повести грчки народ. Ова борба ће отворити и цело источно питање.

Иако је дошао близу две деценије иза Првог српског устанка ослободилачки покрет Грка је по неким својим историјским обележјима надмашио српску револуцију. Прво, због вишег нивоа привредне и друштвене развијености Грчке њен националноослободилачки покрет носио је изразитије и јасније обележје буржоаске револуције. Друго, жилава и огорчена борба Грка за независност успела је у већој мери да привуче пажњу европске јавности и да чак изазове оружану интервенцију великих сила у своју корист. Треће, из ове борбе произаћи ће прва независна држава на Балкану, ослобођена османлијске власти.

Практичне припреме за отпочињање ослободилачке борбе у Грчкој започеле су 1814. године оснивањем тајног револуционарног удружења Филики хетерија у Одеси. Организовано по типу карбонарских друштава, удружење Филики хетерија је умногоме специфично и оригинално: најмасовније је и с најширим пољем деловања. Уз грчке патриоте укључивало је и Румуне, Србе, Бугаре, Русе. Имало је и врло сложен национални, социјални и политички програм. Друштвену базу чланства Хетерије чинили су трговци и занатлије из грчких колонија на Црном мору и у Дунавским кнежевинама, фанариоти, интелектуалци и свештеници, те арматоли, клефти и борци националних покрета других народа. Међу овим последњима био је и Карађорђе Петровић који се управо по задатку Хетерије 1817-те тајно вратио у Србију и ту, по наредби кнеза Милоша, био убијен.

И у самој Хетерији постојале су две супротне стратешке концепције борбе за независност Грка и других балканских народа. Конзервативнији елементи залагали су се за искључив ослонац на стране силе и њихову помоћ; радикалнији су тражили самосталну револуционарну акцију удружених балканских народа. Од 1818-те превагу је однела борбенија струја која је одмах отпочела припреме за оружани устанак. Акцијом је, поред грчких територија и егејских острва (Јонска острва су у то време била под енглеским протекторатом), требало обухватити Србију, Бугарску, Влашку и Молдавију, Македонију, те грчке колоније у јужној Русији и Италији. Мрежом хетеристичких организација за само две-три године обухваћена је готово цела Грчка и доста грчких колонија у Русији, Малој Азији, на острвима, у Молдавији и Влашкој.

Хетерија је вођство понудила грофу Капоу д'Истрији, а кад је овај то одбио изабрала је у пролеће 1820. године за свога вођу кнеза Александра Ипсилантија, ађутанта руског цара Александра I и сина генерала Константина Ипсилантија. Октобра 1820-те у Исмаилији су се састали сви шефови организације и израдили су програм устанка. Покрет је имао да почне истовремено на неколико крајева Турског царства: на Пелопонезу, у Молдавији и Влашкој, у самом Цариграду, а одмах затим, да изазове и устанке у Србији, Босни, Бугарској, као и да повуче Црну Гору у акцију. У ватру ће тада кренути и Тесалија, Епир, Македонија. Тако побуњени балкански народи затражиће помоћ руског императора за образовање „балканског хеленског царства".

Овај преамбициозни план ће се само делимично остварити. За његово прихватање хетеристи су успели да заинтересују највећма господаре Молдавије и Влашке: Александра Сутза и Јона Карацу. Влашка је, уз то, у ово време била препуна балканских емиграната разних националности, који су сви били за акцију. Они су нашли подршку и сарадњу многих незадовољних слојева румунског друштва. Међу њима је био и Тудор Владимиреску учесник руско-турског рата 1806–1812. године. Под његовим вођством доћи ће до великог антитурског и антифеудалног покрета у Влашкој. Покушај Хетерије да задобије српског кнеза Милоша за сарадњу није успео. Он је баш 1820-те уз сагласност Русије, послао у Цариград депутацију да, на бази 8. члана Букурешког уговора, учврсти аутономни статус Србије и да издејствује за њега наследност кнежевског достојанства. Зато се и није одазивао на Хетеријине позиве. Штавише енергично је угушио покушај двојице старешина пожаревачке нахије, Марка Абдуле и Стевана Добрњца, да подигну устанак. Хетерија није успела да покрене ни Бугаре иако је у неким бугарским градовима имала своје поверенике. Оманула је и веза с Црном Гором и северном Албанијом. Захваљујући томе цела замишљена општебалканска револуција, ограничиће се 1821. године на устанке у Дунавским кнежевинама и у самој Грчкој.

* * *

Акција хетериста почела је преласком одреда Александра Ипсилантија преко реке Прута, у Молдавију, 22. фебруара – 6. марта 1821. године. У то време, у Влашкој је – и то у њеној покрајини Олтенија – већ почео устанак; подигао га је још крајем јануара Тудор Владимиреску. Овај устанак имао је, међутим, врло изражену социјалну ноту. У њему је масовно учешће узело румунско сељаштво, вишеструко економски експлоатисано и исцрпљивано. Њега су притискивале, најпре, две врсте државних пореза: турског султана и домаћих кнежева, који су често били незаконити јер су фанариотски кнежеви журили да се на рачун својих поданика што пре обогате и надокнаде штету коју су претрпели подмићујући турске власти пре него што су дошли до кнежевске титуле у Влашкој и Молдавији. На то су долазиле феудалне ренте које је сељаштво плаћало домаћем племству (бојарима) и које су, опет незаконито, увећаване – нарочито радна рента. Најзад, румунско сељаштво подносило је велике терете и невоље приликом сваког руско-турског рата (1768–1774, 1787–1792, 1806–1812)

јер су преко Влашке и Молдавије вазда прелазиле велике стране војске. Све је то и младој, још недовољно развијеној румунској буржоазији указивало на неопходност борбе, како за друштвене промене, тако и за националну независност румунског народа. Из редова те буржоазије, тачније од родитеља слободних сељака (мошења), потекао је и вођ румунског устанка Тудор Владимиреску који је независно од Хетерије у Влашкој још 1816-те, створио тајну ослободилачку организацију. Припремајући се за борбу, он је у јануару 1821. године дошао у област Олтенију да диже устанак, и ступио је у везу с хетеристичком Ефоријом (филијалом). Уз њега је била група емиграната из балканских земаља – Срба, Бугара, Македонаца, Албанаца – као и истакнути хетерист Георгиос Олимпиос. Ударну снагу чинио му је одред „Арнаута" и „пандура", којима је командовао још у време руско-турског рата.

Покрећући устанак, Владимиреску је формулисао следећи национално-социјални програм: протеривање фанариотских и избор домаћих кнежева („господара"), сазивање народне скупштине састављене од представника свих друштвених слојева, стварање националне армије, пореска реформа и трогодишњи мораторијум свих пореза. И сељаштво и грађанство с одушевљењем је прихватило овај програм, типичан за буржоаску револуцију. Али масовно прилазећи устанку, сељаштво му је неизбежно давало много радикалнију црту, претварајући га у праву антифеудалну аграрну револуцију, што сам Владимиреску није желео плашећи се да ће то изазвати унутрашњи расцеп у земљи и угрозити националне циљеве покрета. Његово страховање је било оправдано јер су се многи угрожени бојари одмах стали организовати против устанка.

Почет веома бурно, устанак у Влашкој брзо је постигао видљиве успехе. Већ 26. марта Владимиреску је ушао у Букурешт. У међувремену је Ипсиланти прибирао присталице по Молдавији, нападао је турске трговце по градовима и настојао да успостави везу с Владимирескуом. Зато је и сам, 27. марта, са 5 000 људи стигао у Букурешт. Верујући да иза Ипсилантија стоји Русија, Владимиреску је, иако преко воље, прихватио сарадњу. Цар Александар који се у време избијања овог покрета налазио на Конгресу Свете алијансе у Љубљани, врло брзо је распршио све илузије устаника о руској помоћи. Он је изјавио да не може помоћи бунтовнички покрет који се диже против законитог господара, одузео је Ипсилантију чин руског официра а Владимирескуу орден Св. Владимира и ускратио им је своју заштиту. Султану је поручио да је сагласан с интервенцијом турских трупа против устаника.

Овакав став руског цара довео је и до раскида сарадње између хетериста и покрета Тудора Владимирескуа. То је, међутим, само ослабило оба покрета. Владимиреску је покушао да се измири са бојарима али без успеха. Половином маја Турци су продрли у Влашку, да би 29. маја ушли

у Букурешт. Владимирескуов покрет се расуо. Њега самог заробили су хетеристи и стрељали. Ипсилантијеви одреди састављени од Грка, Бугара, Срба и Албанаца и неких Владимирескуових пандура, покушали су да пруже отпор Турцима, али су 7/19. јуна код Драгашанија били разбијени. Цвет најборбеније грчке младежи сврстан у „свети батаљон", био је сасечен. Сам Ипсиланти се спасао бекством у Аустрију, где је био ухапшен и интерниран. Остаће у интернацији све до смрти 1828. године. Остаци Ипсилантијеве армије пружили су још на два места (у манастиру Сецу и на Пруту у Скуленију) херојски отпор све док, десетковани, нису нестали. Турци су окупирали и Влашку и Молдавију, спроводећи по њима терор и пљачку.

Тако је пропао овај покрет у румунским земљама, који се састојао, у ствари, из два покрета: хетеристичког (општебалканског) и румунског националног и антифеудалног. Њихови одјеци неће нестати без трага: биће подстицај за нови велики покрет у самој Грчкој.

* * *

У време покрета у румунским кнежевинама сазревала је и дефинитивна мисао о отпочињању борбе у Грчкој. Тамо су хетеристичке ефорије образовале устаничку команду, која је могла рачунати на подршку не само угњетеног сељаштва већ и многобројног трговачко-занатлијског сталежа, помораца и других грађанских слојева, који су видљиво ојачали у време наполеоновских ратова и континенталне, односно енглеске поморске блокаде, кад су балкански трговци играли запажену посредничку улогу између Леванта и остале Европе.

Немири у Грчкој отпочели су наиласком пролећа 1821. године – 18/30. марта дошло је до првог судара побуњеника и турских одреда код Калаврата, 21. марта – 2. априла код Маине, да би 23. марта – 4. априла био ослобођен градић Каламата. Позив на општи устанак Грка против османске власти објавио је 25. марта – 6. априла, члан Хетерије патријарх Германос у манастиру Св. Лавра на Пелопонезу. Три дана касније Сенат града Месеније апеловао је на европске државе да помогну борбу за ослобођење грчког народа. До средине априла, цео Пелопонез и делови централне Грчке били су захваћени устанком. Највећи део османских трупа био је блокиран у Атини (на Акропољу). Покрет се почео ширити и на острва, захвативши најпре Псару и Хидру. У мају се подигла Тесалија, а у јуну Кандија.

Од пролећа 1821. године до краја 1829-те национална револуција грчког народа проћи ће кроз три фазе: фазу успона од 1821. до 1825-те фазу кризе од 1825. до 1827. године и фазу стране интервенције и победе од 1827.до 1829-те. Општа карактеристика свих ових фаза је изузетна

суровост у обрачуну између хришћана и муслимана која је била резултат њихове измешаности како по селима, тако и по градовима. На те крваве међусобне обрачуне дошле су још стравичније репресалије турских трупа које су пустошиле читаве области. Најдрастичнији примери те врсте су острво Хиос и полуострво Пелопонез. На Пелопонезу су Грци током 1821. године побили око 15 000 муслимана, а на Хиосу је у пролеће 1822. године поклано око 20 000 хришћана, тако да је грчко становништво готово нестало са острва. Масовне покоље Турци су приредили и грчком становништву Мале Азије, нарочито Цариграда, а међу њиховим жртвама био је и сам патријарх, који је обешен на Ускрс 1821. године. Тешком терору подвргнути су и Грци у Смирни, на Кипру, на Родосу и у Једрену итд.

Борба грчког народа била је масовна, организована и имала је револуционарни карактер. Уместо уништене османске власти устаници су формирали нову, грађанску и националну. У јануару 1822. године у Епидауру се састала Народна скупштина, која је прогласила независност Грчке, усвојила устав земље, прогласивши је републиком, и изабрала Александра Маурокордата за првог председника државе. Устанак се после тога још брже ширио. Ослобођени су Атина, Теба и Мисолунги а устаници су однели победу над Турцима и на мору – код Хиоса. Напрежући све снаге, Порта је упролеће 1822. године успела да победи отпадника Али-пашу Јањинског (Тепеленија) и да покори целу северну Грчку. Покушај њених трупа да после тога продру у средњу Грчку и разбију устанак, завршио се неуспехом. Устаници су под командом Теодора Колокотрониса поразили Турке, код Дервенакие. Сличну судбину доживео је и други турски покушај 1823. године па је између Грка и Турака све до 1825-те трајала извесна равнотежа снага. Устаници су успешно бранили прилазе средњој и јужној Грчкој, али су зато Турци онемогућавали да се устанак прошири на север земље – у Епир и Тесалију, у Тракију, на Халкидик, у Македонију и друге околне крајеве.

Однос снага је поремећен кад се Порта за помоћ обратила султановом вазалу египатском паши Мехмед Алији. Он је прихватио позив и против Грка је 1825-те опремио јаку војску и флоту под командом свог сина Ибрахим-паше. Египатски напад затекао је Грке у жестоком унутрашњем политичком сукобу око питања уређења земље и њене спољнополитичке оријентације. Конзервативније снаге земљопоседника међу устаницима тражиле су проглашење монархије и ослонац на Русију, а либералне републику и оријентацију на западне земље – нарочито Британију. Овај сукоб слабио је отпорност устаничких редова пред наилазак опасности.

Ибрахим-паша је започео интервенцију нападом на Крит. Пошто је покорио острво искрцао је трупе на Пелопонез убијајући и палећи, све што му се нашло на путу. Устаници су се жилаво борили а у свом центру, у Мисолунгију, пружили су херојски отпор. У априлу 1826-те Мисолунги

је, ипак, пао. Устанак се нашао у тешкој кризи и био је сведен на герилску акцију. Почетком 1827. године појавила се реална опасност да се понови српска 1813-та. У тим тренуцима устанак и дело грчке револуције спасла је инострана интервенција.

* * *

Грчка револуција изазвала је снажне одјеке широм Балканског полуострва. Најдиректнији и најснажнији одјеци су били међу Македонцима и Бугарима. У овим крајевима, додуше, није дошло до масовних оружаних покрета али је велики број Македонаца и Бугара узео учешћа у својству добровољаца у грчким устаничким одредима. Тако су Македонци били веома многобројни у одреду Марка Боцариса, који се борио у северној Грчкој, а у околини Битоља и Охрида је Спиро Церов чак покушао да дигне сељаке на буну. Још већи број Бугара учествовао је у грчком устанку. У северној Грчкој оперисале су и посебне бугарске чете Хаџија Христа из Копривштице, Петра Моралијата из Сливена, Семка из Трнова и других.

Српски народ и у Србији и у Црној Гори изражавао је солидарност с борбом Грка за независност. Али се кнез Милош чврсто држао руских савета да седи на миру и није допуштао директно мешање Србије у догађаје. Србију је ипак претворио у право уточиште мноштва избеглица које су се из Влашке, Молдавије, Бугарске, Босне и Херцеговине а нарочито из Грчке, склањале испред турског терора. Српски кнез је чак откупљивао хришћанско, у првом реду грчко, робље од Турака и смештао га, као слободне грађане по Србији. Грчки краљ ће га зато одликовати Великим орденом реда Спасиоца. Црногорски владика је упућивао грчком народу морална охрабрења, а својим претећим држањем везивао је знатне турске снаге за Албанију и Херцеговину, ометајући њено слање у Грчку.

Феномен за себе, од директног утицаја на сам исход грчке револуције био је њен одјек у широкој јавности великих европских држава. Европска културна јавност епохе романтизма образована на просветитељској и класицистичкој традицији, у чијој је основи лежала духовна баштина античке Грчке и Рима, била је већ од првих вести о борби грчког народа заинтересована и анимирана за хришћанску ствар. Грци за образовану Европу нису били ни некакви егзотични домороци као Срби, који су мешани са Илирима, ни заборављени и незанимљиви Дачани као Румуни. У Колокотронисовим и Мауромихалисовим борцима романтичарска Европа видела је директне потомке Милтијада и Темистокла, Леониде и Перикла. И зато се одмах заинтересовала за њихову судбину, осуђујући и проклињући свирепе Мухамедове следбенике који су их убијали и истребљивали. Велики сликар Делакроа сликао је своје чувено платно „Покољ на

Хиосу“, многи песници певали су оде и поеме Грцима, а један од најромантичнијих међу романтичарима, млади и велики поета лорд Бајрон отишао је да лично помогне Грцима у њиховој земљи, у којој ће 1824-те и живот завршити, у самом средишту устанка у Мисолунгију.

Било је, наравно, у овој плими филхеленских емоција и много профанијих мотива и побуда. Њих су носили пословни трговачки, поморски и финансијски кругови, који су одмах осетили могућност да остваре и реалне материјалне интересе у овом делу Европе. Све је то у Европи створило врло широко филхеленско јавно мњење, које је вршило снажан притисак на владе великих сила захтевајући да узму у заштиту тероризане Грке.

* * *

Грчки устанак затекао је владе великих европских сила у њиховом пуном ангажовању на сузбијању револуције, ма где се она појавила. У духу те политике било је и Александрово енергично дезавуисање револуционарног покрета у Влашкој и Молдавији. Међутим, заштита неокрњених „законитих“ права турског султана над хришћанским поданицима Балкана није могла бити трајна политика Русије. Основни разлог лежао је у већ дубоко укорењеној стратешкој концепцији руске политике у источном питању: тежња ка топлим морима, било директним овладавањем Цариградом и мореузима, било разарањем Турске преко ослободилачких покрета балканских народа. То је врло брзо довело до колебања руског става. При том, цар није ни помишљао на одвајање свог држања од Европе нити на самосталну акцију против Турске, већ је рачунао како би добио европски мандат за интервенцију у корист хришћана. С обзиром на опречност интереса Велике Британије и Аустрије с једне, и Русије с друге стране, то није долазило у обзир. Александар I то није одмах разумео па је већ у јулу 1821. године, тобож у име Европе, упутро Порти ултиматум, захтевајући да одмах обустави покоље хришћана, да обештети жртве и да призна Русији право на учешће у умиравању румунских кнежевина.

За ову своју акцију Русија је затражила подршку Свете алијансе. Француска и Пруска биле су готове да јој је и дају али су се Велика Британија и Аустрија енергично успротивиле. То је био први расцеп у овој реакционарној организацији. Осетивши то Порта је одбила ултиматум па су руско-турски дипломатски односи прекинути. Усамљена Русија се ипак није смела одлучити на оштрије мере против Турске, већ се упустила у дуга и мучна погађања са Аустријом и Британијом. Први резултат тих преговора био је притисак Беча и Лондона на Порту да повуче трупе из Влашке и Молдавије што је ова 1822. године и учинила. У корист Грка, међутим, још ништа није било учињено.

Притисак филхеленске јавности у западној Европи је, ипак, постепено чинио своје. Нарочито су видљиви нови тонови били у британској политици после смрти министра спољних послова лорда Кестлрија, кад га је, крајем 1822. године заменио Канинг. С једне стране, да би задовољила своје јавно мнење, а с друге, да би паралисала руски престиж и утицај међу Хеленима, британска влада је одлучила да их призна за ратујући народ и да на тај начин потврди легалност њихове борбе. То је био тежак ударац Метерниховој политици неокрњеног statusa quo-а на Истоку. Он тада појачава напоре да измири Русе и Турке што му 1824-те и полази за руком. Потајно, саветовао је Порту да што пре заврши са Грцима. Овој ништа и није могло бити милије од таквог савета, па је то убрзало њен споразум са египтаским пашом, с тим да после угушења устанка његов син Ибрахим добије Крит и Пелопонез на управу. Помажући и даље Турској, Метерних је перфидно развлачио рад Петроградске конференције великих сила коју је, у вези с грчким питањем, сазвала Русија 1824-те. Руси су тада предложили да се од грчких територија образују три вазалне кнежевине под сизеренством султана, али и под гаранцијом великих сила. Такав предлог одбија Порта, решена да силом ломи устанак, али га одбија и Британија, желећи да предупреди сваку могућност руског мешања у послове Грчке. Тако се Петроградска конферецнија, у децембру, растурила без икаквог резултата.

У фебруару 1825-те сазва руски цар нову конференцију, опет у Петрограду, али сада без Британије. Био је то, у ствари, нови конгрес Свете алијансе али без тог назива. Руси предложише тада да четири силе понуде Турској посредовање у сукобу с Грцима, а ако ова то одбије да све с њом прекину дипломатске односе. То је, у ствари, значило давање Русији посредног овлашћења да интервенише против Турске а у корист Грка. Сада се томе енергично супротставила Аустрија, очекујући скори слом грчког устанка.

Кад је грчки устанак заиста дошао на ивицу пропасти у ствар се одлучно уплела Британија процењујући да је згодна прилика да она задобије пресудни утицај у Грчкој. Она енергично затражи од Турске да дигне опсаду Науплије, последњег упоришта и седишта грчке владе. Захвални Грци одлучише тада да се ставе под енглеску заштиту. Сада и Руси, да не би потпуно изгубили утицај у Грчкој, подржаше британску акцију а нови руски цар Никола I, који децембра 1825-те наследи Александра, отпоче и војне припреме против Турске. Фебруара 1826-те Русија предаде Порти нови ултиматум у којем се тражило: да се у Влашкој и Молдавији врати стање од пре 1821. Године, да се српском народу обезбеде повластице предвиђене 8. тачком Букурешког уговора из 1812-те и да се српски делегати, које је кнез Милош био послао на преговоре о томе у Цариград, одмах ослободе из заточеништва у које су били бачени. Што се тиче Грка,

руски министар Неслроде и британски изванредни посланик Велингтон споразумели су се 4. априла 1826-те (Петроградски протокол) да се за њих од Турске затражи широка аутономија.

Осећајући да овом руско-британском споразуму неће моћи да се супротстави и не очекујући ниоткуд помоћ султан Махмуд II морао је да попушта. На то га је терала и чињеница да је баш тада била у јеку реорганизација војске коју је Махмуд обновио по замислима свог претходника, султана реформатора Селима III. Задобивши подршку египатских трупа, верског поглавара Шеих-ул-ислама и још неких најзначајнијих великодостојника, Махмуд II је 1825-те започео увођење нове војске и ликвидацију јаничарског реда. Наредне године јаничари у Цариграду подигоше буну, али овог пута остадоше усамљени. Султану верне трупе разбише их и за кратко време, што у Цариграду, што у Једрену, Алепу, Ерзеруму, по Босни и другим крајевима, побише на хиљаде. Јаничарски ред је, најзад, био растурен. Али Турска још није имала ни нову војску, па је морала да попушта спољним притисцима.

Прихватајући руске захтеве Порта је 7. октобра 1826-те пристала на закључење Акерманске конвенције, којом су Србији потврђене све повластице из Букурешког уговора. То је значило давање Србији аутономије која ће у року од 18 месеци бити потврђена посебним царским указом – хатишерифом. Српска депутација дошла је у Цариград на преговоре о појединостима хатишерифа. Русији је поново дата слобода трговине, по целом Турском царству. Сада је као најакутније остало грчко питање. Порта, међутим, није хтела да о овоме преговара очекујући дефинитивно гушење устанка. Велика Британија и Русија позоваше тада и Француску да се придружи њиховом споразуму из Петрограда те све три силе 6. јула 1827. године потписаше нови, Лондонски уговор, којим се договорише о заједничком притиску на Порту у циљу изнуђивања примирја и преговора о аутономији Грчке. Кад Турци и то одбише, онда флоте трију земаља блокираше грчке обале. У том подухвату дође и до поморског судара код Наварина 20. октобра 1827. године, у којем англо-руско-француска флота потпуно уништи египатску. Турци и тада не прихватише услове великих сила за Грчку. Нова влада Британије (војвода Велингтон) показала је тад вољу да се измири с Турском, али је Русија постајала све борбенија, у чему је добила и подршку Француске. Разлог енглеском противљењу да се Турска ратом тера на попуштање био је, пре свега, у томе што је у Грчкој за председника 1827. године био изабран руски штићеник, генерал Каподистрија. Французи се, међутим, 1828. године искрцаше на Пелопонезу и протераше отуда Ибрахим-пашу, а Руси 26. априла исте године објавише Турској рат. Блокирана унутрашњим проблемима (борба за изборну реформу) Енглеска није могла да им се супротстави. Није успела ни Метернихова акција да се створи антитурска коалиција.

Руске операције на азијском ратишту су, под командом генерала Паскјевича, добро напредовале. У Европи је, међутим, ишло тешко и трупе генерала Дибича су тек у лето 1829-те успеле да продру преко Балкана до Једрена. Дибич је тада предлагао цару да се са другим силама (Аустријом, Енглеском, Француском и Пруском) споразуме о коначној деоби Турске. Цар се, међутим, одлучио за непосредније и практичније ратне циљеве и захтеве. Те је захтеве прихватила и Порта, па је 14. септембра 1829-те између Русије и Турске закључен Једренски мир: Русија задржава само неколико мањих територија на Црном мору, јужно од Кавказа, све остале заузете крајеве враћа Турској (у Бугарској и у Азији – Карс, Ерзерум и друге); аутономне повластице Влашке и Молдавије остају под заштитом Русије; Србији ће најзад бити издат хатишериф о аутономији и биће јој предато шест нахија; Порта прихвата захтеве Британије, Русије и Француске о Грчкој; Русији се признају привилегије из *Капитулација* у Турској; Русија ће од Турске добити високу ратну одштету. Тако је Русија, и без великих територијалних добитака, остварила један важан политички циљ на истоку: ослабила је Турску и појачала свој утицај на Балкану.

После Једренског мира кренуло је убрзано и решавање грчког питања. На Лондонској конференцији 1830-те, британска влада предложила је да се од јужне и централне Грчке образује потпуно независна држава монархијског уређења. Енглези су то учинили, не толико због Грка колико да би онемогућили даље мешање Русије у грчко-турске проблеме. Лондонска конференција донесе такву одлуку и одреди да се нова краљевина на северу протеже до залива Арте. За краља Грчкој био је, 1830-те, по жељи самих Грка, одређен најпре принц Леополд Сакскобуршки, а кад он одби престо, изабран је 1832. године Отон Баварски.

У време руско-турског рата и решавања грчког питања израдио је француски председник владе Полињак, један небулозни план о деоби Турске, који је колао по европским дворовима али није изазвао никакве последице.

У оквире решавања источног питања, изазваног грчком револуцијом, улази и дефинитивно правно уређење аутономног статуса Србије у саставу Османског царства. Султанским хатишерифом 18–30. септембра 1830-те Србији је коначно призната аутономија. Једним новим хатишерфиом, издатим нешто касније, одређене су и српско-турске границе подразумевајући припајање Србији и шест спорних нахија, а посебним царским писмом (бератом) кнезу Милошу је призната наследност кнежевског достојанства. Шест поменутих нахија Србија ће прикључити себи тек 1833. године.

Изложеним догађајима завршена је врло значајна фаза у развоју источног питања и националних револуција на Балкану која је трајала од 1804. до 1830. године. У том раздобљу одиграле су се две велике револу-

ције – српска и грчка, које су по карактеру биле социјалне и националне. Из њих су изашле две нове националне државе на балканском полуострву: независна Грчка и полунезависна (аутономна) Србија. У социјалном погледу српска револуција била је радикалнија и демократскија – потпуно је уништила феудализам, решила је аграрно питање и створила је земљу ситног сељачког поседа. То ће, међутим, имати и своју другу страну: парцелно сељаштво неће моћи одмах да послужи као основ за уставно и демократско политичко уређење земље. Грчка револуција била је друштвено конзервативнија, али политички либералнија. У Грчкој, земља није подељена сељаку а турски феудални велепосед замењен је домаћим – капиталистичким. Но Грчка је захваљујући снази своје грађанске класе, већ у току револуције извојевала либерално уставно уређење изграђено по узору на уставна решења Француске и САД. У националном погледу обе револуције остале су недовршене. Ни Грчка ни Србија нису ослободиле и ујединиле све своје сународнике, и нису до краја успеле да спроведу принцип националности. Зато су се њихове револуције настављале.

Политичка еволуција у Великој Британији 1815–1850.

После Наполеоновог слома Велика Британија се, као европска и светска сила, нашла на врхунцу снаге, престижа и утицаја. Њен унутрашњи живот од тада па надаље, све до половине века, протиче у грчевитим напорима да се политички односи и устројство прилагоде новонасталим друштвеним условима које је створила индустријска револуција. Ти су грчеви били болни, понекад и драматични, али ни брутални, ни крвави, као у неким другим европским земљама, јер Британија после 1688. године, није више била потресана најдубљим револуционарним проломима. Револуционарне промене на привредном плану омогућиле су релативно мирну и постепену друштвену и политичку еволуцију. „Постепеним пријелазом на демокрацију, у коме је ријетко било журбе, а никад враћања на старо, политичка су се права без већег потреса проширивала“ на све већи број грађана. Енглески парламентаризам развио се до највишег степена кабинетског система извршне власти, у којем владу састављају представници странке која у Дому општина (Доњем дому) има већину. Та влада је само Парламенту и одговорна.

Читава та еволуција темељила се на убрзаном и свестраном економском развоју, који је крунисан дефинитивном превагом индустријског начина производње и претварањем Енглеске средином XIX века у „радионицу света“. Рапидно ширење употребе парних машина, механизација

текстилне индустрије, развој металургије и рударства, изградња железница – то су основна обележја привредног и основице друштвеног преображаја Британије у првој половини XIX столећа. Исто тако, она су и темељ трговачке и колонијално-поморске превласти Велике Британије у свету. Њу је омогућавала и убедљива надмоћност британске трговачке и ратне флоте.

На британским острвима развило се више нових привредно-индустријских средишта и области: северозападни рејони, центар острва (Мидлендс, Ланкашир), рударски центри Јужног Велса, поједини градови (Лондон, Манчестер, Ливерпул). Укрупњавање поседа, већа специјализација, примена механизације и агротехнике знаци су напретка у пољопривреди.

Привредни развој, међутим, није праволинијски и хармоничан. Пун је криза, застоја и падова: 1815-те избила је криза услед престанка ратне коњуктуре; 1819-те наишла је кратка трговачко-финансијска криза; 1825-те јавља се прва криза хиперпродукције, која се затим понавља 1837, 1842. и 1847 године; 1845/1846-те беснела је жестока пољопривредна (кромпирска) криза.

Привредни преображај имао је далекосежне последице по стуктуру британског друштва. Ојачали су нови слојеви грађанства па у друштвеном и политичком животу, поред земљишне аристократије, финансијске и трговачке олигархије, све значајнију улогу играју индустријска и други слојеви средње и ситне буржоазије. Бројчано је веома нарастао пролетаријат, који управо у ово време почиње самостално да иступа на историјској сцени. Појачава се и исељавање пролетерских и упропашћених сеоских слојева у прекоморске земље.

Класна борба је оштра и води се, с једне стране, између буржоазије и пролетаријата, а с друге, између различитих слојева саме буржоазије, нарочито између средње (индустријске) и ситне, с једне, и земљишне аристократије удружене са финансијском олигархијом, с друге стране.

Све ове опште социјално-економске појаве енглеске историје прве половине XIX века добиће свој пуни, рељефни израз као прворазредне политичке чињенице овог раздобља.

Политичка сцена Британије после Ватерлоа

После дугих исцрпљујућих наполеоновских ратова, мир је у Британији дочекан с много оптимизма и још више илузија – од њега су сви очекивали непосредно добро и благостање. Испоставило се, међутим, да је био у праву Вилијам Кобет који је упозоравао да „мир и богатство не иду увек заједно“. Уместо да енглеској индустрији отвори нова тржишта а пољопривреди донесе нову конјунктуру, мир је изазвао нагли пад потра-

жње енглеске индустријске робе (нарочито производа ратне индустрије), појаву јевтиних европских пољопривредних производа на британском тржишту, још већи број незапослених радника услед демобилизације близу 300 000 морнара и војника итд. Извоз је опадао, цене су се опасно срозавале, производња се сужавала, наднице су падале, а незапосленост је расла. Најтежи удар претрпела је металургија. У Шрепширу је од 30 високих пећи 24 било угашено. Хиљаде људи остало је без посла.

Привредне недаће су најтеже погодиле сиромашније слојеве становништва: раднике у индустрији и пољопривреди, ситне занатлије и трговце, остали скромни градски свет. Презадужена држава, која је тек имала да отплаћује огромне ратне позајмице, никако није могла да олакша положај сиромашнијег света тиме што би снизила посредне порезе и таксе, који су врло оптерећивали потрошњу. Тако је она још и 1820-те од укупно 53 милиона фунти државног буџета морала за отплату ануитета и камата на ратне зајмове да издвоји 30 милиона. Конзервативна влада при том, није ни помишљала да до средстава за отплату дугова дође увођењем прогресивног пореза на доходак, сматрајући да би то угрозило акумулативну способност и индустрије и пољопривреде. Из тих разлога је сиротињски трибун и отац енглеског ситнобуржоаског радикализма Кобет, оштро нападао владину политику, тврдећи „да се сиротиња опорезује зато како би се могли уздржавати богаташи". Још жешћи је био у критици званичне политике у пољопривреди. Криза је, наиме, жестоко погодила и пољопривредну производњу. Само што је рат престао, страна конкуренција почела је да обара цене житарица. Са 100–110 шилинга по квартеру (око 250 kg) у време рата, цене су пале на 50–60 шилинга. Лендлордови су, најпре, крикнули од бола и страха, а затим су, користећи своју изразиту премоћ у Парламенту, брже-боље, већ 1815-те издејствовали доношење фамозног Закона о житу, или тачније Закона о забрани увоза жита чим његова цена на енглеском тржишту падне испод 66 шилинга по квартеру. Тиме је интерес богатих земљопоседника и крупних закупаца (фрамера) био заштићен, на рачун свих осталих слојева друштва. Тако је, поред финансијске олигархије, и земљишна (велепоседничка) аристократија успела да себе обезбеди од последица поратне кризе: сачувала је високе ренте а губитке, услед нешто ипак, опалих цена пренела је на ситне произвођаче – закупце и најамне раднике.

Закон о житу биће, међутим, последња велика победа земљишне аристократије у Британији. Он је погодио готово све остале друштвене слојеве, нарочито радничку класу и индустријску буржоазију. Ова последња се делимично обештећивала снижавањем радничких надница, али и то није могло да иде далеко услед релативно скупог животног (егзистенцијалног) минимума који је наметала висока цена хлеба и других основних прехрамбених артикала. Тако је *Закон о житу* појачао ионако неизмерну беду пролетаријата, а индустријској буржоазији смањио могућности експлоатације и акумулације капитала.

Захваљујући овом закону, као и пореској политици торијевске владе и Парламента, политичко незадовољство у Британији постало је убрзо после успостављања мира веома широко. Услед тога су прве послератне године (1815–1820) биле испуњене многим политичким немирима који су захватили и градове и села. У селима ће они бити настављени и доцније, све до 1830-те. Први немири који су избили 1815-те у Лондону и Вестминстеру трајали су неколико дана. Иза тога јавили су се у низу других градова, а између осталих и у Њукастлу, Глазгову и Престону. Било је демонстрација, туча са војском, проливања крви. У Нотингему су се поново огласили лудисти, који су разбили тридесетак машина, док је у Дандију опљачкано стотинак дућана. У Бирмингему и Волсалу дошло је до оружаних побуна.

У овом покрету, који су носили радници и сиромашни грађани, ситна буржоазија почиње да, поред захтева за смањивање пореза и укидање *Закона о житу*, поставља и питање изборне реформе. Радници им се и у томе одмах придружују, јер ово питање није представљало само чисто политички став о потреби ширења изборног права и грађанске демократије, већ је значило атак на политички монопол крупног земљопоседа, који је целој земљи наметао егоистичка и једнострана економска и друштвена решења. Парламент је засут петицијама са захтевом да се спроведе изборна реформа, а агитација у штампи постајала је све живља. Појавили су се политички клубови радикалне буржоазије.

Влада и торијевски Парламент нису седели скрштених руку. Године 1817. поново је суспендован Habeas corpus act (Закон о неповредивости личности) и донет је закон о ограничавању слободе штампе („Закон о запушавању уста"), о забрани политичких зборова и удружења. Ове мере нису стишале незадовољства. У Манчестру су радикали покушали да организују „поход глади" на Лондон, али их је војска у томе спречила. У индустријским центрима севера и Мидлендса одржавају се током 1818.-те и 1819-те велики митинзи, на којима се понављају већ широко популарни захтеви: укидање Закона о житу и изборна реформа. Један такав митинг, одржаван 16. августа 1819-те на Питерфилду (St. Peter's Field) крај Манчестра напала је коњица. Хусари су безобзирно секли сабљама голоруки народ. Међу 80 000 учесника смрт је нашло њих 12, стотина је теже, а још око 300 лакше рањено. Главни говорници на митингу, радикали Хант и Бемфорд, били су ухапшени, док је Кобет морао да бежи из земље.

Брутални обрачун на Питерфилду, који су подругљивци одмах назвали Питерлоом, изазвао је бурну реакцију у целој Британији. Упркос проливеној крви он је имао и једну добру страну: уверио је широку грађанску јавност да је торијевска влада спремна на свако насиље да би одржала

монопол власти у рукама малобројне велепоседничке и финансијске олигархије. Тиме је и сазнање о неопходности рушења тога монопола путем темељне политичке реформе постало, такорећи, свеопште. Влади и Парламенту, међутим, није још било ни на крај памети да се предају. У новембру 1819-те у Парламенту је изгласано „шест закона", који су општинским властима давали овлашћења да спречавају све скупове са преко 50 учесника, да забрањују свечане маршеве и поворке, да шаљу у затворе издаваче „богохулних и бунтовничких клевета" итд. Штампа је оптерећена додатним таксама од 4 пенија, што ју је учинило скупом и сиромашнима тешко приступачном. Власти су појачале и полицијску контролу и шпијунирање грађана, створивши читаву мрежу доушника и провокатора. У ово време у легенду и литературу је, као симбол, ушао лик владиног доушника „Оливера шпијуна" (Oliver the spy).

Репресивне мере нису наједном прекинуле немире и опозициону политичку активност. Тако је у Лондону фебруара 1820-те откривена велика политичка завера, а у Глазгову је 1. априла поведен генерални штрајк, који је претио да се претвори у побуну. Међутим, мере притиска, с једне стране, и привредна конјунктура, која је наишла 1820-те учинили су своје: покрет против Закона о житу и за изборну реформу био је наредне деценије у опадању. Село је, међутим, и даље врило – потмуло, стихијски, неорганизовано. Сељаштво није било јединствено. Делу ситног и средњег сељаштва, који је производио за тржиште, користио је Закон о житу. Пролетери и мали закупци страдали су од овог закона услед ниских надница и високих цена намирница, па су били против њега, зато су, почевши од озбиљних немира 1816-те у источној Енглији, око Норича и Ливерпула, наредне године – све до 1830-те, биле испуњене честим и разноврсним облицима класних обрачуна на селу: паљевинама, пљачкама, тучама, протестима, крађама итд. Веома распрострањена била је крађа по аристократским ловиштима. Сељаци су ове крађе сматрали не само уносним већ и обликом освете свемоћном племству, па се оне нису могле сузбити ни суровим казнама. И поред свега, аграрни покрети и сукоби у Енглеској нису могли добити снагу која би озбиљније угрозила владајуће слојеве друштва.

Стишавање класних сукоба, почетком 20-их година довело је до попуштања политичких стега и либерализације прилика, до почетка унутрашње диференцијације у редовима владајућих конзервативаца (торијеваца), као и до већег активирања опозиционих либерала (виговаца).

До првих несугласица у торијевској странци дошло је непосредно после Наполеоновог пада када је група еластичнијих страначких првака изнела мишљење да треба олабавити политичке стеге и либерализовати односе у друштву. Ова група била је и против доношења Закона о житу, сматрајући да је то превелика жртва, која се од Енглеза тражи у корист

рачуна земљишне аристократије. Ова прва неслагања нису прерасла у отворени сукоб захваљујући револуционарном врењу, које је захватило Британију и пред којим су торијевци желели да очувају класну солидарност и политичко јединство странке. Међутим, кад је то врење минуло, либералнији духови међу торијевским првацима (Канинг, Хаскинсон) сматрали су да је време за извођење реформи које би већи део буржоазије везао за Парламент и владу и тиме ослабио фронт незадовољства и опозиције. Непопустљива конзервативна већина страначког вођства, окупљена око војводе Велингтона и лорда Елдона, одлучно се успротивила овим гледиштима тврдећи да је и француска револуција почела умереним реформама. Хладнокрвни председник тадашње владе, лорд Ливерпул и члан његовог кабинета Роберт Пил, и сами склони либералнијим схватањима, одиграли су улогу помиритеља између сукобљених струја и спасли су странку од расцепа, али су били решени да ипак спроведу одређене ограничене мере либерализације у земљи. Они су држали да се конзервативна суштина режима може очувати и без круте стеге и употребе насиља.

После Кастлеријеве смрти 1822. године, Ливерпул и Пил су у влади и Парламенту издејствовали неколико закона којима је циљ био да се ограничи репресија, али да се држава ипак не ослаби. Такав је био нови Кривични законик, чији је инспиратор био Пил. Њиме је ригорозно смањен број деликата за које се могла изрећи смртна казна. До тада таквих деликата је било преко 200. Сличан је био и Закон о оснивању грађанске (државне) полиције – знаменитих „бобија" – којим је скршена свемоћ корумпиране и омражене милиције – оне која је секла демонстранте на Питерфилду. Пил је уклонио из службе и многе шпијуне и провокаторе, олакшао је цензуру штампе и спровео још неке сличне мере. Свакако најзначајнија мера умерених торијеваца била је опозивање Закона о забрани удружења из 1799-те, које је извршено 1824-те на директан подстицај из јавности. Његов иницијатор био је један од тадашњих вођа радикала, кројач Френсис Плејс, који сам није био посланик у Парламенту, нити је то могао постати, али који је на Доњи дом и на торијевце деловао преко свог истомишљеника, посланика Џозефа Хјума. Њих двојица успели су да увере торијевце како Закон о удружењима, који је строго бранио стварање радничких друштава и синдикалних организација, више штети властима него што им помаже. Он, наиме, потхрањује тајно организовање и завереничко-субверзивну активност која се не може контролисати. Надзору и усмеравању подложне су само легалне организације на чијем ће се челу наћи умерени и разборити људи.

Одмах након доношења новог Закона о удружењима 1824-те, дошло је до стварања великог броја професионалних (синдикалних) савеза – тредјуниона, у којима су се, најпре, стали окупљати квалификовани мајстори и занатлије, да би им касније прилазили и други радници. То је сместа

охладило либерализам торијеваца, који су већ наредне године окрњили Закон из 1824-те, тиме што су набројали низ активности којима тредјуниони не би смели да се баве. Све су то биле политичке активности па је делатност синдиката сведена на културно-просветни и материјално-потпорни рад. Тиме ширење тредјунионизма није било заустављено. Оно је кренуло путем повезивања локалних струковних организација. У том правцу до 1830-те највећи успех постигли су текстилци, чији су се тредјуниони из Енглеске, Шкотске и Ирске 1829-те повезали и под вођством Џона Дохертија основали Велики општи савез текстилаца Уједињеног Краљевства. Дохерти ће наредне године покушати да овај савез текстилаца претвори у свеопште Национално удружење за заштиту рада, али ће оно бити кратког века.

Упркос изричитим законским забранама, тредјуниони су се прихватали и политичких облика делатности. У кризним годинама, 1825–1826. године, они су у Манчестру, Лондону, Дархему, Бредфорду и у више индустријских центара Ланкашира организовали низ радничких штрајкова, показујући тиме да се синдикална организација претвара у значајан фактор економске и политичке борбе пролетаријата. До пуног изражаја то ће, ипак, доћи тек после 1830. године.

Осим поменутих, умерени торијевци су 20-их година спровели још неколико политичких мера које су показивале да се у њиховим редовима доиста вршило одређено померање, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану. Међу тим мерама истиче се Хаскинсонов закон о смањивању броја и висине царинских тарифа, који је био први корак Енглеске ка будућој фритредерској политици. На међународној сцени Канинг је после 1822. године осетно удаљио Британију од брода Свете алијансе.

Све ове мере показивале су да је, под утицајем крупних економских и друштвених промена које је доживљавала у доба индустријске револуције, у Британији дошло до видљивог прегруписавања политичких снага. То прегруписавање захватило је не само владајуће торијевце већ и опозиционе виговце а снажно се осетило и у читавој осталој јавности. У виговској странци и самој традиционално ослоњеној, пре свега, на припаднике крупних земљопоседника и финансијских моћника либералнијих схватања, промене су кренуле у нешто другачијем правцу. Она је, наиме, обнављајући живљу активност 20-их година, почела да се отвара, не само идеолошки већ и организационо, према редовима новообогаћене индустријске буржоазије, стварајући тако себи снажнију и многобројнију социјалну основу. До 1830-те већ ће добро закорачити путем претварања у странку средње (индустријско-трговачке) буржоазије, предвођене либералним племством. Та тенденција приближиће им и лево, либералније, крило торијеваца, које је схватило општи правац друштвеног и

политичког развоја Велике Британије. Кад у ватри борбе за изборну реформу после 1830-те дође до коначног расцепа торијевске странке, ово крило (Мелбурн, Палмерстон, Стенли, Грахам), лако ће се наћи међу виговцима.

Што се тиче осталих политички активираних слојева друштва – делова средње, затим ситне буржоазије и градског пролетаријата – они су се крајем 20-их и почетком 30-их година нашли у широком, лабаво организованом, али гласном и динамичном покрету који су водили радикали Кобет, Филден и други. Кобетов „сасвим нефилозофски радикализам“ неће никад постати ни доктрина, ни моћна политичка странка, али ће у време предстојеће борбе за изборну реформу, па и доцније, на питањима свакодневног живота („на питању виљушке и ножа“) снажно политизовати масе и увести их на арену велике државне политике.

Изборна реформа 1832.

Године 1830. Енглеску је захватила нова економска криза која је довела до затварања низа фабрика, до пораста незапослености и до пада надница. Криза је погодила и село, а појачана је епидемијом овчије куге, која је десетковала стоку. Нови немири потресали су земљу. У Кенту је избио сељачки устанак у којем су устаници уништавали вршалице, палили стогове пшенице, и претили да ће се обрачунати и са жупницима и са државницима. Поставили су и своје захтеве: повећање надница за пољопривредне раднике на 2,6 шилинга дневно и смањивање ренте за мале закупце. Из Кента, устанак се стао ширити према западу, а немири су захватили и индустријске центре у Хемпшајру. Крајем године устанак је сломљен војном интервенцијом. Његово угушење пропраћено је репресалијама: деветоро људи обешено је, 457 депортовано је у колоније, а неколико стотина осуђено је на затвор. Као посредни подстрекач на буну пред суд је изведен и Вилијем Кобет, али је био ослобођен оптужбе. Устанак 1830-те, био је последњи знатнији аграрни покрет у Енглеској.

Криза је за последицу имала и ширење тредјунионистичких организација нарочито у индустријским реонима северне Енглеске. Расположење радничке класе постајало је све борбеније. На то су у знатној мери утицали и одјеци јулске револуције у Француској, који су допрли и на Острва. Запажало се наоружавање радника.

Ово масовноназадовољство народа постепено се поново, као и 1816–1820. године канализало у широк политички покрет у који се, поред радника, укључује и ситна и средња буржоазија. И сада је основни захтев покрета темељна реформа изборног система која би изменила распоред политичке власти у Британији. Овај захтев садржи две битне тачке: прерасподелу изборних округа и проширивање изборног права. Усвајање пр-

ве тачке довело би до ликвидације тзв. трулих места. То су били стари, средњовековни и већ опустели изборни окрузи са минималним бројем бирача, помоћу којих је аристократија себи обезбеђивала посланичка места у Парламенту. Њихови мандати били би додељени новим великим насељима (индустријским градовима), који уопште нису слали посланике у Доњи дом. Друга тачка требало је да вишеструко повећа број бирача, којих је тада у целој земљи било свега 220 000, и да на тај начин одузме монопол политичке власти из руку најбогатијих грађана.

Овога пута покрет за реформу био је много шири, масовнији и организованији, него раније. У њему су учествовали различити друштвени слојеви са разноликим социјалним, економским и политичким интересима. Свима је било заједничко то што су тражили изборну реформу. Али, док би се буржоазија задовољила и њеним ограниченим дометима, радничка класа је рачунала на опште право гласа, тајне изборе и годишњи парламент сматрајући и то само уводом у социјалне реформе и остваривање економске једнакости. Буржоазија је разумела какву опасност за њу представљају овакви захтеви, а Фреснис Плејс је то отворено признавао. И поред тога, била је решена да се послужи радничким претњама не би ли од торијеваца изнудила онолико реформи колико јој је било потребно. Тако је дошло до широке коалиције либералне (виговске) и радикалне буржоазије са радничком класом. Виговци ће и тада, а и касније, после извршене реформе, поносито истицати да су у ову коалицију и ушли добрим делом зато да би закочили револуцију којом су претили пролетери и радикали. Неки раднички вођи (на пример, Бронтер О'Брајен) прозрели су тактику виговаца, нападајући их због манипулисања „револуционарном опасношћу", али ни они нису имали куд: изборна реформа била је и у интересу пролетаријата, па је требало прихватити сваки савез који њој води.

Свака од социјалних група која се борила за реформу имала је своју политичку организацију: радници су имали Национално удружење радника (звали су их „ротундисти"), на челу са Ловетом и О'Брајеном; ситну, радикалну буржоазију предводило је Бирмингемско политичко удружење на челу са Томасом Етвудом, а либералну (виговску) Национално политичко удружење, којем је тон давао Плејс. Ова су удружења међусобно сарађивала и помагала се. Тако је захтев за изборну реформу постао одушевљено прихваћен у огромној већини енглеског друштва. Сви су тражили ликвидацију корупције, подмићивања и система трулих места који у Парламент није пуштао ни представнике тако великих градова какви су били нови индустријски центри Лидс, Манчестер, Бирмингем и Шефилд.

Усред општег успона покрета за реформу, у новембру 1830-те пала је Велингтонова конзервативна влада, а „краљ морнар" Вилијам IV поверио је власт виговском кабинету на челу са Грејом и Раселом. Ова влада је у марту 1831. године изашла пред Парламент са предлогом новог изборног закона. Тај предлог предвиђао је да се укине 56 трулих округа, који су до тада слали у Доњи дом по два посланика, а да се од још 30 слабо насељена округа одузме по једно посланичко место. На тај начин добијена, 142 посланичка мандата била би расподељена Лондону и другим великим градовима (65 места), као и неким до тада занемареним окрузима и покрајинама. Што се тиче изборног права, оно се и по овом предлогу стицало на основу имовинског цензуса, додуше, знатно смањеног. Гласач је, наиме, могао постати само грађанин који поседује некретнине (земљу, кућу и другу имовину) са којих остварује најмање 10 фунти чистог прихода годишње или закупац туђе куће на коју плаћа закупнину од 10 фунти. Такав услов је највећи део радника и ситних сопственика искључивао из реда бирача али су они и даље пружали подршку борби за реформу, надајући се да ће и оваква промена обезбедити састав Парламента од којег ће се затим моћи тражити нови уступци.

У мају 1831. године Доњи дом изгласао је виговски предлог Изборног закона али га је у октобру одбацио Дом лордова. Против закона су гласали бискупи, представници старог племства (перови) и ратни богаташи из Питове ере. Ова одлука Дома лордова изазвала је буру негодовања у земљи. Избили су многи нереди, пуштени су гласови да се у индустријским градовима спремају устанци, радници су организовали демонстрације и ноћне митинге. Иако су ови покрети често били спонтани, иза њих је ипак, стајала смишљена организација. Њене конце су у рукама држали виговци који су из тајних фондова финансирали ову кампању. Они су имали умешане прсте чак и у паљење центра града Бристола, лупање прозора на кућама војводе Велингтона и неколицине других лордова, организовање бучних демонстрација у Лондону а поготову у писању многобројних петиција којима је Парламент био засут из разних крајева земље.

У таквој атмосфери Доњи дом је у децембру 1831. године и по други пут изгласао Закон о изборној реформи, који је априла 1832. године прошао и у Дому лордова, али са малом, законски недовољном већином. Торијевци су се ухватили за ту чињеницу и оспорили су важност Закону. Краљ није хтео да га ратификује па је Грејова влада поднела оставку. Вилијам IV је поново на власт позвао торијевце и то најконзервативнијег међу њима – Велингтона. То је изазвало расцеп у самој странци у којој је већина била за попуштање. Најлибералнији међу њима пришли су виговцима. Појачало се врење и у јавности. Нападнуте су неке банке, што је заплашило финансијске кругове. Сви су желели смиривање. Велингтон зато није могао да састави владу па је вратио краљу мандат. Овај га је поново понудио виговцима, али је Греј сада поставио услов: ратификаци-

ју Закона. Краљ му је обећао да ће прогласити нове лордове и увести их у Горњи дом како би Закон и овде добио потребну већину. Пред овом претњом лордови су обуставили отпор и 7. јуна 1832. године прогласили су нови Изборни закон. Реформа је била спроведена.

Изборна реформа 1832. године била је, у ствари, изнуђени компромис о подели власти између велепоседничке земљишне аристократије и индустријске буржоазије. Биланс тог компромиса, са становишта широких маса народа, био је мршав. Висок имовински цензус предвиђен новим законом, учинио је да право гласа добије само 670 000, од укупно 14 милиона пунолетних британских грађана. И поред тога, политичке и друштвене последице реформе биће позитивне: власт у земљи прећи ће из руку велепоседничко-финансијске олигархије у руке индустријске буржоазије и других категорија средње буржоазије. Та буржоазија представљала је социјални основ Либералне (виговске) странке која после 1832. године, стиче премоћ у политичком животу Енглеске. За наредних педесет и пет година смениће се девет либералних влада, које ће држати управу земље четрдесет и једну годину. Три конзервативна кабинета биће на власти само четрнаест година, па и то само кад су били спремни да воде либералну политику.

Изборна реформа имала је и неке друге корисне последице: легализовала је радикални покрет ситне буржоазије, који се, међутим, неће развити и у самосталну политичку снагу; није искључила земљопоседничку аристократију из политике, што је за дуже време отклонило тенденцију стварања моћног слоја „професионалних политичара“ као вођа и манипулатора демократским масама. Реформом је поремећена и дотадашња равнотежа три фактора законодавне власти у Британији: Дома општина (Доњег дома), Дома лордова и круне. Као представник целе нације ојачао је Дом општина док је улога Дома лордова и краља ослабила. Краљ је изгубио готово сваку могућност да легално усмерава политику земље. Његова улога је после тога остала само репрезентативна и церемонијална док се политички утицај, евентуално, остваривао индиректним путевима и личним контактима са државним функционерима.

Једна од најзначајнијих друштвених последица изборне реформе 1832. године, било је цепање до тада јединственог политичког блока радничке класе са средњом и ситном буржоазијом. Иако су дали велики удео у борби за реформу, радници су у њој били изиграни и нису добили ништа. Остајући и даље без бирачког права и утицаја на власт, они су у један мах схватили да од виговаца неће добити готово ништа више но што би добили од торијеваца. Кад им виговци то и конкретно докажу Законом о сиромашнима из 1834-те, одвајање радничке класе од буржоазије и њено властито политичко организовање постаће питање дана.

Закон о сиромашнима и чартистички покрет

Не може се рећи да либерали нису искористили изборну реформу 1832. године, за спровођење извесног броја корисних и прогресивних политичких промена. Први потез који су извели у овом смислу био је доношење Закона о укидању ропства у колонијама 1833. године. У исто време приступили су реорганизацији општинских и локалних управа, којима је требало отклонити дотадашњи хаотични систем у организацији локалне власти. Ова реорганизација је окончана доношењем Закона о градским општинама 1835-те којим је локална власт у градовима предата већима изабраним од стране свих пореских обвезника, без обзира на величину њиховог прихода. Систем власти по градовима је на тај начин унификован, поједностављен и приближен грађанима. Сеоска подручја ће, међутим, овакву самоуправу добити тек пола века касније.

Виговци су, осим овога, спровели у дело и два торијевска закона из 1828. и 1829. године које њихови претходници нису стигли да реализују. Први је био Закон о укидању верске заклетве по којем су јавне и државне службе постале приступачне припадницима свих вероисповести (католичке, дисидентско-протестантских, јудејске), а не само англиканцима. Други је био већ поменути Закон о оснивању грађанске полиције.

На економском плану политика либерала састојала се у снажном подстицању развоја индустрије и саобраћаја (нарочито железничког) а на социјалном у ублажавању супротности између најамног рада и капитала. У овој последњој области ће, у прво време, због класне ограничености предузетих мера, постићи најмање резултата.

Либерали су, најпре, желели да смире незадовољство радника проширивањем до тада крајње шкртог радничког законодавства, које се састојало од два потпуно неефикасна закона из 1802. и 1811. године. Зато су 1833. године донели Фабрички закон о забрани рада деце испод 9 година, о ограничавању дечјег радног дана на 12 часова и о увођењу фабричких инспектора за контролу поштовања ових прописа. Овај закон ће се ускоро показати као вредна и корисна социјална мера. То се уопште не може рећи за други закон, који је донео виговски Парламент 1834. године. Реч је о Закону о сиромашнима, који не само што је био крајње ограничена социјална мера већ и мера сасвим супротног дејства од очекиваног. Закон о сиромашнима је, уместо расподеле мизерне новчане помоћи најугроженијим породицама незапослених радника – што је постојало још од времена Тјудора – предвиђао да се незапослени радници смештају у посебне домове радионице, у којима би властитим радом обезбеђивали и опстанак домова и сопствену егзистенцију. При том се предвиђало да животни услови у домовима,радионицама буду гори („мање

пожељни“) од услова у којима живе фабрички радници јер би иначе многи међу њима баталили своје бедне наднице и нагрнули у ове установе.

Тако је Закон из 1834-те озваничио стварање домова за сиромашне, чији су оснивачи биле општине, разне филантропске организације и сличне установе. У њима су, ради постизања „мање пожељних“ услова и „онемогућавања лењости и покварености“, заведени робијашки системи живота и рада. Уз најтеже, најпрљавије и најбесмисленије послове, овде је исхрана радника била крајње оскудна, смештај испод основних хигијенских минимума а однос управа према њима крут, безосећајан, па и суров. Надзор власти над овим „бастиљама за раднике“ био је аљкав и неефикасан, а тројица државних надзорника („три краља из Somerset hauza“) била су најомраженије личности међу енглеским пролетерима. Захваљујући свему овоме, Закон о сиромашнима био је потпун промашај, који је изазвао огорчење радничке класе. Да би побегли из робијашница – домова, радионица – радници су почели прихватати и најбезобзирније услове послодаваца у другим предузећима, и тако у основи погоршавали положај пролетаријата у целини. Зато је незадовољство због овог закона захватило не само целокупну радничку класу већ и ситнобуржоаске радикале. Један од њих – опат Стефенс – изговорио је на неком радничком митингу у Њукастлу ове жестоке речи: „Пре него што жена буде растављена од мужа, пре него што буду бачени у тамницу и храњени помијама, пре него што мајка и ћерка буду обучене у кажњеничке хаљине, пре свега овога – Њукастл мора бити, и он ће бити, сав у пламену, који ће само на један начин моћи да се угаси – крвљу свих оних који су потпомагали доношење ових мера.“

Овакве речи су понегде, покретале и на акцију. У многим местима су домови за сиромашне били спаљивани и демолирани. Долазило је до сукоба питомаца домова са војском и полицијом. Такво стање трајаће све док, крајем 30-их и током 40-их година, општи привредни полет и убрзано грађење железница не одбију из домова радионица знатан део радника а преосталима животне и радне услове учине сношљивијима. Оно, међутим, што је посебно значајно, то је да Закон о сиромашнима није ублажио класне сукобе у Британији, већ их је унеколико и заоштрио. Непосредни резултат тога сукоба биће стварање првог масовног и организованог покрета радничке класе у свету – чартистичког покрета.

* * *

Почетком 30-их година XIX века радничка класа Енглеске била је синдикално организована. Дохертијево Национално удружење радника, са својих 100 000 чланова, није дуго трајало, али су уместо њега образована нова струковна општеенглеска тредјунионистичка удружења грађевинара, текстилаца, рудара и других. У њима је био доминантан идејни утицај Роберта Овена па она нису постала политичке и класно борбене радничке организације. Овенова је заслуга у томе, што је мобилисао велике масе радника у борбу за поправљање њиховог свакодневног материјалног положаја. Чартизам ће представљати снажан заокрет у односу на овакву оријентацију радничког покрета.

Чартизам се јавио као директна реакција радничке класе на класну и политичку ускогрудост буржоаских странака испољену приликом доношења Изборног закона 1832. године и Закона о сиромашнима 1834-те. Настао је истовремено у двема привредно-индустријским зонама Енглеске: на југоистоку (у Лондону) и на северу (у Бирмингему). Почетак чартистичког покрета означен је формирањем Лондонског удружења радника, које је јуна 1836-те основао један од сарадника Френсиса Плејса из редова лондонских пролетера – Роберт Ловет, који се после 1832. године дистанцирао од виговске политике. Лондонско удружење радника основано је као просветна и политичка организација у којој су се преплитала два идејна утицаја: овеновски социјалутопизам и ситнобуржоаски радикализам. Избијање привредне кризе 1837. године знатно је револуционисало његово чланство. То се видело у дискусијама поведеним у Удружењу почетком те године поводом петиције која се припремала за подношење Парламенту. После дуге дискусије усвојен је текст петиције са ових шест радничких захтева: једнаки изборни окружи, укидање имовинског цензуса за стицање бирачког права, укидање имовинског цензуса за право на избор, избори за Парламент сваке године, тајно гласање куглицом, плаћање посланичке дужности.

Петиција је упућена Парламенту фебруара 1837. године али су њени захтеви наишли на одушевљени пријем међу милионима енглеских радника. Зато је Лондонско удружење претворило ове захтеве у свој политички основ, уневши их следеће (1838) године у свој програмски документ познат под насловом Народна повеља (People's charter), по којем је и читав покрет добио име. Повеља је расправљана и усвајана на масовним радничким митинизима широм Британије. У Глазгову јој је подршку пружило 200 000 радника, у Њукастлу 80 000, у Лидсу 250 000, у Манчестру 300 000. На овим и другим, сличним митинзима радници су одлучивали да се оснује Национални раднички конвент ради пружања подршке Петицији. Уколико Парламент одбије Петицију, требало би прогласити генерални штрајк („Свети месец“).

Ширење чартистичког покрета било је праћено и његовом унутрашњом диференцијацијом. Већ у 1838. години, најпре међу руководиоцима покрета, а затим и шире, јављају се две идејнопо-литичке струје: „струја моралне снаге“ („струја ружичасте водице“) и „струја физичке снаге“. Свака од ових струја делила се, затим, на по два крила. У оквиру „струје

моралне снаге" била је група крајње умерених занатлија и најбоље плаћених квалификованих мајстора, коју је предводио ситнобуржоаски радикал из Бирмингема банкар Етвуд, и група нешто одлучнијих пропагандиста и агитатора на челу са Ловетом. Обе су се групе држале Повеље и биле су оријентисане искључиво на легалне методе борбе.

Енергичнију и радикалнију „струју физичке снаге", око које су се окупљали индустријски радници и рудари борбеног Севера, водио је предузимљиви и темпераментни Ирац Фергјус О'Конор. Позивајући раднике на одлучну битку за њихова права, за слободу и бољи живот, О'Конор је формулисао властити програм за остваривање тих идеала. У том су се програму мешали елементи ситносопственичког индивидуализма и социјалутопистичког идеализма. Слобода и независност произвођача су му основни циљ а враћање ситном сеоском поседу и разарање индустрије главно средство. Ускоро се, међутим, у левом крилу покрета, поред О'Конорове, појавила нова, још борбенија, чисто радничко-класна групација. Предводили су је Бронтер О'Брајен, Џорџ Џулијен Харни и, нешто касније, Ернест Џонс. Они су дошли до сазнања о снази и историјској улози радничке класе, као и о неопходности социјалне револуције. Успостављајући везе с револуционарним организацијама других земаља ови, крајње леви, чартисти (Харни) су уочи револуције 1848. године дошли у контакт и у сарадњу с Марксом и Енгелсом.

У време бујања чартизма 1838. године ова идејно-политичка неслагања у покрету нису долазила до изражаја. У октобру те године одржани су избори за први Чартистички конвент и почело је прикупљање потписа за Петицију Парламенту. Први Чартистички конвент састао се у Лондону фебруара 1839. године. На њему је први пут дошло до отворене идејно-политичке борбе међу струјама у покрету и то на питању шта да се предузме ако Парламент одбије Петицију. Дискусије су се отегле унедоглед, па су спонтане припреме радника у појединим крајевима Енглеске да, ако затреба, оружјем подупру Петицију, остале без координације и вођства. Обавештена о свему, влада је првих дана јула направила препад: извршила је многа хапшења и преметачине, забранила је митинге и демонстрације. У Бирмингему, Глазгову, Сандерленду, Њукастлу и неким другим местима Ланкашира, дошло је до крвавих окршаја радника и полиције. Сам Ловет је ухапшен 5. јула. Конвент је, ипак, успео да Парламенту преда Петицију са шест чартистичких захтева, испод којих је стајало 1 280 000 радничких потписа. Парламент ју је одбацио већ 12. јула. У потпуној недоумици шта да предузме, немоћни Конвент се 14. септембра сам разишао. Влада је и поред тога извршила нова хапшења. Међу ухапшенима су, поред Ловета, били и О'Конор и О'Брајен. Чартистички покрет се стао нагло осипати. Изоловани покушаји отпора, као на пример онај у Јужном Велсу под вођством Џона Фроста, сасечени су у зачетку.

Потпуно замро крајем 1839-те чартистички покрет се од средине наредне године, кад је створено Национално удружење чартиста, почео обнављати. Штавише, он се тада стао претварати од масовног слабо повезаног покрета у добро организовану политичку странку, са регулисаним чланством, плаћеном чланарином и изабраним руководством. У почетку илегална, странка је имала око 400 месних секција. До 1842. године она је достигла врхунац развоја. Бројала је око 40 000 организованих, борбених и класно свесних чланова. Од ње су се удаљили десничарски, ситнобуржоаски елементи, међу којима је био и сам Роберт Ловет. На челу чартистичке странке тада је био О'Конор. Он 1842. године даје идеју да се Парламенту поднесе Друга петиција, која би, поред политичких, садржала и социјалне захтеве пролетаријата: повишење надница, скраћивање радног дана, доношење новог Фабричког закона. Захваљујући управо овим захтевима, Друга чартистичка петиција постала је врло популарна па се на њој нашло преко 3 300 000 потписа. То је допринело и популарности читавог чартистичког покрета, што лепо показује чињеница да је његов лист *Северна звезда* достигао тираж од 50 000 примерака. Чартисти су се тада активно укључили и у покрет против Закона о житу, који је предводила грађанска Лига за борбу против Закона о житу.

Влада и Парламент, у којима су од 1841. године поново водећу позицију имали торијевци (они најлибералнији – Пилови) остајали су непопустљиви према чартистима. У мају 1842. године одбијена је и њихова Друга петиција. Руководство покрета је поново, као и 1839-те стајало неодлучно пред питањем како реаговати. Док се оно двоумило ствари су опет кренуле стихијски. У целом Ланкаширу букнули су штрајкови. Прихватили су их тредјуниони Манчестра а затим и Јоркшира и Мидлендса. Лондон и Кент се, међутим, нису одазвали. Влада је реаговала без оклевања: на лице места послала је трупе. За кратко време ухапшено је 1 500 најактивнијих чартиста. До септембра све се смирило. Покрет је још једном био сузбијен. Нова осека чартизма била је тежа и дуготрајнија од оне 1839-те. Депримирани О'Конор сасвим се посветио свом грандиозном утопистичком плану о враћању радника на село. Свом енергијом ради на стварању акционарских друштава за куповање земље и образовање земљорадничких колонија. Величину неуспеха овог његовог апсурдног плана прикриће треће и последње оживљавање чартизма, до којег ће доћи у време аграрно-индустријске кризе 1846–1847. године.

Укидање Закона о житу и Фабрички закон из 1847.

Преко деценију на власти, виговци су 30-их година изгубили популарност коју су стекли у борби за изборну реформу. Као владајућа странка они нису успели да реше нека горућа друштвена и политичка питања

(олакшавање материјалног положаја пролетаријата, укидање Закона о житу), па су на парламентарним изборима 1841. године изгубили битку и морали да препусте власт обновљеним торијевцима. Владу је тада саставио Роберт Пил.

Суочен са снажним незадовољствима и радничке класе и ситне буржоазије, Пил је од почетка био решен да попушта на оним питањима на којима је већ и 20-их година веровао да треба попуштати. Прво што је учинио већ 1842. године, било је смањивање посредних пореза и увођење пореза на доходак (доходарине), што је доиста било олакшање за широке потрошачке масе. Са укидањем Закона о забрани увоза жита било је већ знатно теже, јер је на том пољу још постојао жилав отпор земљишне аристократије и неких других слојева пољопривредних произвођача. Међутим и незадовољство овим законом је било све снажније а покрет за његово анулирање све енергичнији. Овај покрет је почео да нараста нарочито после привредне депресије 1837. године. Радикални прваци Кобден и Брајт су 1838. године формирали Лигу против Закона о житу. Индустријски капитал пружио је велику помоћ овој Лиги. Само у 1843. години сакупио јој је око 100 000 фунти, којима је финансирана агитација најширих размера. Поред осталог, штампано је око 9 милиона летака, који су растурани по целој земљи.

Уверена да слободан увоз житарица неће угрозити британску пољопривреду Пилова влада је само чекала погодан тренутак да пред Парламент, у којем су торијевци имали већину, изађе са предлогом за укидање Закона о житу. Таква прилика јој се указала 1846. године у време страшне глади у Ирској, кад је и огорчење на овај закон у јавности постало најжешће. Пил је тада изашао пред Парламент с предлогом Закона о укидању забране увоза жита. Торијевци су се поново поцепали. Либералнија група пошла је за Пилом (пилисти) и, у сарадњи с виговцима, изгласала је предложени Закон. Тако је 1846-те, најзад, пао фамозни Закон о житу, који је означио и дефинитивни крај политичког монопола земљопоседника у Великој Британији. И расцеп међу торијевцима био је дефинитиван. Конзервативније њихово крило одвојило се од Пила и нашло себи новог вођу, у личности касније знаменитог Бенџамина Дизраелија – лорда Биконсфилда. Међу пилистима, који ће прићи виговцима, биће тада и Дизраелијев непомирљиви супарник и каснији вођ либерала Вилијам Ајворт Гледстон.

Расцеп је торијевцима 1846-те донео поновни губитак власти. Виговци ће је после тога држати целих двадесет година. Само укидање Закона о житу доиста није уништило „пољопривредне интересе“, како су се бојали велепоседници. На тржишту се јесте појавила велика количина јевтинијег иностраног жита али је то било у време брзог успона целе британске привреде, која је услед тога била у стању да апсорбује све те количине. Стандард широких маса становништва је од краја 40-их година био у порасту па је расла и потрошња пољопривредних производа. Ово просперитетно раздобље, које је захватило Велику Британију средином XIX века, виговски историчари су касније назвали „срећним викторијанским добом“.

* * *

Колико је житни закон из 1846-те био велика победа индустријске буржоазије над велепоседничком аристократијом, толико је нови Фабрички закон из 1847. године био прва победа рада над капиталом. Он је добрим делом био резултат организоване борбе радничке класе а нарочито последњег јачег оживљавања чартизма, до којег је дошло у завршној фази борбе за житне законе.

Ново оживљавање није чартистима донело ону снагу коју су били постигли 1842. године.Својим уступцима тих година влада и Парламент расхладили су борбеност дела радништва, па ће озбиљнијих израза револуционарних расположења чартиста бити тек у време крупних догађаја у Европи 1848. године. У међувремену, 1847. године британски пролетаријат извојевао је најзначајнију тековину у својој дотадашњој борби. Те године је, наиме, као резултат упорне борбе радничке класе али и подршке коју је та борба добила у делу грађанске јавности, Британски парламент изгласао нови Фабрички закон, који је дефинитивно увео десеточасовно радно време за жене и омладину. У пракси је то, углавном, бар у индустрији – значило увођење десеточасовног радног дана уопште, јер се радни процес по великим предузећима није могао организовати у неједнаком трајању за поједине категорије радника.

Чартисти су и поред ове тековине успели да у 1848. години организују неколико борбених акција. Априла је дошло до крвавих нереда у Глазгову, што је било подстицај за слање Треће петиције Парламенту и сазивање новог Чартистичког конвента. Ова Петиција била је нешто мање популарна од претходне (имала је испод 2 милиона потписа) а Парламент ју је и по трећи пут одбацио. Конвент који је у међувремену сазван опет је био нејединствен у погледу мера којима је требало одговорити на негативну одлуку Парламента. Млађи чартисти (Џонс, Рејнолдс) тражили су устанак, старији (међу којима и О'Конор и О'Брајен) били су за мирнија средства. Услед тога се и догодило да је сва чартистичка борбеност и решеност на револуцију ишчезла, чим је влада запретила војном интервенцијом. Њихов велики митинг, сазван априла 1848. године у Лондону, разишао се без отпора и без резултата. Чартистички покрет је очевидно био у опадању.

Ирски проблем

Кад је на самом прагу XIX столећа придобијала посланике Ирског парламента да донесу одлуку о уједињењу Ирске са Енглеском, енглеска влада је, уз велики новац, просула и многа обећања о томе да ће се укинути сви закони који су католичку већину доводили у неравноправан положај према протестантској мањини. После извршеног уједињења (1801), уместо обећаних мера, уведени су строги казнени закони против немира, отпора и политичких преступа.

Енглеска политика према Ирској била је једноставна: потискивањем индустрије и занатства очувати ову земљу као сировинску базу и отворено тржиште за енглеску индустрију. При том, ирска пољопривреда изложена је вишеструкој експлоатацији: експлоатисали су је лендлордови (међу којима су многи били Енглези) узимањем високе земљишне ренте; експлоатисали су је крупни закупци лендлордовске земље (опет многи Енглези) остваривањем знатног профита; експлоатисала је енглеска држава пореским оптерећењима. О томе каквој је експлоатацији била изложена Ирска лепо говори овај изузетно упечатљив податак: године 1835-те укупна вредност пољопривредне производње у Ирској износила је 36 000 000 фунти. Од тога је 10 милиона отишло у џепове рентијера и закупаца, 20 милиона однели су државни порези, црквени десетак, трговачке марже, банкарске камате и друго, док је ирским сељацима произвођачима (радницима или ситним поседницима) остало само 6 милиона фунти. Захваљујући оваквој ситуацији Ирска је пловила у мору беде. Од преко 8 милиона њених становника од пољопривреде је живело око 90%. Од тог пољопривредног становништва опет 90% обрађивало је само по 2 хектара, било своје, било закупљене земље. Та огромна маса сеоске сиротиње живела је у великој немаштини: готово све произведене житарице продавала је да би измирила обавезе према капиталистима, држави и цркви, док се сама хранила претежно кромпиром. Зато је болест кромпира 1845–1846. године и изазвала наредних година катастрофалну глад с несагледивим последицама. „Провидност је послала болест кромпира, а Енглеска је створила глад“ – говорили су тада Ирци и добрим делом били су у праву. Јер, док је у Ирској 1847. године стотине хиљада људи буквално скапавало од глади и болештина њоме изазваним, из ове земље извезено је и продало хране за 17 милиона фунти. Зато је тачан закључак енглеског историчара Мортона: „Милион и по људи, колико их је поумирало у тим годинама, нису били жртве глади већ закупнина и профита“.

Овакав економски положај веома је заоштрио и класне и национално-верске сукобе у Ирској. На једној страни били су жестоки покрети сељаштва, како против Енглеза, тако и против закупаца пореза и десетина. Ове покрете, који су достигли велику оштрину 30-их година, водиле

су две тајне организације: Бели момци (White-boys) и Људи са зеленим тракама (Ribbonmen). Прва је била терористичка организација чији су припадници – огрнути у беле чаршафе – нападали и премлаћивали велепоседнике, фармере, чиновнике итд. Друга је била национално-политичка организација, која се борила за независност Ирске.

Покрет за поништење акта о уједињењу и за независност Ирске имао је и своје грађанско-либерално крило које је било добро организовано и активно. Његови припадници су се називали рипилерима (од речи *repeal* – раскид) а њихов покрет отпочео је као легална форма политичко-пропагандне и парламентарне делатности. Рипилерско удружење основали су ирски католици 1841. године, а на челу му је био адвокат Дејвид О'Конел.

Четрдесетих година јавља се још један, нешто борбенији и радикалнији ослободилачки покрет ирског грађанства. Реч је о Покрету „Млада Ирска“, који се организационо уобличио 1842. године под вођством Чарлса Дафија и Томаса Девиса. У своју стратегију и тактику они су унели и сарадњу са незадовољним сељачким масама, чега код рипилера није било. Средином 40-их година ипак је дошло до приближавања „Младе Ирске“ и левог крила рипилера, које се почело супротстављати О'Конеловом легализму. Леви рипилери Џон Мичел и Џемс Финтен Лалор унели су чак и међу младоирце радикалне захтеве као што су: прекид плаћања свих десетина, ренти и закупа, насилно одузимање земље велепоседницима и слично. Мичел и Лалор повезали су „Младу Ирску“ са чартистима и убедили је да отпочне припреме за велики сељачки устанак 1847. године. Власти су, међутим, предухитриле његово избијање хапшењем Мичела и Лалора. На чело „Младе Ирске“ дошао је умеренији човек Смит О'Брин, који „није био у стању да води устанак против своје властите класе“. Устанак је 1848. године ипак избио, али, будући без централног вођства, брзо је локализован и угушен. Томе је допринела и тотална (физичка) исцрпљеност сељака, услед глади и епидемија које су их десетковале.

Тако је Ирска остала да вегетира – обесправљена и тешко експлоатисана – тражећи спаса у непрекидној борби, и у масовној емиграцији својих најбољих синова и кћери у прекоморске земље.

Француска у доба рестаурације и Јулске монархије

Читаво раздобље француске историје од 1815. до 1848. године које се дели у две временски заокружене целине – доба рестаурације (1815–1830) и доба јулске монархије (1830–1848) – обележено је једном изразитом и заједничком особеношћу: оштром и упорном друштвеном и политичком борбом за циљеве грађанске револуције. Та борба води се у дру-

штвеним односима, у политици, у образовању, у књижевности и уметности, у религији, у филозофији и друштвеној теорији, у породичном животу. Кулминациону тачку ће достићи у револуцији 1848. године.

Период рестаурације 1815–1830.

Правно-политички основ режима рестаурације, успостављеног после коначног слома Наполеоновог царства, представљали су *Повеља* и монарх. Политички и правни садржај *Повеље*, као уставног акта француске државе у доба рестаурисане монархистичке власти династије Бурбона, карактерише се чињеницом да је у овом документу сачувано неколико елементарних и битних тековина буржоаске револуције: **правна једнакост грађана, основне грађанске слободе (слобода личности, власништва, вероисповести, штампе, учешћа, преко изабраних представника, у вршењу државне власти), административно уређење и Грађански законик доба Царства власништво нових поседника над бившим црквеним и племићким имањима итд.** По узору на британски парламентарни систем, *Повеља* је увела дводомну скупштину као законодавну власт у Француској. Представничко тело – Дом посланика – састојало се од посланика изабраних ограниченим изборним правом, док су у Горњем дому – Дому перова – седели најистакнутији представници старе предреволуционарне аристократије, али и Наполеоновог (царског) племства, као и великаши из редова нових крупних земљопоседника и финансијера.

Уз *Повељу*, као чувар монархистичког поретка и преосталих традиција „старог режима“, стоји краљ – најистакнутији „отац домовине“ и „вођ народа“. Ниједан од тројице владара из доба рестаурације и Јулске монархије, неће се моћи похвалити потпуном дораслошћу овим ласкавим и амбициозним титулама и задацима. У доба рестаурације у Француској су владали Луј XVIII (1814/1815–1824) и Шарл X (1824–1830). Њихов објективни положај није био најсрећнији. Вратили су се у земљу у којој је политички углед њихове династије био готово на нултој тачки. Сами су, уз то, уживали неславну репутацију шефова непријатељске емиграције (нарочито гроф од Артоа), која се четврт века борила против сопствене отаџбине на бојиштима широм Европе. Поред тога, Луј XVIII и Шарл X нису били ни иоле снажне личности. Луј XVIII није био човек без мудрости, коју доноси искуство дугогодишњег изгнанства и два бежања из земље. Али, био је без неких других својстава потребних успешном владару. Своју земљу и њен народ слабо је познавао а власт је волео више због њених спољних преимућстава него због моћи коју доноси. Имао је више разборитости, уздржаности и опрезности него чврстине воље и духа. Тромог, помало тешког духа, као и тела, био је човек без личног шарма и спољног сјаја па, као владар, доиста никоме није импоновао. Његов брат,

војвода од Артоа, а затим Шарл X, био је човек од речи и принципа, али ултраројалистичких и крајње реакционарних. Поштен и достојанствен али ускогруд и тврдоглав, био је пристрасан и задрт. Имао је више упорности него политичке памети и владарске еластичности.

* * *

Луј XVIII издао је *Повељу* још 1814-те после свог првог повратка у Француску. И после Ватерлоа, у другој рестаурацији, одмах ју је обновио. Али лакше је било прокламовати уставност и декларативно признати грађанска права и слободе него их спровести. Цела она гомила ројалиста и реакционара враћала се 1815-те у земљу жељна освете и својих изгубљених права и привилегија; враћала се из двадесетпетогодишње емиграције у којој нити је шта научила, нити заборавила. Како је стигла наметнула је Француској режим терора и освете, који су беснели целу годину дана.

У периоду терора (1815–1816) земљом се ширио талас прогона, хапшења, пљачки, паљевина и убистава. У Марсеју је, на тзв. „Дан Лакрдија“, убијено 200 људи; крвавих обрачуна са десетинама премлаћених и покланих било је у Авињону, Ниму, Гару и Тулузи. Одреди „зелембаћа“ и „златне младежи“ јуришали су батинама и бодежима на незаштићене, голоруке људе, бивше револуционаре и бонапартисте. Влада се на ова грозна насиља правила невешта али је истовремено доносила ванредне законе против упражњавања грађанских слобода, против бунтовних написа у штампи, против борбених поклича итд. Уводила је и преке судове против револуционарних покрета. После тога је контрареволуционарни терор бар добио некакве законске оквире. На основу одлука преких судова стрељања су трајала од 19. августа 1815-те (кад је погубљен генерал Лабедоајер) до 17. јула 1816-те (кад је стрељан Мутон-Диверне). У међувремену, пресудом Дома перова, 8. децембра 1815-те стрељан је маршал Неј, а из земље је, поред многих других, прогнано и 153 бивша члана Конвента. Међу њима били су и Лазар Карно, Камбасерес и Давид. Укупан биланс ових „законитих“ прогона био је „импозантан“: 70000 ухапшених, 9000 осуђених, 3000 погубљених. А поред судских, спровођена су и масовна административна чишћења. Из државних управних установа, из војске, из школа, са универзитета, чак из Академије наука (Института) искључени су сви непоћудни елементи.

У атмосфери најжешћег терора, у Француској су, августа 1815-те одржани избори за Посланички дом Скупштине. Право гласа имало је само 110000 грађана, па и од тог броја на биралишта је изашао само 41 проценат престрашених бирача. Захваљујући томе, из избора је произашла једна до те мере реакционарна Скупштина да је у историју ушла под именом „Беспримерне скупштине“ („Скупштина каква се не може наћи“).

У њој су велику већину имали племићи, који су носили неутољиву мржњу према револуционарима и бонапартистима, који су тражили да се одмах васпостави „стари поредак", да се целокупна власт врати племству, а образовање цркви. Ово последње је сместа и спроведено. Цркви је изгласана обилна новчана помоћ, укинут је Наполеонов Конкордат а на снагу је враћен Конкордат из 1516-те. Нападнута је и Повеља, чије је укидање затражено да би се вратио апсолутизам. Тако су посланици „Беспримерне скупштине" показали да су већи ројалисти и од самог краља. Њихов екстремизам почео је, најзад, да нервира и самог Луја XVIII, као и његове заштитнике – велике европске силе. Они су страховали да оваква Скупштина својим поступцима не изазове нове немире у Француској. Зато је краљ у договору са председником владе војводом Ришељеом и министром полиције војводом Деказом, 5. септембра 1816-те распустио „Беспримерну скупштину".

Уочи избора за нову Скупштину, који су одмах расписани, повела се жустра политичка борба између ултраројалиста, предвођених грофом од Артоа и песником Шатобријаном, и умерених монархиста, присталица Устава (отуда „конституционалисти"), на челу с војводом Деказом. На изборима су победили конституционалисти. Они су добили 160 од 262 посланичка мандата, па су владу саставили њихови прваци Ришеље, Деказ, Лене и други.

* * *

Победа конституционалиста на изборима у септембру–октобру 1816-те означила је завођење либералнијег политичког режима у Француској. То је омогућило оживљавање политичке активности, окупљање и организовање либералних политичких снага, обнављање политичке штампе итд. Избављена од терора и најцрње реакције, главу диже „сва она Француска која је поникла из револуције" и коју је контрареволуција угрозила и оштетила. Њима се одмах придружила маса стваралаца слободног и независног духа из развијеног интелектуалног света Француске. Међу њима су филозоф Дестит де Траси, политички писци Сијејес, Лаканал и Редерер, научници природњаци Лаплас, Ламарк, Кивије и Сент-Илер, математичари Галоа и Коши, физичари Фреснел и Сади Карно, историчари Форијел, Тјери и Гизо, књижевници Вилмен, Стендал, Алфред де Вињи, Беранже, Арно, Скриб и многи други. У 20-им годинама, придружиће им се групе нових, младих стваралаца, писаца и истраживача.

Читав тај либерални покрет, унутар себе сложен и разноврстан, окупља и идеолошки уобличава и оличава Бенжамен Констан, најистакнутији теоретичар либерализма и парламентаризма, тадашње Француске, о којем је већ било речи у овој књизи. У збирци својих политичких расправа *Течај из уставне политике*, објављеној 1820-те, он је подучавао Французе о томе шта је уставна монархија, шта је слобода појединца у грађанском друштву и шта је суверенитет народа. Констанови следбеници или истомишљеници, који су 1816-те ушли у Народну скупштину, били су Лафит, Казимир Перије, Дипон де л'Ер, Лафајет, Маниел и други.

Либерална опозиција се у току 1817-те организовала као политичка странка са својим Главним одбором у Паризу и локалним, бирачким одборима по окрузима. Покренут је и либерални лист, знаменити *Le Constitutionnel* а у Скупштини се организовала страначка посланичка група под именом „Независни". Оно што, као програмска основа, окупља разнородне елементе Либералне странке јесте заједничка мржња према „старом поретку" и приврженост основним тековинама револуције, симболично изражена у поштовању њене тробојне заставе.

Упоредо са либералима, као представницима политичке левице, у Француској се после 1816-те образује и групација политичког центра. То су умерено ројалистички елементи, присталице уставне монархије Бурбона које предводе министар полиције Деказ, шеф њихове парламентарне групе гроф Паскије, председник владе војвода Ришеље, затим Роаје Колар, Моле, Гувијон Сен-Сир и други. Као присталице уставности добили су назив конституционалисти, а док су били на власти залагали су се за умереност и политичко смиривање Француске. Будући да многи њихови припадници негују и теоријску расправу, конституционалисте у јавности називају и „доктринарима".

Насупрот либералима и конституционалистима стоје непомирљиви реакционари, ултраројалисти, које предводи гроф од Артоа. Они се не мире са освојеним позицијама, већ траже све – ликвидацију Повеље и рестаурацију „старог поретка" без остатка. У циљу враћања апсолутизма, они врше снажан притисак на Двор и Дом перова, који су им главна упоришта будући да у јавности не могу да освоје присталице.

Влада конституционалиста, која је после избора 1816-те држала власт у земљи, успела је да уз помоћ либерала спроведе у Скупштини неколико прогресивних политичких мера. Године 1817. ограничено је право стварања конгрегација и манастира, поправљено је стање државних финансија, расписан је унутрашњи зајам ради прибављања новца за превремену исплату ратне одштете и повлачење окупационих трупа из Француске итд. После повлачења стране војске, 1818-те, донет је знаменити Закон о уређењу војске Гувион Сен-Сира, који ће остати на снази све до 1872. године. Он је носио изразито грађанско класно обележје: састављена од контингената добровољаца, војна сила попуњавала се и системом обавезног регрутовања. Регрути су се одређивали коцком али је сваки регрут могао себи да изнајми замену. Разуме се да су се овом привилегијом користили само младићи богатог имовног стања. Рок активне војне службе трајао је седам година а Закон је, поред активне војске, уводио и

Народну гарду, као неку врсту земаљске одбране или резервне армије. У јесен 1819-те у Скупштини су усвојена три закона о штампи, који су либерализовали новинарство и, бар за кратко време, учинили га готово потпуно слободним. Биле су укинуте претходно потребне дозволе полиције за покретање листова, цензура и репресија против штампе. Задржана је само умерена кауција, забрана подстрекавања на злочин, вређање владара, повреде јавног морала и вређања и клеветања личности.

Ове и друге либералне мере повољно су утицале на даље распламсавање јавног и политичког живота у Француској. У Скупштини се организују парламентарне групе; страначки живот постаје све живљи, свака странка и политичка група покреће свој лист, агитација за сопствене политичке програме постаје све динамичнија. У свему томе предњаче либерали што страховито иритира реакцију. Ултрароjалисти и гроф од Артоа бесно нападају владу због попуштања либерализму. У Дому перова они траже измену изборног закона како би се још више смањио број бирача, јер знају да само на тај начин могу вратити свој политички монопол.

Влада војводе Ришељеа пружа отпор ултрашима, али при том не добија пуну подршку либерала. Међу њима делује, наиме, много бонапартиста, отпуштених генерала и других ратних ветерана, који су незадовољни владином умереношћу и нападају је. Исто то чине и представници интереса средње и ситне буржоазије, којима јако смета политички монопол земљопоседничке аристократије. Неки од либералних првака (Лафајет, Воаје д'Аржансон) улазе и у тајну сарадњу са завереничком организацијом „Јединство", образованом 1816-те у Греноблу, која је ширила мрежу својих друштава све до Париза. Нападнута тако с две стране – и с десна и с лева – влада конституционалиста почиње да се колеба. То долази до јачег изражаја после убедљиве победе либерала, на делимичним скупштинским изборима за једну петину посланика 1819-те. Странка конституционалиста почиње да лута а влада да се осипа. Из ње је изашао Ришеље а на чело јој је стао Деказ. И управо тада, фебруара 1820. године седларски радник Лувел, из властитих побуда, изводи атентат и убија једну од перјаница ултраша и најистакнутију личност Бурбонске династије, војводу од Берија. Догађај је изазвао огромно узбуђење међу свим монархистима, а посебно међу ултраројалистима. Највећом жестином нападнут је „либерални неред", који је тобож створила влада. Војвода Деказ назван је „саучесником атентата". Његова влада морала је да поднесе оставку. Нови кабинет образовао је опет Ришеље који је одмах пред Скупштину изашао са законом о ограничавању слободе штампе увођењем претходне полицијске дозволе, цензуре и других мера. Већина левичарских листова је за кратко време угушена.

Десницу ове мере нису задовољиле. Она је повела жестоку кампању за промену изборног закона којој либерална штампа и јавност више није могла да парира. Захваљујући томе, Скупштина је 29. јуна 1820. године донела нов Изборни закон, који је повећао број посланика (са 172 на 430), али је смањио број бирача и увео посредне (двостепене) изборе. На основу овог закона ултраројалисти су на првим допунским изборима за нових 258 посланика добили 139, међу којима је било и седамдесет петорица из „Беспримерне скупштине". Са већином, коју су на тај начин стекли, они више нису хтели ни такву владу конституционалиста која је била спремна да води њихову, дакле, реакционарну политику. Ришељеов кабинет приморан је да у децембру 1821. године поднесе оставку. Нову владу састављају ултраројалисти, на челу с Вилелом. С политичке позорнице тада de facto силази и краљ Луј XVIII, а власт у руке узима његов брат гроф од Артоа, будући Шарл X.

* * *

Јачање реакције 1820–1821. године изазвало је велико незадовољство у редовима ситне буржоазије, радника, омладине, прогресивних кругова у војсци и међу интелигенцијом. То незадовољство ствара повољне услове за ширење организоване подземне опозиције спремне да се борбеним, револуционарним средствима и методама супротстави реакционарном режиму. Тако у време кад се сличне појаве сусрећу и у другим земљама (Италији, Немачкој, Шпанији) настају карбонарске организације и завере у Француској. Прво је, већ у мају 1820-те, група бонапартистичких официра, младих републиканаца и неких истакнутих либерала (Лафајет, Манцел, Воаје д'Аржансон) образовала карбонарску организацију, наместо бившег друштва „Јединсво". Циљ јој је обарање владе и преузимање власти. Унапред обавештена, влада је предухитрила ову организацију и разбила је али није открила њене најважније припаднике.

Бонапартисте и републиканце неуспех није обесхрабрио. Крајем 1820-те они оснивају нову, много ширу и масовнију организацију, која се грана по целој Француској. Циљ јој је још амбициознији: обарање Бурбона, сазивање привремене Народне скупштине, увођење демократије. Међу четрдесетак хиљада њених чланова највише је младих људи: студената, радника, ђака, интелектуалаца, занатлија, трговаца, подофицира и официра. Као и два пута раније, с покретом је повезан неуморни маркиз Лафајет. Ова карбонарска организација планирала је почетак устанка за децембар 1821. године у Алзасу, али се и овај план изјаловио на исти начин као и онај од пре годину и по дана. Полиција је открила припреме, извршила је многобројна хапшења, и разбила организацију. Лафајет се спасао бекством из земље. Почетком 1822. године, ипак је дошло до два локална карбонарска устанка у Сомиру и Ларошелу, али су они лако угушени. Неколико стотина њихових учесника је ухапшено, а 12 је погубљено.

Последњи иступ и безнадежни чин француских карбонара био је покушај да се, у априлу 1823. године, заустави поход армије војводе Ангулемског на Шпанију ради гушења тамошње револуције, а по налогу Свете алијансе. На реци Бидасоа овај покушај се претворио у херојску жртву, којом је окончана кратка историја карбонарског покрета у Француској.

* * *

Један од првих знакова победе реакције у Француској било је нагло јачање улоге цркве и свештенства у јавном и друштвеном животу. Већ законом од 4. јула 1821. године док је на власти још био Ришељеов кабинет, Скупштина је повећала број дијецеза са 50 на 80, а на бискупска места довела је још живе свештенике из предреволуционарне епохе. За кратко време број свештеника је повећан са 36 000 на 40 000 а растао је и број манастира. До 1830-те радиће 3 000 само женских манастира са 25 000 калуђерица. Оснива се и велики број верских савеза и организација а образовање постаје најважнија мета продора клерикалних утицаја и кадрова. Са универзитета се избацују либерални професори (на пример, Гизо и Виктор Кузен са Сорбоне) а доводи се око 80 свештених лица. Екол Нормал, као тврђава слободног духа, затвара се. У гимназијама од 309 директора 144 су свештеници. Основне школе су потпуно у рукама цркве. Расте број богословија и језуитских школа, које похађа 38 000 младића.

Влада штедро материјално и политички подржава ову офанзиву цркве. Уз то она свим силама прогони опозицију и учвршћује позиције реакције. У Скупштини је спровела два нова закона о штампи у којима је предвиђено чак и судско гоњење због „зле намере“. Опозиција режиму у штампи је после ових закона доиста била сузбијена. Из Скупштине је избачен посланик Маниел због једне слободније изјаве против владине политике.

Кад је осетио да су позиције ултрашке владе учвршћене Вилел је у децембру 1823. године распустио Скупштину а нове изборе заказао за фебруар наредне године. Системом посредних избора, крајње ограниченог бирчаког права, полицијске контроле и искључиво ултрашке пропаганде, постигао је да у Скупштину буде изабрано само 19 опозиционих посланика. Била је то тзв. „Опет нађена скупштина“. Реакцији се чинило да је свемоћна и да може да учини шта хоће. Прво што је урадила било је да „Опет нађеној скупштини“ продужи мандат са 4 на 7 година. После тога, да би што јасније демонстрирала своје тежње и опредељења, организовала је, маја 1825-те, велелепно крунисање Шарла X (који је претходног септембра сео на престо) у катедрали у Ремсу и то по потпуном средњовековном церемонијалу.

Врхунац реакционарне активности Вилелове владе и „Опет нађене скупштине“ било је 1825-те доношење Закона о накнади штете избеглицама из времена револуције (тзв. „Закона о милијарди емигрантима“). Ни Шарл X и његова ултрашка камарила нису се, наиме, усудили да изађу у сусрет најреакционарнијем племству и да му врате у револуцији изгубљена имања која су одавно припадала стотинама хиљада нових власника. Зато је и донета ова одлука о новчаном обештећењу тог племства, на рачун француског народа. Обештећење је изгласано у висини двадесетогодишњег прихода, обрачунатог према вредностима из 1790-те. То је укупно прорачунато на око једну милијарду златних франака. До 1830-те племићима ће бити исплаћено нешто више од 700 милиона франака, а то је било довољно да изазове једно од најдубљих незадовољстава француског народа реакционарним режимом Бурбона и ултраројалиста.

Ултрашка владајућа групација, међутим, још није била задовољна. Из дана у дан тражила је даља оживљавања старих обичаја, институција и закона. Такви су били Закон о примогенитури из новембра 1825-те и нови Закон о штампи из децембра 1826-те који су били толико реакционарни да их није могао потврдити ни сам Дом перова, у којем су такође седели племићи и свештеници. Одбацивање ова два закона у Паризу је пропраћено празничним расположењем.

Вилелова влада је иза себе оставила и једну позитивну тековину. Реч је о законима о уређењу државних финансија из 1822, 1823. и 1826. године. Добар познавалац финансијске технике и политике, Вилел је овим законима уравнотежио државни буџет, подвргавши га пуном надзору Главне државне контроле и Народне скупштине. Државне финансије и порески систем централизовани су и стављени у надлежност Министарства финансија. Строги прописи о начину вођења државног књиговодства проширени су и на локалне органе власти. Овако добро и ефикасно уређен систем јавних финансија трајаће у Француској више од једног века. Сви француски буџети од 1819-те до 1830-те (изузимајући 1827. годину) исказивали су суфицит. Томе је допринело ограничавање државних расхода, али и пораст укупне привредне активности у земљи, која је донела и раст посредних пореза, тако да су непосредни порези чак могли бити и смањени са 400 на 310 милиона франака годишње.

Ови успеси на финансијском пољу нису умањили незадовољство широке прогресивне јавности реакционарном политиком Вилелове владе. То је незадовољство било потмуло, јер је репресивним и превентивним мерама било онемогућено да се јавно испољи. Иако се није одмах уочавао, раздор између ултрашке владе и Скупштине, на једној, и готово целе земље на другој страни, био је све шири. Опозиција према режиму манифестовала се на разне начине. Париз је, на пример, сахране познатих либералних јавних радника претварао у велике неме демонстрације против

владе и Бурбона. Неколико либералних листова, који су упркос свим притисцима успели да се одрже (*Le Constitutionel*, на првом месту), повећавали су утицај и број претплатника. Покренуто је неколико слободоумних теоријских часописа, знамените: *Revue française*, *Revue de Paris* и, нарочито, *Revue des Deux Mondes*. Око њих се окупљају најистакнутији представници млађег нараштаја либералне интелигенције: Тјер, Мисле, Арман Кареи, Проспер Мериме, Едгар Кине, Сент-Бев и други. Најзначајнији резултат њиховог стваралаштва овог доба је Тјерова десетотомна *Историја француске револуције* (објављена 1823–1827), у којој је аутор, насупрот реакцији, револуцију представио не као дело завере и тајних екстремистичких друштава већ као велики историјски догађај у који су укључени широки друштвени слојеви.

Тако у јавности нараста широка опозиција режиму, у којој разнородне политичке и социјалне елементе окупља и уједињује заједнички отпор владавини двора, попова и племића. У исто време, против Вилелове владе настаје опозиционо струјање и на самој десници. Покрећу га тзв. отпадници, група политичара окупљена око Шатобријана, коју је Вилел грубо потиснуо са власти. Незадовољан је и део свештенства („галиканци"), који се противи везивању француске цркве за папску политику којој нагињу тзв. „ултрамонтанци". У борби против владе ова десничарска опозиција ступа у сарадњу с малобројним конституционалистима и либералима у Скупштини, па Шатобријан, Роаје-Колар и Бенжамен Констан образују антивладин блок од 130–140 посланика. Влада у таквој ситуацији губи хладнокрвност, вуче неколико брзоплетих потеза а у новембру 1827. године распушта и Скупштину, у којој још увек има убедљиву већину. Изборна борба је кратка, али оштра. Резултати избора су поразни по владу. У Скупштину је изабрано 180 либерала, 75 „отпадника" и 175 Вилелових присталица. Вилел је морао да одступи. Краљ је власт поверио кабинету безначајних људи са деснице, међу којима је једина личност од значаја министар унутрашњих послова Мартињак.

У жељи да умири опозицију Мартињакова влада спровела је неколико мера за ублажавање режима: укинула је законске одредбе о прогону због „зле намере" и о превентивној цензури, вратила је Универзитету самоуправу, ставила је црквене школе под државни надзор и смањила број ученика у њима. И овај, више него скромни Мартињаков либерализам изазвао је бес краља и ултраша. Његова влада је у августу 1829-те оборена, а на власт је доведен нови кабинет крајњих реакционара на челу са грофом Полињаком и бесним ултрашима Ла Бурдонеом и генералом Бурмоном.

Долазак Полињакове владе изазвао је опште огорчење у земљи. Многи високи државни функционери демонстративно су поднели оставке, опозициона штампа повела је жестоку кампању против министара а суди-

је су одбијале да осуђују оптужене новинаре. Појавиле су се пароле о обустављању плаћања пореза. Ситна буржоазија, омладина, радници почињу све отвореније да говоре о увођењу републике, јер се „Бурбони и слобода не дају помирити". И у редовима средње буржоазије почиње да се размишља о свргавању Шарла X, али не ради проглашења републике, већ ради довођења на престо војводе Орлеанског, који би поштовао уставност и парламентаризам. За ову концепцију опредељују се и истакнути представници либералне интелигенције: Тјер, Миње, Кареи, затим нови утицајни лист *Le National* (покренут јануара 1830), као и старији политичари Талејран, Моле и други.

Из јавности сукоб са политиком екстремне реакције преноси се марта 1830-те у Скупштину. Њено заседање краљ отвара престоном беседом у којој прети да ће употребити сва средства ради „спашавања државе". У одговор, Скупштина иритирана овом претњом, изгласава већином гласова адресу краљу у којој изјављује да не жели да сарађује с Полињаковом владом. На ову „непослушност" краљ реагује 16. маја декретом о распуштању Скупштине. На изборима одржаним крајем јуна и почетком јула 1830-те опозиција стиче изразиту надмоћност у Скупштини: 274 према 156 посланика. Краљ се тада одлучује на крајње мере, тј. да влада без закона, помоћу декрета (ордонанси). У договору с владом, он 25. јула објављује четири ордонансе, припремљене у тајности: о увођењу цензуре као 1814-те о поновном распуштању Скупштине, о измени Изборног закона и даљем смањивању броја бирача, о расписивању нових избора. То је био државни удар Шарла X.

Јулска револуција 1830.

Објављивање ордонанси у званичном листу *Le moniteur* 26. јула око подне као да није обећавало бурну реакцију јавности. Споро су реаговали и посланици тек изабране, а већ распуштене Народне скупштине. Ради улагања протеста краљу до 28. јула скупило их се свега шездесетак. Касно поподне 26. јула ипак се у редакцији листа *Le National* састало 44 директора и уредника разних листова. Међу њима и Тјер. Донели су одлуку да саставе јавни протест против ордонанси, да упуте позив Скупштини да се не разилази и да, сутрадан, издају своје новине као да ордонансе нису ни донете.

Сутрадан, 27. јула ујутру, полиција је покушала да запоседне редакције и штампарије опозиционих листова с намером да уништи њихове тираже, а понегде и да демолира машине. Новинари, радници и службеници им се супротстављају силом. Уз то, штампају проглас којим позивају народ да им помогне. Проглас је подељен у сиротињским четвртима Париза, у којима је деловао запаљиво.

Париски народ је ова политичка узбуђења дочекао пун огорчености и борбеног духа, услед беде која га је последње две године притиснула посебном тежином. Слабе жетве 1828. и 1829. године довеле су до осетног скока цена житарица, хлеба и других прехрамбених артикала. Истовремено, радничке наднице у индустрији и занатству оборене су за по 25–30 процената. Беда је царевала радничким четвртима. На такву ситуацију наишли су млади републикански агитатори који су се 27. јула растрчали с позивима на буну против краља и владе. Индустријалци и занатлије су тог дана обуставили производњу и исплатили радницима дводневне наднице унапред „да су слободни за борбу".

Прво је кренуло предграђе Сен Марсо, чије се масе 27. јула предвече упућују према Пале Роајалу и Берзи. У неким улицама почеле су да ничу барикаде. Влада проглашава опсадно стање и именује маршала Мармона за заповедника Париза. Његове трупе броје око 10 000 бораца са 11 топова – увече 27. јула лако разбијају први налет побуњеног народа на Пале Роајалу. Изгледало је да је побуни крај и да се враћа мир. У току ноћи, међутим, устанак се шири. На торњевима Нотр-Дама појављује се огромна тробојна застава. Звона звоне на узбуну као 1792. и 1793. године. Групе устаника проваљују у прва слагалишта оружја. У зору 28. јула заузети су централни Арсенал и неколико барутана. Тамо наоружани народ овладава Ситеом и Општинским домом. У тим часовима побуњеним радницима придружују се студенти политехнике а прилази им и Народна гарда с целим својим наоружањем.

Маршал Мармон је израдио смео стратегијски план: владине трупе ће овладати најважнијим саобраћајницама у граду које повезују дворце Лувр и Тилерије са главним административним средиштима и трговима Париза. Војсци то готово полази за руком, али се устаници после њиховог пробоја не растурају. Повлаче се у споредне улице и враћају се на главне комуникације, чим прође већи војни одред. Одмах се раскопавају улице, ваде полочници и дижу барикаде, тако да одреди војске остају одсечени једни од других. Војници владају трговима Париза (Вандом, Сите, Општински трг, Капије Сен Дени и Сен Мартен, Трг Бастиље и Трг Победе) али су ту опкољени и блокирани. Мармон нема више трупа да разбије те блокаде па ни да појединим одредима обезбеди снабдевање.

Ујутру 29. јула устанак се шири и на леву обалу Сене, где побуњени народ заузима Бурбонску палату и касарну Бабилон. У тим тренуцима два пука редовне војске, који су били опеднути на Тргу Вандом, прелазе на страну устаника. Устаници после тога напредују према Лувру и Тилеријама које одсецају од осталих делова града. Из ових дворова остаје само један излаз: преко Тилеријског врта, на трг Конкорд и Јелисејска поља, а одавде само ван Париза. Око подне 29. јула Мармон наређује опште повлачење баш тим правцем. Народ у то време већ продире у Лувр

и повлачење се претвара у бекство. У раним поподневним часовима престају оружане борбе. Народ је овладао Паризом. „Три славна дана" јулске револуције су окончана. Народ је победио.

За све то време краљ Шарл X се налазио у дворцу Сен-Клу на 20 km од Париза. Ћутљив је и непопустљив све до 29. јула поподне, кад дознаје да је престоница изгубљена. Тад се одлучује на мање уступке бесмислено верујући да тиме може умирити револуцију: повлачи ордонансе, смењује Полињакову владу и именује владу генерала Мормара. За револуционарни Париз то су смешне мере, јер он не само да више није хтео Полињака него ни Бурбоне. Обавештен о томе, Шарл X се пребацује најпре у Версај, затим у Рамбује, где, најзад, 2. августа потписује акт о абдикацији с престола у корист свог унука, војводе од Бордоа. Док он бежи на запад, ову његову вољу нико не узима у обзир. На дан 16. августа Шарл X се у Шербуру укрцао на брод и отишао у своје треће и последње прогонство – у Енглеску, у којој ће и умрети 1836. године.

* * *

Сложни у томе шта неће, револуционари Париза 1830-те нису били сложни и у томе шта хоће. Маса усталог народа тражи републику, која за њега значи политичку једнакост, социјалну правду и боље услове живота. Ти захтеви су препали крупну буржоазију. Њен страх је постао голем кад се, након Мармоновог бекства, Париз практично нашао без икакве јавне власти.

Шездесетак посланика Народне скупштине, који су се пред почетак јулског устанка окупили у Паризу, састало се 29. јула поподне и изабрало градску комисију, која је требало да преузме власт у Паризу. За команданта Националне гарде именован је, као и 1789-те маркиз Лафајет. Изабрана градска комисија одмах је сама себи доделила функцију привремене владе: 30. јула прогласила је збацивање Бурбона и именовала је председника општине у Паризу, а дан касније и нове министре. За то време неорганизовани народ стоји и чека, док група републиканаца агитује за проглашење републике. Да би за ту идеју задобила и крупну буржоазију, ова група за председника републике одмах кандидује Лафајета. Велика већина крупне буржоазије, међутим, не прихвата републику сматрајући да она значи анархију, безвлашће и владавину гомиле. Сам Лафајет одбија да прихвати понуђени положај председника републике.

У редовима крупне буржоазије припрема се другачије решење. На предлог старог и лукавог Талејрана, који то није желео сам да изнесе на јавност, већ је поверио млађим и популарнијим личностима (Тјеру и Мињеу), требало је сачувати монархију на тај начин што би се на престо довео војвода Орлеански Луј Филип, син некадашњег револуционара Фи-

липа Егалитеа. Буржоазија је одушевљена овом идејом. Банкари Лафит и Делесер одмах ступају у акцију: као посланици, званично подносе предлог Скупштини – а ова то без одлагања прихвата – да се у Неји пошаље депутација која ће војводи понудити функцију намесника краљевства. Већ те вечери, 30. јула, депутација је отишла у Неји. Преплашени Луј Филип се некуд био сакрио. Његова сестра, госпођа Аделаида, могла је једино да обећа да ће војвода дати брз одговор.

И без тог одговора, Скупштина је 31. јула са 47 према 3 гласа изгласала избор Луја Филипа за намесника престола, с тим да му се пренесе народна жеља да се сачува тробојна застава и да се стриктно примењује Повеља.

Док су масе Париза збуњене, па и разочаране оваквим обртом ствари, војвода Орлеански стиже у Париз, најпре се мало устеже, а затим се, убеђен од Талејрана, прима за „намесника краљевства". Свечано обећава оно што крупна буржоазија од њега тражи: од сада ће „оно што Повеља прописује бити истина". Поштоваће се, дакле, уставност и законитост. Са искуствима која је као младић понео из велике револуције, Луј Филип зна да се са паришким народом не може поигравати па жели да задобије и његову наклоност. Зато се с балкона општинске зграде над којим се вије велика тробојка, у присуству више хиљада људи, свечано заклиње да ће чувати тековине револуције. Затим се грли с Лафајетом и измамљује аплаузе и клицања окупљеног света. Групи републиканаца око себе обећава да ће под монархијском формом владавине изградити републиканске установе. Републиканци се тиме задовољавају и разилазе се по Паризу да стишавају народ.

Ако није баш озбиљно мислио да ствара републиканске установе Луј Филип је искрено намеравао да, ограниченом променом Устава, веже за себе шири круг либералне буржоазије од оних група које су га довеле на власт. Нови властодршци из реда крупних капиталиста, то нису одмах разумели. Њима се чинило да је довољно ако се уместо оборених именују нови министри и ако се државна машинерија поново стави у погон, на бази Повеље. Изгледало им је нормално чак и то да рад настави и Скупштина изабрана у јуну, под режимом Шарла X. Кад је то 3. августа било објављено, републикански настројена средња и ситна буржоазија поново је скочила на ноге – та за кога је она дизала револуцију?! Преко посланика Трелеа, Кавењака и Боенвилијеа она пред Скупштину излази са захтевима: нови устав који ће створити обећане републиканске институције; плебисцитарно изјашњавање народа о том уставу; укидање Дома перова; чишћење целокупног административног апарата од бурбонских присталица; активна спољна политика и поход на Рајну ради освајања „природних граница". Подношење ових захтева пропраћено је 6. августа демонстрацијом 3 000 младих и борбених републиканаца спремних за јуриш на Бурбонску палату. Група разборитијих политичара међу новим властодршцима (Берар, Дипон де л'Ер) схвата да се неки уступци морају дати. С њима се слаже и војвода Орлеански. Влада тада на брзину приступа уношењу измена у Повељу, које оба дома Скупштине већ следећег дана, такорећи без дискусије, прихватају.

Из Повеље је уклоњена преамбула о божанском пореклу краљевске власти и о уставу као искључивом изразу суверене воље владара. Повеља, затим, укида цензуру и гарантује слободу штампе. Скупштина стиче право законодавне иницијативе, а седнице Горњег дома (Дома перова) постају јавне. Имовински цензус за стицање бирачког права не само да није укинут него није ни снижен; смањен је само цензус старости (на 25 и 30 година) и укинута је двостепеност избора. Поново је озакоњена Национална (Народна) гарда, а 175-те перова, које је произвео Шарл X изгубило је титуле и опозвано је из Горњег дома. Повеља је поново добила назив Устав.

Одмах после промене Устава, војвода од Орлеана је 9. августа 1830-те проглашен за краља Француске под именом Луј Филип I, а он је пред Скупштином положио заклетву на верност Уставу.

Тако је завршена јулска револуција у којој је крупна буржоазија искористила масовни покрет народа – радника, припадника ситног и средњег грађанства, омладине – да би се докопала власти. То је показивало не само политичку надмоћност крупне буржоазије већ и недозрелост осталих друштвених слојева да се с њом надмећу око учешћа у власти. Период јулске монархије, који ће иза тога наићи, биће период полаганог политичког сазревања тих нових друштвених слојева.

* * *

Као и промена Устава, остале мере нове власти, спроведене током августа 1830-те имале су да послуже, пре свега, интересима крупне буржоазије и интелигенције која је ишла за њом. Темељна чистка административног апарата имала је пре за циљ да отвори уносне и угледне функције присталицама новог режима него да уклони привржденике Бурбона. Ова чистка однела је са власти 76 префеката, 196 потпрефеката, 400 председника општина, 20 државних саветника, 5 генерала, 120 посланика итд. У јагми за упражњена места на површину излази низ значајних имена будућег јавног и политичког живота Француске: нови министар унутрашњих послова Гизо, министар војске Жерар, министар правосуђа Де л'Ер, затим тадашњи и будући министри Брољи, Тјер, Одилон Баро, Шарл де Ремиза, Лафит, Казимир Перије и други. Многи савременици су се подсмевали јагми нових моћника за позиције, али је Маркс (у *Класним борбама у Француској*) дао једну од најсаркастичнијих, али и најтачнијих

дефиниција новог режима: „Јулска монархија није била ништа друго до акционарско друштво за експолоатацију француског националног богатства, чије су дивиденде делили између себе министри, Парламент, 240 хиљада бирача и њихове пришипетље. Луј Филип је био директор тога друштва. Робер Макер на престолу."

Јулска револуција је у свету одјекнула на различите начине. Међу прогресивним људима целе Европе изазвала је радост и одушевљење; међу крунисаним главама и другим властодршцима узнемирење, огорчење, или бар појачану опрезност и ишчекивање. Чим је постао краљ Луј Филип је учинио све што је могао да би га Европа званично признала. То није свуда ишло лако. Руски цар Никола I није скривао бес због догађаја у Паризу. Метерних је испитивао терен за сазивање новог конгреса Свете алијансе без Француске али је наишао на резерве пруског краља и британске владе. Они су чекали развој догађаја у Француској.

Осећајући да би један несмотрен корак био довољан за стварање антифранцуске коалиције и страну војну интервенцију, Луј Филип се максимално трудио да буде обазрив. Већ 3. августа, отварајући Скупштину, изјавио је „да је Француској исто толико драг мир колико и слобода". Пошто се попео на престо, у пет европских престоница послао је петорицу генерала, који су уз предају нотификације о његовом ступању на престо имали да европске управљаче увере како ће владавина Луј а Филипа „представљати јемство против безвлашћа". Радикални и националистички елементи у Паризу били су због овога ван себе од беса. Арман Карен напао је краљево „непатриотско држање", додајући да се страним владама „није само саопштило ступање Луја Филипа на престо већ се пред њима и клекло". На ове критике краљ је остао индиферентан и терао је својим путем. То је донело резултате: нову власт у Француској Енглеска је признала 13. августа, одмах затим и Пруска, Аустрија је то учинила 1. а Русија 18. септембра.

Сагледавајући јулску револуцију у контексту њених укупних историјских резултата и последица, можемо рећи да је она по карактеру била политичка револуција а у низу крупних социјално-политичких потреса који су се у Европи сукцесивно смењивали од 1789. до 1848. године па и до 1870-те само једна од значајнијих епизода. Заједничко свим тим догађајима и потресима је то да су они били резултат упорне борбе за реализацију циљева и принципа буржоаске револуције записаних у *Декларацији права човека и грађанина*. Епизодни карактер јулске револуције лежи у ограничености снага које је ангажовала, али, пре свега, у ограничености домета у оживотворењу и примени још неостварених програмских начела грађанске револуције. И поред тога, јулска револуција је веома значајан историјски догађај. У Француској је порушила неке политичке препреке и раскрчила путеве развитку оних снага које ће бити у стању да у наредним раздобљима (до 1870) до краја доведу борбу за циљеве револуције из 1789-те. Ван Француске, охрабрила је и подстакла прогресивне грађанске (либералне и демократске) снаге на енергичнији и отворенији отпор снагама друштвене и политичке реакције које су притискивале Европу после 1815. године.

Најнепосреднији одјеци јулске револуције осетили су се у Белгији, Пољској и Италији, мање директни у Шпанији и Португалији, затим у Немачкој, Хабсбуршкој монархији, па и у Енглеској.

Одјеци јулске револуције у Белгији, Пољској и Италији

Одлукама Бечког конгреса Белгија је 1815-те била прикључена Уједињеним Провинцијама Низоземске (Холандији) и од њих је образована Краљевина Низоземска. Тиме је, у оквиру заједничких граница и у једну државу насилно окупљено становништво различите етничке и националне припадности, различитог језика и вероисповести. Холанђани су народ германског порекла, који говори холандски језик и исповеда протестантску (калвинистичку) вероисповест. Белгијанци су Романи, чија мањина (Валонци) говори француски а већина (Фламанци) фламански, а верски су католици. Услова за неразумевање и нетрпељивост је већ и у томе било доста. Политичко устројство земље их је само умножило и продубило. Владар ове државе, Холанђанин Виљем Орански, желео је јаку централистичку државу. Ускратио је Белгији сваку самоуправу, а холандски језик прогласио је званичним. Холандске трупе распоређене су и по Белгији. И у многом другом погледу у држави је према Белгији и белгијанцима вођена дискриминаторска политика.

Белгијанци се, природно, нису мирили с положајем у који су без своје воље доведени. У Бриселу је створено неколико тајних револуционарних друштава чији је главни инспиратор био познати бабефовац Буонароти, који је више година живео у белгијском главном граду. Постојао је, међутим, и легални либерални политички покрет којим су руководили Поте, Лебо, Дево и Рожије и који се опирао потчињеном положају Белгије у оквиру Низоземске Краљевине.

Као и у многим другим земљама Европе, политичка ситуација у Белгији постепено се заоштравала у другој половини 20-их година. Узрок томе била је економска криза до које је дошло после 1825-те услед неколико узастопних неродних година и болести кромпира, која је харала Европом. То је довело до осетног поскупљења основних животних намирница, затим посредно, до смањења потрошње индустријских производа, а тиме и до редукције производње, обарања надница и повећавања броја незапослених. Услед тога, атмосфера у Белгији постајала је све напетија и покушај краља Виљема да је стишава измирењем са католич-

ком црквом (Конкордат са папом 1827) није дао резултата. И како то обично бива у вишенационалним државама, заоштрене социјално-политичке супротности испољиле су се у првом реду као национално-политички сукоб. Белгијанци су само чекали тренутак да поставе питање свог одвајања од Холандије.

Јулска револуција у Француској одјекнула је у Белгији великом снагом. Агитација незадовољних елемената нагло се повећала. Требало је да прсне само једна варница па да дође до побуне. Како таква варница у сличним приликама по правилу избије и овде је њу представљао сукоб радикалне омладине и власти услед забране једне позоришне представе у Бриселу 25. августа 1830-те. Тај се сукоб брзо претворио у устанак, који је, поред Брисела, захватио и друге белгијске градове. Краљевске трупе и органи власти свуда су били у дефанзиви. Покушаји краља да устанак смири преговорима за које је овластио свог сина, кнеза Фредерика, завршени су неуспехом. Краљ је тада решио да примени силу. Између 23. и 26. септембра на улицама Брисела развила се жестока битка устаника и холандске војске. Потучене, краљевске трупе напустиле су Брисел.

После повлачења Холанђана у Бриселу су либерали формирали привремену владу која је прогласила независност Белгије и расписала изборе за национални конгрес. Конгрес се састао 10. новембра 1830-те. У њему су либерали имали већину. У споразуму са представницима католичке странке, они су припремили текст белгијског устава који је био прогресивнији и слободоумнији од француског. У њему се прокламује национални суверенитет Белгије, деоба власти на законодавну, извршну и судску, са превагом законодавне над осталим,затим поштовање јавних слобода грађана, у првом реду слободе штампе. Устав, међутим, није прогласио опште бирачко право, већ је задржао имовински цензус, али је овај био нижи него у Француској и Великој Британији.

Сукоб са Холандијом овим није био решен. Краљ Виљем још није желео да призна отцепљење Белгије. Он се уздао у интервенцију великих сила, чланица Свете алијансе, али је протоком времена било све мање изгледа за такву интервенцију.

Кад је избила револуција у Белгији, Велика Британија и остале европске силе највише су се забринуле да Французи не умарширају у ову земљу. Луј Филип их је, међутим, умирио изјавом од 31. августа да Француска нема ни територијалних ни политичких претензија у Белгији, али да ће се успротивити било чијој другој интервенцији у белгијско-холандском сукобу, што се односило, пре свега, на Пруску. Истовремено, стављала је до знања да би подела Низоземске Краљевине била најбоље решење.

После неколико поновљених француских изјава о незаинтересованости за белгијску територију, британска влада је с јесени 1830-те била умирена, па се у јануару 1831. године, приволела Талејрановој идеји да се амбасадорска конференција представника великих сила, која је у то време решавала грчки проблем, позабави и белгијским питањем. Овом идејом били су незадовољни и белгијски Конгрес и холандски краљ. Белгијанци су се бојали да им силе не издиктирају неповољно решење, а краљ Виљем да не признају свршени чин у Белгији. Он је нарочито добро разумео ново држање Велике Британије: она пристаје на самосталну Белгију, уколико Француска пружи чврсте гаранције да неће посезати за њеном територијом. Зато се за помоћ обратио апсолутистичким силама – Аустрији, Русији и Пруској. Али ни овима није било до интервенције: Русија је већ имала велике тешкоће у Пољској, Аустрија је била заокупљена бригом за Италију, а Пруска сама у интервенцију није смела.

У међувремену, да би што чвршће везали Француску за себе, Белгијанци су, у договору с француским републиканцима, за свог краља кандидовали млађег сина Луја Филипа, војводу од Немира. Плашећи се да би ово могло упропастити добре односе са Британијом, Луј Филип је 2. јануара 1831. године саопштио Белгијанцима, а неколико дана касније то поновио и Лондону, да се ова кандидатура неће прихватити. После тога, његов амбасадор у Великој Британији, стари Талејран, предложио је, 10. јануара, да се Белгији призна независност и да се прогласи њена неутралност. Сасвим умирена у погледу француских намера влада лорда Палмерстона је на то одговорила предлогом за одржавање међународне конференције о Белгији. Остале четири силе су спремно дочекале овај предлог, па је Конференција одржана у Лондону од 20. до 27. јануара 1831. године. На њој су начињени први споразуми којима се ударају темељи независне и неутралне Белгије.

Само неколико дана после тога, 3. фебруара, белгијски Конгрес умало није упропастио целу ствар. Он је, упркос ранијој изјави Луја Филипа, стално храбрен од француских републиканаца, ипак изабрао малолетног војводу од Немира за белгијског краља. Подозревајући дволичну игру Француза, Британци су се силно узнемирили али је њихово узнемирење отклонио Луј Филип новом енергичном и званичном изјавом од 17. фебруара да се избор младог војводе не прихвата. То је поново отклонило енглеске сумње у Француску, па су односи између ове две силе постали заиста добри. Констатујући то, Палмерстон је први пут употребио термин „срдачан споразум“ (entente cordiale), који ће касније у историји постати чувен. У конкретном случају, тај споразум је био од велике користи Белгији.

Суочен с дефинитивним одбијањем Луја Филипа, белгисјки Конгрес одлучио је да круну понуди немачком принцу Леополду Сакс-Кобуршком, који је био енгелски кандидат. Пошто силе нису имале ништа против. Леополд је 4. јуна 1831. године изабран за белгијског краља, а 26. јуна је

између сила потписан нови Уговор о независности и трајној неутралности Белгије.

Холандски краљ је онда учинио још један очајнички покушај да све ово анулира. Његове трупе напале су Белгију 1. августа 1831. године. У договору са британском владом, Луј Филип је већ 9. августа послао један француски одред под командом генерала Жерара у помоћ Белгијанцима. Заплашени Холанђани су се одмах повукли, а и Жерар се вратио у Француску.

Велике силе су у октобру 1831. године постигле и трећи споразум о међународном положају, независности и неутралности Белгије. Холађани су, међутим, и даље правили компликације одбијајући да прихвате овај споразум. Тад су се Француска и Енглеска договориле да на њих изврше заједнички притисак. У јесен 1832. године британска флота блокирала је ушће Шелде, а француске трупе су још једном ушле у Белгију и протерале Холанђане из Анверса. Тиме је ствар била решена, а независност Белгије осигурана, иако ће Холандија то формално признати тек 1839-те, кад ће између ове две земље бити подељен и Луксембург.

Ако белгијска револуција и није донела Француској оне користи које је очекивао најекспанзивнији део њене бružоазије – територијално проширење – политичка добит је била несумњива: „бедем" на њеним северним границама био је разбијен. Бечки уговор и систем Свете алијансе били су нагрижени.

* * *

Бечки конгрес извршио је нову поделу Пољске. Највећи њен део, заједно са Варшавом, припао је Русији, а мањи делови Аустрији и Пруској и ранијим учесницима у њеним деобама. Делови Пољске који су припали Русији нису, међутим, од ње били анектирани већ су организовани као краљевина под врховним суверенитетом руског цара.

Пољска краљевина, којом је у име цара Александра I управљао као намесник његов млађи брат Константин, добила је један релативно либералан устав и доста широку унутрашњу аутономију. Пољска је по том уставу имала свој парламент (Сејм) са два дома – Представничком скупштином и Сенатом. У Представничку скупштину посланике је бирало једно изборно тело састављено од око 100 000 племића и богатих грађана; сенаторе је доживотно именовао краљ, тј. руски цар. Пољска је имала и своју владу, као и своју војску а пољски језик је у Краљевини био званични језик. Устав је, уз то, очувао слободу штампе, слободу мишљења и нека друга права из Наполеоновог кодекса.

Ускоро, међутим, руска влада и цар почели су да крше једно по једно право које је било загарантовано пољским уставом. Најпре је државни буџет престао да се износи пред Сејм, затим је престало и сазивање самог Сејма, који се није састајао од 1820. до 1825. године. Кад је најзад сазван, цар је наредио да се вође опозиције избаце из њега. На разним другим странама, нарочито од доласка Николе I на руски престо (1825), све су јасније испољаване тенденције што потпунијег потчињавања Пољске.

У Пољској је расла и либерална и тајна револуционарна опозиција. И једна и друга тежиле су ослобађању земље испод руске контроле и пуној независности. Револуционарна опозиција Кошћушка и Домбровског, која је себе сматрала наследницом јакобинаца, тражила је још и спровођење социјалних реформи, на првом месту аграрне. Међу тајним револуционарним друштвима најактивнија су била Филарет (Philaretes) и Национално патриотско удружење, у којима је било много официра и подофицира.

И за пољски национални и револуционарни покрет јулски догађаји 1830-те у Паризу били су велики подстицај. После потмулог врења крајем лета и почетком јесени, у Варшави је 29. новембра 1830-те избио устанак. Победа је била брзо на његовој страни и устаници су завладали градом. Формирана је привремена влада, у којој су били пољски племићи, а две најистакнутије личности су гроф Адам Чарторијски и генерал Хлопицки. И један и други, као и остали чланови владе, били су горљиве присталице независности, али исто тако и одлучни противници друштвених реформи. Нарочито су жестоко одбијали сваку идеју о подели племићке земље сељацима.

Овај став водећих снага поцепао је покрет и довео до немоћи целог устанка. Сељачке масе, од чијег је пуног ангажовања зависила судбина борбе за независност Пољске, почеле су да напуштају устанак јер им он у социјалном погледу ништа није обећавао. Цео терет борбе пао је на пољску војску, која је била много слабија од руске, нарочито бројчано. Само су неорганизованост руске царевине, њена спорост и неопремљеност омогућили Пољацима да, у условима своје властите поцепаности, пружају отпор око десет месеци. Кад је у лето 1831. године отпочела стварна офанзива једне велике руске армије, под командом генерала Паскјевича, са устанком је било свршено. Руси су ушли у Варшаву 8. септембра. Остаци пољске армије (20 000 људи) предали су се Прусима, који су их разоружали. Масе пољских емиграната бежале су према западној Европи. Хиљаде су одавде отпловиле и за Америку. Међу тим емигрантима било је и тако знаменитих људи као што су били државник Адам Чарторијски, писац и слависта, Адам Мицкјевич, песник Словачки и композитор Фредерик Шопен.

У самој Пољској спроведене су оштре репресалије. Устав је био укинут, аутономија сведена готово на нулу а опсадно стање трајало је више година. Западна Европа, суочена са једнодушним антипољским ставом „апсолутистичких" сила, није хтела да учини за Пољску ништа друго

осим да прихвати њену многобројну емиграцију. Постао је чувен одговор француског министра спољних послова, генерала Себастијанија, на протесте опозиције у Народној скупштини, због индиферентног држања према судбини Пољске. „У Варшави влада ред" – рекао је Луј-Филипов министар.

* * *

И у Италији је револуционарни покрет имао национални и социјално-политички карактер. После слома карбонарских покрета 1820–1821. године револуционарне и либералне снаге свуда су биле у дефанзиви, потиснуте репресалијама и прогонима. И поред тога, тајна друштва нису нестала и настављала су борбу за политичку либерализацију, као и за уједињење земље. Најрадикалније међу њима било је друштво *Милити апофасимени*, које је основао Буонароти и које се борило за „Италију уједињену, слободну, независну и републиканску".

Снажан подстицај политичком кретању у Италији дале су јулска револуција у Француској, као и револуције у Белгији и Пољској. Очекујући овакав одјек догађаја у Европи, и италијански владари били су на опрезу и предузели су нове прогоне напредних људи. Тако је већ познати карбонар Ђузепе Мацини био ухапшен новембра 1830-те у Ђенови и држан у затвору до фебруара следеће године.

Због притиска италијанских власти, патриоти су у емиграцији почели припремати акцију. Буонароти је на прве вести о догађајима у Француској напустио Брисел и допутовао у Париз, где је, заједно са Мантованијем и Ла Чечилијом, почео да ради на увлачењу Француске у италијанске догађаје. Одбијени од Француза, они су почели да припремају устанке у самој Италији. Ветеран ризорђимента Салфи написао је проглас у којем позива своје суграђане да се дигну „од Алпа до мора", да оборе тиране и створе уједињену италијанску републику. На захтевројалиста он ће из програма избацити реч република али ће све остало задржати. Исто као париска група деловао је и један италијански револуционарни комитет у Лондону.

Са овим иностраним комитетима успоставио је тајне везе адвокат из Модене Енрико Мислеј, који је, међутим, у исто време био у вези и са реакционарним моденским војводом Францом (Франческом) IV. Још 1828–1829. године Мислеј је уверавао војводу да би требало да се стави на чело покрета за уједињење и да тако постане владар Италије. Искрено или не, Франческо IV правио се да га та идеја интересује, па је задобио Мислејево поверење, те га је овај држао у току револуционарних припрема 1830/31. године.

Преко Камила Манцинија Мислеј је одржавао везе са Лондонским комитетом, а за време јулске револуције и сам је био у Паризу, и учествовао у раду паришке организације. Вративши се у Модену, задобио је за акцију свог пријатеља, индустријалца Чира Менотија и неке његове пријатеље. Договорили су се да припреме устанак у Модени и у области Емилија. Обавештен о ономе шта се припрема (можда и од самог Мислеја), моденски војвода наредио је да се похапсе неки завереници, а уочи самог дана одређеног за устанак (3. фебруар) његова полиција и војска опколиле су Менотијеву кућу, у којој се нашло око 40 завереника. У кратком окршају један војник је убијен а сам Чиро Меноти је рањен и заробљен са више других завереника.

Овим ударом устанак није био заустављен. Он је најпре избио у селима око Модене, а затим се проширио на Војводство Парму и на Легат Болоња. Франческо IV се препао и заједно са својим одредом војске, водећи окованог Менотија, побегао је Аустријанцима у тврђаву Мантову. Исто је учинила и надвојвоткиња Марија Лујза из Парме. У Модени су власт узели у руке револуционари на челу са адвокатом Нардијем, учесником револуционарних догађаја из 1796-те. Они су 9. фебруара 1831. године образовали привремену револуционарну владу. Привремена влада формирана је и у Парми, док је у Болоњи створена „привремена комисија", која је радила на подизању устанка и у Романьи, Маркама и Риму. Једна оружана група револуционара упутила се према Риму, али је 8. марта била разбијена у настојању да заузме Риети. У овој групи била су два Наполеонова синовца. Један, Шарл Луј умро је у току похода, док се други, Луј Наполеон (будући Наполеон III), повукао из групе после изричите очеве наредбе.

Побуњене италијанске провинције предузеле су мере за своје уједињење, па се 26. фебруара 1831. године у Болоњи састало 46 њихових делегата, међу којима је био и песник Леопарди. Овај скуп донео је одлуку да прогласи укидање световне власти папа и стварање Уједињених Италијанских Провинција, у чији би састав ушли сви делови Папске Државе, Модена и Парма. Скуп је 4. марта донео Устав Уједињених Провинција, упутио је и делегацију у Париз да тражи помоћ од Луја Филипа.

Помоћ из Француске била је ускраћена. Луј Филип није желео да улази у сукоб ни са Аустријом ни са Папом Гргуром XVI, тим пре што је Метерних, који је био уздржљив у питању Белгије, заузео борбено држање у погледу Италије. Он је рекао да „ако већ има да бира између две опасности, више воли бојно поље него револуцију". То, наравно, не значи да је Француска била равнодушна према опасности од аустријске војне интервенције у Италији, али није била ни спремна на рат. А та интервенција се заиста убрзано припремала.

Моденски војвода је одмах по доласку у Мантову затражио војну помоћ од Аустрије, за угушење револуције. Аустрија му се спремно ода-

звала тако да је он, већ 13. марта 1831. Године, под заштитом њених бајонета, био поново у својој престоници.

Да би избегао аустријску интервенцију, папа, Гргур XVI покушао је мирним путем да наговори револуционаре, у својој области, на повлачење и на враћање своје световне власти, али су ови то одбили. Револуционарна скупштина у Болоњи прогласила је генерала Цукија за диктатора и поверила му одбрану Ромање, док се она сама преселила у Анкону. Цуки није успео да одбрани Болоњу, у коју су Аустријанци ушли 21. марта, али им је 25. марта пружио снажан отпор код Риминија. Ипак је био тучен од надмоћнијих противника. Устаници су се после предали папи, који им је обећао амнестију. После њихове предаје, амнестија је била повучена и велики број њих нашао се у папским и аустријским тамницама. Међу њима је био и генерал Цуки, заточен са једном групом својих бораца, најпре у Венецији а затим у појединим аустријским тврђавама. Доста револуционара је, међутим, успело да се дохвати иностранства. Један од таквих је био и Луј Наполеон са својом мајком, краљицом Хортензијом, који је читав стигао до Швајцарске.

Реакција после слома устанака била је брутална; Ћиро Меноти и један његов сарадник били су стрељани у Модени. Биле су изречене и многе друге смртне казне (на пример, Цукију) али су замењене доживотним заточењима. Једино се Енрику Мислеју није ништа догодило и то је разлог да и данас историографија сматра његову улогу крајње дубиозном. Многи Јевреји у Модени били су подвргнути прогонима, а јеврејском становништву је наметнута колективна казна од 600 000 лира, зато што је симпатисало устанике. У Парми је био затворен универзитет, као центар либералног духа, а свуда је цензура веома пооштрена.

Неуспех устанака у Модени, Парми и Папској Држави уверио је Мацинија да треба стварати нову револуционарну организацију, која би била постављена на масовнију основу. Тако је 1831. године настала Млада Италија (Giovane Italia), која је одмах прокламовала да ће свим средствима, а нарочито герилом, као Шпањолци против Наполеона, водити борбу против најљућег непријатеља слободе и уједињења Италије – Аустрије. Мацини је одмах прегао и да покрене народ на такву борбу.

У међувремену, априла 1831. године, пред претећим држањем Француске, која је мобилисала 80 000 војника, Метерних се одлучио да повуче аустријске трупе из Папске Државе. Чим су Аустријанци отишли, папа је поново дао амнестију устаницима и изгледало је да ће се прилике у Италији трајније смирити.

Ствари су се, међутим, компликовале у Пијемонту. Тамо је 27. априла умро краљ Карло Феличе, а заменио га је Карло Алберто. Истовремено, Мацини и његови пријатељи браћа Руфини убрзали су своје припреме за устанак, одредивши за његов почетак баш Пијемонт и месец јун 1833. године. Међутим, пијемонтешка полиција на челу са знаменитим Л'Ескареном успела је већ у мају 1833. године да уђе у траг тим припремама, да похапси многе заверенике, а међу њима и браћу Руфини. Десетак њих, заједно с Руфинима, било је осуђено на смрт и стрељано. У одсуству на смрт је осуђен и Мацини.

Али пре него што је и откривена ова завера, у појединим крајевима Италије је првих дана 1832. године опет дошло до врења и револуционарне агитације, па су Аустријанци то искористили да 28. јануара поново окупирају Болоњу. Разбешњена влада Казимира Перијеа у Француској реаговала је нервозно и послала је један одред војске у Анкону.

Јулска монархија

Период Јулске монархије (1830–1848) представља раздобље видљивих трансформација у социјално-економском животу Француске које су имале директног утицаја на њене политичке прилике и односе. Пре свега, ово је раздобље најдинамичнијег природног прираштаја становништва у новијој историји Француске. За само 15 година (1831–1846) број становника повећао се са 30,5 на 35,5 милиона. Основна карактеристика привредног устројства Француске, на почетку овог периода, јесте да је она изразито аграрна земља. Године 1830-те још увек 75% Француза живи на селу и бави се пољопривредом. Тај проценат се битно неће смањити ни до 1848. године. Учешће пољопривреде у стварању укупне вредности националног производа годишње ,пропорционално је учешћу сељаштва у укупном становништву и 1840-те износи 73,5%. И поред тога, све до 40-их година француска пољопривреда је још примитивна и неразвијена, како у погледу организације производње, тако и у примени савршенијих алата и агротехничких мера. Ziратне земље чине само 40% укупних пољопривредних површина а приноси житарица су ниски и не подмирују све потребе унутрашњег тржишта. Од 40-их година, међутим, почиње успон француске пољопривреде, везан за убрзани процес индустријализације. Обрадиве површине се проширују, смањује се угар, почиње примена вештачког гнојива. Производња житарица достиже количину од 70 до 87 милиона хектолитара, виноградарска производња расте за 39%, а напредује и сточарство: број крупне стоке увећао се за милион.

Друштвене последице напретка пољопривреде мање су импресивне. Француска и даље остаје земља ситног сеоског поседа. Око 73% газдинстава поседује површине од 1 до 10 хектара. Та газдинства броје око 15 милиона душа. Сеоски пролетаријат представља 20% сељаштва (око 4.5 милиона људи). То су ситни закупци, наполичари или надничари без икаквог имања или са комадићем земље мањим од 1 хектара. Крупних поседника са више од 40 хектара је само 2% (450 000–500 000 душа). Остали

сељаци, њих око 2 милиона, припадају аграрним средњацима са 10–40 хектара. Ова превага ситног и средњег земљишног поседа представља одређену препреку бржем преображају и осавремењивању француске пољопривреде.

После 1830-те отпочиње и бржи развој индустрије у Француској. Са одређеним прекидима у кризним годинама (1830–1832, 1837–1839, 1846–1847) тај ће развој бити све динамичнији. Грана која се најбрже механизовала била је текстилна индустрија, нарочито израда памучних тканина. У Алзасу, у Руану и околини, у Сен-Кантену и Сент-Етјену настају јака средишта текстилне индустрије. За њом иде хемијска (производња разних мазива и гума), а одмах затим прехрамбена индустрија. У овој последњој, производња шећера из шећерне репе бележи „фантастичне" скокове: са 6 000 на 52 000 тона годишње. Тешка индустрија иде мање скоковито, али напредује. То се, на пример, види по утростручењу потрошње каменог угља, која 1847. године достиже 7,5 милиона тона. Будући, међутим, да се трећина ове количине увози, то знатно успорава развој металургије. Она ипак значајно расте, па се у Фуршанбоу, Деказвилу, Денену а нарочито у Крезоу, граде нове високе пећи. Захваљујући томе, Француска ће 1840-те имати 462 високе пећи, али ће од њих само 41 бити с потпуно савременом технологијом и великих капацитета. Спорији развој металургије успоравао је и продор железничког саобраћаја, па Француска до средине 40-их година има само 2 000 km железничких пруга, међу којима две од већег значаја: Париз–Авр и Париз–Брисел. Већи део Француске још увек живи успорено, изоловано и без савремених облика привређивања.

Ове околности ометале су бржу акумулацију новчаних капитала неопходних експанзивном развоју модерне индустрије. Истина, 30-их и 40-их година израста неколико већих новчаних завода (Ротшилд, Мале, Отингер, Делесер, Лафит), али су њихови капитали ограничени. Највећи емисиони и кредитни завод још увек је Француска банка која 1847. године има у папирима 1 800 а у готовини 255 милиона франака. Папирног новца је у оптицају мало, скоро све се плаћа готовински и то у сребру, а доста је неискоришћеног новца у „вуненим чарапама".

Због њеног споријег развоја француска буржоазија – која господари земљом – штити своју индустрију од стране (британске) конкуренције високим царинским баријерама. При том, у одређеној мери прави тешкоће и властитој привреди јер, ограђујући своје тржиште за туђу робу, успорава и француски извоз. И поред тога, спољна трговина Француске бележи, у доба Јулске монархије, запажен успон. За само десетак година вредност спољнотрговинске размене повећана је за 25 процената.

Из свега реченог може се закључити да је, упркос неким успоравајућим факторима, француска привреда, а у првом реду индустрија, у доба

Јулске монархије захваћена снажним успоном и да је тек тада у правом смислу ушла у индустријску револуцију, која јој је обезбеђивала место у врху капиталистички развијених земаља света. Друштвена последица таквог развоја била је стварање изразито капиталистичке социјалне структуре. Разбија се традиционална подела друштва на „водеће редове" и „народ" и повлаче се јасне границе класне поделе по линији буржоазија–пролетаријат. Сама буржоазија је диференцирана. На њеном врху је велика земљопоседничка, финансијска и крупна индустријско-трговачка буржоазија, с којом иде и највиши функционерски слој у држави (административни и војни руководиоци), као и мали део интелигенције. Ови слојеви држе власт и управљају државом. Много бројнији слојеви средње и ситне буржоазије – од ситнијих индустријалаца, занатлија, трговаца, припадника слободних професија до интелектуалаца и омладине – у то време су веома динамични, друштвено и политички активни у борби за своја политичка права. Сељаштво је, иако најмногобројније, у то време идејно и политички најмање развијено. У великом броју неписмено и политички пасивно, испољава живљи интерес само за два основна питања: да сачува и прошири стечени посед и да плаћа што мање порезе. Битно другачије не понаша се ни сеоски пролетаријат. Што се тиче „радничког сталежа" по градовима, он још није класа „за себе", али је својим егзистенцијалним социјалним положајем пробуђен, активиран и на путу је да то постане.

Из реченог могу се уочити две битне чињенице француског друштвеног живота у доба Јулске монархије: 1. најмногобројнији део друштва су ситносопственички слојеви – мали поседници на селу и припадници „средњих сталежа" у граду; 2. буржоаски слојеви су међусобно нејединствени, материјално, идејно и политички издиференцирани и сукобљени. Те две чињенице су од великог и непосредног значаја за разумевање политичких прилика у Француској тог доба.

* * *

Основна чињеница политичког живота Француске, за време Јулске монархије, јесте монопол крупне буржоазије на политичку власт у земљи. У време рестаурације ту власт је, као што смо видели, држала малобројна велепоседничка аристократија, на челу с реакционарним владарима. Њена власт имала је парламентарну форму, али ослоњена на изузетно мали број бирача (89 000 1827. године) доводила је у питање и саме основе буржоаског парламентаризма.

Поражена 1830-те, револуционарном акцијом средњих друштвених слојева, радника и интелектуалне омладине, ова аристократија губи монопол и мора власт да дели са другим друштвеним снагама. Али, спрега

која је тада настала – између великих земљопоседника, финансијских кругова, најбогатије индустријско-трговачке буржоазије, високе бирократије и дела интелигенције – опет искључује најшире слојеве друштва из учешћа у политичкој власти. Монопол те власти само је нешто проширен са велепоседничке и на остале кругове крупне буржоазије. Сада ти здружени кругови заједнички бране свој монопол и своју политичку доминацију исто као што их је у претходној фази бранила сама земљишна аристократија: високим имовинским цензусом и цензусом година за стицање бирачког права, и силом државне принуде. Захваљујући томе, бирачко право у Француској на почетку периода Јулске монархије (1831) имало је само 167 000 грађана, а да буде бирано за посланика могло је само 15 000, јер је цензус за стицање активног права – 300 франака непосредног пореза и 30 година, а пасивног права – 1 000 франака пореза и 40 година живота. При крају овог периода (1846), једном веома ограниченом изборном реформом, у којој је цензус смањен на 200 фр. и 25 година, односно 500 фр. и 30 година живота, активно бирачко право стекло је 241 000 Француза, а пасивно 25 000. Поређења ради, рецимо и то да је после ове реформе у Француској један бирач долазио на 170 грађана, док је у Белгији то било на 86, а у Великој Британији на 25 грађана.

Оваквим мерама ограничавања политичких права грађана, крупна буржоазија лишила је могућности директног утицаја на политику државе све друге друштвене слојеве, од којих се неки од самог почетка с тим не мире и настоје да створену ситуацију измене. Зато режим Луја Филипа, од почетка до краја свог трајања, има непрестану снажну опозицију и у Парламенту и изван њега. Док парламентарна опозиција доприноси нестабилности владе, ванпарламентарна, повремено ставља у питање читав политички систем.

Парламентарну опозицију, коју у јавности називају „династичка левица“, води једна група интелектуалаца у споразуму с појединим представницима крупне буржоазије, који сматрају да режиму Јулске монархије треба створити шире друштвене основе проширивањем изборног права и на слојеве средње буржоазије. Под вођством Одилона Бароа, ова група се још залаже за стриктно поштовање законитости, за проширивање парламентарног поретка, за демократизацију политичких установа земље и за децентрализацију власти давањем већих права департманима, срезовима и општинама. Снага ове групе у парламенту није мала али ни довољна за самосталну акцију. Њених припадника 1834-те је 70, 1839-те свега 56, да би их 1842. године било највише – око 80. Због свог недовољног броја, а и крајње либералске ограничености у избору средстава акције, ови парламентарни опозиционари се задовољавају било погађањима и комбинаториком с другим посланичким групама, било вербалним дуелима с противницима.

Деловање ове парламентарне опозиције само по себи није било довољно да владе Јулске монархије учини нестабилним. Али, у Парламенту су деловале и друге, међусобно супарничке групације. Оне су настале цепањем некад јединствене Конзервативне странке (групе „отпора“ створене од либерала и конституционалиста), која брани интересе крупне буржоазије. Највиче су групације које предводе, с једне стране, војвода Брољи и гроф Моле, а с друге, Гизо, Тјер и генерал Сул. Средином 30-их година ова странка ће се даље цепати, па ће на изборе 1837. године већ ићи три њене самосталне фракције: Молеова десница ће добити 160 мандата, Гизоов десни центар 60, а Тјеров леви центар 140.

Иако завађене, и у Парламенту оштро сукобљене, а иза кулиса у непрестаном интригирању, ове групе се у основи мало разликују, како по својим глобалним политичким програмима, тако и још мање, по својој идеологији. Кад се погледа шта су на власти радиле и како су владале, виде се разлике у нијансама и у појединим питањима дневне политике. То се најбоље показивало у тренуцима опасности од револуције и при јачим насртајима ванпарламентарне опозиције на режим и доминацију крупног капитала. Тада су се разлике између наведених групација високе буржоазије брзо премошћивале, и оне су иступале јединствено.

Што је Парламент у редовнијим приликама био несложан, често, „раштимован“, што су владе биле нестабилне, одговорност је у великој мери носио и краљ Луј Филип. Иако лично није био ни много храбар, ни нарочито предузимљив, био је ипак од оних владара, формираних на идејним традицијама XVIII века, који се нису могли задовољити положајем који им је допуштао да краљују, али не и да владају. Желео је не само почасти и церемоније већ и власт. Као интелигентан човек схватао је да покушај са ограничавањем Устава и права Скупштине не би имао изгледа на успех. За такву авантуру, уосталом, после драматичних доживљаја из времена велике револуције он није више имао ни храбрости. Зато је своју вољу и свој владарски утицај у државним пословима настојао да наметне посредно: интригирањима и лавирањима између парламентарних група и најутицајнијих политичких лидера.

У таквим условима није ни чудо што су владе у Француској кратко трајале и лако се смењивале. „Тродневно министарство“ војводе од Басана, из новембра 1834-те, држи у том погледу апсолутни рекорд. Током 30-их година на челу влада смењивали су се банкари Лафит и Перије, затим војвода Брољи и генерал Сул, па Тјер и Гизо, генерал Жерар и опет Брољи, па поново Сул и Тјер, док се, најзад 1840-те, није за следећих седам година стабилизовала Сулова влада са Гизоом као министром спољних послова и најзначајнијим човеком кабинета. Отуда је тих седам година и познато као период Гизоове владе.

* * *

Ванпарламентарна опозиција режиму Јулске монархије била је много опаснија и дубља од парламентарне. Њени главни носиоци били су ситнобуржоаски слојеви, предвођени републиканском и демократском интелигенцијом, и радничка класа, која пружа стихијске класне отпоре или се придружује покретима ситне буржоазије.

Захваљујући управо незадовољству ових друштвених група историја Јулске монархије почела је врло бурно. Прве две године њене историје протицале су у великим привредним тешкоћама које су биле праћене правим револуционарним врењем.

Основни разлог ових врења била је беда у коју су запале широке масе градског становништва због слабих жетви 1830/31. године. Цене животних намирница нагло су скочиле, у индустрији и грађевинарству завладала је беспослица, народ је ужасно патио а влада банкара Лафита није могла да нађе ефикасан начин да му помогне. Почеле су се на више страна јављати побуне гладних, напади на продавнице, разбијање машина итд. Немире и незадовољства, којима влада није могла да стане на пут, користили су републикански агитатори ради подстицања масе на борбу против владе. На све стране јављају се улични скупови и демонстрације, деле се леци, штампају се новине и брошуре које траже републику, учешће народа у власти итд. Јавља се низ нових политичких удружења, легалних и илегалних, републикански новинари се претварају у политичке вође, а идеолози и политичари ситне буржоазије као Арман Карен, Беранже, Кавењак, Мараст, Бланки, Распај и други постају прави господари улице. Занатлије, трговци, ђаци, студенти, калфе, шегрти, радници слушају их и бучно им одобравају.

У зиму 1830/31. године немири добијају широке размере, Лафитова влада подноси оставку, а нови кабинет марта 1831. године формира Казимир Перије. Парламент и крупна буржоазија се чврсто збијају око њега и он предузима енергичне мере за пресецање револуционарног врења. Полиција отпочиње широку хајку на републиканце и на раднике. Пљуште судске казне, забране листова, растурања клубова.

Економске невоље су, међутим, толике да ни најбруталније мере власти не могу брзо и лако да смире ситуацију. У јесен и зиму 1831/32. годинедолази до нових завера и побуна ситног грађанства и радника у Паризу, Марсеју и Лиону. Поводи су различити, али су узроци увек исти. Најзначајнији догађај је устанак радника свиларске индустрије у Лиону новембра 1831. (тзв. Први лионски устанак), који представља крупну појаву у историји не само француског већ и међународног радничког покрета. Као и све друге, и овај први изразито раднички устанак влада је угушила у крви. Упркос томе, немири се не смирују и 5. јуна 1832. године

републиканско друштво „Народни пријатељи“ диже нови устанак у Паризу. Владин налет на републиканце био је још суровији. То је, међутим, био и крај овог периода нереда. Нешто бруталне мере власти, нешто колера, која је током 1832. године харала Француском (само у Паризу умрло је 18 500 лица међу којима и сам председник владе Перије), а на првом месту добра жетва, учинили су да дође до смиривања ситуације и до стабилизације прилика. Цене намирница су пале, индустрији је опет кренуло, радничке наднице нешто су се поправиле. У привредном погледу почиње раздобље успона и просперитета.

И у круговима ситне буржоазије и грађанске интелигенције и у радничкој средини почиње темељнији организациони и идеолошко-политички рад од дотадашњег стихијског. Републиканци оснивају неколико нових удружења, од којих је „Друштво човекових права“ најзначајније. Уз њега, ту је „Републиканско удружење за одбрану слободе штампе и личности“. Покреће се и неколико нових републиканских листова: *Le Tribune*, *Le Populaire* и други. Међу републиканцима је много истакнутих људи различитих идеја и погледа, како на садашњост тако и на прошлост и будућност, али свима је заједничко незадовољство режимом крупне буржоазије и тежња ка остварењу демократских циљева Француске револуције и *Декларације права човека и грађанина*. Републиканизам је, међутим, искључиво покрет ситне градске буржоазије и интелигенције. У селима не наилази ни на какве одјеке а у мањим градовима на нејаке.

Раднички покрет управо 30-их година и започиње у Француској. Он је производ материјалне беде, али и полаганог политичког сазревања пролетаријата у овој земљи. И поред ужасне беде којом су притиснути и експлоатације која их исцрпљује, упркос огромној незапослености, незнању и необразованости, радници почињу полагано да стичу властиту класну свест и да траже начина да сами себи помогну. Међу паришким кројачима и златарима, лионским ткачима, сентетјенским текстилцима настају прва потпорна удружења. Организују се, 1833. године, и први раднички штрајкови са политичким и социјалним захтевима. Почињу да се воде расправе о доктринарним питањима, пре свега, о сенсимоновским учењима. У јануару 1833. године оснива се радничко „Слободно удружење за васпитавање народа“, које води судија Кабе и у чијих се пет срееских подружница учлањује 2 500 радника.

Узнемирена овим организационим и идеолошким јачањем опозиције, влада војводе Брољија предузима, почетком 1834. године, нову велику хајку, како против радника, тако и против ситног грађанства и републиканизма. Долази до нових хапшења, суђења, прогона, до стављања нових препрека демократској штампи. То изазива отпоре. У фебруару лионски радници покрећу велики штрајк, а 9-ог априла подижу поново устанак. Овога пута масовнији и боље организовани, постављају изразито поли-

тичке захтеве: демократизација режима, бирачко право. Прискачу им у помоћ многи републиканци. Устаници овладавају Лионом и држе га четири дана. Падају под налетима регуларних трупа, управо у време кад републиканци у Паризу 13. априла подижу нови устанак. И овде, у четврти Маре, воде се оштре борбе, а владине снаге, ломећи побуну, чине чувени покољ у улици Транснонен.

Порази два устанка 1834. године задали су тежак удар и радничком покрету и грађанској демократији. Требаће им више година да се опораве. За то време крупна буржоазија ће моћи спокојније да води своје послове и своје спорове.

Грађански републикански и раднички отпор ни у ово време није потпуно замро. Раднички покрет постоји и делује кроз неколико неповезаних корпоративних и потпорних друштава, док се демократија повлачи у илегалност и дејствује заверенички. У дубокој тајности делује неколико групица екстремних револуционара из редова ситнобуржоаске демократије којој се придружује и известан број најборбенијих и политички најуздигнутијих радника. На челу њихових завера стоје Огист Бланки и Анри Барбес. Они су, најпре, 1835-те припадали илегалној организацији „Удружење породица“, а кад је она откривена и разбијена, били су ухваћени и осуђени на дугогодишњу робију. Помиловани 1837. године одмах су окупили око себе нове завереничке групе и формирали, опет у најдубљој илегалности, друштво „Годишња доба“, припремајући га за револуционарну акцију. Душа целог покрета, Бланки, неуморни револуционар и завереник, замишљао је ту акцију не као масован друштвени покрет већ као заверенички државни удар којим ће се група елитних политичких бораца докопати власти и затим преуредити друштво и државу на новим, праведнијим основама. Програм тог преуређења није био ни прецизан ни јасан а још мање остварљив. Бланкисти су више знали шта неће него шта хоће.

Док су бланкисти спремали своју акцију, околности као да су им ишле у прилог. Године 1837. избила је нова привредна криза – прва светска привредна криза капиталистичке епохе. Захватила је и пољопривреду и индустрију па је њоме била погођена велика маса сиромашног света. Опет је дошло до скока цена животних намирница и до повећавања броја незапослених радника. Ионако велика, беда међу радним масама још више је узела маха. Али, ова криза била је ипак пролазна и већ почетком 1839-те стала се смиривати. Да не би сасвим испустили бунтовно расположење радника, бланкисти су 12. маја 1839-те дигли устанак у Паризу с циљем да освоје власт. Покушај је, међутим, био јалов. Недовољно припремљен и изведен са свега 1 200 завереника пропао је већ после првог неуспелог налета побуњеника на полицијску префектуру. Бланки и Барбес

поново су ухапшени и осуђени на смрт, али им је казна замењена доживотном робијом.

У исто време кад и бланкисти о глави Јулској монархији радили су бонапартисти. Окупљени око Наполеоновог синовца Луја Наполеона Бонапарте,они су још 1836. године покушали да изазову побуну у гарнизону у Стразбуру, али нису успели. Свој покушај поновили су, августа 1840-те, у Булоњу, али су и тада били лако разбијени. Луј Бонапарта био је осуђен на доживотну робију с које ће 1846-те. побећи у Енглеску. У време кад је правио ове завере он се представљао као присталица сенсимонистичког социјализма, па ће на бази ових теорија у затвору написати и књигу *Укидање пауперизма*. Неких трагова сенсимонистичких схватања (о значају индустријализације) биће и касније, у доба његове владавине.

* * *

После преброђене привредне кризе 1837–1839. године режим Јулске монархије упловио је у седмогодишње раздобље (до 1846) своје највеће стабилности и најпозитивнијих резултата. То ће се одразити и у трајности Сул-Гизоове владе од 1840. до 1847. године.

У условима привредног просперитета, влада је водила мудру и обазриву финансијску политику па је, упркос повећавању издатака на војску (1832. и 1840), успевала да одржи буџетску равнотежу и да смањи државне дугове. Та „домаћичка“ политика крупне буржоазије на власти, како ју је назвао Токвил, ипак је вођена првенствено у интересу властите друштвене групације. Наиме, државни буџет је, и поред све штедљивости управљача ипак растао. Влада и Скупштина су све учиниле да се што мањи део државних издатака подмирује из непосредних пореза који погађају доходак богаташа, а што већи из посредних пореза, који се, преко потрошње, захватају из џепова широких маса. Тако је 1846-те буџетски приход износио 1 300 000 000 франака, а од тога је само 30% прикупљено из непосредних пореза.

Гизоова влада је, даље, спроводила и мере ради унапређивања просвете и образовања које су отпочете још 1833. године, за време његовог првог министровања у овом ресору. Тада је био донет закон да свака општина мора имати бар по једну државну основну школу, да свако место веће од 6 000 становника мора имати по једну вишу (продужену) основну школу, а сваки округ по једну учитељску школу. Прописано је и ослобађање добрих а сиромашних ђака од школарине. Овај Гизоов закон примењен је доследно тек 40-их година и онда је број деце у школама нагло повећан. Али истовремено Гизо је наставу у основним школама подвргао контроли власти и свештенства, преко надзорних одбора у којима су њи-

хови представници седели. Они су бринули, пре свега, о моралној и политичкој исправности наставе.

Гизо је посветио пажњу и унапређењу средњег и високог школства. Стварају се лицеји са хуманистичким наукама на високом нивоу. У унутрашњости Француске отвара се дванаест нових факултета, пет у хуманистичким и седам у природним наукама. У Паризу и у унутрашњости стварају се учена друштва. Еколе Нормале у Паризу постаје једна од најпознатијих школа у свету, а Паришки универзитет са својих 74 професора развија и природне и хуманистичке дисциплине. Буржоазија се својски бринула за своје образовање.

На политичком плану, међутим, Сул-Гизоов кабинет влада конзервативно. Упорно одбија било какву изборну реформу (1842) која се тражи и у Парламенту и у јавности. „Обогатите се, грађани, па ћете постати бирачи", поручује Гизо присталицама реформе. Ипак, притиснута од парламенатарне опозиције и од врења, које је поново расло у јавности, влада ће 1846-те направити минималне уступке смањивањем имовинског цензуса и цензуса старости али тиме себе неће учинити популарнијом ни код кога.

Још мање попустљивости влада је показивала према радничком и републиканском покрету. Сматрала је да их треба држати у сталном запту. Упркос томе ова два покрета се нису дала потпуно угушити. У радничкој класи осећа се потмуло врење, иако још није ни идеолошки ни теоријски уобличено. Постојање тог врења и великог радничког незадовољства наговештавају штрајкови који избијају 1840-те у Паризу, а 1844-те и 1846-те у лоарским рудницима угља. У овим годинама раднике све више почињу да интересују разне социјално-утопистичке теорије које цветају у Француској: сенсимонизам, фуријеризам, Ламнеов религиозни комунизам, Кабеов наивни идеализам (*Пут у Икарију*), Леруов солидаризам, а у првом реду Бланова теорија о организацији рада и нови Прудонов ситносопственички и индивидуалистички социјализам.

Иако дезорганизована сталним полицијским прогонима републиканска опозиција постоји и делује. Она није ни масовна, ни добро организована али је сачињавају утицајни и угледни људи из редова грађана слободних професија, ситних послодаваца и интелектуалаца чија се реч радо чита и слуша. Ту су писци и песници Ламартин, Жорж Санд, Ежен Си, Барбије; филозофи и друштвени теоретичари Ламне, Бише, Леру, Блан; историчар Мисле; сликари Давид д'Анже, Домије, Декан; политички радници, публицисти и научници Дипон де Л'Ер, Ледри Ролен, Араго и Карно. Републиканци имају и своје листове који успешно пласирају ставове о слободи, демократији, општем изборном праву итд. Од 30-их година постоји Ламартинов *Le National*, а од 1843. године демократска Роленова La Reforme. Ова два листа постају центри демократске и републиканске опозиције. Око листа *Le National* су умереније присталице републике („тробојни републиканци"), а око листа *La Reforme* борбенији демократи.

Поред леве, радничке и демократско-републиканске, режим Јулске монархије стално напада и десна, легитимистичко-клерикална опозиција. После неуспелог устанка војвоткиње од Берија у Вандеји (1832), ова опозиција се, углавном, оријентише на пропагирање реакционарних идеја, преко листа *Quotidienne*, *Gazette de France*, *L'Univers* и *L'Ami de la Religion*. Поред новинске пропаганде, ове две групације своје идеје и политичке ставове изражавају и у разним теоријским делима антирационалистичког и антидемократског садржаја, затим у религиозним и монархистичким демонстрацијама (ходочашћа у католичка светилишта), неговању култова Богородице, Тајне вечере, Светог причешћа, давањем парастоса бурбонским владарима итд.

Овој пропаганди, влада и крупна буржоазија на власти супротстављају своју. Њен највећи заступник је Гизоов лист, знаменити *Journal des Débats*, покренут 1842. године. Ту су још и листови *Le Constitutionnel* и *Le Siècle*. Знаменит је и лист Емила де Жирардена *La Presse*, с којим је 1836-те отпочела високотиражна и јевтина политичка штампа.

Постојање свих ових тенденција даје политичком животу Француске, у доба Јулске монархије, изванредну живост, разноврсност и колорит. Велика привредна криза 1846–1847. године каналисаће га у два супротна табора.

Немачке земље 1815–1848.

Друштвено-економске прилике

Немачку Конфедерацију створену на Бечком конгресу 1814/1815. године сачињавало је укупно 39 држава чланица: 34 државе, 4 слободна краљевска града и немачки делови Аустрије. Пространо подручје које су обухватале ове државе одликовало се не само недовољном политичком повезаношћу већ и многим другим различитостима. На том подручју уочавале су се знатне разлике у природи тла, клими, друштвеним структурама, економским оријентацијама, затим у језичким особеностима и дијалектима, верској припадности, те у културним и психолошким карактеристикама становништва. Упркос свему томе, баш у време о којем говоримо, до пуне историјске афирмације стићи ће идеја, зачета крајем XVIII, а први пут испољена почетком XIX века у време наполеонских ратова, о Немачкој као заједници исте цивилизације, истог језика и истог духа, која има задатак да се изгради и у јединствену политичку и економску целину. Реч

је, дакле, о историјској афирмацији немачке националне идеје до које ће доћи у првој половини XIX века.

На подручју Немачког Савеза живело је 1816-те укупно 33,5 милиона становника, од којих је 24 милиона било у немачким земљама у ужем смислу (онима које ће 1871. године ући у састав Немачког Рајха), а 9,5 милиона у Аустрији. До 1830-те у Немачкој без Аустрије број становника ће се попети на 29 милиона, да би 1852. године достигао цифру од 36 милиона. Брз демографски прираштај једно је, дакле, од првих обележја историје Немачке у периоду 1815–1848. године. Као и у другим европским земљама тога доба, ово обележје праћено је обавезно једном другом појавом: јаким миграцијама становништва. Како развој друштвене производње, нарочито пољопривредне, није могао својим темпом раста да прати пораст становништва, и Немачка је бивала погађана повременим појавама глади, падовима животног стандарда, економским и друштвеним кризама, политичким сукобима и прогонима итд. Све је то утицало на исељавање Немаца из отаџбине и њихове масовне емиграције у прекоморске земље. Најмасовнија од тих емиграција је била од 1815-те до почетка 20-их година, да би затим нешто опала, али да би између 1840. и 1850-те достигла врхунац. Тада се у правцу Северне Америке исељавало из Немачке по 60 до 100 хиљада људи годишње.

У привредном погледу Немачка је до средине XIX века још увек била претежно аграрна земља. Две трећине становништва бавило се искључиво пољопривредом, док је на селу живело чак три четвртине становништва. Што се тиче градова и непољопривредних облика производње, они су били у много већој мери концентрисани на југу и на западу него на северу и истоку земље.

Већина немачких градова су још била мала насеља, са невеликим бројем становника, а део тог становништва се, бар допунски, бавио и земљорадњом. У Пруској, као највећој немачкој држави (осим Аустрије), само је Берлин био истински велики град: 1816-те имао је 198 000, а 1837. године већ око 250 000 становника. Знатнији градови били су још Кенигсберг и Бреслау, са преко 50 000 житеља сваки. Још само 14 градова заслуживало је да носи то име прелазећи бројем 2 000 становника.

Друштвена организација пољопривредне производње у појединим крајевима Немачке била је различита. На истоку и североистоку преовлађивао је крупни феудални земљопосед, а на западу и северозападу капиталистички. Уз ова два типа великог поседа постојао је и средњи и ситни сељачки посед. Земља се још увек обрађивала претежно на традиционалан начин, применом тропољног система и плодореда. Међутим, баш у ово време почиње примена новијих тековина агротехнике и организације производње, првенствено на капиталистичком и реформисаном јункерском велепоседу у Пруској.

Од непољопривредних облика производње на првом месту су занатство и индустрија. За развој индустрије и занатства било је од великог значаја укидање еснафа у Пруској и неким другим мањим немачким државама. Знатство је још увелико претезало над индустријом, у саобраћају су доминирале дилижанса и запрежна кола. То, а још у већој мери политичка расцепканост и многобројне царинске баријере, кочи размах трговине и привредне сарадње међу појединим немачким областима. У истом, негативном смислу деловале су неуједначености монетарног, мерног и других система.

Наведене економске, друштвене и политичке околности, успоравале су укупан привредни развој Немачке, а нарочито њен индустријски преображај и примену тековина индустријске револуције у њеном уситњеном занатству. Област Немачке у којој је једино дошло до осетнијег прелаза на машинску производњу и у којој је индустријска револуција до 1848. године однела прве победе, била је Рајнска област која је од Бечког конгреса била у саставу Пруске. Ту су у првој половини XIX века, делимично још у време владавине Француза (пре 1815), ударени темељи многим индустријским гранама, ту су грађени савременији путеви и отварани су рудници, а 1820-те је основана и прва фабрика машина, која ће представљати зачетак будуће тешке индустрије у Немачкој. Реч је о Механичарској радионици у Ветеру на реци Рур, која ће десет година након оснивања још увек радити са свега 100 радника и 10 службеника, али ће својом организацијом већ бити узорно предузеће ове врсте.

Све у свему, индустријски развој Немачке у првој половини XIX века биће спор (цео Берлин ће имати 1837. године свега 30 парних машина са просечном снагом од 13 КС) и неће водити бржем друштвеном преображају ове земље. Владајућу класу још увек је представљало феудално племство окупљено око дворова. Крупна финансијска буржоазија била је малобројна и знатно слабија од оне у Француској, а нарочито у Енглеској, док се средња индустријско-трговачка буржоазија тек изграђивала. Ситна занатлијска буржоазија, којој треба додати и групице малих трговаца и припадника слободних професија, била је најмногобројнији слој грађанске класе, али се он у политичком погледу још врло слабо чуо. Што се тиче пролетаријата, он се још није био у потпуности оформио као класа за себе. Сеоски пролетаријат био је већ релативно многобројан, али политички потпуно несамосталан; индустријски пролетаријат изграђивао се оним темпом којим су се уздизали сама индустрија и индустријска буржоазија, да би своју појаву као политички и друштвени фактор најавио 40-их година.

Уставно питање и борбе за грађанска права 1815–1820.

После 1815-те најважније политичко питање у немачким државама било је уставно питање. Чланом 15. Акта о стварању Немачког Савеза била је предвиђена могућност увођења уставног уређења у немачким земљама. Иако је велика већина немачких владара била противна увођењу уставног уређења, неки од њих ће му се ипак приволети, гледајући у њему средство за јачање властитих позиција, како у односу на поданике, тако и на свој положај према другим немачким државама и Савезу у целини. Јужнонемачки владари су, наиме, сматрали да ће, давањем устава, окупити грађане око себе и тиме се успешније бранити од централистичких амбиција већих држава – Пруске или Аустрије, као и од апетита својих суседа. Тако се Баден, на пример, осећао угроженим од Баварске, због њених претензија према Палатинату (Фалачкој) и грофовији Хохберг. Супротности су постојале и између Баварске и Виртемберга, а и између неких других држава.

Први либерални устав у Немачкој прокламовала је Баварска. Њен краљ Макс-Јозеф I прогласио је 26. маја 1818-те Устав, изјављујући да је он „дело Наше Воље, подједнако снажне и слободне". Баварски устав начињен је према моделу *Повеље* Луја XVIII, која је предвиђала веома ограничено бирачко право и дводомни парламент. За примером Баварске пошао је 22. августа и Баден, у којем је проглашен сличан Устав. Захваљујући нешто либералнијем изборном систему, грађанска класа Бадена била је у већој мери заступљена у Парламенту него што је то било у Баварској. По истом моделу француске Повеље, прављен је у Устав Хесен-Дармштата, проглашен 17. децембра 1820. године.

Сва три устава афирмисала су монархистички принцип и штитила су велика права краљевске власти, као и њену превагу над представничким органима, али је најнапреднији међу њима, виртембершки, бар декларативно, истицао и нека битна грађанска права и слободе, проистекле из Француске револуције: „једнакост пред законом, слободу личности и савести, независност судства, једнак положај вероисповести". Зато ће овај Устав постати идеал либералне буржоазије у целој Немачкој.

За разлику од држава јужне Немачке, средњонемачке државе биле су уређене на традиционалан начин, у смислу рестаурације старог режима. Истина, у некима од њих (Сакс-Вајмар-Ајзенаху, Саксонији, Хановеру, Хесен-Каселу) била су прокламована уставна акта, али су она, у ствари, озакоњивала апсолутистичке режиме, или такву превласт владара коју су сталешке скупштине, с потпуном доминацијом племства и свештенства, врло слабо ограничавале.

Једина заједничка црта свих уставних аката, како оних либералних, тако и ових апсолутистичких, била је та да су они представљали средство

одбране политичког партикуларизма малих немачких краљевина и кнежевина пред, евентуалним, тежњама ка унификацији политичких институција и уређења у целом Савезу.

Уставно питање, као што се види, било је на један или други начин, са мањим или већим рестрикцијама и ограничењима, решено само у неким државама Немачког Савеза. Велика већина држава, међу којима и две највеће (Аустрија и Пруска) нису добиле никакво уставно решење и остале су апсолутистичке у најпунијем смислу речи. Зато је и у државама које су добиле уставна акта, а нарочито у онима које су остале под режимом готово неограниченог апсолутизма, уставно питање и даље било најважнији политички проблем. Тако ће остати током целог раздобља 1815–1848. године. Тај проблем није био само питање форми и облика организације државне власти већ, пре свега, питање целокупног политичког, па и друштвеног, система у немачким земљама, које се изражавало захтевима за увођење грађанских права и слобода.

Друга важна компонента уставног питања у Немачкој, неодвојива од компоненте права и слобода, састојала се у захтеву да се шире и брже повезују немачке земље, са тенденцијом политичког и националног уједињења Немачке. Тако ће у овом раздобљу, као и у наредном (1849–1871), руководећа парола свих напредних снага немачког друштва бити: *Уједињење и слобода.*

Главни носилац и бранилац ове идеје била је после 1815-те млада немачка буржоазија, која је сматрала да се решењем уставног питања и увођењем грађанских права и слобода, које је прокламовала Француска револуција, отварају и путеви за уједињавање немачког народа и формирање немачке националне државе. Јер, тврдили су с правом браниоци уставног поретка, кад народ буде у могућности да утиче на политику својих држава, оне ће се саме изјаснити за уједињење и стварање јединствене Немачке.

У својој борби за устав идеолози немачке буржоазије постављали су после 1815-те следеће конкретне политичке захтеве: укидање апсолутне власти монарха ослоњене на племство, војску и полицију; гарантовање слободе личности, правног поретка и правне једнакости свих чланова друштва; слободу кретања и избора места боравка; слободу савести, речи и штампе; слободу научног и уметничког стваралаштва; право да се утиче на политику државе и да се уставом и законима гарантују грађанска једнакост, слободе, права и обавезе грађана. Били су то захтеви општеприхваћени и раширени не само међу прогресивним снагама друштва у Немачкој него и у свим другим економски, друштвено и политички развијенијим земљама света: од Урала до Атлантика, од Скандинавије до Балкана, у Северној и Јужној Америци.

Међу носиоцима грађанске либералне идеологије, најтешње повезане са идејом националног уједињења Немачке, истичу се понајпре Ернест Мориц Арнт и Фридрих Лудвиг Јон, који су вршили изванредно јак утицај на целу једну генерацију немачке омладине. Они су могућности остварења слободе видели искључиво у оквиру јединствене немачке државе. Као и већина националних идеолога епохе романтизма (Фихте, Мацини), они су у афирмацији немачког национализма гледали етапу остваривања општеевропског мира и сарадње. Одбацивали су свако освајање и свако угрожавање слободе и независности других народа. Идеје национализма и либерализма, поред Арнта и Јона, врло успешно су проповедали у годинама рестаурације и Јозеф Герес и Карл фон Ротек, али је најистакнутији либерални писац и идеолог био историчар Фридрих Кристоф Далман, професор универзитета у Килу. Уздижући победу код Ватерлоа као преломни догађај у буђењу немачког патриотизма и самосвести, Далман је свој национални идеализам заснивао на немачкој историји и на германским традиционалним правима и слободама, а свој либерализам на поштовању енглеских политичких установа и на другим идејама западноевропске грађанске мисли. И он је, дакле, тесно везивао проблеме слободе и политичког уједињавања немачког народа. Као и други либерални идеолози, сматрао је да треба још много урадити ради политичког образовања и васпитавања немачког народа, да би се он оспособио за изградњу уставне државе и за постизање његовог јединства. То образовање треба да омогући стварање такве јединствене државе која ће најбоље одговарати „генију немачког народа“.

Либералне и националне идеје Фихтеа, Арнта, Јона, Ротека, Далмана и других, наилазиле су на најшири пријем међу немачком интелектуалном омладином, која је темељито претресала мисли својих професора и настојала да их претвори у живе садржаје практичне политичке активности. Ове идеје представљале су основ на којем су се по раним немачким универзитетима формирала студентска политичка удружења, позната под именом буршеншафти (Burschenschaft). Настајала су тако што су се у појединим универзитетским центрима најпре окупљали студенти, пореклом из истог краја, да би им касније пришле и друге колеге. У тим удружењима вођене су дуге политичке расправе у којима је увек долазио до изражаја доминантни утицај филозофског идеализма, политичког либерализма, националног одушевљења и књижевног романтизма на студентску и ђачку омладину. Уз то, у њима је омладина показивала велику нетрпељивост према свему ономе – обичајима и традицијама – што дели немачки народ и онемогућава његово уједињавање.

Међу студентским буршеншафтима, ономе који су створили студенти у Јени припада посебно место. Основало га је јуна 1815-те седам студената, бивших добровољаца у ослободилачком рату против Наполеона.

Своје униформе из борачког корпуса Луцов (Lutzow), које су имале црно-црвене тунике оптшивене златним тракама, они су претворили у симболе буршеншафта, а ове три боје ће једног дана ући и у немачку заставу. Јенски буршеншафт прокламовао је борбу за слободу и национално уједињење Немачке. Одана конституционализму и идејама националног јединства, као јенска, била је и борбена студентска организација из Гисена („Црни из Гисена“), којој је на челу стајао фанатични револуционар Карл Фолен.

Покрет буршеншафта, започет 1815-те, ширио се брзо, захватајући све немачке универзитетске центре, рачунајући ту и Беч и Грац. Захваљујући томе, већ 1817-те, представници студентских удружења из дванаест немачких универзитетских центара састали су се у замку Вартбург у Саксонији, поводом годишњице битке код Лајпцига и реформације и ту прогласили своју привржeност и оданост идејама слободе и националног јединства. Годину дана касније, 18. октобра 1818-те, на истом месту окупили су се представници буршеншафта са четрнаест немачких универзитета и основали „Опште студентско удружење“. Као програм Удружења усвојени су *Принципи и Декларација од 18. октобра*, који су енергично поновили изјаве од пре годину дана. То је био и врхунац у развоју покрета буршеншафта.

Бујање студентског покрета, агитација буршеншафта и развој идеја либерализма и национализма, владе немачких држава пратиле су с великом узнемиреношћу. У догађајима у Вартбургу оне су виделе и друге снаге политичке и духовне реакције манифестације немачког јакобинизма. Пруски двор, племство источних области (јункери), бирократија и војска били су први који су скочили да се супротставе овим појавама. Јункери су, чак, позивајући на обрачун са либерализмом и „револуционарним духом“, рачунали да ће се моћи обрачунати и са умереним реформама које су се постепено спроводиле у аграрном законодавству ове земље. У примени силе против ових покрета и политичких струја најпре је било мало устезања. Велики војвода од Вајмара Карл-Аугуст је тек на притисак Аустрије и Пруске одлучио да предузме неке практичне мере на Универзитету у Јени. Те су мере у почетку биле умерене: отпуштен је један професор, филозоф натуралист Лоренц Окен, док су буршеншафти стављени под присмотру. Пруска и Аустрија су се у први мах тиме задовољиле. Али кад је на састанку представника чланица Свете алијансе у Ахену 1818-те руски цар Александар затражио енергичну интервенцију „против демагога“ свугде где се њихова активност осећа, и немачки владари одлучили су се на оштрији поступак.

Баш тада учинили су и буршеншафти неколико иступа који су поспешили ову одлуку немачких владара. Тако су „Црни из Гисена“ пренели своју агитацију из круга универзитета међу занатлије, сељаштво и ситну

буржоазију Хесена, постижући при том запажене успехе услед неродице и оскудице прехрамбених производа која је тада владала. Лидер овог буршеншафта Карл Фолен отпутовао је у Јену с предлогом о покретању заједничке револуционарне акције против својих владара, агитујући свуда запаљивом реториком за тираноубиство као праведни чин освете потлачених. Међу колегама у Јени постигао је мало успеха, али је једног младића ипак задобио. Био је то студент теологије Карл Лудвиг Занд, који ће 23. марта 1819-те убити режимског писца Коцебуа, компромитованог у јавности због тајне сарадње са руским двором, о којој се навелико шапутало.

Већ је Зандов атентат изазвао бес дворова и влада Немачке против делатности буршеншафта и агитације либерала, а кад је у лето исте године покушан атентат и на министра председника из Насауа, свуда су отпочеле репресалије и прогони. Још од почетка 1819-те и пре Зандовог атентата, те су репресалије у Пруској већ биле оштре. Филозоф Јон био је ухапшен, Арнт отпуштен са Универзитета у Бону, Шлајермахер је стављен под полицијску контролу. Активност полиције свуда је појачана.

Да би подстакао репресивну активност свих немачких влада, аустријски канцелар Метерних предложио је пруском краљу, на њиховом састанку у Теплицу, јула 1819-те, организовање опште немачке акције против „ултралиберализма“. Метернихов предлог садржао је строгу контролу штампе, онемогућавање свих професора универзитета „који рђаво мисле“ и који су се компромитовали у садашњим „екстравагантностима студентске средине“. Метерних је још и подстакао гледишта пруског краља против увођења устава у његовој земљи.

На бази аустро-пруског договора из Теплица, сазван је састанак представника других немачких држава у Карлсбаду, већ августа исте године. Учествовали су министри Хановера, Саксоније, Мекленбурга, Насауа, Баварске, Бадема о Виртемберга, уз саме сазиваче, Аустрију и Пруску. У Карлсбаду су донете следеће одлуке: уводи се строга цензура сваког штампаног текста, универзитети и њихови професори стављају се под будну контролу, буршеншафти се забрањују, формира се централна истражна комисија која ће заседати у Мајнцу. Ове одлуке потврдио је Сабор Немачке Конфедерације одржан 20. септембра 1819-те такође у Карлсбаду и то су чувене *Карлсбадске одлуке*, после којих наступа у читавој Немачкој још жешћи период реакције и политичких прогона.

Карлсбадске одлуке су у основи биле највећи тријумф Метерниха и Аустрије. Њима је, особито преко Централне истражне комисије, Аустрија стекла чак право мешања у унутрашња питања других немачких држава. Тиме је њен утицај у Немачкој Конфедерацији веома ојачан, док је утицај Пруске као евентуалног центра окупљања немачког света опао.

Спровођење Карлсбадских одлука изазвало је цео један вал политичке емиграције Немаца у правцу Француске, Швајцарске и Америке. Деморализација је захватила напредне снаге. Један од најистакнутијих немачких публициста тога доба, Јозеф Герес, писао је тада да свака даља револуционарна акција води право у катастрофу. Нешто револуционарних снага је ипак сачувало борбеност и одважност, али су те снаге налетом прогона, биле бачене у дубоку конспирацију.

Једна од важних последица овог налета реакције у Немачкој био је неуспех уставног преображаја Пруске. Охрабрен успесима реакције, а стално подстицан од Метерниха и руског цара, пруски краљ Фридрих Вилхелм III је у јуну 1821. године распустио Уставну комисију и наредио сазивање провинцијских скупштина сталежа. Тако је Пруска и даље остала апсолутистичка земља са најмоћнијом бирократијом.

Неуспех уставне реформе није, међутим, ни у Пруској зауставио сваку реформну активност. Неке од реформи ,започете за време фон Штајна, почетком века, настављене су. И те су реформе ипак извођене првенствено у интересу племства. Тако је настављено ослобађање сељака од феудалне зависности, овога пута источно од Лабе (Елбе). То ослобађање вршено је уз обавезан откуп земље од стране сељака. Они који нису могли да откупе посед остајали су на милост и немилост јункера, а најчешће су се претварали у безенљаше, најамне раднике у пољопривреди.

Настављена је и реформа војске, увођењем територијалних јединица (Landwehrordnung), законом од 21. новембра 1816-те. Од тада војне снаге Пруске састојале су се од професионалне армије и територијалне милиције која је могла да обухвати и 500 000 људи.

Последње значајне мере овог времена биле су финансијско-привредне природе. Најпре су 1818-те у Пруској најзад ликвидиране све унутрашње царине, а затим је 1820-те изведена пореска реформа. Царине према другим немачким државама биле су умерене, али су и оне указивале на потребу да се тешње економски повежу све немачке области и створи јединствено немачко тржиште.

Немачка у загушљивој атмосфери Метерниховог система

После Карлсбадских одлука и њиховог спровођења цела, Немачка је дефинитивно била подвргнута Метерниховом политичком систему. Изграђиван пажљиво још од Бечког конгреса, овај систем ће доживети свој врхунац у периоду од 1818. до 1822. године да би, међутим, и после тога још читавих четврт века трајао и био примењиван с мањом или већом снагом.

Шта је заправо Метернихов систем, које су његове најважније тачке и претпоставке?

Према његовом до сада вероватно најбољем биографу, Хајнриху фон Србику, Метерних је, по политичким идејама био, чедо епохе просвећеног апсолутизма XVIII века, образован на традицијама рационализма, али лишеног либерализма и демократизма. Брињантног образовања и лепршаве интелигенције али без веће духовне дубине и моћи схватања дубоких тенденција историје, био је више државник практичар и вешти дипломата него визионар и креатор. Умешност владања и дипломатске комбинаторике била му је најјача страна. Недостатак визије и ширине политичких идеја Метерних је надоместио доследним држањем за одређена схватања, која је претворио у доктрину. Упоришна тачка његове доктрине је: мир Европе на основама легитимизма и рестаурације старог поретка из времена пре Француске револуције. У остваривању овог програма централној Европи припадало је веома важно место. Окупљене у једну политичку организацију федералног типа, предвођене Аустријом и њеном царском кућом, земље централне Европе су, поред свих немачких и Хабсбуршких територија, укључивале у своје оквире, по чврстој Метерниховој замисли, и целу Италију. Из тих разлога аустријско поседовање северне Италије и њена политичка превласт у осталим деловима ове земље, као и у Немачкој конфедерацији, били су од капиталног значаја. Ово последње, је опет, подразумевало задржавање Пруске на другоразредној политичкој позицији у немачком свету и онемогућавање да она у њему преузме вођство.

Спречавање Пруске да се претвори у водећи фактор Немачког Савеза Метерних је увек намеравао да оствари мирним путем и уз очување добрих односа с њом. Ово је било неопходно због постизања јединства немачког света пред амбицијама других сила, Русије на првом месту, али и Француске, и њених вазда могућих револуционарних иницијатива. Повезана, и од Аустрије вођена и контролисана Немачка, била је, по Метерниховом убеђењу, један од најважнијих услова за очување европске равнотеже и легитимистичког поретка обновљеног на Бечком конгресу.

То су биле најкрупније линије Метерниховог система. Будући да су идеје либерализма и идеје о политичком уједињењу Немачке на другачијим политичким начелима (без хегемоније Аустрије) угрожавале саме његове основе, Метерних им се најенергичније супротставио.

И на врхунцу своје моћи, после усвајања и спровођења Карлсбадских одлука, Метернихов систем није у Немачкој успео да потпуно затре сваку клицу слободарске опозиције и отпора. Истина, до 1823. године студентски покрет (буршеншафти) био је готово потпуно растурен. Оно што се од њега сачувало повукло се у дубоку илегалност. Тако је 1824-те у Баварској, где је реакција режима иначе била најблажа, откривено једно тајно револуционарно удружење. Његови чланови били су строго кажњени осудама на дугогодишњу робију.

Оштри прогони, сурове казне и стални притисак власти, учинио је да се заплашене и деморалисане снаге демократске опозиције потпуно одрекну револуционарне активности. Уместо насилне акције оне су се определиле за пропагандни пут борбе за слободу и уједињење Немачке. Али баш за такву акцију било је, услед строге контроле штампе и свих других облика политичке активности од стране полиције, најмање услова. Захваљујући томе, двадесете године су у Немачкој биле године политичког мртвила и загушљиве атмосфере полицијског притиска и свемоћи бирократије. Нешто подношљивија, првенствено за интелектуални рад и уметничко стваралаштво, била је та атмосфера у Баварској, пошто је на њен престо 1825-те дошао образовани љубитељ лепих вештина, привърженик класицизма и умереног либерализма, краљ Лудвиг I. Међутим, ни он у свом либерализму није ишао даље од принципа просвећеног апсолутизма, који је подразумевао и отпор националним покретима.

Тек ће јулска револуција у Француској знатније протрести устајалу атмосферу немачке политике. Одјек јулске револуције био је и у Немачкој, као и у неким другим европским земљама, дубок и трајан. Велико узнемирење захватило је не само политичке људе на власти (Метерниха, Молткеа) већ и многе интелектуалне ствараоце који су се бојали тежих потреса и жртава (Хегела, Ранкеа). Леополд Ранке је о тим данима забележио: „Ниједан жив човек није се могао извући из те драме, требало је заузети став на овакав или онакав начин.“

У вези са спољнополитичким питањима, која су искрсла после јулске револуције (одвајање Белгије од Холандије) немачке владе заузеле су опрезан став, свесне да би их свака међународна компликација могла превише одвући од домаћих проблема, којих су се још више плашиле. Пруска влада, на челу са грофом Бернсторфом, одбацила је сваку идеју о војној интервенцији против Француске, и определила се за неутралност и за стриктно мотрење на своје границе. И у питању Француске и у питању Белгије она се више обазирала на држање и становишта Велике Британије него Русије и Аустрије.

Сама Аустрија, којој можда и не би мањкало воље за колективном интервенцијом сила Свете алијансе против револуција у Француској и Белгији, морала се такве воље одрећи у име ближих циљева. Она је имала, најпре, доста проблема у Италији а кад је њих, бар привремено, решила, морала се постарати за учвршћење свог престижа и утицаја у Немачком Савезу, који је у међувремену био пољуљан. Кад је најзад, 1834. године обелодањено постојање добрих односа (тзв. срдачног споразума) између Француске и Велике Британије, Метерних је морао одбацити сваку, па и теоријску могућност интервенције против резултата јулске револуције у Западној Европи. Пруска и аустријска интервенција изостале су чак и у Пољској, у којој је од новембра 1830-те до септембра 1831. годи-

не трајао велики народни устанак против Русије. Иако су у овој ствари држале у политичком погледу страну Русији, Пруска и Аустрија уздржале су се од директније акције и ограничиле су се на стриктно затварање својих граница према Пољској и на строгу контролу пољских територија под својом влашћу. Истоветно је било држање Пруске и Аустрије и према револуционарном покрету у Шлезвиг-Холштајну, претежно немачким територијама у персоналној унији са Данском. Под вођством бившег члана буршеншафта из Јене Уве-Јенс Лоренсена, тамо су се Данци и Немци заједнички борили за устав и грађанске слободе, које ће до средине 30-их година и извојевати.

Карактеристика одјека јулске револуције, на унутрашњем плану Немачке је била та да се покрети и врења који су се у вези с тим јавили нису међусобно повезали, већ су остали изоловани догађаји и епизодне појаве. До немира и побуна је најпре дошло у Дрездену, Лајпцигу, Гетингену и Каселу. Они су били резултат незадовољства грађана поступцима управних власти и бирократије. Њихове последице и резултати остали су у локалним оквирима ових држава. У Брауншвајгу, међутим, због ових немира владар, војвода Карло, морао је да напусти престо и да га препусти свом брату Вилхелму. У Саксонији остарелом краљу Антону је као регент наметнут Фридрих Август, у Хесену (Касел) је такође промењен владар, па је уместо омрзнутог Вилхелма II дошао његов син, док је у Хановеру с власти отеран непопуларани министар гроф Минстер. У свим овим земљама нови владари и министри су, да би предухитрили догађаје, одмах дали нове конституције и друге законе. Сви су ови устави били израђени у духу умереног либерализма. Најпрогресивнији међу њима био је Устав Хесен-Касела, проглашен 5. јануара 1831. године. Био је дело истакнутог правника тог времена, Силвестра Јордана. Но, чак и тај устав није почивао на принципу суверенитета народа, нити је обезбеђивао систем парламентарне владавине. Он је само једним врло компликованим изборним механизмом нешто проширивао круг грађана који су, у извесној мери, утицали на политички живот државе.

У Пруској је јулска револуција довела до оживљавања покрета за увођење устава. Најживљи, тај покрет је био у Рајнској области, где је један од лидера грађанске класе, Давид Ханземан, објавио чувени *Манифест*, у којем је тражио уставно гарантовање грађанских слобода и учешће грађана у управљању државом. Те захтеве прихватила је и провинцијска скупштина Вестфалије. У исто време појавили су се и изрази солидарности напредне јавности у Пруској са револуцијама у Француској, Белгији и Пољској, па чак и такви демократски предложи да се пружи подршка обнављању пољске државе у коју би се укључили и они делови Пољске које је поседовала сама Пруска.

Оживљавање политичке активности захватило је и друге немачке државе. У штампи, на универзитетима, па и у сталешким скупштинама, обнављају се расправе не само о унутрашњем преображају сваке од тих државица већ и о преуређењу Немачке Конфедерације да би се она више повезала, с коначним циљем уједињења Немачке. Тако је у Скупштини Бадена, Теодор Велкер поднео октобра 1831. године знаменити предлог у којем се захтевало такво преуређење Конфедерације да би се „на најбољи могући начин постигло национално уједињење Немачке и слобода грађана ове земље“, остварена кроз „истинску заступљеност нације у Скупштини Конфедерације“.

У том оживљавању политичке активности, којој владари и владе у први мах нису смели да се отворено супротставе, почели су се појављивати и демократски и републикански захтеви. Најинтензивнија агитација прогресивног грађанства осећала се у Бадену и Баварској, нарочито у области Палатинат. Велики војвода Леополд морао је да пред том агитацијом одступа и да својој држави (Бадену) допусти слободоумни закон о штампи. У Баварској, међутим, краљ Лудвиг нашао је снаге да се силом супротстави захтевима за слободом штампе и укидањем цензуре, па је доста публициста морало чак да бежи из земље. Најодлучнији агитатори за увођење већих слобода, Јохан Георг Вирт и Јакоб Зибенфајфер, који су деловали у Палатинату, биће чак оптужени за велеиздају, али ће се спасти бекством преко границе. Пре него што до те оптужбе дође, ова двојица борбених демократских агитатора одиграће најзапаженију улогу на великој политичкој манифестацији у Ханбаху (Палатинат), 27. маја 1832. године, која представља врхунац политичког врења у Немачкој подстакнутог јулском револуцијом. Скуп у Ханбаху био је сазван поводом годишњице баварског Устава а на њему се окупило неколико десетина хиљада учесника. Цени се, код разних аутора, да их је било 30–60 хиљада. За разлику од скупа буршеншафта у Вартбургу 1817-те овог пута учесници су били припадници различитих друштвених слојева: занатлије, трговци, сељаци, радници, интелектуалци, ђаци и студенти, а не само интелектуална омладина. Запажено је било и велико учешће жена у овој манифестацији.

Скуп у Ханбаху имао је изразито борбен, демократски, чак и револуционарни карактер. На њему су се вијориле заставе буршеншафта и пољских револуционара а на шеширима су се носиле кокарде Француске револуције. Међу учесницима запажале су се делегације револуционарних и демократских друштава из иностраства а револуционарне песме Лудвига Бемеа поздрављене су овацијама. Говори Зибенфајфера и Вирта садржали су захтеве најрадикалнијег крила немачког грађанства. Захтевајући уједињење Немачке револуционарном акцијом народа, Зибенфајфер је свој говор завршио клицањем слободној и јединственој Немачкој, Пољ-

ској и Француској. Његова парола: „Отаџбина: слобода народа, савез народа“ понављана је на овом скупу безброј пута. У истом духу био је и Виртов говор у којем је речено и ово: „Уништити апсолутизам у Аустрији и Пруској, ослободити пољску браћу, као и ону у Мађарској, Италији и Шпанији и тако створити друштво слободних народа.“ Али, додавао је Вирт, своје ослобођење и уједињење немачки народ не треба да очекује споља, ни од Француза, нити од било кога другог. Он то мора да постигне сам, својом властитом борбом.

Догађај у Ханбаху био је знак за поновну мобилизацију читаве немачке реакције. Да би се смирило врење у Палатинату, тамо су упућене баварске трупе. У Бадену су са власти уклоњени либерални министри Ротек и Велкер. Скупштина Конфедерације (Бундестаг) донела је декрете о забрани политичких удружења и народних скупова, о ношењу страних застава и амблема, о пооштравању цензуре и увођењу строже контроле над провинцијским скупштинама итд. Посреди је очевидно био покушај да се репресивним мерама још једном, као десет-дванаест година раније, заустави и паралише дух слободе и националног уједињења Немачке. И ове мере, ма колико биле оштре, донеће само привремене и површне резултате. Овога пута чак ће подстаћи и неке екстремистичке елементе на непосредну насилну акцију, која, међутим, неће уродити плодом. Реч је о неуспелом покушају изазивања побуне међу трупама у Франкфурту на Мајни, коју су припремили априла 1833. године, чланови тајних студентских организација у сарадњи са неколицином омладинаца из редова занатлија, трговаца и сељака.

Непосредан резултат ове авантуре било је даље појачавање репресалија у целој Немачкој. Конгрес министара немачких држава одржан 1834-те у Бечу донео је одлуку о даљем пооштравању цензуре, о још већем ограничавању универзитетске аутономије и слободе стваралаштва, о искључивању непослушних студената и професора са Универзитета, те о установљењу нове конфедералне институције за истраживање, гоњење и кажњавање илегалне, завереничке делатности против државе и поретка. Резултат рада те институције биће – за кратко време 1 800 осуда људи проглашених велеиздајницима на дуге временске казне.

Царински савез

Све мере репресалија и прогона, које су изнова погодиле Немачку тридесетих година XIX века остале су на површини историјског процеса који је текао у овој земљи, погађајући првенствено њен политички живот. Управо док је на политичком плану 20-их и 30-их година политичка свемоћ феудално-бирократске реакције кочила сваку прогресивну акцију, дотле је испод тог слоја политике текао један дубоки привредни и друштвени процес који је објективно, такође, водио бар неким од циљева за које су се онако жилаво бориле и прогресивне политичке снаге. Реч је о постепеном економском повезивању Немачке које ће средином 30-их година довести до образовања Немачког царинског савеза (Zollverein). Ова организација даће нов, изузетни допринос идеји либерализације и уједињења Немачке.

Како је дошло до стварања Царинског савеза?

Порекло Царинског савеза треба тражити у пруском привредном законодавству из година 1816–1818-те. После наполеоновских ратова, наиме, у врло акутној форми у Пруској су се поставила, поред осталих, и ова питања: како савладати исцрпљеност државних финансија и како се супротставити навали јевтине енглеске индустријске робе, која је претила да потпуно угуши немачку мануфактуру и онемогући њен индустријски развој? Решење и једног и другог питања многи су видели у једноставном увођењу високих царина, на сваку робу која се било одакле довози у Пруску. Било је, међутим, и мудријих глава које су изабрале нешто дужи, посреднији, али сигурнији и далековидији пут. Тај пут састојао се у доношењу таквих мера које ће најпре унапредити трговину и домаћу производњу, па преко њих и државне финансије. Најодлучнији заступник овог пута био је директор пореске управе Масен. Он је добро и на време уочио да би ударање високих царина на робу која се у Пруску довози из других немачких држава копненим путем, због њених бескрајних граница и конфигурације терена, довело до процвата кријумчарења, у највећим размерама. Да би се ово спречило морала би се успоставити тако многобројна и скупа царинска и полицијска служба да би она појела највећи део царинских прихода. Зато је Масен сматрао да најпре треба уклонити све царинске баријере и системе, као и монетарне и мерне неуједначености у самој Пруској, а затим увести сасвим умерене царине за увезену робу, које би дестимулисале контрабанду. Све то је и учињено доношењем неколико царинских и других закона и прописа између 1816. и 1818. године. Укинуто је свих 67 царисних система који су постојали до тада на територији Пруске и цело њено подручје претворено је у јединствено тржиште; уједначен је новац у оптицају (талир); уведене су јединствене мере и тегови; на сву робу која долази из других немачких држава ударена је јединствена царинска стопа од 10% на њену вредност; једино је роба која се довозила преко мора (из Енглеске и њених колонија, пре свега) и коју је у истоварним лукама било лакше контролисати оцарињена са 20%.

Ове мере даће врло брзо одличне резултате тиме што ће унапредити трговину и промет у Пруској, изградњу путева (са око 800 на близу 2 500 km за 10 година) итд, али ће се показати и недовољним. Још кад су донете, економист Фридрих Лист, из Ројтлингена, им се успротивио, тврдећи да оне неће много значити и да би их требало заменити једним је-

динственим царинским системом за целу Немачку (укључујући и Аустрију), чије би подручје од стране робе требало штитити високим царинама. Ако се у погледу вредности пруског царинског система преварио, Лист је био потпуно у праву кад је тврдио да је стварање јединственог немачког привредног подручја потреба времена.

Иако успорен, привредни развој Немачке, током 20-их година, све је очитије стављао на знање да њена економска расцепканост, чије је превазилажење сада ометало политичко нејединство, прети да изазове тешке застоје у том развоју. То се нарочито дало видети кад су средином 20-их година до пуног изражаја дошле позитивне стране пруских царинских и привредних мера из 1816–1818. године. Баш тада (1825) за пруског министра финансија дошао је енергични и проницљиви Фридрих фон Моц, решен да искористи расположење које се све више осећало у Немачкој и да прошири пруски царински систем и на друге делове Немачке. Али на такву меру је било много лакше одлучити се него је спровести, јер је покушај стварања привредног јединства наговештавао и будуће политичко јединство Немачке. Очекивати да владари других немачких држава радо прихвате тај пут било је илузорно. Моц је, дакле, очекивао отпоре али је рачунао да ће их постепено савлађивати уз помоћ економске нужде која се већ испољавала у захтеву за превазилажење локализма и расцепканости тржишта. И није се преварио.

Први уговор о царинском савезу, више пробе ради него из економског интереса, Пруска је закључила са маленом кнежевином Шварцбург-Зондерхаузен, још 1819-те. У том уговору већ је била нађена формула која ће касније послужити у свим осталим уговорима: две државе укидају међусобне царине, према трећим земљама уводе јединствене царине и јединствен царински систем, а царинске приходе деле пропорционално броју становника.

Кад је Царинском уговору Пруске и Шварцбург-Зондерхаузена три године касније приступила још једна државица – Шварцбург-Рудолфштат, друге патуљасте пруске суседе стале су се узнемиравати и освртати се за помоћи Аустрије. Листово Општенемачко друштво за трговину и занатство, које је било за општенемачки, а не за пруски царински савез, оптуживало је Пруску пред Бундестагом за кршење савезног устава, а курфирштво Хесен-Касел је чак отворило царински рат са Пруском. Зато је дошло до извесног застоја у ширењу пруског Царинског савеза док га Моц 1825-те није обновио. Тада је, наиме, Савезу приступила државица Анхалт-Бернбург. Али тада се преко сваке мере узнемирила друга малена тириншка државица, Анхалт-Кетен сва окружена пруском територијом. Међутим, после непуне три године и она ће бити приморана да приступи пруском Царинском савезу.

У међувремену, суочене са ширењем пруског Царинског савеза и подстакнуте њиме, покушале су да се међусобно повежу неке друге немачке државе. Тако је у јануару 1828. године, склопљен уговор о уједињавању царина између Баварске и Виртемберга, али је он остао без значајнијих последица, како за привредни живот ових двеју држава, тако и за општенемачке односе. То се, међутим, не може рећи за уговор о приступању Хесен-Дармштата пруском Царинском савезу, који је припремљен у највећој тајности и зато, на први поглед изненада закључен средином фебруара исте године.

У одговор на овај догађај, који је подједнако узнемирио Аустрију, јужне и централне немачке државе, дошло је до стварања Средњонемачког трговачког савеза (Mitteldeutscher Handelsverein), који су закључиле Саксонија, Хесен-Касел, тириншке државице Вајмар-Гота Кобург, Мајнинген, Брикенбург, те Олденбург, Брауншвајг и Хановер. Овај савез био је уперен против Пруске, јер је својим чланицама бранио да улазе у привредне споразуме с било којом групацијом држава.

Да би заобишао ову непријатељску групацију немачких држава, предузимљиви Моц ступио је у преговоре за повезивање пруске царинске организације са баварско-виртембершким савезом. Преговори су успешно завршени, па је крајем маја 1829-те закључен трговински уговор између Пруске и Хесен-Дармштата, с једне, и Баварске и Виртемберга, с друге стране. То још није био царински савез али је већ имао многе одредбе које су томе водиле.

Пруска влада је затим предузела кораке да разбије Средњонемачки трговински савез. Најпре је тириншким државицама Мајнингену и Готи понудила да преко њихове територије сама изгради друмове погодне за трговачки промет. Кад су ове то прихватиле, и ускоро ушле у пруски царински систем, Средњонемачки савез се распао. И најљући пруски противник Хесен-Касел морао је да капитулира: 25. августа 1831. године и сам је приступио царинској унији с Пруском и њеним савезницима. Две године касније тим путем поћи ће и Саксонија. Претварање трговинског уговора између Пруске и Баварско-виртембершке групације у царински савез било је после тога само питање дана. Сва настојања британске владе лорда Палмерстона, као и кнеза Метерниха, да то спречи остала су узалудна. На новогодишњу ноћ 1833/34-те преговори су били окончани и 1. јануара 1834-те био је потписан уговор о царинском савезу између двеју трговинских групација немачких држава. Тако је створен Немачки царински савез (Deutscher Zollverein) који ће имати велику улогу у историји Немачке. Њему ће, 1835-те, прићи и Баден, а изван Савеза остаће само Хановер, Олденбург, Брикенбург, Мекленбург, Хамбург, Бремен и, наравно, Аустрија.

Царински савез ће дати снажан и непосредан подстицај убрзавању привредног развоја Немачке, имаће и огроман, мада мање непосредан, политички значај. Повезујући економски највећи део немачке територије, он је створио неку врсту економске федерације у оквиру политичке Конфедерације формиране на Бечком конгресу, са перспективом да се овај економски развије и у политички (државни) организам. Иако је у време стварања био више уперен против енглеске индустријске него против аустријске политичке доминације над Немачком, Colferain је у основи водио поткопавању политичке моћи Аустрије. Изолујући је постепено економски од немачког света, он ће олакшавати и њено политичко изоловање. Најзад, Царински савез је посредно инаугурисао идеју уједињавања немачких земаља око Пруске, а без Аустрије – стварања, дакле, тзв. Мале Немачке (Kleindeutsche). Зато ће се тек после закључења Царинског савеза распалити праве дискусије о томе да ли треба стварати Малу или Велику Немачку. Њени учесници једва ће и наслућивати да је ствар мање-више већ одлучена.

Сама Аустрија, иако је од почетка била противна пруским акцијама, ради привредног окупљања немачких држава око себе, није се томе супротставила свом могућом енергијом. Вероватно није умела да измери и процени сву тежину и сложеност могућих последица. Потпуно заокупљен својим реакционарним политичком доктринама и комбинацијама, Метерних је и овде показао да није човек свог времена и да не разазнаје главни пулс историје.

Интелектуална опозиција 30-их година

Након краћег смиривања политичких прилика у Немачкој, средином 30-их година XIX века, већ при крају ове деценије почиње се осећати нова напетост. Узбуђење је овога пута кренуло са севера земље. Први знак стигао је 1837. године из Хановера. Те године раскинута је персонална унија између ове чланице Немачке Конфедерације и Енглеске, јер Хановер није признавао женско наслеђе на свом престолу (краљицу Викторију). Нови краљ Хановера постао је дотадашњи војвода од Камберленда Ернест Аугуст. Своју владавину овај краљ је отпочео државним ударом: изјавио је да њега Устав Хановера не обавезује јер се на њега није заклео, ослободио је заклетве и своје министре, а распустио је Скупштину. Удар Енеста Аугуста одјекнуо је као скандал у целој Немачкој, али је буржоазија у Хановеру стајала парализсана и неодлучна.

Тада је против ове очевидне повреде државног права устала група од седам професора универзитета, међу којима су били Далман, браћа Грим, историчар Гервинус, физичар Вебер, правник Албрехт и оријенталист Евалд. У јавној писменој изјави, они су оспорили легалност краљевог поступка, али су указивали и на његову моралну страну, осуђујући гажење заклетве од стране владара. Краљ је реаговао избацивањем седморице професора са Универзитета, док је Далману, Јакобу Гриму и Гервинусу чак наређено да у року од три дана напусте Хановер.

Тек ово је покренуло целу интлектуалну, немачку јавност. Студенти су манифестовали солидарност са професорима; професори, научници и други јавни радници из разних крајева Немачке, па и из иностранства (из Швајцарске, Италије, Енглеске), слали су „седморици“ из Хановера не само поруке са моралном подршком, него понекад и знатне новчане суме. Сам по себи без великог политичког значаја, овај догађај је ипак допринео покретању немачке јавности из апатије у коју је била гурнута налетом репресалија после манифестације у Ханбаху 1832. године.

Либерални покрет немачког грађанства није се, међутим, ни после овога претворио у шири, масовнији и организованији политички покрет. Њему је нарочито недостајао општенемачки карактер. То је било резултат неједнаке економске и друштвене развијености немачких земаља. Тамо где су капиталистички облици привређивања најдаље продрли, и где је буржоазија била најразвијенија, били су и најјачи центри покрета за либералне реформе и за уједињење Немачке. Реч је о југозападној Немачкој и о Рајнској области Пруске. У обе ове области заједничка парола либерала била је *Јединство и слобода*. И у овим областима, међутим, либерални покрет ће све до 1848. године ипак бити, пре свега, идеолошки, а не и политички покрет већих размера.

Главни идеолози либерализма 30-их и 40-их година биће Ротек, Велкер, Гагерн, Фицер, Далман и други. Док се Ротек претежно бавио питањима политичких слобода, Велкер, Фицер и Гагерн посвећивали су се више проблему уједињења Немачке. Велкер је разрађивао општу концепцију федеративне државе, а Фицер и Гагерн су то настојали да примене на случају Немачке. Гагерн је сматрао да је Немачку могуће уредити као федерацију или конфедерацију држава под вођством Пруске, а без Аустрије. И Фицер се опредељивао за малу Немачку под вођством Пруске, али као јаку федеративну државу. Са своје стране Далман је разрађивао концепт Немачке као уставне монархије чија би политичка организација почивала на поштовању права и на деоби власти.

Уз ову либералну јавља се међу немачком интелигенцијом 30-их година, да би дошла до пунијег изражаја у наредној деценији, и радикално-демократска политичка идеологија. У почетку, њени главни носиоци су изгнаници који живе у Паризу – Хајнрих Хајне и Лудвиг Берне.

По свом радикализму, додуше, више на интелектуалном него на политичком плану, почиње у то време да се истиче и група Хегелових следбеника, младохегелијанаца. Окупљени око Арнолда Ругеа ови Хегелови ђаци настоје да уз помоћ његове дијалектике, претежно и даље са идеа-

листичких позиција, али без хегеловске мисаоности и дубине, критички оцене стварност око себе, као и религију, интелектуални живот и науку. Прогресивно оријентисани, они су у Русији видели „мајку свих злочина", а у Француској „мајку свега доброга". Значајан момент у формирању и деловању ове групе било је покретање, од стране Ругеа, Hallische Jahrbucha (*Халскої їодишњака*) 1838. године.

У политичком радикализму даље од младохегелијанаца отишао је један други интелектуалац, млади песник Георг Бихнер, који је по идејама био ученик француских јакобинаца. Овај прерано умрли песник и писац знамените драме *Дантонова смрт* био је организатор једног тајног друштва, „Права човека", чији је циљ био насилни обрачун с постојећим поретком а и творац најрадикалнијег политичког програма овог времена, *Хесенске поруке* (1834).

Интелектуални радикализам који се јавио у Немачкој 30-их и 40-их година, са јаким примесама политичког деловања, довео је до отпора не само политичке реакције већ и званичних цркава – протестантске и католичке. Нарочито велику узбуну у католичкој цркви изазвали су критички радови младохегелијанаца Штрауса (*Живот Исусов*, 1835), Фојербаха (*Суштина хришћанства*, 1841) и Бауера. Под утицајем ових и других прогресивних идеја тога времена у Немачкој се стала јасно осећати тенденција дехристијанизације, или бар слабљења црквених утицаја на друштвене и политичке погледе, у првом реду омладине. Док је протестантска црква настојала да се тим тенденцијама супротстави само појачаном идеолошком и пропагандном акцијом, милитантнији католицизам тражио је и друга, организациона и политичка средства. У Тибингену, Бечу, Минстеру и Мајнцу, формирају се посебне школе и друштва за ширење и популарисање хришћанских студија, којима ће се сузбијати рационализам и дијалектика. Минхен и Мајнц, који су у близини Француске, нарочито Алзаса, њеног најкатоличкијег дела, постају прави центри тзв. католичке обнове. Јохан Адам Мелер и Јохан Михаел Зајлер су њени главни идеолози.

Жестина католичке реакције била је толика да је у Рајнској области, у којој је овој конфесији припадало 79% становништва, то довело до сукоба између цркве и пруске државе. Овде се „католичка обнова" није зауставила на широко заснованој идеолошкој активности, чији је најизразитији центар, поред Мајнца, био Бон и његов Теолошки факултет, већ се пренела и на друштвена питања. У сукобу с црквом реаговале су бирократски оштро и бескомпромисно. Било је и хапшења високих личности католичке цркве и њиховог слања у заточење.

На бруталне поступке државе реаговао је либерални идеолог Герес, књигом *Athanasius* (1838), у којој се ставио на страну гоњених свештеника. Ова његова књига имала је велики одјек у католичкој јавности Немачке и допринела је да бирократско-апсолутистичка пруска државна власт

добије, на прагу 40-их година, још једну јаку опозицију – овога пута од стране католичке цркве и масе њених верника.

Заоштравање класних и политичких супротности 40-их година

Почетком 40-их година XIX века борба за либералне реформе и за уједињење Немачке улази у нову фазу. Захтев за стварање *слободне националне државе* добија нову снагу. Томе су допринеле две вредности: заоштравање унутрашњих друштвених и политичких супротности у самој Немачкој и спољнополитички подстицај. Осврнимо се најпре на ову другу околност, јер је у једном раздобљу деловала директније и била на први поглед уочљива.

Крајем 30-их година, због противречних претензија у источном питању, дошло је до велике затегнутости између Француске и Велике Британије. Рат је избегнут захваљујући попустљивости француског краља Луја Филипа, који је дезавуисао експанзивну политику владе Адолфа Тјера на Леванту. Да би спасао част и националну сујету Француске, да би, осим тога, оправдао своју политику улагања великих новчаних средстава у војне сврхе, Тјер је после одступања пред Енглеском (1840) означио нове циљеве своје спољне политике. Међу тим циљевима биле су и ревизије територијалног стања у Италији и на Рајни.

Помињање Рајне као евентуалног правца француске експанзије изазвало је неочекивани вал индигнације у Немачкој. Тај вал је био тако сналажан да је Лују Филипу већ било доста Тјера и његових освајачких идеја, па је октобра 1840-те захвалио његовој влади и заменио је Гизоовом. Али талас патриотског расположења који је у Немачкој био изазван није се више смиривао и претварао се у нови велики подстрек сазревању немачке националне идеје и покрету за уједињење Немачке. Зато је био у праву Хајне кад је доцније, иако с претеривањем, писао: „Тјер нас је подигао на ноге и учинио нас једним народом".

У великом патриотском заносу, који је тада захватио Немачку, идеје аристократског космополитизма доживеле су коначни пораз, а настале су уметничке и друге творевине које ће касније играти улогу симбола немачког покрета за уједињење и немачког родољубља: *Рајнска песма* Николаса Бекера, *Стража на Рајни* (*Die Wacht am Rhein*) Мака Шукенбургера, као и химна *Deutschland ilber alles* коју је компоновао 1841-те Хофман фон Фалерслебен.

У ово време, наглог бујања немачке националне свести и осећања, појавило се и најважније дело знаменитог економисте Фридриха Листа *Национални систем политичке економије* (1841), које ће одиграти огромну идејну и политичку улогу у покрету за немачко национално уједињење,

али и много касније, у формирању идеологије немачког империјализма. У њему је Лист израдио привредни план будуће јединствене немачке државе, која треба да буде равномерно аграрна, индустријска и трговачка земља. Да би што пре развила своју привреду, Немачка треба да што чвршће повеже свој простор у јединствен привредни организам, али да њиме обухвати не само Немачку и Аустрију већ и Мађарску, те целу средњу и југоисточну Европу од Балтика до Јадрана. На истоку, тај би се привредни простор под контролом Немачке могао ширити све до Црног и Каспијског мора. Укључивање овог простора у немачки привредни организам подразумевало би и колонизовање Немаца на ова европска пространства. Тако се привредно и колонизационо ширење Немачке, према Листовом мишљењу, појављује као средство повезивања Истока и Запада што би била и главна историјска мисија немачког народа. Овако повезана и привредно уједињена Европа, под вођством Немаца, била би не само снага и покретач новог духа предузимљивости и стваралаштва већ и „колевка слободе у свету".

Кројећи овакву политичко-економску визију развоја Немачке, Лист није мислио да формулише идеологију немачке експанзије и империјализма у Европи. Штавише, веровао је да прави програм за остваривање велике пароле „Отаџбина и човечанство". Сама чињеница, међутим, да Лист није никад пропуштао да нагласи како је слика Немачке у основи свих његових планова, већ довољно говори о карактеру универзалне заједнице коју је Лист желео да створи.

Вратимо се сада унутрашњим покретачима појачане активности за либерализацију политике и за уједињење немачког народа 40-их година XIX века.

Године 1840-те на пруски престо дошао је четрдесетпетогодишњи Фридрих Вилхелм IV. Пријатељ Ранкеа, Александра Хумболта, Шинкела и Савињија, Фридрих Вилхелм IV уживао је репутацију образованог, културног и уметнички обдареног човека. Срдачан, темпераментан и духовит, сматрао се и у политичком погледу либералном личношћу. Зато је његов успон на престо примљен с великим надама у свим иоле прогресивним круговима, не само Пруске, већ и целе Немачке. При том су се превиђале неке личне слабости овог великог мецене и причалице, код кога је реч била често бржа од мисли, чија је тренутна инспирација била важнија од стабилног уверења и чије су идеје биле исто толико променљиве колико и одлуке непостојане и конфузне. Такав владар дошао је на пруски трон у тренутку кад су се и друштвене и политичке супротности заоштравале а кад су се два кардинална питања времена (уједињење и либералне реформе) све упорније наметала. Ни о једном од ова два питања Фридрих Вилхелм IV није имао јасне концепције и у дубини душе био је одан традицијама средњег века: концепцији о владару као божанском намеснику

на земљи и политичком уређењу Немачке, па и читаве Европе, на основама старог аристократског космополитизма и племићког, лабавог федерализма. Захваљујући таквим схватањима, он није био спреман ни на какве знатније уступке буржоазији и либералној грађанској интелигенцији а да се о сељаштву и радничкој класи и не говори. Истина, кад је дошао на престо, учинио је неколико ситнијих потеза који су имали циљ да што више подстакну веру јавности у његове добре и прогресивне намере: измирио се са католичком црквом, показао се наклоњеним према Пољацима у источним деловима земље, либерализовао је унеколико режим према штампи. Али када је на дневни ред дошло питање реформе законодавне делатности, показао се непопустљивим. Комисији, коју су 1842. године изабрале провинцијске скупштине са задатком да изради предлог тих реформи, тако је ограничио надлежности да је она постала сувишна. Јавност је сместа почела губити илузије о новом владару. „Дани радости и наде били су прошли" – забележио је историчар Трајчке.

Опозиција је нагло расла. Она се испољавала готово свуда а нарочито у локалним скупштинама, како по провинцијама, тако и у скупштинама појединих држава. У Скупштини Бадена оштро су се сукобили влада и либерална грађанска опозиција, привлачећи пажњу читаве Немачке. У Баварској, да би сузбио либерале, краљ ЛудвигI се одлучио на ауторитативну владавину, уз помоћ клерикалне странке.

Ван парламената, на политичку сцену ступале су у ово време нове снаге: све снажније се осећало врење међу масама ситне буржоазије (занатлија и трговчића), радника и других слојева градске сиротиње. Те снаге рађао је све бржи развој (индустрије, саобраћаја, трговине и других форми капиталистичке привреде. Рајнска област у Пруској (градови Крефелд, Бармен-Елберфелд, Гладбах и други), Хемниц са околином у Саксонији, Шлезија и још неке области развијају се у права индустријска средишта. Отварају се десетине и стотине нових предузећа и погона, капацитети се удвостручују, рудници су све многобројнији, а железничке пруге све дуже. Године 1839-те отворена је пруга Лајпциг-Дрезден, 1840-те пруга Магдебург-Лајпциг а следећих година граде се и друге магистралне железнице које повезују највеће немачке градове. Буржоазија постаје све многобројнија и економски снажнија, мада политички још, готово сасвим, ван утицаја на државне послове.

Овај привредни просперитет има и своју другу, тамнију страну. Успон индустрије уништава многе занатлије и оставља их без посла; отварање великих робних кућа са индустријском робом угрожава и многе ситне трговце; радничка класа постаје све многобројнија али и њена беда постаје све већа. Масовна експлоатација дечје и женске радне снаге не само да обара радничке наднице и погоршава животне услове целе класе већ угрожава здравље и биолошку егзистенцију велике масе људи. Будући

да у ово време тече и процес спровођења новог аграрног законодавства и велики број сеоских домаћинстава остаје без поседа, те се претвара у пролетаријат. Део тог пролетаријата иде, за варљивом надом, у градове и тамо још више отежава ситуацију. Беспосленост расте: у Келну 1845-те на свака четири грађанина један нема никаква средства за егзистенцију и одржава живот мизерном помоћи градских власти. У Шлезији има и умирања од глади. У годинама 1846. и 1847. из Немачке се иселило преко 200 000 становника. У Берлину, у Бреслау, Штутгарту и Келну избијају нереди и побуне сиротиње. У Шлезији 1844те долази до правог устанка чувених шлеских ткача, који своју беду више нису могли да подносе.

У таквим условима јављају се и у Немачкој радикалне социјалне теорије које се у почетку преносе из Француске. И овде се јављају следбеници Сен-Симона и Фуријеа, а књига Лоренца Штајна *Социјализам и комунизам у савременој Француској* представља омиљено штиво радикалних елемената друштва.

И у самој Немачкој, у Рајнској области, настају прве радничке политичке групе, у којима се испољавају две идеолошко-политичке тенденције: филозофски социјализам и пролетерски комунизам. Присталицама филозофског социјализма сматрају се следбеници утопијских социјалиста, док најреволуционарнијем крилу пролетерских комуниста припадају, пре свега, чланови емигрантских организација у Швајцарској, Француској и Белгији. Најутицајнија од тих организација је Савез прогнаних, основан још 1833. године у Паризу, који је 1836-те узео ново име Савез праведних, око којег ће се постепено окупити и друге групице револуционарне немачке емиграције.

До појаве Маркса и Енгелса најзначајнији идеолог екстремне левице у Немачкој, па и оне емигрантске, окупљене око Савеза праведних, био је Вилхелм Вајтлинг, самоуки кројачки калфа, ученик француских социјалиста утописта. У својим књигама и брошурама *Какво је човечанство и какво треба да буде* (1838), *Јемство хармоније и слободе* (1842) и *Јеванђеље сиротог грешника* (1843) развио је посебну врсту социјалутопистичког учења. Залагао се за друштвену револуцију, али такву до које ће доћи стихијском побуном маса. „Сматрајући могућним брзо претварање Немачке у комунистичку државу, он је био противан припремном пропагандистичком раду; по његовом мишљењу револуција се може извести у било којем тренутку, ако само има одлучних вођа. Он је, у ствари, одрицао масовну политичку борбу у оквиру капиталистичког друштва."

Врење у радничким редовима, као и у редовима ситне буржоазије, догађаји и сукоби у непосредном суседству Немачке 1846–1847. године (у Пољској – Краков и Галиција, у Шлезвиг-Холштајну и у Швајцарској), неродица, глад и привредна криза – јасно су најављивали блискост великих друштвених и политичких потреса.

Бечки конгрес 1814–1815.

Клеменс Лотар Метерних

У таквим околностима покушао је пруски краљ још једном да поведе догађаје у правцу који је сам сматрао најбољим. Тај правац био је све отвореније реакционаран и ослоњен, пре свега, на бирократске методе владавине. За вођење такве политике безрезервну подршку, осим код војно-бирократских врхова, налазио је још само код конзервативног пруског племства и код делова клера. Против те политике изјашњавала се цела буржоаска Немачка чија је опозиција налазила подршку у напредној интелигенцији, али и у најширим народним слојевима. Последњих година пред револуцију, та опозиција долазила је све гласније до изражаја на Скупштини Рајнске области, у којој су Ханземан, Бекерат и Кампхаузен подвргли критици владину реакционарну политику и залагали се за уставни поредак. Сличне захтеве износио је у Скупштини Вестфалије Георг фон Винке. И у другим провинцијским скупштинама чуо се захтев да се сазове Скупштина државних сталежа која би земљи дала Устав.

Хабсбуршка монархија 1815–1848.

Привредна структура и друштвени односи

У првој половини XIX века Хабсбуршка монархија била је претежно аграрна земља неуједначеног нивоа и темпа развоја са преовлађујућим феудалним односима у пољопривреди и са многобројним извориштима привредне, финансијске, друштвене и политичке кризе. На почетку овог века број становника ове царевине износио је 28 милиона, да би се до средине века (1850) повећао на 36 милиона. У Аустрији са Чешком и Моравском 70% становништва живело је од пољопривреде, а у Угарској чак 90%. Већи део сељаштва био је још у кметској зависности, сносећи све материјалне (финансијске, натуралне) и радне терете који су из тога проистицали. Мора се, међутим, имати у виду да друштвени односи на селу, па ни положај сељаштва у свим деловима простране Хабсбуршке царевине нису били једнаки. Оно што је општа карактеристика то је подмакли процес раслојавања на селу и први пробоји који су у систему кметства били учињени.

У самој Аустрији и у неким другим покрајинама, класични облици феудалне зависности замењују се уговорним односом племића и сељака, док у Угарској тече и даље процес насилног захватања сељачке земље од стране племства, тј. својеврсни облик првобитне акумулације којим је сељаштво постепено, мада много мање драстично него у Енглеској, експрописано и претварано у безземљаше. Док у Аустрији племство покушава да приволи сељаштво на откупљивање својих обавеза како би дошло до новца, и у томе слабо успева јер сељака притиска беспарица, дотле у

Угарској племство полагано одузима сељаштву тзв. контрактуалне земље, делове пашњака и шума итд. Захваљујући томе, угарско племство ће пред револуцију 1848. године држати у својим рукама 33 000 000 јутара обрадивих површина, а сељаштво само 13 000 000 јутара.

Према томе и у Аустрији и у Угарској аграрно питање оптерећено је неким акутним проблемима. У Аустрији племство жели велики откуп за парцеле које држи сељаштво, слично како се то радило у Пруској. Танак слој богатијег сељаштва склон је да путем откупа „растерети" свој посед феудалних обавеза. Масе сиромашног сељаштва, које немају новца за откуп, сањају о револуционарном ликвидирању феудализма. У Угарској племство је свесно да и своје властито привредно заостајање, као и заостајање целе земље, може превазићи само преласком са феудалног на капиталистички начин производње у пољопривреди али је нејединствено у погледима на путеве тог превазилажења. Слаже се једино у гледишту да би тај преображај требало свакако извршити без револуције и уз очување свог велепоседа. Док крупно, конзервативно племство не жури у тражењу ових решења, средње и ситно – угрожено тржишном кризом после завршетка наполеоновских ратова и притиснуто дуговима – нестрпљивије је и предузимљивије. Група умеренијег средњег и ситног племства, окупљена око грофа Сечењија, задовољава се тражењем кредита и откупа сељака, чијим би се новцем ти кредити измирили, док би се преосталим делом могла и унапредити производња. На захтев ове групе, Угарски сабор је 1839/40-те усвојио закон о факултативном откупу сељака, али је он донео мале користи. Радикалнија, национално снажно надахнута група ситног и средњег племства, на чијем челу је Лајош Кошут, залаже се 40-их година за свестрани развој капиталистичке привреде у Мађарској (индустрије, трговине, саобраћаја), а до новца за све то сматра да се може доћи применом „крајњег средства", као што је обавезни откуп сељаштва. Половину откупне суме племству би, на име „одштете", исплатила држава и то одмах, а другу половину би у року 10–12 година исплатило само сељаштво. После тога би у циљу унапређивања националне привреде, од стране националне (мађарске) државе била опорезована и племићка и сељачка имања.

Овај Кошутов план, као и тежње аристократије у другим крајевима Хабсбуршке монархије да се путем откупа сељака, а у интересу племства, спроведу темељне реформе у области аграрне привреде, неће дати очекиване резултате. Неће, бар, успети да отклони аграрно-социјалну револуцију.

Ово заостајање у решавању аграрног питања и у реформисању феудалних односа на селу условљавало је заостајања и на другим привредним пољима.

И Аустрија ће у првој половини XIX века пролазити кроз процес индустријске револуције али ће на том пољу, упркос релативно развијене основе са које се полазило, каснити за најразвијенијим европским земљама неколико деценија. Захваљујући томе, могло би се рећи да је индустријски преображај у Хабсбуршкој монархији завршен тек 70-их година, с тим, наравно, што Царевина ни тада није у целини била индустријализована и привредно развијена земља.

Привредна основа за развој индустрије, била је у Хабсбуршкој монархији створена у XVIII веку. Економска политика апсолутизма Марије Терезије и Јосифа II дала је несумњиво позитивне резултате, па је у то време дошло до формирања низа великих центара мануфактурне производње. Главни такви центри били су у Чешкој, Моравској и Доњој Аустрији. И у овим центрима текстилна производња (сукнарство) била је најразвијенија. Још једно важно средиште текстилне производње развило се крајем XVIII века у Линчу. Ту је држава подигла велике предионице и ткачнице, па је у Линчу, на једном месту, концентрисан велики производни капацитет, који је у осталим производним центрима био разбијен на низ мањих погона. Почетком XIX века (1805) у текстилној мануфактури Хабсбуршке монархије радило је већ око 170 000 радника. У крупан привредни центар, врло разноврсне мануфактуре, развио се Беч, у којем је 1795-те било стотинак различитих мануфактурних и индустријских погона и радионица.

Полазећи од овакве привредне основе Аустријско царство је, у првој половини XIX века, доживљавало индустријски преображај који се карактерисао неравномемошћу по појединим областима државе, као и по појединим гранама привређивања. Најбржи је био индустријски преображај текстилне производње који је уместо мануфактурних радионица стварао велике индустријске погоне с парном машином као погонском снагом. Доста темпа показивао је и развој прерађивачке индустрије и индустрије широке потрошње. Међутим, неке кључне индустријске гране у области производње самих средстава за производњу, као и у области економске инфраструктуре (рударство, метална и друга тешка индустрија, транспорт), развијале су се спорије и тиме успоравале укупни привредни развој.

Ово заостајање било је резултат упоредног деловања неколиких природних, економских, друштвених и политичких фактора. Природне факторе чини релативна оскудност природних ресурса, нарочито металних руда, која се морала делимично надокнађивати увозом. Боља је ситуација у погледу угљенокопа, који су били познати по неколико својих басена: моравско-остравском, чешком, шлеском, галицијском, угарском и румунском. И поред тога, аустријска индустрија и транспорт трпели су од помањкања квалитетног каменог угља и подмиривали су га увозом из Ен-

глеске. До тога је долазило из финансијско-друштвених разлога. Аустријско новчано тржиште било је оскудно и неразвијено па није било способно за велике инвестиционе подухвате у рударству. Осим тога, феудални систем и монопол племства, такође финансијски слабог, на територијама којима су припадали рудни басени онемогућавао је слободнији прилив страног инвестиционог капитала. То је у великој мери кочио и компликован бирократски систем државне управе. Племству се више исплаћивала јевтина, готово пљачкашка експлоатација шума, уз помоћ неквалификоване, сељачке радне снаге, него инвестирање у скупа и сложена рударска предузећа, која су споро враћала уложена средства и доносила добит. Зато је прва половина XIX века у Аустрији позната и као период „борбе дрвета против угља". У тој борби превага је била на страни дрвета.

Исти разлози, економско-финансијске и политичке природе, били су кочница и бржем развоју саобраћаја, нарочито железничког, мада је железницама и држава поклањала одређену пажњу. Тако је 1825-те било основано Царско-краљевско деоничарско железничко друштво. Ипак, прва железничка пруга у Аустрији од Линча до Будвајза (27 km) пуштена је у саобраћај тек 1832. године.После тога изграђене су пруге Праг–Лан и Беч–Брук. До 1846-те биће изграђено укупно 148,4 km железничких пруга и у том погледу Аустрија ће знатно заостајати иза других развијених капиталистичких земаља Европе.

Развој поморског, на Јадрану и речног саобраћаја, на Дунаву ићи ће током прве половине XIX века нешто брже. У развоју поморског саобраћаја најзначајнију улогу играо је Тршћански лојд, крупно поморско предузеће основано 1833. године. До 1846-те Лојд ће у експлоатацији већ имати 20 пароброда; знатном снагом парних бродова одликовала се и аустријска ратна флота. Сличну улогу, као Тршћански лојд на Јадрану, играло је Дунавско паробродарско друштво, основано 1829-те, у развоју речне пловидбе. Већ 1830-те ово Друштво отворило је прву паробродску везу између Беча и Пеште. До 1840-те ово Друштво ће већ имати 17 пароброда. И тај развој је, међутим, могао бити бржи, да је подршка владе речном и поморском саобраћају била ефикаснија и шира.

Овакав спор напредак рударства и саобраћаја успоравајуће је деловао и на остале индустријске гране. И поред тога, управо у првој половини XIX века настају неки центри металургијске индустрије у доњој Аустрији, северној Чешкој, Судетима, у Стирији, Каринтији и Карниоли.

Иако и сам кочен низом економских и друштвено-политичких околности, развој трговине је такође ишао напред. Томе је највећи допринос дало уклањање низа унутрашњих царинских баријера, извршено између 1816. и 1826. године. Али ово уклањање није било доследно. Мађарска је остала ограђена царинским кордоном од Аустрије, сличне препреке постојале су и између Истре, Трста, Далмације и Галиције и осталих делова

царства. Уз то, бржи успон трговине био је кочен и постојањем еснафских, и неких других, ограничења која су се још упорно одржавала.

Закључујући овај приказ привредног развоја Хабсбуршке монархије у првој половини XIX века, можемо рећи да је апсолутистички политички систем одиграо позитивну улогу у фази меркантилистичке и мануфактурне привреде, али да је епохи индустријске револуције постао не само некористан већ и сувишан. Својом одбраном феудалних друштвених односа и остатака друштвених и економских односа из ранијих векова, постајао је све више кочница целокупног привредног а нарочито индустријског развоја.

Циљ апсолутизма је био да очува однос друштвених снага створен у XVIII веку, а још стриктније да одбрани политички монопол двора, високог клера, крупног племства и врхова државне управе. Као последица индустријске револуције расла је, међутим, бројност и економска снага буржоазије – нарочито средње, индустријско-трговачке. Ова буржоазија држана је далеко од политичке власти и од било каквог утицаја на управљање државом. Индустријска и трговачка буржоазија није, наравно, била задовољна оваквим својим друштвеним и политичким положајем, али још недовољно бројна, није била ни особито борбена у залагању за своја права. Јер њу нису притискивали само владајући друштвени слојеви већ и пролетаријат, који је стасао заједно са самом том буржоазијом.

Радничка класа у разним аустријским земљама бројала је већ пре револуције 1848. године више милиона припадника, рачунајући ту не само индустријски већ и остали пролетаријат и његове породице. Материјални, друштвени и духовни положај те масе становништва био је необично тежак, као и у осталим земљама у доба индустријске револуције.

Радничка класа, културно и политички необразована, била је без својих професионалних и других организација, које ће се први пут појавити тек у револуцији 1848.И таква, она је својом многобројношћу и својим великим незадовољством и огорчењем представљала сталну, латентну или отворену опасност, како за владајуће врхове друштва, тако и за индустријску и другу буржоазију. Своје огорчење и бунтовништво, спонтано и стихијски, радничка класа аустријских земаља испољила је много пута током периода 1815–1848. године. Нарочито су биле жестоке побуне гладних и незапослених радника и занатлија у Бечу 1817-те. Слични покрети јавили су се и 1820-те. Врења незапослених поновила су се 1830-те у Бечу, у Шлезији, Чешкој и Моравској. Током 30-их година више пута је долазило до мањих локалних демонстрација радника у разним крајевима Монархије, а 1840-те избили су велики немири у Чешкој. Године 1844. дошло је до немира 1 600 радника у Прагу, који су потрајали неколико дана, а исте године догодила се и чувена побуна шлеских ткача. Средином 40-их година јавља се, на више места, у Аустрији покрет против машина (луди-

зам). У центрима текстилне индустрије Рајхенбергу, Кенигрецу, Чешкој Лајпи и неким другим местима ломе се машине, пале се фабрике, прети се буном. Власт реагује оштро, па се побуне смирују, али 1845-те у Бечу се обнављају покрети гладних, демонстрације против поскупљења хлеба, демолирања трговина. Најзад, у то време, 30-их и 40-их година, јављају се и први следбеници Луја Блана, Сен-Симона и Фуријеа у Аустрији.

Врло чести су, током периода од 1815. до1848. године и сељачки покрети мањег или већег обима широм Аустрије: у Чешкој, Угарској, Галицији, Војној граници итд. Тридесетих година, у аустријским областима је против немирних сељака слата и војска. Нарочито су честа била одбијања да се плате дажбине. Све до покрета галицијских сељака, 1846-те, то су махом локалне и међусобно изоловане буне без већег значаја. Но и оне указују на постојање дубоке кризе друштвено-економског система у Хабсбуршкој монархији.

Апсолутистички систем и грађанска опозиција

Раднички отпори и сељачки покрети носили су све до 1848. године стихијски карактер у читавој Хабсбуршкој монархији. Грађанска опозиција апсолутизму и национални покрети, који баш у периоду од 1815. до1848. године израстају до неслућених размера, имају већ организоване облике и развијену идеолошку основу. Ове две појаве имале су изразито политички карактер, а испољавале су се првенствено као реакција на постојећи апсолутистички и централистички систем државне власти, којом су доминирали дворска камарила, феудални магнати и најужи круг финансијске олигархије, у савезу са црквом и војно-полицијским апаратом. Зато се и говорило да је Метернихова управа у ствари, једно тројство круне, грофа Лариша, као симбола највећих феудалних поседника, и банкара Ротшилда, као заступника најкрупнијег капитала. Ту управу као и јединство Царевине у првој половини XIX века само су формално оличавале крунисане главе: архиреакционар, бирократа и ситничар Франц I (1806–1835), који је желео да буде „свој сопствени саветник", и нејаки, неспособни и чак слабоумни Фердинанд I (1835–1848), који се у послове државе готово уопште није мешао. Обојица владара чврсто су се држала принципа: „Ништа не мењати у темељима државне зграде", а за том мишљу је упорно и доследно ишао и најмоћнији човек Царевине, канцелар кнез Метерних.

Административни апарат на који се владар ослањао и помоћу којег је управљао земљом састојао се од једног тела највиших чиновника аристократа које је из Беча, као државног центра, командовало свим и најситнијим пословима у најзабаченијем крају Царства. Ма колико био развијен и гломазан, овај апарат је био тром, спор и неефикасан. Његов најснажни-

ји човек био је Метерних, да би му се од 1826-те придружио као супарник и опонент либералнији и склонији реформама гроф Франц Антон Коловрат. Именован министром Кабинета, био је, у ствари, задужен за питања унутрашње политике, док се Метерних све више окупирао проблемима спољне политике. Постепено, нетрпељивост и суревњивост између ова два човека, два најснажнија стуба целог апсолутистичког режима, опасно је расла, да би после 1835-те понекад потпуно парализала делатност владе, исцрпљујући је бескрајним дебатама у којима се ниједна значајнија одлука није могла донети.

Осим централних државних органа, у појединим областима Царевине, у тзв. крунским земљама, постојале су локалне сталешке скупштине (Постулат-Ландтаге), чије је тело било пажљиво изабрано од самог владара. Надлежности ових сабора биле су ограничене на питања пореске политике, али ће се током времена у њима формирати и одређене политичке струје ширег значаја. Покушај Метерниха да од делегата ових сабора, 1817-те, формира један Савет Царевине пао је пред отпором Франца I и он му се више није враћао.

Овако неефикасна а свемоћна власт Царства пливала је током читавог раздобља од 1815. до1848. године у мору тешкоћа, од којих су финансијске биле свакодневне. Државни буџет је још из времена ратова био у сталном дефициту, упркос проглашеном банкротству и девалвацији новца 1811. године. Често прибегавајући зајмовима и другим финансијским трансакцијама влада је улазила у блиске односе са врховима финансијске буржоазије, увлачећи их и у поједине проблеме државне политике. Државни дуг Аустрије износиће 1840-те већ 160 милиона шилинга.

Уз финансијске проблеме, једина стална брига владајућег државног врха били су покрети опозиције и настојања да се она сузбије, и да се у корену затре свака клица револуције. Зато је у целом раздобљу, о којем је реч, министар полиције Седлницки био најзапосленији државни функционер. Под његовом брижљивом контролом аустријска полиција развила је веома разгранату мрежу агената, шпијуна и доушника, и бруталну службу цензуре којој је мало шта слободоумније могло да промакне. Највише окренута гоњењу политичких противника режима, полиција је посебну бригу поклањала центрима интелектуалног живота и стваралаштва: универзитетима, студентским, професорским и књижевним друштвима и клубовима, штампи и издавачкој делатности. Гледајући Аустрију тако спутану полицијским стегама, немачки револуционарни песник Берне назвао ју је „европском Кином".

И поред свега овога, опозиција се ни у Аустрији није могла сузбити. У опозицији према режиму били су, осим танког слоја најкрупнијих капиталиста, сви слојеви буржоазије: индустријалци, трговци, занатлије, ниже чиновништво, припадници слободних професија. Најрадикалнија је

била опозиција интелектуалне омладине – студената и ђака, као и других најнапреднијих интелектуалаца. У тим круговима усвајане су прогресивне идеје времена од рационалистичких до социјалутопијских. Међу студентима ширила се радикално опозициона политичка литература изгнаних и избеглих противника режима. Из Швајцарске, Белгије или неке друге земље, где су били у емиграцији и окупљали се у тајној организацији „Млада Аустрија", ови изгнаници слали су илегалним каналима своје, у Аустрији строго забрањене, новине, брошуре и књиге, које су вршиле велики утицај на омладину аустријских школа и универзитета.

Под утицајем ове лектире, а исто тако и прилика у самој земљи, на аустријским универзитетима и школама, почевши од 1820-те јављају се неретко бунтовни иступи омладине – демонстрације и протести против владе и политике апсолутизма. Те покрете није зауставило ни отпуштање политички неподобних професора, нити избацивање стотина студената са универзитета, а ни строга цензура уџбеника и литературе, којој је био циљ да што више изолује аустријску интелигенцију од прогресивних духовних струјања у Европи. Упркос свему, покрети студената и ђака у Бечу, Прагу, Оломуцу, Љубљани и другим просветним центрима понављали су се. Влада их је сузбијала и слањем студената у војску, у источне крајеве земље, пре свега, у Банат.

Ако је отпор студената био мотивисан борбом против духовне беде и ропства, у којем је режим желео да одржи земљу, али и материјалним сиромаштвом у којем је била велика маса омладине, отпор највећег дела прогресивне интелигенције био је надахнут, пре свега, оним првим разлогом. Многи писци, новинари, правници, професори, лекари, уметници и други, који су чинили језгро „незадовољника", били су иницијатори и организатори, али, пре свега, инспиратори оног идејног, политичког, књижевног и уметничког покрета који је себе називао „Младом Аустријом", а који је у емиграцији имао и облик политичке организације. Окупљајући ствараоце различитих идеја и политичких схватања, покрет је у једном био сложан и јединствен: у отпору владајућем апсолутизму и систему политичке и духовне неслободе. Одбацујући апсолутизам и деспотизам, припадници покрета залагали су се за либералну државу слободе, правде и прогреса. Најистакнутији припадници покрета „Млада Аустрија" били су гроф Антун Ауершперг (Анастасије Грин), барон Андријан, публицист Игнац Куранд, професори Визнер, Меринг и Шуселка, писци и песници Бауернфелд, Хартман, Бек, Ролет, Мајснер, Куол и Ленау. Блиски покрету и с утицајем на њега, иако му формално нису припадали, били су и Франц Шуберт, романтичарски композитор, и велики песник Франц Грилпарцер.

У политичким гледањима припадника „Младе Аустрије" уочавале су се многе тенденције, али су се оне могле свести на ове три основне: враћање реформној политици просвећеног апсолутисте Јосифа II (Андријан), буржоаски преображај Аустрије на основама либералног устава и модерног законодавства (Шуселка), демократско устројство земље на традицијама јакобинизма (Игнац Куранд и емигрантске групе окупљене око листа *Grenzbote*).

Покрет „Млада Аустрија" није био једини облик у којем се изражавала грађанска опозиција у Хабсбуршком царству. Други распрострањен облик било је стварање политичких кружока под фирмом стручних удружења и организација. Такво је, на пример, било „Правно-политичко читалачко удружење" (Juridischpolitische Leseverein), чији је један од оснивача био нико други до будући злогласни др Александар Бах. Слична овом била су још нека удружења: књижевно „Конкордија" и пословно „Индустријски савез". Најзад, посебно омиљена форма исказивања антирежимског расположења, међу широком масом бечких грађана, било је бучно уживање у сатиричним представама писца и глумца Нестроја, чије је позориште смело и отворено исмејавало многе мане режима.

Национални покрети

Док је опозиција у немачкој јавности Хабсбуршке царевине носила, пре свега, грађанско-либерални или демократски политички карактер, у јавности многих других, ненемачких народа, она је управо у раздобљу од 1815. до1848. године попримила све јаснију и конкретнију националну и националистичку форму. Национални покрети су зато већ у то време једна од битних (да би од 1848. постали доминирајућа) компоненти друштвене и политичке историје многонационалне Царевине.

Етничка и национална карта Аустрије каква се сусреће у првој половини XIX века била је формирана и уобличавана током много векова, али су јој готово дефинитивни облик дали, с једне стране, аустро-турски ратови од краја XVII до средине XVIII века (1683–1739), а с друге, велике аграрне колонизације, започете у исто време, а углавном завршене до почетка XIX столећа. Док су ратови против Турске припајали Хабсбуршком царству некадашње поседе Круне Светог Стевана, дотле су велике колонизације XVIII века попуњавале етнички разнородним елементима велике полупразне просторе Панонске низије. Последње територије до којих су Хабсбурзи дефинитивно дошли на Бечком конгресу 1814/15. године били су бивши млетачки поседи на Балкану (Далмација, Истра, Бока Которска), као и поседи у северној Италији. Пре тога, у поделама Пољске, Хабсбурзи су овладали Галицијом и деловима Украјине.

Велика колонизација, која је од краја XVII века попуњавала слабо насељене просторе Царства, ишла је из више праваца. Најпре, долазила је са Балкана, доводећи велике јужнословенске (највећма српске) масе у

Угарску. Долазила је, затим, са истока, спуштајући влашки (румунски) живаљ са Карпата у делове јужне Угарске (Банат). Са севера су се у јужне крајеве насељавали Мађари, Словаци, Русини а у највећој мери стизали су и Немци, организовано довођени у Банат, Бачку, Срем, Славонију и друге крајеве Угарске од стране Хабсбуршког двора. Уз ову, масовну, појављивала се и друга, појединачна или у мањим групама извођена колонизација: Срба и Хрвата у Далмацију, Грка и Цинцара широм Царства, Јевреја, Јермена и других. Крајем XVIII века свеколика ова колонизација стала је јењавати, да би почетком XIX века, осим немачке, углавном и била завршена. Може се рећи да су етничка слика, па и етничке границе створене до почетка XIX века показивале деценијама доста стабилности и да су се стале кварити тек пред крај овог века насилним мерама германизације и мађаризације, којима је и био циљ да постојеће односе измене у корист владајућих нација.

Компликована етничка структура и измешаност становништва различитих националних припадности није једини фактор који ће, у првој половини XIX века, одређивати карактер националног проблема у Хабсбуршкој монархији. Друштвени, политички и правно-институционални фактори биће такође од великог значаја у стварању те карактеристике.

У XIX век Хабсбуршка монархија ушла је са правно-политичким установама, традицијама и односима створеним током претходних столећа. У систему тих односа испољавао се привилеговани положај немачког народа у многим регионима Царства. Тај положај долазио је до изражаја у повлашћеном положају немачког језика на чешкој, пољској и словеначкој етничкој територији. Он се могао остварити захваљујући чињеници да су се овим језиком служили сви горњи друштвени слојеви: племство, врхови буржоазије, чиновништво, интелектуалци.

У источним и јужним деловима Царевине име и појам natio или populus hungarica припада само мађарском племству. Ово племство упорно брани ову своју битну привилегију, тј. искључиво политичко право, како од бечког централизма, тако и од сељаштва и других друштвених слојева – немађарских народа, али и самих Мађара. Док је крупно племство у овом делу Аустрије углавном мађарско, средњег и ситног има и немачког, румунског, хрватског и српског. Али, ово племство се крајем XVIII и почетком XIX века све више интегрише у политички програм мађарске аристократије, прима постепено њен језик и културу и добрим делом се мађаризује. Тако се ипак ствара, нешто упрошћено гледано, фронт мађарског популуса насупрот мађарског плебса и читавог осталог немађарског, такође плебејског живља.

У овом делу Царевине има и важних одступања од овако устројене друштвено-политичке ситуације. Одређена политичка права у Трансилванији уживају, поред мађарског племства, још и Сикулци (Мађари) и Немци

(Саксонци), а у Војној граници Немци и делимично друге народности као командни састав ове милитаристичке структуре. Срби уз то у Угарској уживају одређене, од Двора гарантоване, верске и културне привилегије.

Хрватска и Славонија (изузимајући подручје Војне границе) по историјском праву имају унеколико специфичан положај и, ослоњено на то право, хрватско-славонско племство показује већи степен отпорности и према мађаризацији и према германизацији. То се у првом реду односи на ситно племство које ће у XIX веку бити, заједно са ситном буржоазијом, носилац хрватског националног препорода.

У источној Галицији, која је крајем XVIII века припала Аустрији, украјинско племство је већ било полонизовано и тамо је пољско племство једино уживало одређена политичка права. Полонизација је захватала и грађанство док је сељаштво остајало украјинско.

Италијанско племство и грађанство је такође уживало у извесном погледу повлашћен положај у Далмацији, Истри, јужном Тиролу, јер тамо њихов језик има третман службеног језика.

Почетком XIX века, на територији Хабсбуршке монархије употребљаваће се као службени језици само немачки, италијански и пољски. У угарском делу Царевине, и поред привилегованог положаја мађарског племства, званични језик неће бити мађарски већ латински.

Од етничке и друштвено-политичке, није ништа мање сложена и административно-политичка структура Хабсбуршке монархије. Најпре треба рећи да тзв. Хабсбуршке наследне земље (чисто немачке етничке територије или Аустрија у ужем смислу, затим чешке земље, пољска Шлезија, Словенија, Тирол, Трст и Горица) улазе у састав Немачке Конфедерације, којој Аустрија и председава. За унутрашње прилике у Хабсбуршкој монархији то мало значи јер се све одлуке с тим у вези доносе у Бечу, а не у Франкфурту, али је ово аустријско чланство у Немачкој Конфедерацији од значаја за јачање немачке националне свести у самој Аустрији, што ће се управо у 1848. године показати фактором од одређене политичке важности.

Најважнији правно-политички проблем Хабсбуршке монархије, који ће управо у периоду од 1815.до 1848. године дефинитивно прерасти у најкрупније национално-политичко питање, био је специфичан положај Угарске у саставу Царства. Тај положај заснивао се на одредбама Сатмарског мира из 1711. године да би у целини био уобличен 1790-те после периода његовог кршења у време владавине Јосифа II (1780–1790).

Специфичност положаја Угарске састојала се у томе што је у њој политичка власт, бар формално, била подељена између краља (који је и аустријски цар) и сталешког Сабора. Надлежност Сабора је, да на територији Угарске, подиже војску али је њен врховни командант краљ. Сабор одлучује о порезима али краљу, као регално право припадају приходи од

царина, рудника, солана и слично. Племство је ослобођено пореза. О утрошку прихода делимично одлучује краљ сам а делимично у сагласности са Сабором. Извршну власт у Угарској врши Угарска дворска канцеларија, односно Намесничко веће, које из реда мађарских магната именује краљ. Законодавна власт заснива се на споразуму између краља и Сабора, што формално Угарској гарантује посебну уставну организацију. Међутим, у пракси, краљ, као надмоћнији фактор власти може својим патентима да и Угарској намеће одређена законска решења. Тако је, рецимо, било у време Јозефа II. У највећој и мери краљевска власт ограничена је у локалним жупанијским управама. Ту, преко жупанијских сабора господари племство. Краљевску власт заступају жупани, али они углавном не седе у провинцији, већ у Бечу или Пешти, па праву моћ у жупанијама имају поджупани које бирају жупанијске (племићке) скупштине.

Прва особеност државно-правног положаја Угарске у оквиру Хабсбуршке монархије јесте, дакле, апсолутна доминација племства, које је у овој земљи и бројчано много веће него у другим европским земљама. У односу на број становника има га, на пример, једанаест пута више него што га је 1789-те било у Француској. Друга особеност је да је Угарска само привидно „држава у држави". Историчар Ајзенман је тај положај овако дефинисао: „Правно, Угарска је може бити држава... у стварности она је само једна провинција унитарне монархије са широком аутономијом у унутрашњој управи." Трећа међу особеностима правно-политичког статуса Угарске је та да је из њених аутономних (уставних) права изузета територија Војне границе на југу земље, која је потчињена директно Дворском ратном савету. Становништво Војне границе чине поглавито Срби, Хрвати, Румуни и Немци. Трансилванија (Ердељ) има, такође, унеколико специфичан положај. Њом управља посебна Дворска канцеларија у Бечу, али она има локалне самоуправне органе независне и од ове Канцеларије и од Угарског намесничког већа. У Сабору Трансилваније седи племство и грађанство „трију нација" (Unio trium nationum): Мађара, Сикулаца и Саксонаца, док ту за Румуне није било места.

Посебан Сабор и свог бана, као заступника краљевске власти, имају и Хрватска и Славонија, али су из састава хрватских земаља изузете Далмација и Војна граница, које су под директном контролом Беча. Права Хрватског сабора и бана ограничена су, како од Угарске дворске канцеларије и Намесничког већа, тако и од Угарског сабора, у којем је заступљено и хрватско племство преко својих изасланика (нунтиа).

У оквиру Угарске, најзад, извесна мера посебности и специфичности уочава се и у положају Срба и Румуна. Царске привилегије, дате Србима после велике сеобе 1690-те, гарантовале су им верска права и посебну црквену организацију. Позивајући се на те привилегије, Срби су се упорно борили за њихово тумачење као црквене, школске, културне, па, у извесном погледу, и војнополитичке аутономије, у оквирима Угарске. Некад у већој, некад у мањој мери, Беч је излазио у сусрет појединим српским захтевима, поглавито кад је желео да изврши притисак на мађарско племство и ограничи му претензије.

Положај Румуна у Угарској био је најтежи: без икаквих права и заштите, они су чак и у верском погледу били стављени под јурисдикцију српске црквене организације – Карловачке митрополије, под којом ће остати до 1863. године. По свом положају у односу на Мађарску близу Румуна били су Словаци.

Из свих ових разлога правно-политичка, а доцније и национално-политичка, питања Угарске заузимала су изузетно значајно место у животу Хабсбуршке монархије, током читавог периода о којем говори ова књига.

Мање проблема ове врсте ствараће бечким управљачима, до револуције 1848. године Хабсбуршке наследне земље. Преко Чешке дворске канцеларије и намесничких већа Чешке, Моравске и Шлезије, цар је ове земље држао под пуном контролом. На већи отпор централистичка политика Беча наилазила је само у Галицији, од стране пољског племства, док тај отпор није био скршен у устанку 1846-те кад је и последњи остатак независне Пољске, Краковска Република, пао у руке Хабсбурга.

* * *

У тако сложеним, разноликим и компликованим етничким, економским, друштвеним и правно-политичким условима, који су постојали у пространом Хабсбуршком царству, стали су се, код појединих његових народа, крајем XVIII и почетком XIX века, формирати и испољавати национална свест и национални покрети. Занимљиво је да се то догодило управо у време кад је апсолутистичка и централистичка политика Двора била на врхунцу и кад је она на све стране фаворизовала немачки језик као средство повезивања хетерогених делова Царства. У тој политици германизације Царства помоћу језика Хабсбурзи нису испољавали никакву немачку националистичку мотивацију, већ само жељу да се и на овај начин ојача јединство лабаво повезане државе. Немачки језик сматран је језиком државне администрације, законодавства, судства, војне службе али и језиком културе и образовања. Ненемачки језици третирани су као језици сељака и најнижег ступња школовања, а на њих су превођени само они државни документи – закони, наредбе итд. – за које је било важно да их упознају што шире масе народа. Исто тако било је препоручљиво и да најниже чиновништво које саобраћа непосредно са народом, поред немачког познаје и језик тог народа.

Политика увођења немачког језика као службеног, у све области јавног живота широм Хабсбуршке монархије, није успела да се одржи после

смрти Јозефа II. У Угарској, у банској Хрватској, у Галицији враћен је латински језик у употребу; у Далмацији и неким другим крајевима италијански је остао језик судства, администрације, па и образовања. Међутим, идеју о германизацији ненемачких народа натурањем немачког језика у XIX веку преузеле су аустријска бирократија и буржоазија, сада с новом мотивацијом: изразитом хегемонистичком тежњом младог немачког национализма. Зато ће ова тежња ка германизацији, наићи на још жешћи отпор ненемачких народа од оне претходне. Томе ће, свакако, у највећој мери допринети чињеница да је у то време већ и национална свест већине тих народа била пробуђена и формирана.

Појави и формирању националне свести код народа Хабсбуршке монархије доприносили су они исти услови и фактори који су запажени и код националног уобличавања других европских народа. Ослобађање сељаштва од феудалне зависности, развој капиталистичких облика привређивања (робне производње, трговине итд.), појава и јачање грађанске класе, те продирање модерних идеја либерализма и просвећености били су најважнији међу тим факторима. Деловање ових фактора почело се у знатнијој мери осећати у разним деловима Аустријске Царевине у другој половини XVIII века, па захваљујући томе у његове последње две-три деценије већ сусрећемо код појединих народа појаве културних покрета којима је циљ неговање и кодификација народног језика, његово преношење у литературу и науку, проучавање властите историје, етнографије, фолклора итд. Где је такве традиције било, ови културни покрети ослањали су се на народну, културну и историјску традицију, али су је брзо и превазилазили. Где такве традиције није било, ови покрети ће каснити и с више муке ће се изграђивати и пробијати кроз разне препреке и тешкоће.

Тако је код Чеха, код којих је постојала јака народна културна традиција, гроф Кински већ 1773. године писао апологију чешком језику, а Ф. М. Пелцл је, додуше, на немачком језику, објавио један кратки преглед чешке историје. Године 1791. Добровски ће означити почетак нове етапе у афирмацији чешког језика и чешке националне свести, књигом *Историја чешкоī језика*, написаном опет на немачком.

И код Словенаца се појава националне свести имала на шта ослонити: како на историјску, тако и на трубаровску културну и литерарну традицију. Полазећи од те традиције, Марко Похлин залагао се, 1768. године, за то да народни језик постане књижевни. Две деценије касније јансенист Антон Томаж Линхарт објавио је на немачком језику прву научно засновану историју Словенаца.

Покрет за увођење мађарског народног језика у литературу и у службену употребу јавио се још у време Марије Терезије, а његови утемељивачи били су не припадници високе аристократије већ људи скромнијег

порекла: песник, драмски писац и филозоф Ђерђ Бешењци, песник Јанош Баћањи и критичар Ференц Казинци.

Њиховом деловању, као и раду многих других културних посленика захваћених утицајем просветитељства, треба приписати и појаву првих новина и часописа на мађарском језику: *Magyar Hirmondo* (*Мађарски весник* – 1780), *Magyar Muzeum* (1790) и други.

Буђење словачке националне свести манифестовало се у оживљавању историјских успомена на Велику Моравску и покушајима да се докаже како Словаци нису били покорени од Мађара, већ су се с њима удружили споразумно, неком врстом државног уговора. Исто тако, јавила се идеја и о језичкој реформи у цркви, чији је носилац 1780-те био Антон Бернолак.

Код Срба у Угарској у другој половини XVIII века формира се, под утицајем рационализма, једна нова грађанска култура, независна од православног клера. Прву штампану српску књигу објавио је Христофор Жефаровић још 1741. године. Павле Јулинац је са своје стране 1765-те у Млецима објавио прву историју српског народа, коју ће и обимом и квалитетом увелико премашити Јован Рајић својом *Историјом разних словенских народов најпаче Болгаров, Хорватов и Сербов* (1791–1794). Најзначајнија појава националне српске културе овог доба су дела Доситеја Обрадовића објављена 80-их година XVIII века: *Живот и прикљученија*, *Совјети здравог разума* и *Басне*. У Бечу ће се 1791. године појавити први српски лист – *Сербскија новини*.

Код Хрвата, после појаве општесловенских идеја Јурја Крижанића у XVII веку и Павла Ритера-Витезовића крајем XVII и почетком XVIII века, јавља се у другој половини XVIII века неколико знатнијих књижевних имена (Андрија Качић Миошић, Матија Рељковић, Тито Брезовачки), али они још не најављују идеје националног препорода. Насупрот томе, румунски писци у Трансилванији Мику-Клајн, Шинкаи и Мајор, пишу већ о румунском језику и историји као о тековинама посебне гране романске културе.

Све до последње деценије XVIII века националне идеје које су се јављале широм Хабсбуршке монархије остајале су у сферама лингвистике, историје и поезије, и нису добијале одређеније политичко обележје. Зато су их државне власти толерисале не поклањајући им нарочиту пажњу. После смрти Јозефа II, међутим, национална свест почиње да улази у политички живот и да се претвара у политичку појаву. Угарско племство иступа са конзервативних гледишта, бранећи своје позиције од Хабсбуршког централизма и рестаурише латински језик у администрацији, али тиме стимулише и друге захтеве: да се у Сабор и у управу уведе мађарски језик. И хрватско племство се залаже за враћање латинског језика, али избацујући немачки из администрације, оно 1790-те, први пут јавно про-

тестује против мађаризаторских идеја које су се чуле у Угарском сабору. Ако се не би вратио лантински, онда би пре него мађарски, требало завести „словенски језик". Тако реагује део хрватског племства. Срби на Темишварском сабору исте године траже за себе територијалну и политичку аутономију а бечки двор им, да би уценио Мађаре, излази тобож у сусрет оснивањем Илирске дворске канцеларије, коју после само годину дана укида. Румуни у Трансилванији постављају захтев да буду признати као „четврта нација", али им је захтев одбијен. Истовремено, због језичких питања, у овој области долази до сукоба Мађара и Саксонаца. И чешко племство, иако се служи немачким језиком, почиње да тражи чешки језик и 1793. године успева да издејствује стварање Катедре за чешки језик на Универзитету у Прагу. Две године пре тога А. Линхарт је први пут изразио мисао да би Хабсбуршку монархију требало претворити у словенску државу.

Идеје тек рођеног националног препорода нашле су места и у програму Мартиновићевих јакобинаца, чија појава представља најекстремнији вид одјека Француске револуције у Хабсбуршкој монархији. У том програму било је предвиђено преуређење Угарске на четири јединице: Мађарска у ужем смислу, Илирија (Далмација, Хрватска и Славонија), Славоника (пет словачких округа), Валахика (Банат и Трансилванија). Свака од ових јединица имала би свој сабор, свој национални језик и унутрашњу самоуправу.

Реакција настала после откривања Мартиновићеве завере и мере власти усмерене ка развијању тзв. аустријског патриотизма у време дугогодишњих ратова против револуционарне и Наполеонове Француске зауставиле су једно време манифестације националне свести код појединих народа Хабсбуршке монархије. Али су и резултати рада на буђењу аустријског патриотизма били врло површни и врло брзо су збрисани новим валом антиаустријских и антицентралистичких тенденција, до којег је дошло после 1815. године.

До овога је дошло захваљујући чињеници што је национално начело, оформљено у време Француске револуције и наполеоновских ратова, постало после 1815-те упркос привременој победи реакције, једна од владајућих идеја Европе. Међу првима и најјаче, национална идеологија захватила је Италијане и Немце, претворивши се у снажне политичке покрете. Национални покрет у Немачкој сударио се одмах са аустријском наднационалном државном идејом одбацивши је као анахронизам. Разуме се да су ту идеју одмах прихватили и ненемачки народи Хабсбуршке монархије. Схвативши добро ову појаву, руководиоци Аустрије, Метерних на првом месту, одмах су устали против сваког национализма па и немачког. И не само то. Они су схватили да и одрицање од апсолутизма и потпуне доминације владара над свим осталим факторима власти води, у вишена-

ционалној Аустрији, до дезагрегације државе. Јер, либерално, уставно и парламентарно преустројство Аустрије може бити само на националној основи, а не на некој другој. Зато Метерних стоји непоколебљиво и на позицијама антинационализма и апсолутизма, уздижући владара као симбол политичког и државног јединства.

Руководећи се оваквим погледима, Метерних је одлучио да се придржава јозефинистичког става према националним покретима унутар Монархије: да их толерише док су у сфери културе и науке и да их одлучно сузбија чим пређу на терен политике. Тако је легитимизам у Хабсбуршкој монархији значио борбу против идеја грађанске револуције, не само на плану друштвених односа и политике већ и на плану односа међу народима и нацијама.

Упркос одлучности којом је спровођена политика легитимизма ни на плану развоја националних покрета није могла дати трајне резултате и зауставити објективни историјски ток.

* * *

Мађарски национални покрет је, као и почетком 90-их година XVIII века, био најснажнији и зато највећа брига владајућих врхова Монархије. Уз отпор бечком централизму, најважнији захтеви мађарског покрета јесу: што већа самосталност Угарског сабора и жупанијских органа у односу на центалну власт и увођење мађарског језика у читаву администрацију, у законодавство, судство и образовање. Реформни покрет, започет у Мађарској 1825-те, дао је нарочито јак подстицај развоју националне свести и националног препорода. Идеја о економском јачању Мађарске уграђена је одмах у саме основе покрета за њено што веће политичко осамостаљење од Беча и формирање као националне мађарске државе.

Тражећи политичко преустројство своје државе на бази примене принципа националности, мађарско племство се одмах суочило са чињеницом да и други, немађарски народи, који живе на територији Угарске, захтевају своја национална права и очекују примену принципа националности у поправљању свог политичког положаја у оквиру ове државе. На ту чињеницу мађарски реформатори реаговали су истоветно као Метерних кад је цела Хабсбуршка монархија била у питању: признавање националног права и немађарима значиће дезагрегацију државе. Зато се национално начело у мађарској држави може применити само на Мађаре. Кад су овако искључив принцип заснивали, вођи мађарског националног покрета нису се освртали на чињеницу да је мађарски народ у Угарској држави био мањина, чинећи само 35% њеног живља: 4.5 од близу 13 милиона становника према попису из 1850-те. Занемаривање те чињенице показаће се фаталним баш у револуцији 1848/49. године.

Борећи се за буржоаске реформе у Угарској и за њено преустројство на националном принципу, мађарско племство повело је један снажан антихабсбуршки покрет. Као најдинамичнија групација на челу тога покрета 40-их година нашло се средње племство, окупљено око Лајоша Кошута. Са крупним племством оно је постигло сагласност у два основна питања: очуваће се сви поседи, материјална добра и политичке привилегије племства и оствариће се пуна хегемонија Мађара над осталим народима у оквиру Угарске. По ту цену је крупна аристократија препустила Кошуту водећу улогу у реформном покрету. Гроф Сечењи је с тим у вези 1844-те рекао: „Ми се налазимо у таквим условима да је мађарство сада директно повезано са племством и аристократијом, и зато треба признати да овде свака демократија задаје ударац нацији."

Настојећи да оствари другу тачку свог програма, мађарско племство је, полазећи од поставки историјског права, развило теорију о томе да су у Угарској само Мађари нација и историјски народ, јер су очували континуитет своје државности. Остали народи то нису јер, да би се нека група обележила као нација није доста да има свој језик и културу, већ треба да има и вековно политичко јединство у облику државе. С те тачке гледишта, можда би једино Хрвати могли да постављају неке захтеве за извесном политичком аутономијом у оквиру Угарске. На тај начин, мађарско племство се, како у аграрном, тако и у политичком и националном питању, определило не за демократско начело природног права (као Фихте, Мацини и други), већ за конзервативно начело историјског права. Из тог начела изведена је и Етвешова теорија о политичкој насупрот језичким и културним нацијама у Угарској.

Разуме се да је овакав хегемонистички став мађарског племства морао наићи на отпор немађарских народа тим пре што он није остао само у сфери политичке идеологије већ се стао спроводити и у пракси. Та пракса претворила се одмах у жупанијама где је, како рекосмо, племство суверено господарило, у разноврсне мере мађаризације кроз управу, кроз разне форме јавног живота, а нарочито кроз школство. Треба рећи да је део племства на челу баш са Сечењијем, Мајлатом и другима, био противан мерама насилне мађаризације немађарских народа, критикујући због тога Кошута. Оно је веровало да ће овакве мере изазвати веће тешкоће него користи и да би требало имати поверења у супериорност мађарске културе и духа, који ће постепено, можда дуже, али безболније, такође водити мађаризацији.

Страховања ових политичара од негативних последица насилне мађаризације била су оправдана. Мађаризација, наравно, није сама по себи створила националне покрете осталих народа у Угарској али их је убрзала и ојачала. Томе је допринела и политика Беча која се према овим покретима код Хрвата, Срба, Словака и Румуна почела благонаклоније од-

носити и чак их ту и тамо подстицати, да би у њима створили противтежу мађарском сепаратизму. Тако су и национални покрети других народа Угарске стали бујати, управо пред четрдесетосмашку револуцију.

Жесток отпор мађаризацији у Трансилванији пружили су Саксонци, борећи се за немачки језик и свој равноправан положај с Мађарима, а против потпуног потчињавања ове области Угарској. Истовремено, међутим, они су одлучно били противни давању било каквих националних права Румунима. А ови, притиснути политички од Мађара и Немаца, верски под јурисдикцијом српске цркве, друштвено неразвијени и са слабом буржоазијом, били су у доиста тешком положају. Ипак, пред револуцију јавља се прва румунска интелигенција у Трансилвнији, са пробуђеном националном свешћу, која хвата везе са својим националним средиштима у Влашкој и Молдавији; покреће се први румунски лист, јављају се школе итд.

У независнијем положају од Румуна били су само Украјинци међу којима је унијатско свештенство једини бранилац националне посебности овог народа.

Словачки национални покрет је, међутим, већ развијен, снажно се опире мађаризаторским притисцима и уочи револуције достиже велики замах. Носиоци покрета су ситна буржоазија и њена интелигенција – учитељи, професори и свештеници на првом месту. Словачко племство је, међутим, највећим делом већ мађаризовано.

У словачком националном покрету између 1830. и 1848. године испољавају се две тенденције: прва, ка развијању свести о општесловенској солидарности и, друга, нарочито код протестаната, ка развијању осећања заједништва са Чесима. Будући да је мађаризаторски притисак веома појачан после 1840-те протестантски кругови окупљени око Људевита Штура отпочињу велику акцију ради ширења словачког народног језика и постизања споразума са католичком црквом о служби на народном језику. Истовремено од цара је затражена сагласност за отварање катедара за словачки језик, а Јан Колар поставља питање о једнакости свих језика у Монархији. Штур са своје стране истиче и питање политичких права Словака, тражећи избор посебног Словачког сабора, који би био потчињен директно цару, без посредовања Угарског сабора. Цар је стидљиво одговарао на словачке захтеве: одобрио је Штуру 1845-те издавање листа на словачком језику са посебним књижевним додатком. Штур је наставио, сада већ и преко штампе, да се бори за право употребе словачког језика у основним и средњим школама и пред судовима, али и за укидање феудализма, и једнакост свих људи пред законом. Ипак, није тражио издвајање Словачке из састава Угарске.

Карактеристично за положај Срба у Угарској било је постојање доста развијене трговачке и занатлијске буржоазије, по многим градовима. Јаке

српске чаршије сретале су се од Земуна и Осјека до Ђера и Коморана и од Темишвара и Арада до Трста. Та буржоазија развијала је српску националну културу, на филозофским основама просветитељства XVIII века. Национални покрет Срба носио је првенствено културна обележја, а осим у буржоазији имао је јако упориште и у православној цркви која је уживала царске привилегије. Ни политичке компоненте нису сасвим недостајале јер се идеје о српској аутономној области, изнете 1790-те нису гасиле. Ипак, неколико листова на српском језику, затим *Летопис Матице српске* 1825-те, па сама Матица српска 1826. године те прве српске штампарије, Вукове књиге и језичка реформа јесу најважније тековине српског националног препорода до 1848. године. Први устанак и стварање аутономне Србије на Балкану, били су одлучујући подстицаји том препороду.

Код Хрвата се до 1830-те запажа један, а од тада други процес. Наиме, заплашено Француском револуцијом и ширењем њених тековина, хрватско племство постаје попустљиво према Мађарима, гледајући у њиховој аристократији заштитника и својих привилегија. После 1815-те то се племство плаши новог налета бечког централизма и опет тражи ослонац код Мађара. У тој попустљивости Сабор иде дотле да 1829-те уводи обавезно образовање на мађарском језику на вишем ступњу школовања.

Од тридесетих година, међутим, на сцену хрватског интелектуалног и јавног живота ступа нова генерација, плебејског (сељачког и малограђанског) порекла, која жели да увођењем народног језика у образовање, књижевност и јавни живот пружи отпор мађаризацији. Та интелигенција отпочиње, под вођством Људевита Гаја, цео један покрет широке југословенске оријентације познат у историји под именом Илирски покрет. Под утицајем Штура и Колара, илирци проповедају духовно и културно јединство. Не наишавши на довољно широк одзив код осталих Јужних Словена а гоњени од државних власти (илирско име је чак 1843. забрањено) илирци се 40-их година претварају у Хрватску народну странку. Они су одиграли одлучујућу улогу у стварању хрватског књижевног језика и хрватске националне свести наместо некадашњег регионализма и дијалекатске исцепканости. Илирци, касније народњаци, имали су, поред културног, и свој политички програм формулисан у *Дисертацији* грофа Јанка Драшковића (1832), у којој се тражи политичко уједињавање свих хрватских области: Хрватске, Далмације, Славоније, Војне границе, Ријеке, делова Босне („турска Хрватска") и Словеније. Све то у оквиру Хабсбуршке монархије и у државној заједници са Угарском. Конституисана 1841. године Хрватска народна странка повела је одмах непомирљиву борбу против мађарофилске аристократије (hungarocroate). Знак победе народњака била је одлука Сабора из 1847. године о хрватском као званичном језику у држави.

У то време у пуном развоју је и немачки национализам у Аустрији. Његови носиоци нису владајућа аристократија и бирократија већ опозициона либерална буржоазија. У њеним политичким идејама, које најбоље заступа професор Шуселка, садржана је мисао да се судбина Хабсбуршке монархије не сме одвајати од судбине немачког народа у целини, и да је за будућност тога народа опстанак препорођене и ојачане Монархије као брана против руске и словенске опасности неопходан. Да би ојачала, Аустрија треба да се преуреди на уставном принципу, да се одрекне северне Италије и заузетих пољских територија у корист ова два народа, али да у својим легитимним границама сузбије сваки политички и сепаратистички покрет Мађара, Чеха и других Словена, Румуна и Италијана у Тиролу и у Далмацији. Аустрија у политичком погледу мора бити јединствена, немачка држава. Мађарство, словенство итд. могу постојати само као лингвистичко и културно, а никако као политичко питање. Таква, јединствена и немачка Аустрија биће способна и за даљу експанзију, пре свега привредну, према Балкану.

За разлику од либерала, грађански демократи замишљали су Аустрију као немачку републику, у којој би се пуна права признала Пољацима и Италијанима, док судбина осталих ненемачких народа до 1848. године није јасно дефинисана.

Будући да је овај немачки национализам у Аустрији још увек имао више теоријски и идеолошки него практично политички карактер, његов утицај на формирање националних покрета код других народа био је нешто мањи него што је био утицај мађарског национализма у источној половини Царевине. И то је један од разлога што су ови покрети остајали највећим делом у сфери културе, науке и језика. То је нарочито карактеристично за национални покрет Словенаца, који је долазио до изражаја у првом реду у делима Копитара и Миклошича, у области словенске филологије, поезије и књижевности на народном језику (Прешерн) и покретањем 1843. године првог словеначког листа, након нестанка Илирских провинција.

Чешки национални препород, у првој половини XIX века, иако се и сам манифестовао у културном животу, носио је у себи многе изразито политичке црте. Општа особеност тог препорода јесте његов буржоаски карактер. Као привредно и друштвено развијено подручје Хабсбуршке монархије, Чешка је имала и развијену грађанску класу која се већ дели у два политичка крила – либерално и радикално. Ова два крила носе и национални покрет којим је аристократија до 1848. године једва додирнута.

И код Чеха почетак националног препорода обележен је борбом за право употребе народног језика. Борба се води за његово учење у школама, за његову употребу у администрацији, за његово распростирање путем

штампе, позоришта, књига итд. Матица чешка и прве позоришне представе на чешком језику 30-их година представљају у том погледу значајне тековине. У исто време појављују се изузетно значајни радови о језику и историји Чеха од Јунгмана и Палацког, о филологији, књижевности, словенској етнологији и археологији од Добровског, Шафарика и других. Ово бујање чешке науке, уметности и просвете изазива бесну реакцију немачког национализма, који тражи ликвидацију ове „чешке партије" у саставу Немачке Конфедерације и асимилацију малог чешког народа. На чешки национални препород, макар он још и остајао у области културе и образовања, с великим неповерењем се гледа и у аустријском врху, јер се у њему види претходница панславизма.

Сасвим специфичан био је пољски национални покрет у Аустрији. До 1830-те он је још неразвијен и пасиван, а изразитијим културним резултатима се не одликује ни пре ни после тога. Међутим, 30-их и 40-их година почиње један тајни, заверенички покрет који обухвата људе из редова племства, свештенства, студената и интелектуалаца, док ситна буржоазија и сељаштво остају изван њега. То је резултат чињенице да феудални односи, још такорећи недирнути, тешко притискују и сељаштво и грађанство. Овај илегални покрет добија снажне подстицаје и подршку од многобројне пољске, политичке емиграције у западној Европи, која има јак политички центар у Паризу. То је познати штаб грофа Адама Чарториског, тзв. Хотел Ламберт, који, преко изузетно развијене обавештајне и тајне политичке мреже, ради против Русије и Аустрије у многим земљама и међу многим народима централне и југоисточне Европе. Зато се агенти и емисари грофа Чарториског срећу, често са врло значајним улогама, у историји Пољака, Чеха, Словака, Мађара, Румуна, Хрвата, Срба, Турака и других, од 30-их па све до 60-их година XIX века.

Овако започет, пољски покрет у Аустрији експлодирао је националним устанком 1846-те, који је до четрдесетосмашке револуције јединствен случај у историји Аустрије, али који је доживео и тежак слом, захваљујући чињеници да је двоструко угњетено сељаштво, у којем је украјински живаљ чинио већину, остало ван устанка, да би се на крају окренуло и против њега.

Италијански национални покрет у Ломбардо-млетачкој области представља сасвим посебан случај и излаже се у оквиру историје Италије. Што се тиче тог покрета на Јадранској обали, у Трентину и Тиролу, он има и културни и политичко-иредентистички карактер, али с обзиром на то да се дели у две групације, конзервативну – антимацинијевску (Росети, Кандлер) и демократску (Ла Фавила), не представља велику снагу.

* * *

Две појаве претежно идеолошког карактера, заслужују да се помену кад је реч о комплексу националног питања у Хабсбуршкој монархији. Обе су део историје националних покрета словенских народа и обе ће се јављати и у току, и после револуције 1848/49-те, све заправо до XX века, али су обе и започете у првој половини XIX столећа. Те појаве су идеје панславизма и аустрославизма.

Реч *панславизам* први пут је употребио Словак Херкел 1826-те с намером да означи постојање свести о општесловенској духовној и културној припадности. Од тада, међутим, тај термин употребљавали су више непријатељи Словена него они сами. Међу Немцима и Мађарима у Аустрији, а и међу припадницима других европских народа противника Русије, тај термин се користио кад год се желео сузбити било који национални захтев било којег словенског народа. Увек се тада тумачило да је реч о панславистичкој завери, дириговано од руске владе, којој је крајњи циљ да све словенске земље и народе припоји свом царству. Словени, са своје стране, спремно служе тој претензији Русије и своје националне захтеве само зато и постављају да би допринели њеном остварењу.

Код Словена је, доиста, и то много пре 1826-те„ постојала идеја о њиховој међусобној етничкој и језичкој сродности. Било је још у XVII веку утопијских идеја (Јурај Крижанић, на пример) о потреби политичког уједињења читавог словенства. У XVIII и почетком XIX века било је и мишљења да развој словенских језика, као дијалеката једне исте основе, иде све више у правцу превазилажења дијалекатских разлика и постепене унификације словенског језика. Међутим, објективни друштвени, политички и културни развој ишао је у сасвим другом правцу и, као што смо видели, већ је у првој половини XIX века, све јасније показивао тенденцију изразите националне афирмације сваког словенског народа понаособ. Осим тога, ни од стране званичне Русије у време Александра I, а поготово Николе I, легитимиста изнад свега, није било ни далеких наговештаја о неким тежњама за политичким окупљањем Словена по цену разбијања тадашњих империја. Чак ни руска политика према источном питању и Турској није почивала на тој, панславистичкој основи. Панславистички круг око филолога Пагодина, који је постојао у Русији, био је потпуно без утицаја на службену руску политику.

Међу аустријским Словенима су се код неких истакнутих појединаца, доиста, у одређеним тренуцима или фазама њиховог интелектуалног развоја, јављале панславистичке идеје: код Гаја, код Јунга, код Ханке, код Јана Колара. Али то су биле или врло пролазне, или сасвим уопштене идеје о некој духовној и културној општесловенској солидарности, а не и конкретни тајни планови о ширењу Русије на рачун словенских земаља

Аустрије. Оптужбе у том смислу против панславизма у Аустрији биле су, дакле, неоправдане и долазиле су било из превеликог страха од Словена, било из шовинистичке намере да се ослаби национална отпорност Словена и оправда денационализаторски притисак на њих.

Да панславизам није био значајан идејни основ словенских националних препорода у Хабсбуршкој монархији показује друга поменута појава, тј. да је међу аустријским Словенима у првој половини XIX века била знатно распрострањенија свест о потреби чувања Аустрије. Још су 1791. године Словенац Линхарт и Чех Добровски потврдили своју оданост Аустрији, док су истовремено устајали против германизације. Јернеј Копитар се залагао за развијање словенске филологије у Аустрији али није при том уопште рачунао на промену њених политичких институција нити на нека посебна права Словена у њеним границама. Гроф Леон Тун, који је бранио Чешку, није то радио као Чех, већ као ein Bohme, тј. залагао се за њена провинцијска права против централизма. А док је помагао неговање чешког језика и културе, истовремено је говорио о Хабсбуршкој монархији, као најбољој заштити за све њене народе.

И чешки, а и други словенски либерали у Аустрији, показивали су велику резервисаност према деспотској власти руског царизма и то је био још један важан разлог што се није тежило тешњој политичкој вези са Русијом. Штавише, веровало се да су перспективе за развој слободе, па и националне афирмације словенских народа, увек веће у саставу Аустрије него што би биле у саставу Русије. Да није било Аустрије, Чеси би већ били Немци, Мађари или Руси – говорили су 40-их година Воцели и Хавличек-Боровски, а тако ће касније говорити и знаменити Палацки.

Све те идеје о Аустрији, као ипак најпогоднијем оквиру за сопствену националну афирмацију, познате су под именом аустрославизам а сусрећемо их и код Чеха и Словака, и код Словенаца и Хрвата, а и код других словенских народа. Из тих идеја аустрославизма произаћи ће и мисао о федеративном устројству Хабсбуршке монархије. Ипак, треба рећи да ни идеје аустрославизма, као ни идеје панславизма, нису никад постале владајуће и доминантне идеје словенских националних покрета у Хабсбуршкој монархији. Основна, чак и кад се најбрижљивије скривала, кад се готово уопште није помињала, била је мисао која је све више хватала корене, о сопственој, потпуној националној независности и самосталном национално-политичком развоју.

Апенинско и Пиринејско полуострво 1815–1848.

Италијанске државе

Политички расцепкана, подвргнута страној контроли, Италија се у раздобљу од 1815. до 1848. године врло успорено економски и друштвено развијала, релативно и даље заостајући иза најнапреднијих европских земаља. У политичком животу Италије овог доба дужи периоди реакције смењивали су се са годинама револуционарних потреса, буна и немира.

Привредни развој Италије био је после 1815-те у значајној мери кочен њеном политичком ситуацијом. Територијално-политичка нејединственост, са стриктном политиком високих царинских оптерећења, коју су спроводиле све државице Апенинског полуострва, ометала је циркулацију роба и капитала која би подстицала и развој производње. Неке државе обновиле су и унутрашње царине које су још више погоршавале ситуацију. То се нарочито односи на ломбардијско-венецијанску област и на Напуљску Краљевину. Докле је ишло парцелисање италијанског тржишта речито говори податак да је сваки товар робе, који се превози од Торина до Јадранског мора долином Поа, морао бити 21 пут царињен и оптерећен дажбинама. Либералнију економску политику водило је једино Велико Војводство Тоскана, па то није смањивало привредну анархију којом је захваћена Италија у целини. Та анархија је од самог почетка режима рестаурације показивала трговцима, индустријалцима и другим пословним и рационалним људима колико је неопходно чвршће политичко повезивање Италије у једну целину. То је нарочито постало јасно после стварања Немачког царинског савеза 1834-те. Доминантни интереси владајућих снага друштвене и политичке реакције онемогућавали су, међутим, да ово сазнање и у Италији донесе сличан резултат.

Мера за унапређивање привреде ипак је било по појединим италијанским државама и областима, и у време реакције. У ломбардијско-венецијанској области су 20-их година укинуте неке унутрашње царине, а 30-их година је поправљана и проширивана друмска мрежа. Међутим, то није знатније подстакло развој индустрије, јер су тешки порески намети, које су увеле аустријске власти, дестимулативно деловале на инвестирање у индустрију. У Пијемонту се, такође, али тек 30-их година, почело озбиљније са изградњом путева, а смањиване су и царинске стопе. Еснафи ће, међутим, бити распуштени тек 1846. године. И у Напуљској Краљевини је од 1824-те почело обарање царина. Стварана су и привредна друштва за унапређивање индустрије, виноградарства, пловидбе, за изградњу железница итд. Све је то резултирало унапређивањем привредних активности, нарочито у појединим гранама, али су општи резултати, ипак, остали скромни.

Италија је и у првој половини XIX века била изразито аграрна земља. Кметство је готово свугде правно било укинуто, али је крупни полуфеудални или капиталистички велепосед остао изразито доминантан. Сељаци су у многим крајевима били и даље оптерећени сењеријалним обавезама према крупним власницима земље или откупом од тих обавеза, као у Напуљској Краљевини, на Сардинији итд. У тако организованој пољопривреди напредак се изражавао само у промени структуре производње у корист рентабилних житарица и у даљем форсирању узгоја дуда, потребног за производњу свилене бубе.

Индустрија је у Италији заостала и споро се развија. Чак и најразвијенија – текстилна производња – заснива се претежно на занатству, мануфактури и кућној радиности. Производња свиле, ипак, бележи изразит просперитет. У ломбардијско-млетачкој области повећана је од 1819. до 1846. године са 7500 на 20000 тона, а у Пијемонту са 250 до 600 тона. У Павији, Фиренци, Луки, Напуљу, Катанцару, Реду ди Калабрија, на језеру Комо итд, појављују се 30-их година механичке предионице и ткачнице свиле. Број радионица се смањује, али њихова производња расте. Поред производње свилених, расте и производња памучних, ланених и вунених тканина. Памук се највише прерађује у Ломбардији, Венецији, Пијемонту и Тоскани, лан у долини Поа, а вуна у Пијемонту, Тоскани и Напуљској Краљевини.

Сиромашна гвозденом рудом, Италија није знатније развила индустрију метала. Нешто рудника и металургијских погона појавило се у Пијемонту и у Тоскани, које ће знатније стимулисати тек интензивнија изградња железница, од средине века. У Ломбардији се развијала прехрамбена индустрија – производња шећера из репе.

У осталим областима производња је остала претежно на занатском нивоу, па се може рећи да је индустрија у Италији, упркос напретку неких грана, у целини била неразвијена, а индустријска револуција у знатном закашњењу у односу на западноевропске земље.

Финансијско пословање у Италији је живошћу и динамиком надмашивало пољопривредну и индустријску производњу. У раздобљу о којем говоримо оснива се низ нових емисионих банака и штедионица у Ђенови, Торину, Фиренци, Риму, Палерму и другим градовима Ломбардије и Пијемонта. До 1846-те оваквих финансијских завода (штедионица) биће у Италији основано 46. Захваљујући томе, повећавају се инвестициони и кредитни послови, али инвестициони капитал још увек иде претежно у пољопривреду. Мора се, ипак, рећи да је ова жива финансијска активност ограниченог обима и домета, јер новчаних капитала нема много, па су и инвестициони послови, као и сами кредитни заводи, ситни, с малим капиталима. Великих банака је мало: Ротшилдова у Напуљу, Барбару-Трон и Нигра у Торину.

Велики радови на италијанским саобраћајницама предузети за време Наполеона, после 1815-те углавном су обустављени. Саобраћај се обављао претежно поморским путевима. У Пијемонту се први пароброд појавио 1820-те, а од 1826-те пловио је и језером Мађоре. Тридесетих година на Средоземљу има већи број пароброда. Од тада почиње и бржи развој неких италијанских лука: Ливорна, Трста и Напуља. Старе луке Венеција и Ђенова стагнирају и заостају.

И прве железнице у Италији јављају се 30-их година. Њихову изградњу врло ометају политичка расцепканост и реакционарни режими који владају на Апенинском полуострву. Папа Гргур XVI и његов круг противе се подизању железничких пруга, јер ће њима у Италију стићи нове безбожничке идеје. Захваљујући томе, Италија до 1848. године неће имати ни пространу, ни повезану железничку мрежу. Њихова укупна дужина ће једва прелазити 200 km, а најзначајније линије ће бити Милано–Монца у Ломбардији и Ливорно–Фиренца у Тоскани.

Трговина је у целом раздобљу од 1815. до1848. године остала осредња, али су се 30-их и 40-их година увоз и извоз ипак удвостручили, па је спољни трговински промет по значају умногоме надмашивао унутрашњи.

Овакав какав је био, неразвијен, успореног и неусклађеног развоја, привредни живот је директно утицао и на опште карактеристике политичких односа, као што су ови односи деловали и на правце и темпо привредног развоја. Јасно се осећала потреба радикалних заокрета у политичкој структури и организацији друштва, у правцу либерализације и уједињења земље. Друштвене снаге за извођење таквих заокрета су управо нарастале у крилу италијанског грађанства.

* * *

Политичка историја италијанских држава у раздобљу од 1815. до 1848. године протицала је, као и у већини других европских земаља, у знаку упорне борбе између снага феудално-апсолутистичке и клерикалне реакције, на једној, и грађанског либерализма, на другој страни. Специфичност те борбе је, слично као и у Немачкој, да су идеологија и политички програми либерализма били проширени и тежњама ка националном уједињењу и ка стварању јединствене италијанске државе. У тој борби дуге године загушљиве реакције смењивале су се са раздобљима буна, устанака и других облика оружаног отпора.

После пет година реакције иза Бечког конгреса наишле су 1820/21. године карбонарске револуције у Напуљу и Пијемонту, о којима је већ било речи. Наредна деценија је опет протицала у владавини режима бесне реакције, који су стегли све италијанске државе и области. Аустрија је била свуда присутни жандарм Италије – од Калабрије до Алпа. Овом зап-

ту револуционари су пружали само спорадичан отпор индивидуалним атентатима, или другим „субверзијама". Реакција је 20-их година са задовољством могла да истиче како „ред влада целом Италијом". Мир и ред су, ипак, били варљиви. Револуционарне организације нису биле потпуно затворене ни у самој Италији, а маса италијанских револуционара деловала је из емиграције: из Француске, Швајцарске, Белгије и са Малте. Једна од револуционарних организација („Филаделфија") покренула се поново 1828. године подигавши устанак у области Салерна, који је, међутим, енергичним и бруталним мерама власти брзо био угушен. Али кад је у Француској 1830-те избила јулска револуција, Италија је, као што смо видели, била захваћена новим револуционарним полетом који је трајао око три године.

У току тих година револуционарних потреса формирао је Ђузепе Мацини нову револуционарну организацију – „Младу Италију" (Giovane Italia), која ће играти велику улогу у историји италијанског ризорђимента. Њен програм је Мацини формулисао маја 1831. године у Марсеју, а он се може сажети у оне исте три тачке које је велики борац баш тих дана, као захтев слободне Италије, упутио сардинијском краљу Карлу Алберту: „Јединство, слобода, независност". На овој програмској основи Мацини је покренуо и политички лист *Giovane Italia*.

Свој трочлани програм Мацини је мислио да оствари општенародним устанком против реакционарних монархистичких режима и герилским ратом против Аустрије. Покретач целе ове општеиталијанске акције најширих размера била би његова завереничка организација „Млада Италија". Ослоњена на Мацинијев национално-политички програм, а рачунајући са широко распрострањеним тежњама италијанског грађанства ка слободи и јединству земље, „Млада Италија" ће у два маха (1833. и 1834) и покушати да изазове и поведе такве покрете, али ће доживети тешке неуспехе. Те неуспехе она ће, ипак, преживети.

После бурних догађаја почетком 30-их година, Италија је поново ушла у раздобље великих притисака политичке и духовне реакције. Реакционарне мере спроводили су режими свих италијанских области од аустријске Ломбардије и Венеције, преко војводстава централне Италије и Пијемонта, до Папске државе и Краљевине Двеју Сицилија. Шампионима реакције су се, ипак, сматрали моденски војвода Франц IV (Франческо) и папа Гргур XVI. Али, управо ту је било и најжилавијих и најупорнијих отпора владајућим режимима. Тако је у Папској држави, нарочито у области Ромања, од 1832. до 1836. године трајао упорни покрет сеоске гериле против феудализма и полицијског терора, у којем је било око 800 убијених и рањених људи. Окружена свеопштом мржњом својих поданика, несносна папска власт се добрим делом и држала ослоњена на присуство страних бајонета: аустријских у Болоњи и француских у Анкони,

који су тамо одржавали поредак од 1832. до 1838. године. Други ослонац папског режима биле су банде бесних реакционара – санфедиста или центуриона – које су организовали феудалци и клерикалци ради терора над незадовољним народом. Међу сваковрсним мерама прогона и најмањег дашка слободе било је и затварање Универзитета у Риму.

У редовима католичког свештенства по италијанским државама, па и у самој Папској области, било је и либералних духова, чак револуционара, чланова карбонарских завера и учесника буна и устанака. Црква као институција и већина њених припадника били су, међутим, у читавом раздобљу од 1815. до1848. године једно од најснажнијих упоришта црне реакције и жестоког отпора свему новом и напредном. Средиште најжешће клерикалне пропаганде, надахнуте идејама Жозефа де Местра, Луја де Бонала и других корифеја непомирљивог антирационализма, било је управо у Папској држави. Папа Пије VII је 1814-те обновио језуитски ред, а образован је читав покрет непомирљивих бораца против револуционарног духа и прогресивних идеја. Припадници тог покрета називали су се целанти (Зеланти), а његови инспиратори су биле папе Лав XII (1823–1829) и Гргур XVI (1831–1846). Широм Италије целанти су издавали листове, часописе, летке и брошуре, у којима су водили своју религиозну и клерикалну пропаганду, а у истом циљу су оснивали и посебна религиозна удружења. У својој пропаганди безобзирно су нападали рационализам, идеје о народном и националном суверенитету, либерализам и слободу савести и мишљења коју су сматрали злочином. Жигосали су верску толеранцију и индиферентност, а тражили су строгу примену цензуре, црквену контролу образовања од најнижих до највиших ступњева, проглашавање премоћи папе над црквом, као и усвајање догме о његовој непогрешивости. У сваком друштвеном и политичком збивању целанти су се непогрешиво опредељивали за страну реакције, без обзира на њену верску припадност. Тако су 1830–1831. године били за православну Русију против устанка католичких Пољака; били су исто тако за Холанђане – протестанте, против Белгијанаца – католика; подржавали су биготног Дон Карлоса против либералне Марије Кристине у Шпанији и Дон Мигуела против Дон Педра у Португалији; бранили су побуну легитимисткиње војвоткиње од Берија против Луја Филипа; подстицали су Турке против балканских хришћана који су се борили за слободу. Целанти су били против индустријализације, против развоја науке, против железница а у Италији посебно против покрета за уједињење. Нешто политички трезвенију, мада такође конзервативну, струју у Папској курији и око ње представљала је струја коју су савременици називали *политиканти*.

Реакција није, ипак, у свим италијанским државама била подједнако тврда и непопустљива. Нешто блаже форме она је имала у Војводству Парма, у којем је бивша француска царица Марија Лујза као велика вој-

воткиња власт препустила, најпре, свом другом мужу генералу Најпергу, а после његове смрти и трећем, грофу Бомбелесу. За интелектуални рад, својом релативном толерантношћу према уметничком и научном стваралаштву, боље услове пружало је Велико Тосканско Војводство са својим знаменитим културним средиштем Фиренцом, као и универзитетима у Сијени и Пизи. Идеје либерализма су се овде најлакше саопштавале, а културни живот био је у процвату.

После бруталног обрачуна са покушајима устанака 1833/34. године до извесног попуштања стега дошло је и у Пијемонту. Загонетни а, пре свега, колебљиви краљ Карло Алберто учинио је осетан заокрет у својој политици: ублажавао је режим и стао је спроводити неке либералне мере. Уклонио је најреакционарније министре и почео је изграђивати већу и снажнију армију (око 150 000 људи), стављајући до знања да би она могла бити употребљена само против Аустрије а у циљу борбе за уједињење. Краљ је укинуо феудалне односе и на Сардинији, осавремењивао је и лаицизирао школство, реорганизујући га по узору на Гизоове реформе у Француској. У школама је највећа пажња поклоњена историји, као прворазредном васпитном предмету, а на Универзитету у Торину отворена је Катедра за историју. Реформисано је и судство, у које су враћене неке институције Наполеоновог законодавства и правосуђа. Универзитет је ослобођен клерикалаца и осамостаљен је. Укинути су еснафи.

Нову оријентацију показивала је и спољна политика Карла Алберта. Почевши од 1840-те, она је обележена постепеним хлађењем односа са Аустријом и приближавањем Француској. То је до пунијег изражаја дошло после 1843. године кад је на чело сардинијске дипломатије дошао Соларо дела Маргарита, отворени непријатељ Аустрије. Односи са овом силом ће се стално погоршавати, а од 1846-те постаће не само хладни него и рђави.

Половичне и ограничене, реформе Карла Алберта биће довољне да огорче конзервативце широм Италије, али не и да задовоље либерале. Ови су од сардинијског краља очекивали много више: да се стави на чело општеиталијанског покрета за ослобођење и уједињење. Наде италијанских либерала и патриота у овом смислу нагло ће разбуктати средином 1846-те један неочекиван догађај у Папској држави. Реч је о избору епископа Имоле, кардинала Мастаји-Феретија за папу, који је извршен у јуну 1846-те. Тај избор је био велико изненађење, с обзиром на политичку репутацију коју је до тада уживао кардинал Мастаји-Ферети. Та репутација га је означавала као наклоњеног либерализму. Његов избор био је готово случајан: дошао је као резултат непомирљиве борбе двојице других кандидата – једног кога су подржавали целанти и другог којег су истицали политиканти. Њихова непопустљивост довела је на папску столицу пролибералног Мастаји-Фератија, као Пија IX.

Прве мере Пија IX као да су оправдавале његову репутацију. Како је преузео папску функцију, одмах је образовао Привремену консултативну комисију за испитивање и припремање реформи. Истовремено, распустио је Изванредну специјалну комисију за борбу против оружаних побуна, која је била образована 1843-те. Прогласио је општу амнестију за све политичке осуђенике, којом је из тамница ослобођено преко 1 000 лица. Дозволио је повратак политичких емиграната. И у Папској држави и у другим крајевима Италије ове мере новог папе дочекане су с великим ентузијазмом. С највећим надама су очекивани његови следећи потези, као и његов одзив на захтеве патриота и присталица уједињења. У овом погледу, Пије IX је давао разумети да су му идеје неогвелфизма о образовању Италијанске Конфедерације блиске. Зато је с њим тајне, везе већ врло брзо после његовог избора, успоставио краљ Пијемонта Карло Алберто. Остали владари италијанских држава су, разуме се, били много мање наклоњени Пију IX и с неповерењем и нелагодношћу пратили су његове мере. С још већим неодобравањем пратила их је Метернихова Аустрија.

Њихово неповерење и зебња били су потпуно оправдани. Идеје слободе и уједињења биле су током 30-их и 40-их година ухватиле већ широког маха упркос свим притисцима и прогонима којима су биле подвргнуте. Од малих група револуционара с краја XVIII и почетка XIX века, те од карбонара из потоњег периода, сад су их преузели знатно шири кругови грађанске класе и њене јавности. Идеје либерализма и националног уједињења износили су и пропагирали публицисти, књижевници и други уметници, политички теоретичари и економисти, научници и други. Исповедао их је готово отворено писац Вијезе у фирентинском листу *Antologia*, у својим делима величали су их највећи романтичарски песници и други књижевници, као што су Пјетро Ђордани, Ђакомо Леопарди (*Canzone all'Italia*), Ђанбатиста Николини, Доменико Гвераци, Ђузепе Ђусти. Најпознатији међу њима, Леопарди је писао: „Моја отаџбина је Италија, за њу ја горим од љубави." Николини је у својим популарним историјским драмама (*Antonio Foskarini*) величао прошлост Италије, а Гверацијеви историјски романи (*Битка код Беневента* или *Опсада Фиренце*) доживели су огроман успех код публике. Идеје националне и грађанске слободе заступали су и историчари Пјетро Колета из Напуља и Дино Капони. Највећу популарност, а и утицај на јавност, извршила је знаменита књига борца, револуционара и страдалника Силвија Пеликоа *Le mie prigioni* (*Моје тамновање*). И многи други романтичарски песници и уметници дали су значајан допринос ширењу патриотског и слободарског духа у Италији пред револуцију 1848. године. То се у првом реду може рећи за поету Манцонија и композитора Ђузепеа Вердија, чије су велике опере *Набуко* и *Ернани* изведене већ 40-их година.

У читавом овом интелектуалном покрету са политичким значењима посебно место припада политичко-теоријским текстовима о уједињењу Италије. После неуспеха устанака „Младе Италије" 1833. и 1834. године, чији је циљ био образовање јединствене италијанске републике, међу политичким писцима и мислиоцима се ова концепција почела озбиљно преиспитивати, да би јој 40-их година биле супротстављене идеје неогвелфизма, које су заговарале стварање конфедеративне Италије у којој би све постојеће италијанске државице, па и Папска, очувале своју индивидуалност и меру самосталности. У тој конфедерацији, краљу Сардинијске Краљевине (Пијемонта) била би намењена водећа политичка, а папи водећа морална и духовна улога. Главни носиоци ове концепције и идеологије неогвелфизма били су Винченцо Ђоберти (*Il primote morale e civile degli Italiani*, 1843), Чезаре Балбо (*Le speranze d'Italia*, 1844) и Масимо д'Ацељо (*Degli ultimi casi di Romagna*, 1845). Њихове идеје постигле су велику популарност широм Италије. Прихватали су их дискретно и краљ Карло Алберто и папа Пије IX. Све остале крунисане главе Италије, заједно са кнезом Метернихом, проклињале су их и осуђивале.

Шпанија и Португалија од 20-их до 40-их година

После слома револуције 1820–1823. године у Шпанији је поново завладала жестока феудално-апсолутистичка и клерикална реакција. Она ипак није могла да заустави даље продирање капиталистичких облика производње и постепено ширење буржоаских односа у друштву. Почевши од 30-их година у Шпанији су се појавиле, у знатнијој мери, тековине индустријске револуције, захватајући поједине привредне области. Оне су постепено мењале друштвену структуру јачајући у њој грађанске слојеве. Услед тога су се противречности између буржоазије и повлашћених сталежа – племства и свештенства – заоштравале. Томе је још више доприносио и губитак колонија у Латинској Америци, који је врло погодио шпанску трговачко-индустријску буржоазију. Лишена тржишта у овим пространим колонијама, она је сада енергичније тражила поправљање услова привређивања у самој метрополи. А тамо је „стари режим" Фердинанда VII, сав окренут заштити интереса племства и свештенства, томе стварао велике препреке. Онемогућена да у условима апсолутизма води борбу легалним средствима, шпанска буржоазија, нарочито ситна и средња, окренула се поново завереничким методама и оснивању тајних револуционарних друштава. Њихов домет је, међутим, био ограничен будући да нису могла да остваре знатнији утицај на јавност и шире слојеве народа. А баш у то време – средином 20-их година – активирала се и ултрареакционарна струја племства и свештенства, која је осећала приближавање опасности и сматрала да јој се краљ, услед своје „слабости", не

супротставља свим потребним средствима. Та средства су, по мишљењу ултраша, перманентни полицијски терор и још јача улога цркве у културном, просветном и друштвеном животу. На челу ове ултрашке струје стајао је краљев брат, Дон Карлос.

Кад је Фердинанд VII 1833. године умро, наследила га је малолетна кћерка Изабела, а као њена намесница власт је преузела краљица мајка Марија Кристина. На престо је, међутим, рефлектовао и Дон Карлос. Са својим ултрашким присталицама (карлистима) он је крајем те године отпочео оружану борбу за власт, отворивши тако дугогодишњи грађански рат. Карлистима је пошло за руком да око себе окупе не само најреакционарније племство и свештенство већ и знатан део сељаштва трију области (Каталоније, Баскије и Наваре) у којима је утицај цркве био најснажнији. Да би се одржала, Марија Кристина је око себе стала окупљати либерално племство и крупну буржоазију па се „династички конфликт претворио у отворену борбу између феудалне реакције и либерализма". Умерени либерали, „модерадоси", који су подржавали Марију Кристину и Изабелу, образовали су у јануару 1834. године владу, што је означило почетак тзв. „треће буржоаске револуције" у Шпанији.

По преузимању власти „модерадоси" су спровели неке корисне буржоаске реформе: укинули су еснафе и прогласили су слободу трговине. Уместо Устава из 1812-те који је тражила ситна и средња буржоазија, донели су „Краљевски статут", којим су у Шпанији уведени дводомни Кортеси. За стицање бирачког права, уведен је веома висок имовински ценсус, тако да га је добило само 16 000 најбогатијих људи. Биле су то мере крајње ограничене и у искључивом интересу крупне буржоазије и либералног племства. Средња и ситна буржоазија, као и градска сиротиња и сељаштво, били су њима врло незадовољни. Већ 1835-те дошло је у Барселони, Мадриду и Сарагоси до побуна против владе „модерадоса". У неколико градова образоване су револуционарне хунте. Главни захтеви ових незадовољника били су: враћање Устава из 1812-те, енергичан обрачун с карлистима, затварање манастира и конфисковање њихове имовине. Покрет је био толико јак да је септембра 1835-те приморао „модерадосе" на одступање. На власт су дошли леви либерали – „прогресисти" (наследници некадашњих „ексалтадоса"). „Прогресисти" су наставили реформе које су започели „модерадоси". Њихове најважније реформе изведене су у области аграрних односа. Укинута су сва феудална права и црквена десетина. Црквена имања су конфискована и изложена продаји. Куповали су их поглавито буржуји и побуржоажени либерални племићи. На увећаним капиталистичким велепоседима почео се од тада шире примењивати крупан капиталистички закуп (фармерски систем). На племићким имањима сељаштво је присиљавано на откуп, а понекад је и насилно

уклањано са земље. Шпанска пољопривреда је кренула „пруским начином" модернизације.

После оружане побуне једног великог војног гарнизона 1836-те влада „прогресиста" је саветовала Марији Кристини да обећа враћање Устава из 1812-те. То је наредне године и учињено кад је усвојен нови Устав који је, у ствари, био у конзервативном смислу нешто ревидиран Устав 1812-те. Имовински цензус за стицање бирачког права је и даље остао врло висок, па је у Шпанији сада било око 260 000 бирача. Тако је Устав 1837. године био нека врста компромиса између „модерадоса" и „прогресиста", на рачун ширих слојева друштва. Он је, међутим, знатно ојачао позицију буржоазије у борби против карлизма. Од краја 1837. године настао је преокрет у тој борби: уједињене снаге буржоазије почеле су наносити поразе ултрашкој реакцији. Од карлиста је све масовније отпадало сељаштво па су они све више западали у кризу. До средине 1840-те били су и војнички разбијени. Њихов слом означио је победу либералне буржоазије над феудализмом и апсолутизмом и крај грађанског рата.

Победа над карлистима је, међутим, опет раширила сукоб између „модерадоса" и „прогресиста". Услед тог сукоба Марија Кристина се октобра 1840-те одрекла намесничке власти и пренела је на „прогресистичког" генерала Еспартера, који је, опирући се о славу победника над карлистима, приграбио диктаторска овлашћења. Будући да их није искористио за настављање реформи и радикалних друштвених и политичких преображаја које су очекивали сиромашнији друштвени слојеви, релативно брзо изгубио је подршку ситне буржоазије и радних маса градова, који су га у почетку одушевљено поздрављали. Кад је припремио и трговински уговор са Енглеском, који је њеном јевтином текстилу отварао шпанско тржиште, био је изгубљен. Против Еспартера је устало готово читаво становништво градова, од индустријске буржоазије до радника. У лето 1843. године он је оборен с власти, а владу су опет образовали „модерадоси". Враћен је на снагу компромис крупне буржоазије и либералног племства, нераспродате црквене земље враћене су бившим власницима, а 1845-те донет је нови Устав, који је пооштрио имовински цензус и проширио краљевска права на рачун Кортеса. „Трећа буржоаска револуција" је застала на средини пута.

* * *

Португалија је у првој половини XIX века имала сличне путеве друштвено-политичког развитка као Шпанија. И овде је после гушења револуционарног покрета 1820–1823. године, дошло до снажног налета реакције, али је борба између либерала и аристократије обновљена већ 20-их година. Као и у Шпанији, та борба је и овде вођена у форми династичких обрачуна. Наиме, кад је 1826-те умро краљ Жоан VI, његов рођак и претендент на престо Дон Мигуел, на челу најреакционарнијег племства, повео је борбу за преузимање круне и за учвршћивање апсолутистичке диктатуре. Супротставиле су му се снаге либералног племства и буржоазије, које су подржавале Марију, малолетну кћерку бившег краља и бразилског императора Педра I. У програм своје борбе они су поставили усвајање Уставне повеље 1826-те, која је била израђена по угледу на Повељу Луја XVIII у Француској из 1814-те. Португалска Уставна повеља предвиђала је увођење дводомног парламента и ограничено бирачко право. Кад се дон Мигуел 1828. године прогласио за краља отпочео је грађански рат.

После вишегодишњих борби, у које се 1831. године укључио и император Педро, вративши се уз помоћ Британаца и Француза привремено у Португалију, мигуелисти су 1834. године, били поражени. Власт је преузела Дона Марија, која је владу поверила коалицији либералног племства и крупне буржоазије. Она је спровела у живот Уставну повељу из 1826-те. Биле су изведене и неке прогресивне реформе. Реорганизовано је судство, проглашена је слобода привредних делатности, затворено је око 500 манастира а њихова имања су конфискована и изложена продаји. Све је то водило превођењу португалске привреде на капиталистичке основе.

Ситна и средња буржоазија и шири слојеви друштва нису могли бити задовољени овим реформама. Они су остали искључени из политичке власти и могућности утицања на државне послове. Њихово незадовољство кулминирало је у септембарском устанку 1836-те који је подигао гарнизон у Лисабону а масовно му се придружило грађанство престонице. Устаници су однели победу, па су на власт дошли „септембристи" (леви либерали) на челу с Пасушем. Они су одмах вратили Устав из 1822. године и завели су мере протекционистичке заштите португалске индустрије од стране (британске) конкуренције. Завели су и обавезно, бесплатно основно образовање. Али, „септембристи" нису имали снаге и куражи да се ухвате у коштац са заоштреним аграрним питањем и да засеку у интересе крупног земљопоседа. То је умањило њихову популарност у очима сељаштва. Кад је 1838. године донет нови Устав, који је задржао висок имовински цензус за стицање бирачког права, с њиховом популарношћу било је свршено. Напуштало их је грађанство. То су искористиле присталице крајње умереног либерализма, обориле 1842. године „септембристе" с власти и вратиле на снагу Уставну повељу из 1826. године.

Политичке борбе у Португалији овим нису биле окончане. Смириће се, ипак, у време сељачког устанка 1846-те, а нешто касније и револуционарних збивања у Европи 1848–/49. године... Међу двема буржоаским струјама доћи ће тада до компромиса, чији ће резултат бити делимична либерализација политичких односа. Изборно право ће бити нешто проши-

рено, ликвидираће се преостале феудалне привилегије и повластице, а усвојиће се и „Допунски акт“ Уставне повеље из 1826-те који ће све то озаконити.

Остале западноевропске земље

Изградња швајцарске федерације 1815–1848.

После слома Наполеоновог царства Швајцарска је 1815-те, на основу Федералног пакта, враћена на политичку организацију лабаве конфедерације, која је постојала пре Француске револуције. Суверенитет 22 кантона био је обновљен, а централни државни органи замењени су једном савезном скупштином (Дијетом), састављеном од делегата држава чланица Конфедерације. Без једногласног пристанка тих држава, Дијета није могла донети ниједну одлуку од опште важности за целу земљу. Практично, то је значило да се заправо и не може донети било која важнија одлука од општедржавног значаја, будући да је међу кантонима постојало много неусаглашених привредних, друштвених, политичких и верских интереса. У Конфедерацији је чак и термин „швајцарски грађанин“ прогнан из јавне употребе, а име Швајцарска Држава замењено је појмом „Хелветско тело“. Тако је Швајцарска, у ствари, била једна проста лига суверених држава или савез држава створен ради заједничког иступања пред страним светом. У том савезу није било обезбеђено ни јединство унутрашњо-политичког система. Режими у чланицама савеза кретали су се од патријархалних, полуродовских уређења у старим шумским и сточарским кантонима, преко владавине патрицијске олигархије по градовима, до монархијског уређења кнежевине Нешател.

Нејединству политичког система треба додати и веома неуједначену привредну организацију Швајцарске. У земљи је владало нејединство монетарног система а примењивало се више десетина различитих мерних јединица за дужину, тежину, запремину итд. Царински и порески систем били су потпуно хаотични. Сваки кантон имао је властите тржишне и друге таксе, властите царинске тарифе, посебне фискалне прописе. На територији Конфедерације наплаћивало се, укупно, око 400 различитих царинских и тржишних намета. Такав хаос онемогућавао је сасвим јединствен наступ Конфедерације у привредним, па и политичким односима са иностранством. Тиме је сама сврха њеног оснивања била доведена у питање. У Швајцарској се, због опречних интереса кантона, није могла установити ни јединствена организација саобраћаја, па је транзитна трговина између Апенинског полуострва, централне и западне Европе почела заобилазити швајцарску територију. Штавише, и сами швајцарски произвођачи и трговци су, кад год су им то географски услови допуштали, за унутрашњи промет између појединих кантона радије користили територију суседних земаља, него своју сопствену. О изградњи железница у таквим условима до 1848. године готово да није могло бити ни речи. Старим, конзервативним алпским кантонима њихов „сакросанктни суверенитет“ био је изнад свега, изнад сваког другог реалног материјалног, друштвеног, политичког или културног интереса. Све је то на крају довело дотле да је Швајцарска као целина, практично постала неспособна да заступа и ефикасно штити своје властите интересе на међународној сцени, па је све лакше подлегала притисцима час Метерниха, час Француза, час Енглеза.

Упркос свему овоме, становништво Швајцарске убрзано је расло. Нарастала је и беспослица јер привредни раст, закочен хаотичним политичким системом, није могао да прати прираштај становништва. У градским кантонима умножавао се пролетаријат а у сеоским расла је аграрна пренасељеност. Били су срећни они младићи који су и у то време, следећи средњовековну швајцарску традицију, успевали да се упишу у најамничке одреде страних дворова. У таквим условима, привредно и политички напредније средине, развијених градова Цириха, Базела, Женеве, Сен-Галена почињу све брже да стичу свест о неопходности веће централизације државе и ефикаснијег обезбеђивања заједничких интереса. Нарочито се указивало на потребу уклањања баријера изградњи јединственог привредног и политичког система земље. Носиоци оваквих схватања били су представници либералне буржоазије, које су у Швајцарској називали „радикалима“. Они су се залагали за одузимање политичког монопола владајућим, конзервативним друштвеним врхушкама по кантонима, позивајући масе да прихвате борбу за „регенерацију“ земље.

Под притиском градских кантона у којима су либерали до почетка 30-их година однели превагу, Дијета је најзад 1832. године донела одлуку да отвори расправу о ревизији Федералног пакта. Изабрана је једна комисија од 15 чланова на челу с Пелегрином Росијем из Женеве, чији је задатак био да припреми нацрт новог федералног устава. Од самог почетка, међутим, стари шумски и сточарски кантони устали су одлучно против сваке промене. Росијев нацрт новог устава, разуме се, није могао добити сагласност свих кантоналних скупштина, која се тражила за извођење уставне промене. Захваљујући томе, у земљи се распламсала жестока политичка расправа између присталица и противника промена Пакта, која је потрајала годинама.

Да би се што успешније одупрло променама, седам алпских католичких кантона је 1845-те, образовало посебан савез, Зондербунд (Sonderbund), који се почео тајно наоружавати и који се није устезао да уђе и у преговоре са страним владама (Метернихом, Гизоом, руским царем и сардинијским краљем) против своје сопствене државе. Безглаво се тражила

инострана интервенција против „революционарне диктатуре" која, наводно, прети Швај царској. Већина швајцарских држава је на то реаговала одлуком донетом у Дијети 1847. године да се Зондербунд распусти. Одговор Зондербунда био је објава рата осталим кантонима 4. новембра 1847. године. Тако је отпочео грађански рат у Швај царској.

Од самог почетка рата показаће се да су конзервативни и заостали кантони Зондербунда очито слабији. Они су то и сами могли знати, али су се уздали у страну интервенцију. Она је, међутим, изостала, па су трупе Зондербунда за само 26 дана борби биле потучене. Генерал Дифур им је 23. новембра нанео одлучни пораз код Ротенбурга. На њихове вапаје за помоћ неке европске силе би се, вероватно, и одазвале, али нису имале времена: у фебруару и марту 1848. године, почела је велика европска револуција. Браниоци старог Пакта федерације морали су да признају пораз и да прихвате нови Устав. Он је био написан већ у фебруару 1848. године, у јуну је добио двотрећинску већину у Дијети, а у септембру је прихваћен на народном референдуму у великој већини кантона. Његова примена отпочела је у новембру 1848. године.

Устав Швајцарске Федерације израдила је комисија искусних и практичних људи: високих функционера или чак председника влада кантона, трговаца, лекара, официра. У њој није било само публициста и чистих интелектуалаца. Можда баш захваљујући томе, Устав је био израз високе мере политичке мудрости, реализма и практичности. Нашао је пуну равнотежу између општих интереса Федерације и локалних интереса кантона. Захваљујући томе претворио је Швајцарску у јаку и трајну савезну државу. У њој је законодавну власт вршила Скупштина, која се састојала из два дома: једног који је представљао народ (или боље рећи 250 000 бирача) и другог који је представљао државе, чланице федерације. Извршни орган бирала су оба дома Скупштине, а он се састојао од колективног шефа државе, који је имао 7 чланова, и од министарског савета – владе. У овим телима кантони нису могли имати више од једног свог представника. Врховни суд Федерације бдео је над сагласношћу савезних и кантоналних закона и других прописа. Суверенитет кантона није био укинут, али је био стриктно омеђен на она права и послове који нису били пренети у надлежност Федерације: просвета, култура, комунално уређење. Сама пак Федерација гарантовала је кантонима ту меру суверености, као и целовитост њихових територија. За читаву Федерацију Устав је обезбеђивао националну, верску и правну једнакост свих грађана, затим слободу привредних делатности, заједничку армију, јединствене царине према иностранству, јединство унутрашњег тржишта, монете, мера, друмског, железничког и поштанског саобраћаја. Са једном темељнијом ревизијом из 1874-те и већим бројем мањих, федерални систем уведен у Швајцарској 1848. године, траје и данас.

Холандија и Белгија 1815–1848.

Одлуком Бечког конгреса Холандији су 1815-те припојени Белгија и Луксембург, па је тако образована Низоземска Краљевина са краљем Виљемом I Оранским (1814–1840) на челу. Бечки конгрес одредио је и унутрашње уређење ове краљевине, које је било супротно вековним традицијама сваког њеног дела понаособ. По Уставу Низоземске Краљевине из 1815-те, краљу су остављена широка законодавна и извршна овлашћења. Он је постављао министре, а они су само њему били одговорни; поставио је и посланике првог Парламента. Државни буџет није се доносио сваке године, већ га је Парламент усвајао за десетогодишњи период, што је извршној власти (краљу и влади) у овој области остављало практично одрешене руке. Посланици, касније бирани у Парламент били су, у ствари, делегати провинцијских скупштина, а не народни изабраници. Белгија је била стављена у политички неравноправан положај и подвргнута је финансијском исцрпљивању, све док 1830-те није себи, оружаном борбом, извојевала независност.

После отцепљења Белгије, Холандија је наставила да живи у свом полуапсолутистичком систему, који је негативно утицао не само на њен политички већ и на привредни развој. Упркос губицима претрпљеним у корист Енглеза, у току наполеоновских ратова, Холандија је у првој половини XIX века и даље велика колонијална сила, са Индонезијом као драгуљем свог колонијалног царства. И поред тога, она у то време још увек споро и несигурно ступа путем индустријске револуције. У том погледу она знатно заостаје не само за Британијом већ и за Француском и Белгијом. Због тога либерална буржоазија у време владавине Виљема II (1840–1849) у оштрој форми поставља питање политичких реформи у држави. Она тражи веће и непосредније учешће у власти, док се ситна буржоазија у исто време залаже за демократизацију управе; са своје стране католици, који представљају око трећину становништва, захтевају своје изједначавање у правима са протестантима (калвинистима). На основу свих ових захтева професор Универзитета у Лајдену, J. Р. Торбеке формулисао је програм око којег је окупио Либералну странку, која је повела систематску борбу за политичке реформе. Да оствари своје захтеве помоћи ће јој догађаји у суседним земљама почетком 1848. године. Револуција која је закуцала и на врата Холандије натерала је конзервативце и самог краља да те године прихвате нови Устав, који је Холандију претворио у праву парламентарну монархију.

* * *

После ослобођења од холандске власти, Белгија је брзим темпом кренула у индустријски развој. Изграђујући текстилну и металну инду-

стрију, железнички саобраћај и друге привредне гране, Белгија ће за двадесетак година постати једна од индустријски најразвијенијих земаља Европе. У политичком погледу она је била парламентарна монархија којом је владала либерална буржоазија. Законодавна власт је у њој имала премоћ над извршном. Краљ Леополд I поштовао је скрупулозно права Парламента, у којем је крупна буржоазија играла одлучујућу улогу а Парламент се успешно одупирао захтевима ситнобуржоаске демократије.

Скандинавске земље

Од скандинавских земаља, после 1815-те, две су сачувале самосталност: Краљевина Данска и Краљевина Шведска. Одузета од Данске, Норвешка је била припојена Шведској, с којом је ушла у персоналну унију. Финска је још од 1809. године била под влашћу руског цара, што је Бечки конгрес само потврдио. У саставу Русије, Финска је уживала аутономни статус, са властитим управним органима, али и са генерал-губернатором као носиоцем извршне власти, којег је именовао цар.

Данска, Шведска и Норвешка су до половине XIX века пролазиле кроз прве фазе индустријске револуције, чије су тековине у ове земље релативно споро продирале. Феудални односи на селу, међутим, били су разорени па је преоријентација пољопривреде на капиталистичке облике привређивања текла интензивно. Социјална диференцијација сељаштва пратила је ту преоријентацију. Она је стварала, заједно с убрзаним прираштајем становништва, релативну пренасељеност па су, услед тога, скандинавске земље тада забележиле интензиван процес исељавања становништва у прекоморске земље.

У политичком погледу, за Скандинавију је од 30-их година карактеристична појава јаког либерално-демократског покрета ситне и средње буржоазије против политичке доминације крупног земљишног и финансијског капитала. У Данској и Норвешкој се 40-их година јавља и јака сељачка опозиција, која је издејствовала неке реформе у правцу ликвидације последњих остатака феудализма. За Норвешку је важан био још и отпор настојањима шведског краља Карла Јоана (Бернадота) да персоналну унију двеју држава претвори у реалну. Норвежани су се борили за што потпуније очување своје индивидуалности и аутономности, у односу на шведску владу и Парламент (Риксдаг).

Русија у првој половини XIX века

„Племићка империја“

Током прве половине XIX века у Русији је владао углавном онакав социјално-економски и политички систем „племићке империје“ коју је изградила царица Катарина II (1762–1796). Тај систем заснивао се на феудалном власништву над средствима за производњу, феудалном начину производње и друштвеним односима, те на најгрубљем апсолутистичком (самодржавном) политичком систему.

Структура руског друштва одговарала је овом систему. Без Пољске и Финске, које су јој такође припадале, Русија је 1836-те имала око 50 милиона становника. Половину од овог броја (око 25 милиона душа) чине лично зависни сељаци (мужици) на спахијским имањима, којих највише има у централној Русији и на некадашњим пољско-литванским територијама на западу. Много мање их је на крајњем северу, на југу и на доњој Волги. Ови сељаци, у најпретежнијем броју раде на спахијским добрима, али и као радници у фабрикама које су подигле спахије, као послуга на феудалним дворовима итд. Следећих 20 милиона становника припада разним категоријама зависног и полузависног сељаштва („државним сељацима“ на дворским и крупским земљама, по државним фабрикама и слично) и танком слоју слободних сељака. Сељаштво, дакле, чини 90% руског друштва и готово целокупно је подвргнуто тешкој експлоатацији од стране племства, крупе и државе.

Насупрот овом огромном мору сељаштва, највећим делом још увек лично зависног, стоје три категорије племства: крупно племство са преко 1 000 мужика (душа), средње племство са 100–1 000 душа и ситно племство са мање од 100 мужика. Племство иначе броји око 500 000 припадника или 1% становништва Русије.

Положај руског укмећеног сељака – мужика, у првој половини XIX века, врло мало се разликује од положаја античког роба. Спахија нема право да располаже животима својих мужика, али је у сваком другом погледу његова власт над мужицима готово неограничена. Он господари њиховим радом, њиховим имањима и њиховим личностима. Сам спахија одређује величину дажбина, како натуралних и новчаних, тако и радних (кулука), које ће му мужик давати; он му одређује шта ће и где ће радити: у пољу, у фабрици, на изградњи путева, у спахијском домаћинству итд. Спахија може кмета да прода са имањем, или без имања, са породицом или без ње, на лицитацији, ради исплате својих дугова и слично. Имање које обрађује мужик сматра се спахијским и спахија може да му га одузме кад год му то затреба. И сама личност мужика незаштићена је од самовоље господара: спахија може да га отера с поседа и да га остави без игде

ичега, да га ожени и растави од породице, да га сурово кажњава: од батина до прогонства у Сибир. Што је још важније, поред овог ропског правног положаја, од краја XVIII века погоршавао се осетно и материјални положај сељаштва. У то време долази до тешњег везивања спахија са спољним тржиштима и до повећаног извоза руских пољопривредних производа. У таквим условима, спахије настоје да повећају комплексе земље под својом директном управом и да их обрађују кулуком мужика. То појачава експропријацију и експлоатацију сељака, нарочито у плоднијим областима централне и јужне Русије. Овде кулук постепено потискује друге облике феудалне ренте.

Читаво градско становништво свих професија (трговци, занатлије, радници, чиновници, слободна занимања) сачињавало је само 3–4% руског народа. Али и већина руских градова овог времена има полуруралан изглед и релативно мали број становника. Мануфактурна производња је, по гранама, неједнако развијена, а машинске индустрије све до 30-их и 40-их година је сасвим мало – готово је и нема. Основне препреке за њен развој су недостатак слободне радне снаге, неразвијеност грађанске класе, а нарочито оних њених делова који би поседовали довољно новчаних средстава за инвестирање у индустрију. Нешто боље од мануфактуре и индустрије била је развијена руска трговина. Али најуноснију трговину са Западом – у којој извоз аграрних производа по вредности премашује увоз индустријских и луксузних производа – у својим рукама претежно држе странци. Руски трговци имали су превагу у трговини са Азијом из које се, опет, више увозило да би се препродало западним трговцима. Тако су руски трговци играли улогу посредника у робном промету Европе и Азије.

Административно-политичко уређење Русије у првој половини XIX века темељило се, углавном, на оном поретку који је 70-их година претходног столећа изградила Катарина Велика. Читава Русија била је подељена на 50 губернија, приближно једнаких по броју становника. Губерније су се даље делиле на мања територијално-управна подручја: округе и срезове, којима су, као и губернијама, управљали племићи. Читав овај управно-територијални систем стављен је под стриктну контролу централне државне власти. Такав је случај и са градовима, чије је становништво – подељено у шест категорија – имало одређена самоуправна права: само је бирало своје градско веће, тзв. „општинску думу". Крути централизам руске државне организације, на чијем је врху као општи господар стајао цар самодржац, служио је, пре свега, чувању интереса господареће класе друштва – племства. Ту улогу му је наменила Катарина II, али су је врло брижљиво неговали и њени унуци Александар I (1801–1825) и Никола I (1825–1855).

„Аракчејевштина"

Долазећи на престо Александар је, као што смо изложили, наговестио извођење либералних реформи које би ублажиле царски деспотизам и олакшале положај сељаштва. Ништа од тога, и поред неких стидљивих покушаја, до 1815-те није било остварено. Мора се, додуше, признати да ни опште унутрашње и спољнополитичке околности, испуњене ратовима, нису ишле наруку реформним активностима. Напротив, допринеле су даљој централизацији државне управе и појачавању апсолутистичких стега.

После победе над Наполеоном, ни цару Александру, ни уском управљачком кругу високог дворског племства, на који се понајвише ослањао, али ни великој већини руског племства и гломазном бирократском апарату централистичке империје, није више било до реформи. У тријумфалном заносу после победе над „аждајом револуције" и „узурпатором" Бонапартом, свима њима чинило се да су руско самодржавље и феудализам најбољи и најтрајнији поредак, дат од самог провиђења, и да је најважнији задатак државе да га што свестраније заштити од безбожничке револуционарне анархије. И сам творац таквих схватања, цар је напрегао све снаге да их претвори у практичну политику, како на европском плану (Света алијанса), тако и у самој Русији. У унутрашњој руској политици то је значило спровођење најжешће реакције, прогоњење сваке помисли на промене и реформе, заустављање на границама земље сваке напредније идеје која би угрозила царски деспотизам. Царева „десна рука" и најважнији сарадник у вођењу овакве политике постао је после 1815-те војни министар, генерал Аракчејев, „чије је име послужило да се обележи најцрња реакција и најнеограниченији деспотизам" – познат под називом „аракчејевштина". Претворивши се у прави бедем између цара и народа и спроводећи с псећом верношћу и највећом енергијом и бруталношћу све жеље свога господара, Аракчејев је стекао толико Александрово поверење да је до краја његове владавине у правом смислу играо улогу „правог царског намесника".

Основицу режима „аракчејевштине" чинила је свемоћ и свеприсутност полицијских власти, развијен систем потказивања, прогона и корупције, распрострањена политичка шпијунажа. Кметови су доведени у понижавајући, ропски положај, а војници у стање сурове стеге и батинашким средствима остварене круте дисциплине. Једно од најснажнијих средстава за потчињавање читаве Русије што чвршћем деспотизму цар је видео у оснивању војничких насеобина крајишког типа широм пространог царства. По изричитим царевим замислима и наредбама оснивао их је, као њихов врховни командант, сам генерал Аракчејев. Упркос свој ревности коју је и у том послу испољио, он је за десетак година (1816–1825) овим насеобинама успео да поспе тек једну трећину Русије. Највише их

је било у Харковској, Јекатеринославској и Херсонској губернији. Насеобине су стваране тако што су „државни сељаци" претварани у „доживотне и наследне војнике" који су са породицама насељавани у посебним селима, добијајући на обраду одређену површину земље. Држани заједно са својим породицама у најкрућој војничкој дисциплини, ови мужици су у мирним временима обрађивали земљу и увежбавали војничке вештине, а у ратним одлазили на бојишта. Мужици су, супротно царевим очекивањима, очајнички настојали да избегну судбину доживотних војника и насељавања у ове војничке колоније, па су томе понекад пружали и бунтовнички отпор али им то није помагало. Сваки њихов отпор сламан је суровим репресалијама.

Реакција цара Александра и његовог министра Аракчејева достигла је врхунац око 1820-те. То је време највеће моћи Свете алијансе, али и првог јавног отпора суровим стегама у које је Русија била сапета. Године 1820-те дошло је до протеста војника Семјоновског пука против нељудских поступака и драконских казни којима их је подвргавао њихов командант, пуковник Шварц. На овај, у основи безазлен, вербални војнички иступ, цар и Аракчејев реаговали су крајње строго и брутално, третирајући протест војника као побуну изазвану разорним духом либерализма. Зато је још већа пажња поклоњена његовом сузбијању у образовању, науци, култури и уметности. Ове области су подвргнуте до тада невиђеним идеолошким, политичким и полицијским притисцима, који су створили мрачну и загушљиву атмосферу. Идеологизација наставе у клерикалном духу тражена је у школама свих ступњева образовања и у свим наставним дисциплинама. Докле се у том правцу ишло показује гротескно упутство дато 1820-те Универзитету у Казану о томе како треба верске догме уносити у наставу математике: „Троугао је свагде за Свету Цркву био симбол Бога и врховне геометрије." Сав интелектуални рад, од науке до поезије, био је подвргнут најригорознијој цензури и насргају религиозног духа. Министар просвете Голицин је у том погледу ишао до таквих крајности да су га на крају саме црквене власти оптужиле за мистицизам, тражећи укидање његових прописа у образовању.

Само у једном питању цар Александар I је показао одређену меру либерализма. Да би оправдао руско присвајање највећег дела Пољске, које је санкционисано одлукама Бечког конгреса и да би избегао отпор пољског племства, руски цар је, као пољски краљ, 1818-те, дао Пољској један релативно либералан устав, којим је сачувана аутономност пољског краљевства. За намесника у овом краљевству, Александар је именовао свог брата Константина. Пољски Устав је сачувао и одређена права Сејма (да дискутује законске пројекте), али је коначну реч о свему ипак имао руски цар. То ће бити разлог сталном порасту незадовољства и јачању националног покрета у Пољској, коме је на челу сада стајало

племство, нарочито ситно (шљахтинско), удружено с младом буржоазијом у успону.

У другим неруским областима цар је испољавао много мању меру либерализма и толеранције. Једино је још Финска, као кнежевина, сачувала аутономију приближну пољској. Њоме је, као номинални кнез, управљао руски цар. Он је то чинио преко једног комитета састављеног од Финаца, којем је председавао генерал-губернатор именован од цара као његовог намесника. Постојао је и Устав Кнежевине Финске, али се цар није устезао да га гази кад год му се то чинило потребним. Литванија и Белорусија, које су припале царству после поделе Пољске у XVIII веку, као и Летонија, Естонија и Курландија, које су војнички освојене, изгубиле су сваку самоуправност и претворене су у праве руске губерније. У Балтичким областима је, међутим, цар Александар водио једну либералнију политику према сељаштву. Насупрот „правој Русији", у којој за мужике није желео баш ништа да учини, он је 1816-те у Естонији, 1817-те у Курландији и 1819-те, у Литванији ослободио кметове личне зависности од феудалних господара.

Једну врсту аутономности уживала је и Украјина, али је она била крајње сужена и уз то безобзирно нарушавана. Руски двор и влада су све више стављали Украјину под своју непосредну власт, чему је допринело и претварање ове области у житницу, не само Царства, него и Европе. Та чињеница је позитивно утицала на привредни развој Украјине, али и на већу заинтересованост Русије за њену експлоатацију и политичку контролу.

Несловенски и нехришћански народи Поволжја, међу којима су најмногобројнији били Башкири, насилно су христијанизовани, претварани у кметове или доживотне војнике (у војним насеобинама), па чак и расељавани. Сличним мерама подвргнути су и староседеоци Сибира, међу којима су још владали патријархални друштвени односи. У време цара Александра I почело је и истраживање северних и североисточних области Сибира. Руске експедиције стигле су до обала Сахалина, Камчатке, Курилских и Алеутских острва, па чак и до северозападне обале Америке – до Аљаске.

Алаксандар I је отпочео и борбе за освајање Закавказја. На том путу најпре је освојена Грузија, а затим су се Руси сукобили с Персијом и Турском. Из рата са Турском извојеване су Исмаилска област и Бесарабија, а са Персијом (1808–1813) Азербејџан. Од 20-их година почео је руски продор у централну Азију. После дужих напора и борби, Русија је 1846-те анектирала део Казахстана, док ће Бухара, Кива и Коканд бити покорени касније.

Декабристи

Први руски интелектуалци, који су покушали да унесу либералне, буржоаске идеје у руску јавност – Радишчев и Новиков – платили су ову своју смелост дугогодишњим тамновањима и прогонствима у снежна сибирска пространства. Први борци који ће ове идеје покушати да остваре насилном акцијом платиће је животима.

У најцрњим данима реакције, феудалне самовоље и самодржавља, појавила се група младих руских официра интелектуалаца из редова самог племства, која је желела да завереничким методама и војничким бунама извојује Русији неопходне реформе и преображај. Своју одлучност да преобразе Русију ови млади људи стицали су постепено: читајући француске буржоаске идеологе, али и гледајући сопственим, радозналим очима остали европски свет за време наполеоновских ратова. Тек после похода у западну Европу и после властитих искустава они су успели да сагледају сву величину беде и дубину примитивизма руског феудалног друштва које је било заосталије и од феудалних друштава осталих европских земаља. Пут за избављење „матушке Русије" из таквог стања ови млади ентузијасти видели су у стварању завера, тајних друштава и у њиховој револуционарној акцији.

Прво тајно политичко друштво, по типу немачких „тугебунда", основао је у Петрограду 1816-те гардијски пуковник Александар Муравјов. То је било „Друштво истинских и верних синова отаџбине", или Савез спаса, које је у почетку имало само двадесетак чланова. Међу њима су, као оснивачи, поред А. Муравјова, били још и Никита Муравјов, И. Јакушкин, С. Трубецкој, браћа Сергеј и Матвеј Муравјов-Апостоли и, ускоро затим, пуковник П. Ј. Пестељ. Циљеви Друштва били су: укидање самодржавља и доношење Устава, ослобођење кметова и слобода духовног живота.

Две године касније (1818), основано је у Петрограду ново тајно друштво под називом *Савез благостања*. Оно је било масовније (окупило је око 200 чланова), боље организовано и укључило је у своје редове неколико истакнутих интелектуалаца, међу којима и песника А. С. Пушкина.

Пошто су се оба ова друштва брзо распала, њихови чланови образовали су две нове организације са сличним циљевима и програмима. Прво је било основано у Петрограду а друго у Тулчину у Украјини. Петроградско се звало *Северно друштво*, а тулчинско *Јужно друштво*. Међусобно су ова друштва била повезана и сарађивала су. На челу Северног друштва био је генералштабни капетан Никита Муравјов, а на челу Јужног образовани и карактерни Пестељ. Осећање блискости и међусобне повезаности припадници ових друштава изражавали су радо девизом „Ми смо деца 1812". Програм Северног друштва био је сличан програму Савеза

спаса и био је релативно умерен. Сажео га је Муравјов у неколико тачака: ограничавање власти цара и завођење уставне монархије, сазивање народног представништва (Веће) и укидање кметства, ослобађање сељака, без поседа или с малом парцелом земље. Пестељев програм („Руска истина"), који је прихватило Јужно друштво, био је знатно радикалнији: укидање монархије и проглашење републике у Русији, избор представничке скупштине и изградња нових, републиканских установа власти, укидање кметства и подела половине спахијске земље сељацима, увођење потпуне слободе поседовања земље и привредне активности.

Поред разликовања у програмима, између два друштва постојала је неусаглашеност и у погледу избора тактике и тренутка за револуционарну акцију. Настојањем руководилаца оба друштва, а нарочито Пестеља који је у том циљу 1824-те долазио у Петроград, сагласност по овим питањима је, ипак, постигнута. Акција друштава имала је да буде чисто „војна револуција", у коју се неће укључивати народне масе и у којој се неће проливати крв. Ову тактику концизно је формулисао један од вођа целе револуционарне акције Бестужев-Рјумин: „Наша револуција биће слична шпанској; она неће коштати ни капи крви, већ ће је извести сама армија без учешћа народа." У том смислу одбачена је и идеја Н. Муравјова о евентуалном атентату на цара.

До револуционарног иступа завереничких друштава дошло је у децембру 1825-те после изненадне смрти цара Александра I. Смена на престолу изазвала је доста конфузије на руском двору и припадници Северног друштва су то искористили да покушају предвиђени преврат. Цар Александар је, наиме, умро без мушког наследника, па је круна требало да пређе на његовог млађег брата Константина, који се као намесник налазио у Варшави. Још пет година пре овог Константин се, међутим, одрекао права на престо у корист трећег брата Николаја. Али, документ о његовом одрицању од круне цар Александар држао је у највећој тајности. За њега су знали само Аракчејев, Голицин и патријарх Филарет. Самом Николају је Константинова одлука само наговештена. Кад је Александар I умро, престолонаследник Николај се у таквим околностима није усудио да се једноставно прогласи царем. До тада у дворским круговима и у јавности третиран само као члан царске фамилије и обичан гардијски генерал, он је знао да не ужива никакву популарност. Због тога је, ипак, престо понудио брату Константину. Овај га је мрзовољно одбио, позивајући се на своју одлуку из 1820-те.

Док су ове поруке путовале саоницама по пространствима Руског Царства, на двору у Петрограду и око њега, владала је велика забуна. Управо то су желели да искористе завереници из Северног друштва. Кад су ствари око наслеђа престола, најзад, постале јасне, царска гарда је 26. децембра 1825-те, ујутру изведена на Сенатски трг да новом цару по-

ложи заклетву. Завереници, којима је на челу стајао пуковник Трубецкој, одлучили су тада да ступе у акцију. Са објашњењем да је реч о узурпацији престола, они су позвали војску да одбије заклетву и да затражи увођење уставног уређење у земљи. Одмах им се одазвало око 800 војника Московског пука, да би им у току дана пришло још нешто преко 2 000 војника других пукова и петроградских грађана који су се окупили на Сенатском тргу. Збуњени цар Николај послао је команданта Петрограда, генерала Милорадовича, да умири побуњенике и да их наговори на покорност. Улетевши неопрезно у сам центар побуњених трупа, Милорадович се изложио великом ризику. Млади официр Каховски је на њега испалио револверски хитац који га је смртно ранио. Наступио је одлучни тренутак побуне. У том тренутку на попришту догађаја није било команданта побуњеника, колебљивог кнеза Трубецког. У последњем тренутку он је посумњао у успех, предомислио се и, уместо на Сенатски трг, отишао је да се склони у кућу аустријског амбасадора. Обезглављени побуњеници сатима су стајали неодлучни, чекајући нечију команду за напад на слабо обезбеђење двора, који штити само један батаљон Преображенске гарде. У том чекању хвата их рани зимски сумрак. Цар тада и сам скупља храброст и наређује артиљеријским јединицама, које су у међувремену пристигле, да са кратког растојања од 150–200 метара отворе картечом ватру на побуњенике. После другог плотуна, међу њима је настао метеж и расуло. Михаил Бестужев и песник Риљејев, су покушали да их прикупе и организују, али је касно. До поноћи све је било готово. Неколико стотина устаника је убијено или рањено, а готово све водеће личности побуне похапшене су.

Декабристичка акција, међутим, још није била потпуно завршена. На неколико дана пре петроградског устанка, неки доушник је јавио престолонаследнику да у Украјини делује опасно тајно револуционарно друштво на челу с пуковником Пестељом. Одмах је издат налог да се Пестељ ухапси и то је још 25. децембра било извршено. Тако је уочи самог устанка и Јужно друштво остало без најзначајнијег вође. И поред тога оно је, чим је 6. јануара 1826-те у Украјину стигла вест о побуни у Петрограду, реаговало у смислу договора из претходне године. Двојица водећих људи овог Друштва – потпуковник Сергеј Муравјов-Апостол и потпоручник Бестужев-Рјумин – побунили су Черњиговски пук, у којем су служили. Пук се налазио у градићу Васиљчикову, одакле је 10. јануара кренуо на град Житомир да тамо изазове побуну других војних јединица. Код села Ковальевка у сусрет му је изашао снажан одред генерала Гејсмајера опремљен артиљеријом. Њеном снажном ватром черњиговци су били разбијени а њихове вође су похватане.

Тиме је завршена револуционарна акција руских декабриста. Цареве репресалије над њима биле су жестоке. Стотине завереника и побуњеника

прошло је кроз затворе, многи су лишени чина и упућени у далеке јединице, а 120 је послато на робије или у сибирско прогонство, из којег се доста њих неће вратити. Петорица најистакнутијих вођа покрета – Пестељ, Риљејев, С. Муравјов-Апостол, Бестужев-Рјумин и Каховски – били су осуђени на смрт и обешени.

И поред неуспеха, револуционарни покушај декабриста имао је снажан одјек у Европи и трајне последице у Русији. Његов историјски значај је у томе што је покренуо револуционарне иницијативе и енергије у дотле реакцијом сатрвеној и готово угушеној Русији. Иако су били далеко од народа, дело декабриста, по Лењиновим рецима, није пропало: „Декабристи су пробудили Херцена. Херцен је покренуо револуционарну агитацију".

* * *

Гушећи у крви декабристичку побуну, која је избила на сам дан његовог ступања на престо, цар Никола I стекао је дубоку и трајну фобију од револуције. „Од тога дана утвара револуције мучиће његову машту." Зато ће читава његова тридесетогодишња владавина бити посвећена борби против револуције. Да би њу зауставио, овај самодржац ће великом енергијом кочити укупан развој и друштвени преображај Русије. Продирање капитализма се, ипак, није могло спречити, нити се криза феудалног система могла избећи. Тридесете и четрдесете године XIX века биће у Русији обележене управо тим двема појавама: постепеним, успореним, али упорним ширењем капиталистичких облика производње и све јаснијим знацима разарања феудалног система продирањем робно-новчаних односа у његове поре и пукотине.

И у то време Русија је готово искључиво аграрна земља са доминацијом феудалне организације пољопривредне производње. Средином XIX века у европским деловима Русије око 103 000 феудалних породица држи у рукама око 105 милиона десетина (десетина је приближна хектару) обрадивих површина. У исто време, 10,5 милиона сељачких породица поседује само 35,5 милиона десетина земље. Иако на овим имањима преовлађује натурална привреда, робно-новчани промет на њих, ипак, продире све већом снагом. Пшеница, кромпир, шећерна репа, стока и сточне прерађевине, све више се производе за продају и за тржиште.

Пошто су аграрни производи постали тражени на европским тржиштима, руско племство постаје заинтересовано за њихово умножавање. На пораст продуктивности рада поробљених мужика се није могло рачунати. Није долазило у обзир ни брже и значајније освајање огромних необрађених површина, јер је то захтевало велика улагања новчаних средстава која племство није имало. Исти разлог је онемогућавао и ширу примену нових тековина агротехнике и технологије. Беспарицу руског племства и његову

неспособност да инвестира у унапређивање производње најбоље показује податак о задужености феудалних поседа. Средином XIX века она се ценила на суму од пола милијарде рубаља. Остајала су, дакле, само два добро опробана начина за повећање производње, а тиме и за спашавање од дугова: ширење спахијског поседа на рачун сељачког и повећавање експлоатације мужика у првом реду отежавањем њихових радних обавеза (кулука). Племству ће то доиста 30-их и 40-их година донети одређене користи, али ће веома заоштрити класне сукобе на селу и тиме допринети социјалној и политичкој нестабилности у читавој Русији.

Индустријализација Русије тече и даље успорено, али су 30-их и 40-их година тековине индустријске револуције ипак почеле интензивније да продиру у ову велику царевину. Појава машина је најбржа у оним производним гранама које су и у мануфактурној производњи предњачиле: продукција памучних тканина, галантерије, намештаја, играчака итд. За четврт века (1825–1850) у Русији је број индустријских и мануфактурних предузећа повећан за 50% и достигао је 2800. За то време број радника порастао је за два и по пута, и крајем 40-их година износио је 860000. Главни инвеститори у индустријску производњу сад више нису племићи, већ су то трговци, па је и однос између најамних радника и мужика у индустрији и мануфактури преокренут у корист најамних радника (530000 према 330000). При крају периода о којем говоримо почео је и живљи развој металургије на Уралу. Иако је производња ливеног гвожђа брзо расла, она је 50-их година била још увек 12 пута мања него у Енглеској.

Током 30-их и 40-их година узнапредовала је и руска трговина, како унутрашња тако и спољна. Главни предмет размене су аграрни производи. Ратарским производима (првенствено житарицама) највише се тргује у централној Русији, док се сточарски производи извозе претежно из јужних и југоисточних степских области. Због слабих сувоземних комуникација трговачки промет се обавља претежно великим речним токовима. За унутрашњу размену велики значај имају сајмови (вашари), чији је број порастао са 3000 на 4300, кад је вредност промета на њима достигла 230 милиона рубаља. Обим је увећала и градска трговина. Трговачки промет Москве се 1840-те попео на 50 милиона рубаља.

И спољна трговина брзо напредује. За двадесетак година извоз робе из Русије повећао се са 75 на 133 милиона рубаља, а увоз са 53 на 130 милиона. И даље је највећа маса извозних артикала аграрног порекла: пшеница, кожа, маст, лан, кудеља, вуна итд. Главни правци извоза су Велика Британија и западноевропске земље. Увозе се првенствено тканине, метални производи и луксузна роба из истих земаља у које се највише и извози. Сировине, дакле, чине главне извозне, а индустријски производи најважније увозне артикле у Русији. Део индустријских производа из

Европе руски трговци, као посредници, реекспортују у Кину, средњу Азију, Иран и Турску.

Развој трговине је императивно постављао и питање изградње саобраћајница. У заосталој, деспотској Русији, том се питању прилазило споро и с великим резервама, чак и из политичких разлога. Тако је, на пример, искључиво из идеолошког страха од модернизације против изградње железница, као и против индустријализације, био сам министар финансија Николе I, гроф Канкрин. И поред отпора ове врсте, од 30-их година отпочиње изградња модерних друмова, на рекама се појављују први пароброди, а 40-их година трасирају се и прве железничке пруге. До 1850-те Русија ће добити око 5000 врста добрих путева, док ће пруга Петроград–Москва бити пуштена у саобраћај 1851. године. За њом ће ићи и линија Петроград–Варшава–аустријска граница.

У привредном и друштвеном животу, појединих области пространог Руског Царства, уочава се низ специфичности и карактеристичних посебности. Прибалтичке територије, захваљујући живљим поморским везама са спољним светом и томе што је ликвидирана везаност сељака за земљу, иду бржим корацима у развоју капиталистичких односа него остали делови Русије. Услед ослобођења кметова, али не и поделе земље, у тим областима је и у пољопривреди био веома распрострањен најамни рад, као што се развијао и капиталистички закуп. За разлику од Прибалтика, Литва и Белорусија се споро развијају. Тамо је обеземљавање сељака једини знак приближавања капиталистичке преоријентације у пољопривреди.

Специфичност Украјине је да у њеним јужним, степским пределима, живе слободни сељаци, власници земље, чија све успешнија производња – омогућава стални пораст извоза украјинског жита. Развој мануфактуре и индустрије, међутим, овде је спор, јер се, углавном, налази у рукама феудалаца северних региона.

Ретко насељен, без комуникација и са заосталим, патријархалним облицима друштвеног живота староседелачког становништва, Сибир се споро укључивао у савременије облике привређивања. Ова огромна област, неизмерних природних богатстава, постепено је насељавана и још је чекала свој историјски тренутак.

Економске и друштвене промене 30-их и 40-их година

Иако споре, промене у привредном животу Русије изазивале су и све јаснија померања у друштвеним односима. Пре свега, број становника Русије убрзано је растао, па је 1851. године достигао 68 милиона. Најбрже је расло сеоско становништво, што је чак и у огромној Русији – с непрегледним површинама необрађеног земљишта – стварало релативну

аграрну пренасељеност и глад за земљом. Површине обрадиве земље по глави становника смањиле су се за пола века са 13,5 на 4,5 десетине у плоднијим, односно са 7 на 3 десетине у неплоднијим областима. Недовољно развијена индустрија није могла да прихвати безмљашко становништво села. Оно је, дакле, изложено процесу раслојавања. Врло танак слој од неколико промила сељака богати се, откупљује се од феудалаца и отпочиње капиталистички да послује. Њихов симбол је Сава Морозов сељак који је, 20-их година, за 17 хиљада рубаља откупио себи слободу и земљу од спахије да би ускоро постао оснивач једне од најмоћнијих капиталистичких кућа у Русији.

Раслојавање, међутим, није карактеристично само за сељаштво. Још интензивније оно тече у редовима племства. Робно-новчани односи, конкуренција и све већа потреба за новцем угрожавају многе племићке породице, нарочито оне из редова ситне аристократије са малим бројем кметова. Око 54% спахијских поседа је под хипотекарним дуговима код државних кредитних завода. Доста племића има и повелике личне дугове и неизмирене финансијске обавеза. Све то води феудалну класу у кризу. Царска власт покушава да јој мерама државне интервенције помогне или да бар што ефикасније заштити материјалне интересе племства. Цар и даље дарује племићима земљу (раздељено им је око 300 000 десетина), а пружа им понекад и новачну помоћ да се ишчупају из дугова. Али, то не решава, већ само одлаже, њихову кризу.

Насупрот племству, буржоазија је у успону. Расте и број и богатство трговачког слоја, појављују се богати предузимачи, посредници, мануфактуристи и индустријалци. Уздижу се нове моћне породице: Морозови, Гучкови, Коновалови, Прохорови и друге, које су углавном ниског друштвеног порекла. И пролетаријат је у порасту, а његово јачање – бар бројчано – показује чињеница да ће га већ почетком 50-их година бити преко милион. Пролетера је све више и на селу у појединим областима Царства.

Као својеврстан друштвени слој, потекао како из редова аристократије тако и буржоазије, у Русији се јавља интелигенција. Она се састоји претежно од чиновника – припадника гломазног војно-бирократског апарата, затим од носилаца слободних занимања (адвоката, лекара, новинара, књижевника, уметника), те од људи у просветној делатности (професора, учитеља, свештеника, научника) и интелектуалне омладине (ђака и студената). У друштвеном и политичком животу Русије, овај слој игра врло значајну, понекад и самосталну улогу.

Далеко најмногобројнији део руског друштва, главни носилац друштвене производње, али и социјалне напетости и класних сукоба, и даље је сељаштво, у којем доминантно место држе лично зависни мужици. На њих је пао највећи терет експлоатације, бесправља и угњетавања.

Зато су они и најексплозивнији део друштва који се перманентно буни против своје беде, против феудалних обавеза, против државних давања, против самовоље и насиља власти и властодржаца. Све је то у државним врховима Русије добро знано; од тога се и страхује. Зато су и цар и његови сарадници не једном били заокупљени питањима поправљања положаја мужика и ублажавањем њихових незадовољстава. Они су при том настојали „да реше квадратуру круга“: да олакшају положај сељака, али да не окрње ни најситније интересе већ и иначе угроженог племства. Разуме се да се на такав начин није могло решити ниједно питање, чак ни она два периферна, којима се царска администрација понајвише бавила: ограничавање права спахија да продају мужике без имања и озакоњење могућности да спахија по слободној вољи и погодби ослободи мужике личне зависности. Зато су мере и реформе спроведене на руском селу од 20-их до 50-их година биле минорне и без ширег значаја. Године 1827. спахијама је било забрањено да мужике шаљу у руднике; 1833. забрањено је да се мужик одваја од породице приликом продаје без земље; 1841. било је забрањено племићима који нису имали насељено имање да купују мужике без земље ради њиховог претварања у домаћу послугу; 1842. спахије најзад добијају ограничено право да се погађају са мужицима о откупу дела имања које обрађује. Примена овог права наићи ће на велике тешкоће па ће га, до 1855-те, користити словом и бројем само тројица спахија, од којих ће комадиће својих поседа откупити 24 700 мужика.

Нешто дарежљивији према сељацима цар Никола I је био у оним губернијама Русије (Украјине, Литваније, Белорусије) у којима је племство било претежно пољске националности. Мотив је овде био изразито политички: требало је после устанка (1830–1831) смањити снагу и утицај пољског племства.

Оваква политика апсолутистичке државе према сељаштву само је подстицала његово незадовољство, па су класни сукоби на селу све многобројнији и оштрији. Државна статистика Русије забележила је у раздобљу 1801–1861. године око 2 000 сељачких побуна и немира: 1801–1825. око 280, 1826–1850. близу 580 и 1851–1861. године око 1 150. Веће антифеудалне покрете гушила је војска, док су с мањим, локалним, на крај излазиле и снаге полиције и самих спахија. Најснажнији антифеудални покрети јављали су се у годинама неродица, глади и епидемија, када су класне супротности биле најзаоштреније. Таквих, већих покрета било је 1830–1831. године у севастопољској, петроградској и новгородској области, а 1839-те и 1841–1845-те у Поволжју и Приурађу.

Тридесетих и 40-их година отпочео је и стихијски покрет радничке класе. Године 1834, 1842. и 1849. долази до првих радничких штрајкова

и демонстрација, у којима се захтева побољшање животних услова, повећавање надница и скраћивање радног времена.

У вишенационалним државама, нарочито тако гломазним, централизованим и деспотским, каква је била Русија, социјални сукоби су се увек прожимали, допуњавали или смењивали са националним, етничким и конфесионалним. Време Николе I је обележено и многим ослободилачким тежњама, па и оружаним иступањима неруских народа против националног угњетавања које је вршила Руска Царевина.

Као што нам је познато, новембра 1830-те, дошло је, под утицајем јулске револуције у Француској, до револуционарног покрета у Пољској. После седам месеци жестоких борби устанак је био сломљен, а цар Никола је после тога укинуо пољски устав, распустио Сејм, ликвидирао пољску самоуправу и војску, затворио Варшавски универзитет. Пољски устанак имао је одјека и у Белорусији, Литванији и Украјини али је руска војска и полиција брзо и лако свршила с тим одјецима.

Велики антируски покрет јавио се међу кавкаским народима. Најпре су се 30-их година побунили Јермени а следеће деценије Грузијци у западном делу ове земље. Док су ови устанци релативно лако угушени, покрет планинаца северног Кавказа под вођством исламског верског старешине Шамила био је дуг и крвав. Борба кавкаских муслимана против Руса почела је још 20-их година. Руска војска је у то време расељавала староседелачка насеља и стварала козачке колоније, али је цео њен труд пао у воду кад је на чело покрета стао Шамил. Његови Черкези су двадесет година одолевали руским трупама, водећи герилску борбу, а сломљени су добрим делом и унутрашњим сукобима међу самим побуњеницима. Наиме, покрет је водила исламско-феудална аристократија, која је наметнула деспотску власт осталом становништву. Кад је ово почело пружати отпор свом вођству, цео покрет је знатно ослабио и стао је прелазити у дефанзиву. Помаган од Турака и Енглеза, држаће се све до коначног Шамиловог слома 1859-те. После тога, 60-их година, дошло је до масовног исељавања Черкеза у Турску.

Николајевска политичка реакција

Политичким режимом цара Николе I била је до врхунца доведена самодржавна форма политичког устројства земље, која је изграђена у време Катарине II. Сам цар је сматрао да је управо такав режим „сасвим правичан и савршен и да једино он може да одговара потребама друштва. Аутократија је за њега једна догма, један поредак који је сам Бог потврдио и који је изнад сваког људског умовања, те не подлеже никаквој критици“. Он обожава војнички поредак, по чијим начелима жели да уреди читаву државу. О том поретку он каже: „Ту се види ред, строга и апсолут-

на законитост, ту се не може ни да сумња ни да противречи, све иде својим редом, и нико не командује пре него што је научио да слуша; нико се не истиче сем ако његов поступак није оправдан. Све је потчињено једном тачно одређеном циљу, свака ствар има своју посебну намену. Ето зашто се ја тако добро осећам међу тим људима и зашто ћу увек поштовати војнички позив“.

Све многобројне промене и реорганизације у државној управи које је Никола I извршио у току своје владавине и све деспотске политичке мере које је предузимао имале су само један циљ: да се тај „сасвим правичан“ режим очува и евентуално усаврши, а то је значило да се саме основе социјалног и политичког система феудално-апсолутистичке Русије што мање мењају и што боље заштите. Управна власт је још строжије централизована а у систему њених многих тајних и јавних установа најважнију улогу имала је Царска канцеларија, подељена најпре на четири, затим на пет и на крају на шест одељења. Најзначајнија међу њима била су одељења за законодавне и за управне послове. Баш то управно одељење, познатије под називом *Треће одељење Царске канцеларије*, концентрисало је у својим рукама све битне послове унутрашње политике, а тиме и огромну моћ. У надлежности Трећег одељења биле су полиција, жандармерија, војска, цензура, истраживање и прогоњење политичких преступа итд. Његов рад био је непосредно усмераван и контролисан од самог цара. Преко многобројне полицијске, жандармеријске и доушничке мреже Треће одељење је целокупан друштвени и јавни живот у Русији подвргло несносном притиску и надзору. Оно је било иницијатор и извршилац строгих казни над сваким знаком противљења и непослушности према мерама власти или опозиције самодржављу.

Најбуднијој присмотри и најжешћој сфери био је подвргнут целокупан интелектуални живот: образовање, наука, литература, штампа. Све је контролисано, цензурисано, усмеравано. Цензура је била немилосрдна, разорна, примитивна. Сам цар се понекад њоме бавио: цензурисао је, на пример, Пушкинову поезију. Све је било учињено да се Русија затвори за сваку нову друштвену, филозофску и политичку мисао, за нове литерарне појаве и идеје. Универзитет је стегнут у канџе реакције и клерикализма. Подигнуте су високе баријере за упис омладине на факултете, на које се пуштају само пробрана деца из слободних сталежа. Деца мужика и слугу могу, у најбољем случају, да заврше парохијске, окружне, стручне и пољопривредне школе, чији су програми уско практични. Идејно-теоријске основе читавог образовања, од најнижег до највишег, израдио је министар просвете Уваров, један од стубова николајевске реакције. Три су носеће, упоришне тачке тих основа: „Самодржавље, православље и народност.“ То су, истовремено, и основна начела апсолутистичко-централистичког режима Николе I у целини и његове идеолошке поставке

о једној „службеној нацији“ у Русији коју оличавају цар и држава. Задатак је свих државних служби, од управних до просветних, да на бази ове поставке код народа развијају оданост династији, религији и руској држави.

Упркос свим стегама, контролама и прогонима, цар Никола I осећао је да у његовом „најбољем могућем“ поретку ствари не иду како би требало и да га криза поткопава са разних страна. Видели смо којим је минималним и неефикасним реформама желео да заустави кризу феудалног друштвеног система. Сличну судбину ће доживети и реформе намењене јачању самодржавног политичког система. Расправљане и кројене у тајним комитетима и одборима, које је образовао сам цар, оне су, сем по изузетку, због своје изузетне ограничености постизале управо супротне резултате од очекиваних. Уместо да политичком систему прошире друштвене основе, оне су је сужавале и државну власт још више концентрисале у рукама највишег, дворског племства.

Две су реформне мере, ипак, оставиле позитивне резултате. Прва је била финансијска реформа, коју је, по царевом налогу, извео министар финансија Канкрин. Он је, најпре, ригорозном штедњом, смањио државне расходе, а онда је 1839-те увео монетарни систем и промет. У целој земљи је постигнут јединствени курс сребрне рубље као основне новчане јединице, за коју се у свако доба могло заменити 3,5 рубље у папиру. Друга реформа законодавства никад није извршена онако како је замишљана, али је у оквиру њених припрема једна комисија, под руководством некадашњег знаменитог реформатора Сперанског, прикупила и публиковала *Потпуни зборник руских закона* у 51 књизи (56 свезака), у којем се нашло 36 000 различитих законских текстова и других правних норми насталих у Русији од средине XVII века до 1832. године. То нипошто није био безначајан резултат.

Политички систем николајевске Русије, сав усмерен у реакционарном смеру очувања постојећег стања, упркос свим средствима којима се служио, није могоа избавити феудализам из кризе, нити заштити самодржавље од снажног налета новог духа и нових идеја. Прогоњена и гушена, прогресивна и револуционарна мисао Херцена, Бјељинског, Чаадајева, Станкевича и других крчила је себи путеве до руске јавности, жељне свежег даха и либералнијих односа. Пробуђена њиховим радом, та јавност постаје 40-их година поприште занимљиве идејне борбе од великог значаја за будући историјски развој Русије. Већина тих борби одиграва се у оквирима литерарних клубова, који су се у условима полицијског терора и присмотре једино и могли легално држати.

Крајем 30-их и током 40-их година XIX века идејна борба вођена је углавном између двеју интелектуалних струја – словенофила и западњака. Словенофилство је било дворско-племићка идеологија, коју су заступали интелектуалци званичне политичке оријентације: Хомјаков, браћа Кирјејевски, Самарин, Кошељев, браћа Аксаков и други. Они су покушавали да пронађу излаз из кризе феудално-апсолутистичког система, на основама традиционалних облика руског живота, како би се избегли капитализам, западни либерализам и демократија. Западњаци су одлучно устали против ове, у основи реакционарне, идеологије. Њиховом кружоку припадали су Чаадајев, Грановски, Кавељин, Кудрјавцев, Боткин и други, који су доказивали да Русија мора проћи кроз капиталистички стадијум развоја, да се кметство мора укинути, да се тековине западноевропског културног и друштвеног живота и развоја морају користити и у Русији.

Четрдесетих година XIX века зачиње се руска револуционарно-демократска мисао чији су утемељивачи Херцен и Бјељински, која у руски друштвени живот доноси идеје утопијског социјализма и најборбенијег романтизма. Руски револуционарни-демократи 40-их година већ су изражавали веру у снаге народа и били су истински револуционарни. Они су извршили снажан утицај на омладину доприносећи њеном револуционисању и њеној повећаној борбености. У многим клубовима и удружењима младих интелектуалаца у Москви, Петрограду, Ростову, Казану, Воронежу и Кијеву, у Грузији, Јерменији, Белорусији, Литванији итд. све је очитија поларизација на привржентке грађанског либерализма и револуционарне демократије. Историја једног од тих кружока, који се образовао 1845-те, око младог преводиоца у Министарству иностраних послова у Петрограду М. Петрашевског, лепо илуструје и делатност ових омладинских дружина и поларизацију која се у њима вршила. Окупљајући се у стану Петрашевског (отуда „петрашевци“), млади интелектуалци, међу којима су била и нека касније знаменита имена руске културе и науке (Достојевски, Салтиков, Мајков), водили су жучне идеолошко-политичке расправе о приликама у Русији и њеној будућој судбини. У тим расправама су се јасно разабирали либерални утицаји западњака и револуционарни утицаји Херцена и Бјељинског. То је трајало све до априла 1849-те кад су „петрашевци“ били откривени и похапшени. Брутална и бездушна царска власт се сурово поиграла с овим младим људима: двадесет и једнога је осудила на смрт, 2. децембра их, уз сав језиви ритуал извршења смртне казне, извела на Семјоновски трг у Петрограду, а онда их буквално у последњем часу помиловала и послала у сибирско прогонство. Сличну, иако не овако спектакуларну, судбину имало је и „Друштво Ћирила и Методија“ у Кијеву, које је предводио знаменити украјински писац Тарас Шевченко.

На прагу друге половине XIX века Русија је још чамила у ропству феудализма и самодржавља али се и пожртвовано борила против њега.

Међународни односи у раздобљу 1815–1848.

На међународној сцени европске политике у раздобљу од 1815. до1848. године доминирала су три проблема: 1) борба против револуција; 2) спољне интервенције у унутрашње послове других земаља; 3) источно питање. Поред ових, отвара се и проблем нове европске колонијалне експанзије, који с протоком времена поприма све већи значај, нарочито у односима између Велике Британије и Француске. Сва ова питања су међусобно тесно повезана и испреплетена ,па их је тешко једно од другог одвојити. Исто тако, с њима су повезане и многе друге чињенице и појаве међународних односа, које су искрсавале у разматраном раздобљу.

О најбитнијим питањима међународних односа, проистеклим из борбе конзервативних сила против револуције, а за одбрану тема створеног на Бечком конгресу и политике Свете алијансе већ је било речи на страницама ове књиге.

У разматрању свих ових питања уочићемо једну крактеристичну чињеницу: најзначајнију, често пресудну и арбитражну улогу коју ће у њима играти Велика Британија. У свим важнијим међународним проблемима она је директно, или индиректно, присутна и ниједан исход у њиховом разрешавању није без јаког печата британске политике. Економска, финансијска и поморска супериорност Велике Британије толика је, да јој омогућује одлучујућу улогу у међународној политици. Тако је било већ 20-их година, а настављало се у још већој мери 30-их и 40-их. И свуда је британско присуство надахнуто најјаснијим практичним, привредним, политичким и стратешким интересима и руковођено, углавном, неприкривеним начелом „светог егоизма“. Присуство и домети осталих сила су ограниченији, мање свестрани, а уз то прикривани и камуфлирани често бесмисленим и провидним образложењима идеолошке, верске или правне природе. Енглези, напротив, нарочито кад њиховим спољним пословима управља безобзирни Палмерстон, воде отворену политику снаге и борбе за трговачке, економске и стратешке позиције и утицаје. То ће их доводити у многе неспоразуме, па и сукобе са два најјача супарника – Француском и Русијом, из којих ће најчешће излазити као победници.

Питање интервенције – односи на европском континенту

Света алијанса је, као што смо видели, успела да првих година своје делатности организује контрареволуционарне политичке и војне интервенције у Немачкој, Италији и Шпанији. При том се позивала на „легитимно право“ европских монархија да чувају успостављени „законити“ поредак. Велика Британија је већ и у случају похода на Италију и Шпанију била резервисана и према начелу интервенције и према овим конкретним по-

духватима Свете алијансе. Те резерве она, међутим, није претворила у активан и енергичан отпор, па је Света алијанса могла да оствари ово своје начело. Међутим, кад је на дневни ред европске политике, у време припремања напада на револуцију у Шпанији, стављено и питање интервенције против ослободилачких покрета у шпанским колонијама у Америци, Енглеска се енергично успротивила. Ова подручја и њихова тржишта су, наиме улазила у стратегију британске трговачке експанзије, па јој ни присуство ослабеле Шпаније, а поготову неке друге европске силе, на „зеленом континенту“ није уопште одговарало. Зато је и одлучила да га онемогући.

Кад су руски цар Александар I, аустријски канцелар Метерних и француски министар иностраних послова Шатобријан, саопштили идеју да би, после гушења револуције у самој Шпанији, и у њене колоније требало упутити француске трупе, британски министар Канинг обратио се влади САД с позивом на сарадњу у онемогућавању европске интревенције у Латинској Америци. При том је поручивао американцима да сама Британија „нема никаквих захтјева у том дијелу свијета“, што, дабоме, није било сасвим тачно. На овај позив америчка влада реаговала је јасно и одлучно, мада не баш онако како су Британци очекивали. Председник САД Џемс Монро је 2. децембра 1823. године изашао пред оба дома Конгреса са изјавом да Сједињене Државе стоје на становишту „да се амерички континенти, у увјетима слободе и независности, које су стекли и које одржавају, одсад унапријед не могу сматрати предметом колонизације било које европске силе...“ Ова изјава названа је касније Монроовом доктрином и сажета је у лапидарно начело: „Америка Американцима“.

Пред тим отпором Света алијанса се повукла, а Велика Британија је 1825-те признала Мексико, Колумбију и Буенос Аирес (Аргентину), ступивши с њима у интензивне трговачке везе и добивши у Мексику и Колумбији значајне рударске концесије.

Још пре него што је председник Монро изашао пред Амерички конгрес, са својом знаменитом изјавом, француска влада је већ била начисто с тим да се у јужној Америци неће моћи вратити стање од пре покрета за независност. Зато је одлучила да се приклони британском становишту. У октобру 1823. године, две силе су постигле споразум о неинтервенцији. Та промена француског става однеће ускоро роматничарског песника Шатобријана с положаја министра иностраних послова. Кратко време иза овога, међутим, поставило се и питање независности португалске колоније Бразила. Она се такође побунила против метрополе и 1822. године, прогласила је независност, изабравши за свог владара (императора) бившег португалског краља Педра I. Велика Британија се нашла у процепу: желела је добре односе и са овом новоослобођеном латиноамеричком земљом, али никако није хтела да квари пријатељство са Португалијом. У

овом питању Французи су се вратили политици Свете алијансе и понудили су помоћ Португалији за борбу против Бразила. Али, британска дипломатија је успела да придобије Лисабон да августа 1825-те призна независност Бразила, постигавши тиме двоструку добит: и код Бразилаца и код Португалаца. Французи (Вилелова влада) су брже-боље тргли своју понуду и сами су признали Бразил. Британија је, међутим, с овом земљом већ имала повољан трговински уговор.

* * *

Јулска револуција у Француској, револуција у Белгији и проглашење њене независности 1830. Године, те револуција у Пољској 1830/31. године поставиле су поново на дневни ред велике европске политике питање интервенције великих сила у унутрашње послове других земаља. Видели смо већ како је у вези с револуцијом у Француској таква могућност релативно брзо и лако отклоњена. И у овој прилици држање Велике Британије било је одлучујуће. Проглашење белгијске независности донело је, међутим, поларизацију великих европских сила: насупрот апсолутистичким државама (Аустрији, Русији, Пруској) сврстале су се либералне уставне монархије (Велика Британија, Француска), па је из тог сврставања настала њихова прва „срдачна антанта". Пред њиховим енергичним наступом конзервативне монархије су морале да устукну, па је Конференција амбасадора великих сила 20. децембра 1830-те признала независност белгијске државе, под условом да се она усаглаcи с постојећим међународним уговорима и са еворпском равнотежом. Иста Конференција је 20. јануара 1831. године, одредила неутрални статус Белгије у Европи, који су гарантовале све силе, а недељу дана касније поделила је низоземски државни дуг између Холандије и Белгије тако да на ову другу, иако мању, падне више од половине његовог укупног износа.

Извесне компликације, овога пута на релацији Париз–Лондон, изазвало је у првој половини 1831. године, питање избора владара за белгијски престо. Ствар је мирно решена захваљујући попустљивости француског краља Луја Филипа, који је повукао кандидатуру свог сина, војводе од Немипа. За белгијског краља изабран је британски кандидат кнез Леополд Сакс-Кобуршки, под условом да се ожени кћерком француског краља. После избора за краља, Леополд је 26. јуна потписао уговор (18 тачака) о границама Белгије, којим су обухваћени и Луксембург и Лимбург. На ову одлуку сила о разграничењу, Холандија је напала Белгију. Белгијанци су били потучени. Спасла их је заједничка англо-француска интервенција, после које је 15. октобра потписан нови међународни уговор од 24 тачке, којим су већи део Луксембурга и половина Лимбурга предати Холанадији. Холандски краљ се обавезао да више неће нападати Белгију, али не и да ће признати њену независност. То ће учинити тек 1839. године.

Пољски устанак је, као што смо видели, изазвао много мање међународних узбуђења него што се у први мах страховало. Аустрија и Пруска су, из разлога властите сигурности на пољским територијама, показале солидарност са Русијом, док Велика Британија, заокупљена унутрашњим проблемима и белгијским питањем, није хтела да интервенише. Са своје стране, француска влада Казимира Перијеа, од које су се очекивали одлучнији потези, ограничила се на „моралну интервенцију" у корист Пољака и с олакшањем је дочекала крај устанка.

Сви покушаји реафирмације и оживљавања политике Свете алијансе изазвали су велико незадовољство Француске и Велике Британије. Реакција Париза била је енергична: на сваку интервенцију Аустрије у Пијемонту, Швајцарској или Белгији, Француска ће одговорити слањем својих трупа у ове земље. Енглези су били мање изричити, али су априла 1834-те прихватили приступање Француске њиховом уговору са Шпанијом и Португалијом, којим је створен тзв. Четворни споразум за одбрану либералних режима од напада споља. Французи су желели да овај споразум претворе у Англо-француски уговор о савезу (Пројекат војводе од Брољија), али је Палмерстон то отклонио. Тако су ови догађаји показали две ствари: да обнављање Свете алијансе збиља више није могуће, али да ни англо-француска блискост није ни чврста ни трајна.

* * *

„Срдачна антанта" Велике Британије и Француске, постигнута у време белгијске борбе за независност 1830/31. и заплета на истоку 1832/33. године била је доиста кратког века. Кварила су је многа англо-француска супарништва, како на старом континенту, тако и у Медитерану и прекоморским колонијалним подручјима. Већ сасвим непосредно после прве египатске кризе Палмерстон је почео испољавати незадовољство присуством француских утицаја на Пиринејском полуострву и намеру да Французе истисне из Шпаније и Португалије. Иако су у грађанском рату у Португалији Британија и Француска биле на истој страни – подржавале су дон-Педрове конституционалисте – Палмерстона је нервирало и само постојање француских утицаја у овој земљи, будући да је „португалски чамац" желео да што чвршће привеже за „енглеску лађу". Слично је ствар стајала и у Шпанији. Зато је он иза леђа Француза припремао споразум о пружању британске поморске помоћи уставним владама Шпаније и Португалије, допустивши Француској да му приступи тек по свршеном послу априла 1834. године.

Оваква британска политика осамљивања Француске дала је неповољне резултате: чим се уверио да одлуке из Минхенгреца немају непосредни практични значај, Луј Филип се стао приближавати Метерниху, дижући

руке од уставне владе у Шпанији. То је одмах ојачало позиције дон-Карлосових легитимиста, који су почели постизати успехе. Сад је наједном сам Палмерстон потражио француску интервенцију у Шпанији, али је Луј Филип то одбио, чувајући добре односе са Аустријом, Пруском и Русијом. То ће довести и до француско-аустријског споразума (1838) о истовременој евакуацији из Болоње, односно Анконе у Папској држави, које су трупе ових двеју сила држале под окупацијом још од 1832. године.

Врхунац англо-француских неповерења наступиће у време друге египатске кризе 1839/40. године, кад ће се ове две земље наћи на потпуно различитим странама. Хушкајући непрестано султана против Мехмеда Алије, Енглези су желели да постигну елиминацију руских и француских утицаја у источном питању. Да не би били потпуно истиснути, Руси ће и сами прихватити игру, па ће у јулу 1840-те, чак ући у Четворни споразум с Великом Британијом, Аустријом и Пруском о одбрани отоманског интегритета. Најважнији непосредни циљ споразума био је да се Французи избаце из Египта и да се Мехмед Алија натера на покорност. Пошто је то постигнуто уз ризик и самог рата од којег су се усамљени Французи више уплашили, Британци су наредне године према њима мало попустили и примили их у сарадњу око склапања Лондонског споразума („Дарданелски уговор“) о мореузима, који је био исто тако озбиљан пораз Руса, као што је Четворни споразум био пораз Француза.

Дарданелски уговор и пад виговаца с власти, који је однео и Палмерстона из Министарства иностраних послова (август 1841), унеколико су заварали Луја Филипа и Французе. Њима се учинило да би сад био згодан тренутак за обнављање „срдачног споразума“, од пре једне деценије. Илузија је, међутим, била кратка. Уз перманентна колонијална супарништва, две нове европске аферице су поново расхладиле англо-француске односе. Најпре су, крајем 1842. године, Британци енергично устали против припремане француско-белгијске царинске уније и она је морала пасти у воду. Кратко време иза тога дошло је до неспоразума око питања удаје младе шпанске краљице Изабеле. Они ће потрајати целе три године. Енглези су, наиме, хтели да Изабелу удају за неког принца из династије Кобурга, сродника краљице Викторије; Французи су јој, напротив, као младожењу намењивали Луј-Филиповог сина. После много натезања и овде су победу однели Енглези, с тим што је француски принц добио за жену млађу Изабелину сестру. У ова два случаја Енглези су успешно отклањали француске утицаје из Белгије, односно Шпаније, чувајући своје властите.

Као и десет година раније и сад се британска нетрпељивост према Француској завршила новим француско-аустријским зближењем, што је имало и врло неповољне резултате. Први је био тај што су Французи

зависности – Краковске Републике (1846), а други да су наредне године с овом силом ушли у припреме за интервенцију против уставних промена у Швајцарској. Енглезима ће у новембру 1847. године успети да закоче ову интервенцију, а то ће се показати довољним за спас Швајцарске: истог тог месеца Зондербунд ће бити поражен, а у фебруару 1848. године отпочеће и велика европска револуција, која ће, уз осталу реакционарну старудију, однети и планове о интервенцији против напредних снага Швајцарске.

Источно питање и револуционарни процеси на Балкану 1830–1848.

Сви процеси отворени у развоју источног питања крајем XVIII и у првим деценијама XIX века, како унутрашњи, тако и спољни, настављају се и после 1830-те. Ново раздобље, које управо овом годином започиње, обележено је трима значајним појавама. У њему се, најпре, настављају интензивни, углавном безуспешни, напори турског државног вођства да парцијалним реформама одозго стабилизује Османско царство и спасе га од пропадања. Уколико ти напори буду већи и радикалнији, утолико ће и отпори, које су им пружале конзервативне друштвене и верско-политичке снаге, постајати шири и организованији, и утолико ће и мере централних власти ради њиховог сламања морати бити енергичније и убојитије. С друге стране, читаво балканско подручје, или боље рећи цела европска Турска, било је захваћено врло живим револуционарним врењем – националним и социјалним. Оно се испољавало у све многобројнијим антифеудалним аграрним покретима и у све јачим националноослободилачким тежњама. Све многобројнији и све снажнији покрети балканског сељаштва у подручјима под непосредном отоманском влашћу били су резултат све дубље кризе у коју је, под ударцима робноновчаних односа и нових облика капиталистичког привређивања, западао османски феудално-апсолутистички систем. У балканским земљама, ослобођеним и полуослобођеним од турске власти (Грчкој, Србији, румунским кнежевинама), био је за све ово време у току процес извлачења из тешке заосталости (у коју су ове земље доведене вековном турском влашћу) и изградње модерних буржоаских друштава. Један од важних резултата тог процеса било је даље јачање националне свести ових народа и њихов све упорнији, и организованији рад ради властите националне еманципације и уједињавања. А то је било могуће само под условом да се уништи Турска царевина. У балканским земљама под османском влашћу продор капитализма био је вишеструко кочен тешком привредном заосталошћу, петрифицираним турским друштвено-економским системом, административним хаосом, општом правном, личном и имовинском несигурношћу итд. И поред тога,

све више упућена на Европу, Турска – и кад је хтела – више није могла да заустави ни европску робу и трговце, ни властите поданике да се све више баве уносним грађанским занимањима, ни све већу улогу трговине и новца у животу Царства. А са новим облицима привређивања, с новим социјалним структурама, у Турској су хватале маха и нове идеје, нова политичка схватања и нова свест људи. По опстанак Царства најопасније су биле идеје национализма и националне слободе, које су брзо усвајале и најшире масе нетурског становништва. Поред Срба и Грка, код којих су се ове идеје снажно манифестовале већ на почетку XIX века, сад су оне овладале и међу Румунима и Бугарима. То најбоље потврђује чињеница да је сада сваки знатнији сељачки бунт против угњетавања и експлоатације вођен и са јасним национално-политичим захтевима.

И међународна компонента источног питања непрестано је и снажно присутна. Изражава се све жилавијом борбом великих европских сила око остваривања сопственог утицаја и присуства на Балкану и на Леванту, и опет по линији њихових ранијих подела за разарање или очување Турске.

* * *

Одмах после завршетка рата против Русије и закључења Једренског мира, султан Махмуд II решио је да настави свој реформни рад. Прворазредни циљ му је био, с једне стране, завршетак војне реорганизације увођењем регуларне армије (низама) и опште војне обавезе, а с друге, стављање администрације и, нарочито, локалних власти по провинцијама под чвршћу контролу централне управе. Мере те врсте су, међутим, и даље наилазиле на најжешћи отпор. Како је главни носилац тог отпора у самом државном средишту, у Цариграду, јаничарски ред, 1826-те био сасечен, сад су се у периферним областима Царства јавили нови центри отпора: у Албанији, Босни, Египту.

У Албанији су највећи противници реформи, низама и државне централизације била северноалбанска племена, којима се за своје амбиције и планове послужио и скадарски валија Мустафа-паша Бушатлија, познат у своје време под популарним именом Шкодра-паша. У свом отвореном отпору султану он је добио пуну подршку босанског беговата, вођеног од Хусеин-капетана Градашчевића („Змаја од Босне“), који је тражо аутономију Босне какву је имао Египат. Мустафа-паши и Босанцима придружили су се и неки локални господари с Косова, из Македоније и Бугарске.

На побуњене области султан је почетком 1831. године упутио верне трупе под командом великог везира Мехмеда Решид-паше, присталице реформи. Ове трупе у мају су разбиле Мустафа-пашу код Прилепа, и он се после тога склонио у Скадар и почео се припремати за дуги отпор. Хусеин-капетан, међутим, изађе у сусрет великом везиру, дочека га, јула

месеца код Липљана на Косову, и порази. Царске трупе морале су да се повуку у Скопље. Велики везир прибеже тад лукавству; он уђе у преговоре с Босанцима и прими три њихова најважнија услова: да се царске реформе не спроводе у Босни, да се Хусеин-капетану да положај босанског валије и да се и убудуће валије у Босни постављају само из реда домаћег племства. После тога он се окрете Албанији, али и овде наизглед помирљиво: понуди Мустафа-паши скадарском амнестију и све почасти, под једним јединим условом – да напусти Албанију и настани се у Цариграду. Усамљен и заплашен, Шкодра-паша прихвати ове услове и оде у Цариград, где је стављен у неку врсту луксузне интернације. Сада тек султан показа право расположење и према Босанцима. Следеће године (1832) пошаље он нову војску под командом Кара-Махмуда – Хамди-паше у Босну. Њој у помоћ прискочи и добар део херцеговачког беговата, под вођством Али-аге Ризванбеговића. Хусеин-капетан и његове присталице доживеше слом на Палама близу Сарајева – маја 1832. године. Нешто бегова изгибе, а Хусеин-капетан избеже у Аустрију. Тамо се није дуго задржао: прихватио је султанову амнестију и отишао за Цариград, али није прошао као Шкодра-паша. Био је послат на исток у прогонство, где је ускоро и умро.

Покрет албанског и босанског беговата носио је у себи друштвено конзервативну суштину. Бранећи локалну самосталност својих земаља, ови покрети су уистину устали у одбрану феудалних привилегија беговата и даљег поробљавања хришћанског сељаштва ширењем читлучког система, повећавањем дажбина и пореза, на већ тешко оптерећено сељаштво, те кочењем развоја грађанске класе хришћанских народа. То је, разуме се, код хришћанске раје само повећавало отпор према угњетачима, јачало њену националну свест и борбеност. А све је то водило даљем слабљењу Турске.

Још невоље на западу Царства нису биле савладане, а султан Махмуд нашао се пред новим претњама са истока. Овог пута оне су долазиле из Египта, од његовог намесника Мехмеда Алије. У Египту је овај Албанац успео да, после великих потреса изазваних Бонапартиним освајањем, среди прилике, реорганизује управу и војску по европским узорима и унапреди привреду земље, у чему му је потражња египатског памука у Европи за време поморске и континенталне блокаде до 1815-те, јако ишла наруку. Као султанов човек, Мехмед Алија је од 1811. до1818. ратовао у Арабији против непослушних Вахабита, успевши да их покори и умири, оставши и тамо да влада. Године 1825-те послао је, као што смо видели, на позив султана, сина Ибрахима да гуши устанак у Грчкој. За ту услугу султан је Мехмеду Алији обећао Кандију (Крит), а Ибрахиму Мореју (Пелопонез). Али, ствари у Грчкој су завршене другачије и ова обећања се нису могла испунити. Мехмед Алија, зато, уместо Кандије и Мореје затражи да му

се да Сирија (Пашалук Дамаск). Султан одби тај захтев а Мехмед Алија 1832. године крете с војском да сам задовољи своје амбиције. У том походу је наишао на подршку многих Турака и Арапа, који су били кивни на „султана Ђаура“ због његових реформи. Освојивши Сирију, Мехмед Алија се није зауставио, већ је запосео и Киликију, упутивши се и у Малу Азију, у коју провали без тешкоћа.

Султан се нашао у великој опасности. У ствар се умешала Русија, нудећи султану помоћ. Овај мораде да прихвати, знајући да ће то значити подвргавање Турске руском утицају. Руске сувоземне и поморске снаге биле су упућене против египатског намесника, те је тако Цариград био заштићен. То, међутим, ни најмање није одговарало осталим великим силама. Оне се изјаснише против султановог потчињавања Русији а Французи се прихватише посредовања између султана и Мехмеда Алије. Посредовање је било успешно и довело је 1833. године до споразума у Кјутаји, по којем је Мехмед Алија ипак добио Сирију и вилајет Адану на прилазима Малој Азији. Али ни Русија није допустила да из ове турске невоље изађе празних руку. Она је 1833. године, наметнула Порти тајни уговор у Ункјар-Искелесију крај Цариграда којим се обавезала да ће султану и убудуће прискакати у помоћ ако му запрети слична опасност. За противуслугу султан ће, у случају да се Русија нађе у рату, затворити Босфор и Дарданеле за ратне бродове свих сила непријатељских према Русији. Уговор је закључен на осам година и означио је кулминациону тачку руског утицаја на Турску.

За „тајни“ споразум у Ункјар-Искелесију одмах су дознале све остале силе и веома се због њега узнемириле. Да би их смирио и дао им гаранцију како не рачуна на територијалне добитке од Турске, руски цар Никола I је августа исте године прихватио у Минхенгрецу у Чешкој и споразум са Аустријом (Метернихом), у којем су се две силе обавезале на поштовање интегритета и независности Турске и на обавезне консултације и споразумно деловање с осталим силама у случају њеног распада. Овим споразумом биле су умирене и остале силе.

Иако је прихватио измирење са Мехмедом Алијом, султан Махмуд II је само чекао прилику да га казни за непослушност, или бар да му смањи моћ. После успеха са смиривањем Триполиса 1835-те (сукоби око вазалног престола) султан се још више окуражио. Почетком 1839-те прилика му се учинила погодна да египатском намеснику и његовом сину Ибрахиму одузме Сирију. На то су га интензивно подстицали Енглези, руковођени намером да га ставе под свој што потпунији утицај и да елиминишу утицај Русије у Цариграду. Војску коју је султан послао да изврши ову наредбу Ибрахим, међутим, тешко порази јула 1839-те, код Нисиба на Еуфрату, а турска флота пређе на страну Мехмеда Алије. Баш у то време умре султан Махмуд II, а наследи га шеснаестогодишњи Абдул

Мецид (1839–1861). Сад се Турска поново нашла у тешкој ситуацији и поново су силе прискочиле да је спашавају. Овог пута оне су, међутим, биле оштро подељене. Француска је била на страни Мехмеда Алије а Русија, Велика Британија, Аустрија и Пруска на страни младог султана. Ове силе закључише 15. јула 1840-те у Лондону уговор са Турском којим су се обавезале да ће јој пружити заштиту и да ће чувати њен интегритет. Оне, затим, поставише ултимативне захтеве Мехмеду Алији: да се задовољи наследним правом само над Египтом и доживотном управом над јужном Сиријом, да врати султану све остале поседнуте територије, као и флоту, да уредно исплаћује Порти годишњи трибут. Француска влада Адолфа Тјера, подстицала је Мехмеда Алију да одбаци ове захтеве. Због тога умало није дошло до англо-француског рата, али ствар спасе сам Мехмед Алија: он прихвати ултиматум, а краљ Луј Филип отпусти ратоборног Тјера с власти и доведе мирољубивијег Гизоа. Након тога, у Лондону је 13. јула 1841. године потписан тзв. Дарданелски уговор, којим је од свих сила потврђено „старо правило Отоманског царства“ да, кад Турска није у рату, Босфор и Дарданели буду затворени за све ратне бродове. Тиме је ликвидиран и Ункјар-искелески уговор а Русија у односима с Турском више није имала предност испред осталих сила.

Још док је друга египатска криза била на врхунцу решио је млади Абдул-Мецид, под утицајем реформне странке (Решид-паше, Хозрев-паше, и Халил-паше) да настави дело свог претходника, ради спашавања Царства путем неопходних реформи. Тиме се рачунало и на придобијање симпатија либералних кругова у западној Европи. Тако је 3. новембра 1839-те, дошло до свечаног проглашења царског Хатишерифа од Гилхане (Гилхана – један угао у Цариграду), којим се свим поданицима Османског царства гарантује лична, правна и имовинска безбедност, те поштовање законитости од стране државне власти, а нарочито у питањима разрезивања и убирања пореза и у регрутовању војника. Незаконитим је проглашено куповање чиновничких положаја, хапшење и прогоњење људи без одлуке суда (Habeas Corpus Acte), самовољне конфискације имовине и друга, слична, до тада уобичајена насиља. Изгледало је да се овим у Турској уводи модерно грађанско право као прелаз ка уставном стању у земљи. Ради разраде и озакоњења ових начела, у Турској је образован Правни савет, који је припремио већи број закона названих „Срећним уредбама“ (Тензимат хејрије – отуда Тензиматске реформе). Најважније од тих уредаба биле су оне о забрани давања пореза у закуп и о увођењу саветодавних тела уз управну власт (меџлиса) од врха до дна државе, састављених од муслимана и хришћана.

Ма колико добро замишљене, и искрено прокламоване, ове реформе неће дати готово никакав резултат. Оне ће изазвати огорчен отпор повлашћеног муслиманског слоја друштва, нарочито у национално и верски

мешовитим крајевима. Порта ће и те отпоре морати да ломи силом – огњем и мачем – али при том неће наћи снаге да радикалније засече у саме основе друштвено-економског система, па ће Царство и даље ићи из кризе у кризу.

* * *

У изложеним, општим друштвено-економским и политичким условима живота Турског царства и међународним заплетима око источног питања настављао се на Балканском полуострву и сложени национални и социјално-револуционарни процес. Он се 30-их и 40-их година XIX века испољавао буквално у свим крајевима европске Турске. Тековине достигнуте претходних деценија у борби српског и грчког народа давале су му свуда снажан подстицај, а уздизање младих националних буржоазија обезбеђивало му је нове, авангардне снаге и вођства.

Грчки ослободилачки покрет имао је 30-их и почетком 40-их година двојако усмерење. У Краљевини Грчкој носио је карактер борбе за демократију, уставност и парламентаризам, а против ксенократије (владавине странаца) и апсолутизма. Ван граница Краљевине све је било подређено ослобођењу грчких територија од Турака и њиховом уједињавању с матицом земљом. Незадовољство Грка владавином Отона Баварског, испољило се врло снажно у два наврата 1833. и 1843. године. У тадашњим догађајима међу незадовољним елементима предњачили су ветерани ослободилачког рата од 1821. до 1829. године, међу којима су биле хиљаде оних које је режим потиснуо из јавног живота, а многе оставио и у материјалној беди и незбринутости. Покрет из 1843. године завршио се војним ударом и обарањем апсолутизма. У Грчкој је 1844-те донет Устав и уведен је парламентарни систем.

И поред унутрашњих трзавица, Грчка је читаво ово време била исходиште честих упада добровољачких и хајдучких чета на отоманске територије – Крит, Епир, Тесалију, Македонију. У тим областима одметничка активност и хајдучија и иначе нису престајали, а кад су још и с друге сране границе стизала појачања, врења у њима су брзо нарастала. Тако је једна снажна чета, убачена 1833. године из Грчке, напала град Арту и изазвала велико узбуђење у Епиру. Цео хеленски свет је поново узаврео у време турске кризе 1839–1841. године. У Тесалији су тада оперисали одреди команданта Ве-ленцаса, око Солуна је дејствовао капетан Каратасос, а поп Хиларион припремао је устанак на Атосу. У Атини, у Напуљу и на многим острвима прикупљали су се добровољци ради покретања општегрчког устанка против Турске. Сва та делатност кулминирала је великим народним устанком на Криту 1841. (првим у будућем низу), којем се одмах прикључила маса добровољаца. После почетних успеха, уста-

који због поседа Јонских острва нису више трпели никакав грчки национални покрет, Турци су енергично реаговали и сломили су устанак на Криту.

Највећи напори политике кнеза Милоша, после добијања Хатишерифа из 1830-те, били су усмерени на то да се Србији врати шест нахија (крушевачка, алексиначка, књажевачка, црноречка, крајинска и подринска) које је Турска 1813-те, одвојила од Београдског пашалука и које није хтела да врати Србији упркос обавезама преузетим у Акерманској конвенцији и Једренском мировном уговору. Да би Турској руке биле што дуже везане на другим странама, кнез Милош је подржавао покрет Шкодра-паше у Албанији, док је истовремено, преко тајних агената, подстицао сељачки бунт у наведеним нахијама. Захваљујући томе, у пролеће 1833. године, заиста је и дошло до буна у сврљишком, црноречком и бањском крају у источној Србији. Милош је онда са 6500 наоружаних људи кренуо редом по овим нахијама „да смирује ситуацију“, па је тамо и остао. Порта је морала да прихвати свршени чин. После тога у српско-турским односима доминирали су други проблеми од мањег директног утицаја на токове источног питања.

И Црна Гора, која у ово време постепено превазилази племенску организацију и подељеност и изграђује се као држава, под вођством својих владика Петра I (1781–1830) и Петра II (1830–1851), игра све значајнију улогу у српском националноослободилачком покрету. Њен је највећи значај у томе што снажно утиче на околне српске и албанске крајеве: Херцеговину, Санџак и северноалбанска хришћанска племена (Мирдите, Клименте, Хоте и Груде). Погранични сукоби Црне Горе са турским областима су стални а њена територија је стециште бегунаца и одметника од османске власти. Подржавајући Мустафа-пашу скадарског против Порте, Црногорци су 1831. године нападали Спуж, Жабљак и Подгорицу. Покушај Порте да их због тога казни пропао је. Помогнути од Климената, Хота и Груда, Црногорци су поразили турску експедицију у Мартинићима, априла 1832. године. Сукоби су се наставили све интензивније. Турци су 1836-те палили Грахово, а 1838. године Колашин. Предах је настао тек 1842. године, кад је између Турске и Црне Горе постигнут споразум о прецизнијем одређивању црногорске границе према Херцеговини.

У јужној, југоисточној Србији и северној Бугарској, у току 30-их и 40-их година, врење међу сељаштвом било је изванредно живо. Није прошла готово ниједна година без неког већег сељачког бунта. Утицај Србије био је у тим крајевима веома јак. Највеће буне избијале су у нишком крају 1833, 1835. и 1841. године, у пиротском 1836-те и на бугарској територији око Белоградчика 1836-те и Берковице 1836. и 1837. године. Њихов заједнички најважнији узрок било је отимање земље од српских и бугарских сељака ради насељавања на њој турских спахија, изгнаних

из ослобођене Србије. Највећи међу овим устанцима био је онај у нишком крају, који је избио априла 1841. године. Вођи овог устанка Ђорђе Станковић и Милоје Јовановић долазили су у Србију да траже помоћ, али је српска влада остала резервисана. Турци су сурово угушили устанак, спаливши 240 села; око 10 000 људи избегло је у Србију.

И у Босни и Херцеговини је најинтензивнији био аграрни покрет српског сељаштва. Овде су импулси и подстицаји, који су долазили из Србије и Црне Горе такође врло стимулативно деловали. Ти подстицаји доприносили су да ови покрети добију све изразитија национално-политичка и ослободилачка обележја и да српско сељаштво ових крајева постане једна од најексплозивнијих и најреволуционарнијих снага на Балкану. Поред сталне хајдучије и малих побуна, један од најснажнијих сељачких покрета ових година у Босни била је тзв. „поп-Јовичина буна" из 1834-те избила око Дервенте, за којом је ускоро следила „Мацинева буна" у Крајини. Обе су биле крваво угушене, а услед турских репресалија маса света избегла је у Аустрију и Србију.

Бугарски националноослободилачки покрет добио је велики полет у време руско-турског рата 1828–1829. године. Повлачење Руса, после Једренског мира, било је за њега велики удар, од којег се почео опорављати тек средином 30-их година и то захваљујући превенствено живој акцији бугарске емиграције у Влашкој. Одатле су 1835/36. године потекла и два покушаја да се организују устанци у Силистрији под Георги Мамарчевим и у Трнову под Влчом Атанасовим. Са више спонтаности и под директнијим утицајем српских примера биле су поменуте буне бугарских сељака око Белоградчика и Берковице.

Већ ови покрети, у разним балканским крајевима и у различитим националним срединама, указивали су на једну значајну историјску појаву, која ће се у наредним деценијама свестраније развити. Реч је о чињеници да су аграрни бунтови постепено прерастали у националноослободилачке покрете. То је био резултат даљег изграђивања не само националне свести већ и модерне националне културе балканских народа, као и све живље комуникације међу њима.

* * *

Период 30-их и 40-их година обележен је видљивим економским и социјалним напретком балканских земаља. Започет већ после 1815-те тај напредак је у Србији знатно убрзан после 1830-те, захваљујући дефинитивној ликвидацији турског феудализма, ширењу слободног сељачког поседа освајањем обрадивих површина, развоју заната и трговине, бржем повезивању са тржиштима централне Европе (Хабсбуршке монархије), напредовању робно-новчаних односа итд. Сличан прогрес бележе и ру-

мунске кнежевине, а Грчка, захваљујући поморској трговини, такође се извлачи из сиромаштва и заосталости. Упркос свим препрекама и тешкоћама, приметан полет осећа се и у балканским земљама под Турском. Нарочито значајан за развој националних покрета је успон хришћанске чаршије (српске, бугарске, грчке, цинцарске, македонске) по појединим турским областима. То се у највећој мери односи на тзв. „периферне Грке" насељене по разним крајевима Турске – у Епиру, Тесалији, јужној Македонији и Тракији, затим у Цариграду и Малој Азији, на јонским и егејским острвима, на Криту и Кипру, те по удаљеним грчким колонијама. Зато се и говорило да највећи економски центар Грка није Атина већ Цариград. Значај ових привредних и друштвених центара „периферних Грка" за грчки национални покрет био је огроман.

Појавом и развојем националних буржоазија стварају се услови и за бржи продор модерних европских идеја, либерализма и демократског национализма међу балканске народе. То им омогућава изграђивање развијених националних идеологија и формулисање далекосежних и прецизних национално-политичких и државних програма. У то време сличне појаве могу се уочити и код других европских народа, као и код појединих јужнословенских нација у оквиру Хабсбуршке монархије. Тако су Хрвати као израз свог националног препорода, управо 30-их година образовали своју прву особену националну идеологију широких југословенских оквира, познату под називом илиризам која ће у облику једног културно-политичког покрета (илирски покрет) трајати до револуције 1848–1849. године.

Српски национални програм, познат у науци под именом Зах-Гарашаниново *Начертаније*, формулисан је 1844. године.Тај *Пројекат* настао је на основу „Плана словенске политике Србије", који је по идејама агилне пољске емиграције у Француској и њеног шефа грофа Адама Чарторијског, израдио њен поузданик, Чех Франтишек (Фрања) Зах. Захов План био је постављен на широке југословенске основе, предвиђајући да се око Србије окупе Босна и Херцеговина, Стара Србија, Македонија, северна Албанија, Црна Гора и хрватске земље, с циљем да образују велику и снажну државу способну да се одупре и руском и аустријском ширењу на Балкан. Гарашанин, српски министар унутрашњих дела, прихватио је 1844-те ове идеје, нешто их модификовао и начинио своје *Начертаније*. Ублажавајући русофобију пољског плана, Гарашанин је нешто сузио и његове циљеве, предвиђајући да се они остваре у две етапе: најпре, уједињавање српских земаља, подразумевајући под тим, пре свега, Србију, Стару Србију са Македонијом, Црну Гору и Босну и Херцеговину с обавезним изласком на Јадранско море (обнова некадашњег Душановог царства); затим, прикључење овој великој српској држави и других јужнословенских земаља, пре свега, Бугарске и Хрватске. Будући да, због отпора двеју империја на чијим рушевинама је имала да се ствара ова југосло-

венска држава (Турске и Аустрије), југословенски народи не би били у стању да сами изведу овај грандиозни подухват, Гарашанин је предвиђао њихов ослонац на велике европске силе. То, међутим, не би била Русија, пошто њени интереси на Балкану прете независити његових народа, већ Француска и Велика Британија које таквих директних стратешко-политичких интереса у овом делу Европе немају. Да би остварили план свог ослобођења и уједињења, јужнословенски народи се не могу у потпуности ослонити на велике силе, већ и сами морају најенергичније радити и то под вођством Кнежевине Србије. Идеје садржане у овом тајном програму Илије Гарашанина биће, далекосежне и одиграће капиталну улогу у историји српског народа.

И грчки национални програм, познат под именом „Велика идеја", формулисан је 1844. године. И он је садржао две основне еманципаторске идеје: ослобођење и уједињење свих Грка, подразумевајући под тим све „грчке територије" балканског полуострва (што значи и Македонију, Албанију и Бугарску до планине Балкан), затим егејска и јонска острва, Крит и Кипар, те Цариград и западне делове Мале Азије. То би било обновљено „Грчко царство" које би Грцима, као најстаријем европском народу, с највећом и најмоћнијом културном и духовном традицијом и баштином, обезбедило доминацију на југоистоку Европе и у источном медитерану.

Бугарски национално-политички програм настаће нешто доцније – 50-их и 60-их година XIX века. И он ће бити истовремено ослободилачки и експанзиван: тежиће ослобођењу и уједињењу свих „бугарских земаља" од Црног до Белог (Егејског) мора, укључујући у њих Македонију, делове северне Грчке, велике делове Србије, са Косовом и западном Албанијом. Као што су Срби тежили обнови Душановог, а Грци Византијског, тако су и Бугари желели обнову Симеоновог царства.

Као што се види, политички и државни програми балканских народа, изграђени у доба њиховог националног романтизма, садржали су у себи разноврсна али и противречна, свима заједничка својства. Сви су они демократски, еманципаторски и револуционарни, а истовремено и експанзивни, агресивни и освајачки. Сви се темеље на модерном, револуционарном и демократском начелу народности, али су исто тако надахнути идејама и циљевима историцизма, националне мегаломаније и искључивости. Ове противречности у идеологијама и политичким програмима националних покрета нису карактеристичне само за балканске народе. Општа су појава и у покретима других европских, па и ваневропских народа а резултат су противречне суштине буржоаске револуције, у чији оквир улазе и националноослободилачки покрети у XIX и на почетку XX века.

Изграђивање националних програма диктирало је и покретање широке акције за њихово пропагирање, као и стварање организације за њихово спровођење. Ту пропаганду и национално-политичку активност

узеће од 40-их година XIX века на себе тајне националне организације које су се стале стварати широм Балкана, некад самостално, а чешће у дослуху са владама балканских земаља, или чак од њих образоване. Нека од тајних друштава настала су још 30-их година, али је већина производ активности грчке, српске и влашке владе, или национално-револуционарних група, које су деловале са њихове територије. У национално-револуционарним друштвима и организацијама у највећем броју ће се окупити припадници младих националних интелигенција, трговачке и занатлијске буржоазије и појединци из других друштвених група и слојева.

Највећи број тајних национално-револуционарних организација најпре је створен у румунским земљама – у Влашкој нарочито. Румунски народ је 30-их и 40-их година и сам доживљавао свој национални препород. Један од израза тог препорода било је и стварање Филхармонијског друштва у Влашкој 1833. године. Циљ му је био обарање турске доминације и образовање Балканске федерације. У Молдавији је била склопљена завера либералних бојара и грађана против кнеза Михаила Стурдзе, наметнутог од Порте и Русије, али без резултата. Влашка је, међутим, била и поприште деловања тајних револуционарних друштава других балканских народа. Резултат њихове активности била су три узастопна устаничка покрета у Браили на Дунаву (1841–1843), као и један у области Кула (1847). Овим покретима бугарски, грчки и српски револуционари, желели су да изазову шире устанке, који би захватили целу Бугарску, па и шире, цео Балкан. Једна од најактивнијих личности ових покрета био је бугарски револуционар Георги Раковски.

Током 40-их година у Влашкој и Молдавији образоване су нове тајне организације. Под вођством Јона Гике, Кристијана Тела и Николаја Балческуа у Влашкој је 1843. године, формирано друштво Frăția (Братство), а у Молдавији *Патриотско удружење*, међу чијим је члановима био и будући први кнез уједињене Румуније, Александру Јон Куза. У румунским земљама цветају патриотска књижевност и публицистика, пишу се историјска дела (Михаил Когалничану, Петру Мајор, Балческу). Речи Дакија и Романија изговарају се са заносом.

И Грци су своје тајне националне организације почели стварати већ 30-их година. Једну од првих и највећих образовао је стари вођ грчког устанка Колокотронис под именом *Феникс*. Ова организација је врло подсећала на некадашњу *Фелики Хетерију*. Слична је била и национално-религиозна организација *Хетерија Филортодокса*, којој је на челу био Georges Kapo d'Istria, брат бившег председника Грчке. Ова организација тражила је ослон на Русију. За време критског устанка 1841. године, образована је у Атини и трећа тајна организација – *Централни комитет Крићана*, а 40-их година настаће још два слична друштва: *Велико братство*, на челу с истакнутим политичарем Колетисом, и *Друштво „капетана"*,

организација бораца из Епира, Тесалије и Македоније који су емигрирали у Грчку. У Грчкој су, најзад, деловала и два друштва која су формирали Бугари и Македонци: прво је *Бугарско друштво*, под вођством Симеона Симеонова, а друго је *Македонско друштво*, или, како су га још називали, *Трако-бугарско-српско друштво*.

Сва ова тајна грчка друштва водила су живу политичку пропаганду, али су се бавила и организовањем субверзивне активности против Турске убацујући оружане групе и припремајући устанке на њеној територији. То је често доводило до озбиљних грчко-турских државних спорова и затегнутости у међусобним односима какви су били и они 1845. и 1847. године, који умало нису довели до рата.

И Србија је 40-их година XIX века приступила тајној реализацији свог националног програма. Она је прихватала и организовала националне борце и делатнике, револуционаре и бунтовнике из свих јужнословенских крајева, повезивала се с хрватским, бугарским и другим националним покретима, изграђивала је мрежу тајних организација чији је задатак био да врше националну пропаганду и припремају народ за општебалкански ослободилачки покрет. Темеље те мреже поставио је Илија Гарашанин, са својим сарадницима Јованом Мариновићем, Матијом Баном и Атанасијем Николићем.

Оно што је заједничко у раду свих поменутих тајних револуционарних орагаизација током 40-их година и касније, то је да су оне тежиле покретању општебалканског устанка против Турске, којим би сваки народ дошао до своје слободе. Све су стремиле што тешњој међусобној сарадњи и све су најважнији ослонац својој акцији тражиле у сељаштву, као најмасовнијој и најборбенијој снази балканских друштава.

Колонијална експанзија

Неке од европских држава, пре свега, старе поморске силе Британија, Француска и Холандија, а затим Русија, испољиле су и у првој половини XIX века жив интерес за колонијалну експанзију на ваневропске територије. Њихов интерес ишао је у разним правцима, првенствено према Азији, затим Латинској Америци, па Пацифику, Океанији и Африци. Колонијална експанзија има готово правилан редослед. У одређена подручја света иду најпре истраживачи, следе их мисионари, а за њима стижу трговци, често подржани и заштићени војницима.

За разлику од осталих земаља, Русија своју колонијалну експанзију спроводи на специфичан начин континенталне силе – првенствено као ширење своје државе према истоку. Њене трупе запоседају једну по једну азијску област, анектирају је Руској Царевини и одмах уклапају у њен управно-политички систем. У излагању историје Русије овог доба поме-

нули смо области које су од 20-их до 40-их година биле запоседнуте на овај начин: североисточни Сибир, Сахалин, Камчатка, Курилска и Алеутска острва, на Далеком истоку, а Азербејџан, Казахстан и Закавказје у југозападним и централним деловима Азије.

У својој колонијалној политици енглеска буржоазија се у првој половини XIX века руководила једноставним начелима. То су била начела „надахнутог путујућег трговца" – човека који нуди робу на продају и који при том жели две ствари: да су му сва врата отворена и да га у послу нико не омета. Зато се заиста може рећи да је британска колонијална империја, која је из примене ових начела произашла, била „нузпродукт" њене индустрије: „Полет индустријске револуције пружио је покретачку снагу империјалној политици."

Ова политика Велике Британије имала је два битна циља: освајање нових тржишта и извора сировина, и запоседање и контролисање најзначајнијих стратешких пунктова на великим поморским комуникацијама. У оквиру овог другог циља, Енглези су у раздобљу од 1815. до1848. године постигли више крупних успеха, долазећи у посед неких поморских база од изузетног стратешког значаја. Године 1819. купили су луку Сингапур; 1838. Турци су им дозволили да запоседну Аден, 1840. анектирали су Нови Зеланд а 1842. су Кини одузели Хонг-Конг. У Средоземљу су од раније држали Гибралтар, Малту и Јонска острва. Иначе, британска колонијална политика се у првој половини XIX века најснажније остваривала у Индији, Бурми, Авганистану, Кини и Канади, а у нешто мањој мери у Аустралији, тропској и јужној Африци.

У политици према Индији година 1813-та. представља у неку руку прекретницу. Тада је укинут монопол Источноиндијске компаније на пространом азијском потконтиненту. Отпочела је беспоштедна утакмица многобројних британских трговачких фирми и друштава за овладавање неисцрпним изворима сировина и тржиштима Индије. Иза свих њих стајала је британска империјална сила, па је привредно потчињавање праћено и све јачим политичко-административним и војним покоравањем Индије. Најпре је, почетком века, маркиз Велсли повео неколико ратова за потчињавање непокорних Маратаса у централној Индији, да би његово дело завршио генерални гувернер Индије лорд Хестингс у деценији од 1813. до 1823. године. После тога је, због заузетости Енглеза у Бурми, Малаји, Кини и Авганистану, све до 1845-те настао застој у ширењу подручја Индије под непосредном британском влашћу. Напредовање је обновљено походом против немирних Сика у Пенџабу. После низа очајничких борби, Сики су најзад сломљени у бици код Чилијанвалаха и покорени 1849. године.

Упоредо са ширењем, Британци су радили и на учвршћивању своје власти у Индији. Уништавали су вековну сеоску и комуналну (месну)

самоуправу, основицу друштвене организације бескрајног мора индијског села, али су зато очували многе специфичне форме феудалне власти локалног индијског племства – раџа и махараџа – које су успешно корумпирали.

У првој половини XIX века Британци су предузимали освајачке подухвате и по другим пространствима Далеког истока. Године 1824. упућена је војна експедиција у Бурму, која је до 1826-те успела да покори обалске пределе ове земље. Дванаест година касније Енглези су се упутили у освајање Авганистана, који доминира северним прилазима Индијском полуострву. Овај поход је предузет после сазнања о руском продору у централну Азију, али се 1842. године завршио сломом и потпуним уништењем британског одреда од 15 000 војника. То је био први велики пораз Енглеза у њиховој колонијалној експанзији на Далеком истоку.

Напад на Кину, који се у међувремену одиграо, завршио се успешно по Британију. Овај напад Британци су предузели с циљем да својој трговини отворе огромно кинеско тржиште.

Све до тридесетих година XIX века целокупна англо-кинеска трговина обављала се преко двеју монополских трговачих организација: Источноиндијске компаније, са британске, и друштва Кохонг, са кинеске стране. За њихов промет била је отворена само лука Кантон. У тој трговини Источноиндијска компанија је највеће добити правила купујући и препродајући у Европи кинески чај. Године 1833. одлуком Парламента био је укинут монопол ове компаније у трговини с Кином. Британска влада је покушала после тога да заобиђе и друштво Кохонг и да успостави директну везу с кинеском владом како би јој наметнула преговоре „о условима трговине". Ти су услови били следећи: отварање и других лука британској роби, укидање свих ограничења енглеској трговини, гарантовање повластица међудржавним уговором. Кинеска влада није хтела ни да преговара о овим условима. То је страховито револтирало Енглезе, који су почели тврдити да више није реч о интересу трговине, већ да је у питању достојанство нације: ваљда Велика Британија има право да разговара с Кином на равној нози! Чекао се само згодан повод да би се ово право и оружјем доказало. Нађен је у забрани продаје опијума, коју је донела кинеска влада, а на којем су енглески трговци правили крупне зараде.

Енглези су, наиме, из Индије и Персије, а преко Кантона, пребацивали у Кину велике количине опијума, чија је годишња вредност достизала огромну суму од 18 милиона фунти. Кинеска влада је неколико пута покушавала да пресече ову штетну трговину, али 1839-те први пут енергично и са стварном решеношћу да спречи даљу „дренажу новца" из Кине. Забрана је тешко погодила Енглезе. У британској јавности дошло је до бесне антикинеске кампање, а у Парламенту је Џон Кемпбел цинично изјавио: „Ако Кинези већ треба да буду отровани опијумом, онда више

волим да се отрују на корист наших поданика него на корист неке друге благајне". Већ октобра 1839-те Палмерстонова влада била је готова да топовима разбија препреке продору британске робе на кинеско тржиште и то, наравно, не само опијума већ, пре свега, ланкаширског текстила. И поред Гледстоновог протеста, Парламент је подржао ову спремност владе и, 19. марта 1840-те, јој одобрио ратни кредит. Ускоро иза тога отпочео је осамнаестомесечни енглеско-кинески војни сукоб, познат под именом „први опијумски рат", који је означио крупан корак у „отварању Кине".

Британска морнарица је током 1840/41. године бомбардовала више кинеских лука, а јуна 1842. године искрцала је десантни одред који је заузео Шангај. Два месеца касније, без већих напора, заузет је и град Нанкинг. Кинеске (манџурске) трупе, наоружане старим пушкама на фитиљ, показале су се немоћним пред модерно опремљеним Енглезима. После пада Нанкинга кинески цар и влада били су приморани на попуштање: 28. августа 1842. године закључен је Мировни уговор у Нанкингу. Кинеска влада пристала је да сама гарантује трговачке повластице које су Енглези од ње тражили, отворила је за британске трговце, поред Кантона, још четири луке (Шангај, Амој, Фучоу и Нингпо), одобрила је Британији да у њима отвори конзулате, који ће имати право конзуларне јурисдикције над британским грађанима. Царине на енглеску робу која се увози у Кину одређене су на 5% од њене вредности, а на чај који Енглези извозе из Кине на 10%. Тако су Кинези дали Енглезима две битне привилегије: екстериторијалност и царинску аутономију. Најзад, Кина је уступила Британији, као „трговачко упориште", острво Хонг-Конг. Ове повластице су 1844-те проширене и на Француску и САД.

Од старих британских колонија, међу којима су најзначајније биле Канада и Аустралија, у првој су се, управо у раздобљу о којем говоримо, одиграле неке знатније промене. Тамо је, наиме, 1837. године у оба дела Канаде (Горњој са енглеским и Доњој са француским становништвом) дошло до побуне против рђаве управе британског Колонијалног уреда. Плашећи се да се овај покрет не заврши отцепљењем Канаде, као што се пола века раније десило са 13 колонија које су образовале САД, британска влада се одлучила на давање уступака Канађанима. Она је, додуше, најпре, угушила побуну, али је онда једним правним актом (*Dominion Home Rule*) Канади дала статус доминиона и широку унутрашњу самоуправу. Обе канадске области су уједињене, али су у јединственој држави Енглези, као многобројнији, добили доминантан положај. То је изазивало честе сукобе француског и енглеског живља, што је метропола користила да би се у Канади што чешће појављивала као арбитар.

У првој половини XIX века почео се испољавати и колонијални интерес Британије у тропској и јужној Африци: Нигерији, Златној Обали,

Капланду, источној Африци. Године 1845-те она ће анектирати Натал, а 1848. године ће ући у прве ратне окршаје против Бура.

* * *

Британска колонијална експанзија у првој половини XIX века текла је без икаквог стварног отпора других европских сила. Такав случај није био са експанзијом Француза. Они су изазивали значајне отпоре – управо Енглеза. Прве тешкоће Енглези су им правили већ приликом враћања оних колонија које су запосели за време револуционарних и наполеоновских ратова, а које је Бечки конгрес ипак пресудио Француској: Сенегала, Мартиника, Гвадалупе и Гијане. Оне су предате Французима тек 1817/18. године. Дуже компликације изазваће прва велика колонијална акција Француске након Ватерлоа.

У пролеће 1830-те Француска је припремила поход на Алжир. То је замишљено као казнена експедиција против берберских гусара, која је требало да донесе више политичког престижа оронулом режиму рестаурације и непопуларном Шарлу X него непосредне материјалне и територијалне користи Француској. Као повод за отпочињање ратне акције искоришћено је то што је алжирски владар (деј) нанео увреду француском конзулу. Напад је започео 5. маја 1830-те, а француском експедицијом командовао је генерал Бурмом До јулске револуције поход још није донео никакве знатније резултате који би поправили положај Шарла X. Влада јулске монархије је, и поред своје миролубивости, одлучила да овај поход настави. Она се једино колебала око тога да ли да га ограничи на обалски појас Алжира (градове Оран, Бон, Бужи и Мостаганем), који је запоседнут 1831–1833. године или да га прошири и на унутрашњост. После доста недоумица, одлучено је да се запоседне цео Алжир и да се њихови похода повећају. Године 1837. заузет је град Константин, али је тада напредовање закочено све жилавијим отпором Алжираца, које је организовао и предводио способни емир Абдел-Кадер. Он је прогласио исламски свети рат против освајача, а добио је помоћ и од суседног Марока. Французи су 1840-те одлучили да појачају снаге у Алжиру и да се обрачунају са арапским отпором. За генералног гувернера Алжира постављен је маршал Бижо који је предузео енергичну офанзиву. Августа 1844-те он је потукао Мароканце код Ислија, а нешто касније уништио је и главне Абдел-Кадерове снаге. И после тога овај је наставио отпор, али он је сада био безнадежан: 1847. године најзад се предао новом француском гувернеру, војводи од Омала.

Упоредо с војничким освајањем ишла је и колонизација Алжира. Овамо су се, поред Француза, досељавали и Италијани и Шпанци. Међу француским колонистима најмногобројнији били су ратни ветерани, који

ма је држава у Алжиру делила земљу одузету од Арапа. Број колонизованих Европљана је до 1840-те био мали (око 25 000), али је од тада почео брзо да расте, па је 1847. године већ достигао цифру од близу 110 000. Половина од њих били су Французи.

Француско освајање Алжира било је једно од важних изворишта британске суревњивости и нетрпељивости. Енглезе су понајвише иритирале француске претензије према Египту, али их ни присуство у Алжиру није остављало спокојним. „Французи су уљези у Алжиру", говорио је Палмерстон и све је чинио да их из ове земље не пусти и у Тунис или Мароко. Зато је победа Француза над Мароканцима 1844-те изазвала велико узбуђење у Британији, које се једва стишало. Али, ако нису могли практично да омету освајање Алжира, Енглези су гледали да то учине у другим крајевима света, где су се појавили Французи. Тако је 1844-те откривено да британски конзул, проповедник и трговац Причард активно ради против француског протектората над острвом Тахити, и то непосредно после тога што су Французи, управо на захтев Енглеза, одустали од анексије Тахитија. Причард је протеран са острва, али су Енглези због тога подигли такву галаму да је француска влада чак морала да овом пробисвету исплати новчану одштету.

Британски протести против француских колонијалних подухвата настављали су се и после тога. Они су били изнервирани и француским освајањем два острва у близини Мадагаскара, затим територија у западној Африци (Гранд Басам, Габон и Асиник), те Маркиских и Друштвених острва у Тихом океану. А колонијална трка је заправо тек почињала.

ГЛАВА СЕДМА

РЕВОЛУЦИЈА 1848–1849.

Вал грађанских револуција који се над Западном Европом подигао крајем XVIII века и који је, мањом или већом снагом, запљуснуо и многе друге делове старог континента, био је 1815-те, сложеним дејством свих конзервативних и реакционарних снага, обуздан. Задаци и циљеви револуције остали су недовршени. У Западној Европи, међутим, многе најважније тековине револуције су и после тога сачуване. Реакција не само што није имала снаге и могућности да их тамо уништи већ се, у дужој перспективи гледано, показала немоћном да спречи њихово ширење и на остале делове континента. Објективни ток историјског развоја – нова техника и технологија која се ствара, нови начини производње, нарочито индустријска револуција – ломио је старе оквире феудалног друштва, уздизао нове друштвене снаге и изграђивао нове идеје, које су незаустављиво тражиле и нове политичке институције и односе. У регионима Европе у којима је феудализам био уништен још у раздобљу револуција 1770–1815. године, капитализам се брже развијао, па су се у њима брже мењале и друштвене структуре. Ту су главне политичке и социјалне напетости постојале на релацији побуржоажено племство и крупна буржоазија – остали слојеви грађанске класе и буржоазија – пролетаријат. У мање развијеним деловима континента, где су још увек доминирали феудални односи и апсолутистичке државе, главне социјално-политичке противречности долазиле су до изражаја између аристократије и сељаштва, и аристократије и буржоазије. Капиталистички развој је, без обзира на владајуће облике социјалне и политичке организације појединих земаља, брже или спорије, преображавао сва друштва и све више актуелизовао циљеве и задатке буржоаске револуције. Њихово остваривање постајало је све очевидније услов даљег развоја, а њихово одлагање је само заоштравало противречности и водило европске земље у социјалну и политичку кризу.

Захтеви који су се у раздобљу од 1815. до 1848. године постављали у вези са довршавањем грађанске револуције, били су различити у појединим земљама, зависно од степена њихове економске и друштвене развијености. У напредним капиталистичким земљама те захтеве формулишу

водеће снаге средње и ситне буржоазије, па и пролетаријата. Зато они имају не само буржоаски већ и демократски карактер, и зато ће револуције које ће се подићи за њихово остваривање носити буржоаско-демократски карактер. У феудално-апсолутистичким земљама авангарда револуције биће крупна буржоазија удружена са либералним племством, па ће овде и циљеви револуције бити ограниченији – либерални.

Општи узроци који су водили ка револуцији 1848/49. године биле су, дакле, противречности социјално-економског и политичког развоја нагомилане у раздобљу од 1815. до1848. године. У односу на буржоаске револуције с краја XVIII века, четрдесетосмашка револуција је имала да решава сложеније проблеме и компликованије ситуације и односе. Уз раније супротности на релацији феудализам–капитализам, племство и свештенство–трећи сталеж, односно племство–буржоазија и племство–сељаштво, сад је у центру збивања, бар у развијенијим државама, и противречност буржоазија–пролетеријат. Ту је, осим тога, и један сасвим нови историјски проблем и сасвим нови покретач историјске динамике – национално питање. Национално питање јавља се као врло значајна компонента капиталистичке епохе, као саставни део историје грађанског друштва. Ослобођена, у првим налетима грађанске револуције национална свест постаје агенс широких и снажних покрета за национални суверенитет и стварање јединствених и самосталних држава. Већ у раздобљу од 1815. до 1848. године национални покрети су кључна појава у историји Грске, Италије, Немачке, Хабсбуршке монархије, Русије, балканских земаља. У XIX веку, у вишенационалним државама и међу нацијама без јединствених националних држава више неће бити могућ ниједан значајнији историјски покрет, а поготову револуционарни, без изразите националне компоненте. Национална револуција биће у многим крајевима Европе нераздвојна саставница грађанске револуције.

Прилике у Европи пред револуцију

Економска и политичка криза 1846–1848.

Развој капитализма у првој половини XIX века носио је у себи много дубоких противречности, нехармоничности и елемената кризе. Видели смо да су прве капиталистичке кризе избиле већ 20-их и 30-их година, а да су честе биле и пољопривредне кризе изазване како природним, тако и друштвено-економским околностима.

Најтежа и најразорнија економска криза која је погодила Еворпу у првој половини XIX века, била је она из 1846–1847. године, која је поче-

вршила се као политичка и револуционарна. Својом дубином, свеобухватношћу и далекосежношћу послужила је као општи повод и непосредни изазивач револуционарног вала који је запљуснуо Европу 1848–1849. године.

Директни покретач ове кризе били су неповољни природно-метеоролошки услови који су погодили стари континент 1846. године. Западна и централна Европа је, почевши још од 1842. године забележила неколико узастопних мршавих жетви испод прошека. На већ истрошене резерве прехрамбених производа, дошло је 1846-те веома кишовито пролеће, затим претопло и сушно лето и на крају једно опако обољење кромпира. Приноси најважнијих пехрамбених производа – житарица и кромпира – били су у многим земљама преполовљени, а знатно им је опао и квалитет. То је донело несагледиве последице, непосредне и посредне. Међу непосредним последицама најтеже и најтрагичније погодиле су Ирску. Глади је било у многим земљама, али тако тешке и трагичне као у Ирској није било нигде. Милиони људи је буквално гладовало, стотине хиљада је помрло од глади, милион становника иселило се у Америку. У другим земљама цене житарица су нагло скочиле: у Енглеској са 50 шилинга и 2 пенија на 109 шилинга за мерицу; у Француској са 18–24 на 35–37 франака за хектолитар; у Немачкој за преко 100%, а у Италији за око 50%. Све је то изазвало страшну немаштину, па и масовно гладовање сиротиње, на које је она реаговала многим, углавном стихијским, изливима незадовољства, демонстрацијама, побунама, пљачкама, разбојништвом. У Ирској је исцрпљени народ покушао да подигне масовни устанак али је он 1848. године био лако савладан. У Енглеској је оживела агитација чартиста, а било је и других нереда. У Француској је већ 1846. и 1847. године било жестоко: око Бордоа оперисали су „маскирани људи“, у Осију, Блеју и Поу избиле су буне, незадовољници у Блеју претили су да ће спалити град ако се не снизе цене хлеба, а у Лилу су демонстранти урлали: „Хлеба за пет суа! Доле Луј Филип!“. У департману Ендр као да се вратила средњовековна жакерија, у Шаторужу наоружани радници отимали су намирнице са пијаце, на Лоари народ је заустављао и пљачкао бродове натоварене храном, а у многим градовима се бучно демонстрирало.

Социјални немири захватили су и Немачку и Италију. У Берлину је 21. априла 1847. године избила „буна због кромпира“, која је трајала три дана. Било је пљачки пекара и месарница, напада на јеврејске и друге трговце и банкаре. Великих нереда било је и у Улму, Штутгарту и неким другим градовима. Од италијанских крајева најнемирније су биле области под аустријском влашћу – Ломбардија, пре свега. Потресли су Комо, Варезе, Сесто-Календен, Дези, Леко и друга места.

На све ове неприлике владе су реаговале касно и, често неадекватним средствима. Најпре су се послужиле уобичајеним мерама: насиљима

и репресалијама. Тек с много закашњења прихватиле су се ефикаснијих економских потеза: забрана извоза житарица, куповине већих количина пшенице у Русији и САД, давања новчане помоћи најугроженијима. Ове мере биле су добре, али су јако задоцниле да би предупредиле општу кризу. И баш кад је богата жетва 1847. године, спречила катастрофу, до врхунца је дошла индустријско-финансијска криза, која је овога пута била директна последица пољопривредне. Како је до ње дошло?

Велики скокови цена основних животних намирница су у току 1846. и 1847. године јако умањивали куповну моћ најшире потрошачке масе у више европских земаља. Сиромашни свет, који је све више новца морао да даје за хлеб и друге неопходне прехрамбене производе ригорозно је смањио куповину одеће, обуће, покућства. Ове индустријске гране, а текстилна нарочито, биле су прве на удару потрошачке редукције, која је одмах изазвала кризу хиперпродукције. Отпочело је смањивање и обустављање производње, затварање фабрика и отпуштање радника. Тако се прерада памука у Енглеској скоро преполовила а у Француској се смањила за трећину. У немачким текстилним фабрикама у Елберфелду без посла је остало око 5 000 радника, а слично је било и у италијанским средиштима индустрије текстила. Све је то још више повећало беду широких маса, обарајући и даље њихову куповну моћ. Криза се због тога ширила. Железнице су превозиле мање робе, њихова акумулација је умањена, па је дошло до обустављања изградње неких важних пруга. То је одмах тешко погодило металургију и рударство. Нове масе незапослених појавиле су се у готово свим индустријски развијенијим земљама. Само у Француској ова криза је без посла оставила 750 000 радника.

Криза се, најзад, пренела и на сферу трговине и новчаног промета. Пошто је индустрија умањила производњу, опала је и трговина, па су поред индустријских и многе прометне фирме постале инсолвентне и пале су под стечај. Од тих стечајева, опет, страдале су поверилачке банке које више нису могле да наплате своја потраживања. Неке од њих су и банкротирале. На све то надовезали су се и неки гадни финансијски скандали, које је криза разоткрила. У неке од њих били су умешани и поједини високи државни функционери, као, на пример, у Француској у којој се бивши министар војске, генерал Кибијер, тешко компромитовао у прљавој афери једне рударске кампање.

Као и пољопривредна и ова је криза изазвала многе стихијске покрете и узнемирења. У Глазгову је дошло до крвопролића кад су побуњени радници, вичући: „Хлеба или револуција!“ – насрнули на прехрамбене продавнице. У Ремсу, Руану Армантијеру радници су лупали машине а у Бадену су претили револуцијом. Социјална превирања била су свуда уочљива.

* * *

Економска криза 1846–1847. године, није створила политичку кризу у Европи. Многе политичке напетости и сукобљености постојале су и раније. Али криза их је заоштрила и појачала. Тако је баш у годинама ове кризе право политичко врење захватило Ирску, Швајцарску, Француску, Немачку, Пољску, Мађарску а у мањој мери и друге земље. Шта се у то време дешавало у Ирској, Енглеској и Швајцарској, већ смо видели. У Француској се хронична политичка криза убрзано кретала ка сукобу великих размера. Њени основни узроци лежали су у потпуној политичкој доминацији крупне финансијске, индустријске и велепоседничке буржоазије и њеној неспремности да задовољи тежње осталих слојева грађанског друштва да учествују у управљању државним и другим јавним пословима. Крупна буржоазија није желела да испусти монопол власти из руку, па је још од почетка 40-их година изборна реформа постала питање око којег се водила сва оштрија политичка борба. Ослоњена на својих 250 000 бирача, владајућа крупна буржоазија није пристајала ни на какву реформу ни на снижавање имовинског цензуса за стицање бирачког права. На сваки захтев постављен у том смислу, њен истакнути експонент, министар и председник владе Гизо одговарао је: „Обогатите се, грађани, па ћете постати бирачи!“

Оваква унутрашња политика је влади Луја Филипа створила врло широку опозицију, коју је потхрањивала и њена проенглеска спољнополитичка оријентација. У патриотској и националистичкој јавности Француске она је оцењивана безмало као издајничка. Гизоова влада нападана је са свих страна. Против ње је деловала опозиција разних политичких боја. У Скупштини је то била либерално-монархистичка опозиција Одилона Бароа. У јавности су најснажније биле две струје републиканаца. Једну су чинили умерени, либерални републиканци, окупљени око листа *Nasional*, које су предводили Ламартин и Мараст; друга су били радикални, демократски републиканци Ледри Ролена сврстани око листа *Реформа*. Све чешће се чуо и глас социјалистичке опозиције, која је такође била испарцелисана на више струја и учења: следбенике Блана, Кабеа, Прудона, Ламнеа, Леруа, Консидерана. Најзад, 40-их година поново се стала оглашавати и легитимистичка опозиција, која је тражила рестаурацију Бурбона, довођењем на престо Анрија V – унука Шарла X.

Почевши од 1843. године опозиција је у Француској у неколико наврата постављала захтеве да се изведе изборна реформа: 1843. (Ламартин и Дифор), 1845. (Одилон Баро), 1847. (Диверзије д'Оран и Сари де Ремиза). Манипулишући својом већином у Скупштини, влада је упорно одбацивала чак и најумереније предлоге, какви су били ови из 1847. године. Опозиција се зато одлучила да крене у широку јавну кампању против владе. Да би избегла законске препреке, у виду полицијских дозвола за

јавне скупове, она је агитацију замислила у облику свечаних народних банкета. Први такав банкет, са око 1200 учесника, одржан је 9. јула 1847. године у дворани Шато Руж, у Паризу. На њему је влада жестоко нападнута, а учесници су громко певали *Марсељезу*. Одмах затим следила је банкетна кампања у унутрашњости земље. Већ 18. јула на банкету у Макону говорио је Ламартин, наслућујући нову револуцију. На банкету у Стразбуру, 5. септембра виориле су се пољске, швајцарске, италијанске и француске заставе и наздрављало се „бесмртним принципима" Велике револуције. У Лилу је 7. новембра Ледри Ролен формулисао политички програм републиканаца, који је, сажет у три пароле, поновљен и у Тулузи 9. јануара 1848. године: „Увереност народа", „Принципи из 1789. и 1830." „Изборна и парламентарна реформа". До почетка револуције одржано ј преко 70 политичких банкета, који су јако електрисали атмосферу у француској јавности.

И немачке земље биле су захваћене политичким узнемирењем. Либерална буржоазија је све отвореније иступала са захтевима да се сазове Народна скупштина и све оштрије је критиковала владе. Критике су најжешће биле у Пруској. Наруку буржоазији ишла је и финансијска криза која је погодила пруску државну благајну. Краљ Фридрих Вилхелм IV покушао је да се из ње извуче узимањем већег државног зајма код банкарске куће Ротшилд али је био одбијен. Зато је био приморан да у пролеће 1847. године, сазове Уједињени ландтаг, како би од њега добио гаранцију за зајам и сагласност за нове порезе. Уједињени ландтаг није био народна скупштина у парламентарном смислу речи. То је било тело састављено од делагата локалних земаљских (покрајинских) сталешких скупштина (Stände). И сам Уједињени ландтаг се, као и локалне скупштине, састојао од две курије: Курије племства и Градско-сеоске курије. Због тога су либерали били веома незадовољни, тражећи и даље увођење правог парламентаризма. Под њиховим утицајем Градско-сеоска курија ускратила је краљу сагласност на нове порезе и зајмове. На то је Фридрих Вилхелм IV 26. јуна 1847. године распустио Уједињени ландтаг, задржавши само једну његову „Сталну комисију" као саветодавни орган. Ови догађаји су јако политизовали ситуацију у Пруској, па и у читавој Немачкој. У узаврелој политичкој агитацији постепено су се оформљивале три будуће водеће политичке струје у Немачкој: конзервативна, либерална и радикална. Истовремено, ојачала је национална агитација, која је политички преображај везивала за национално уједињење Немачке.

Под утицајем догађаја у Пруској, ојачала је активност либералне буржоазије и у другим немачким државама. Тако су у Бадену либерали на скупу у Офенбургу, септембра 1847. године формулисали своје политичке захтеве: слобода штампе, слобода савести, прогресивно опорезивање, претварање Немачке у демократску федерацију, реформа образовања

социјалне мере ради измирења радника и послодаваца. Октобра, исте године сличан програм израдили су и либерали у Хесену, а у Баварској су либерали и католици повели кампању против краља Лудвига I и тзв. „Лолиног режима", који је тамо владао.

Криза, која је постепено нарастала у Хабсбуршкој монархији, није се драстичније појачавала 1846/47. године, али је пре тога, из године у годину, бивала све дубља, па је ситуација и тамо почетком 1848. године била револуционарна.

Италија је, међутим, 1846/47. године доспела у право предреволуционарно стање. Тамо је, као што смо раније видели, избор либералног кардинала Маштаји-Ферстија за папу (Пије IX) био прворазредни политички догађај, који је нагло загрејао атмосферу.

Широм Италије тражене су и очекиване реформе. Папска курија је преплављена петицијама а Тоскана лецима, брошурама и памфлетима. У Краљевини Сардинији конгрес италијанских научника је 1846-те клицао Карлу Алберту и Пију IX. Свуда се захтевају слободе, реформе и изгон странаца. На све стране се пева Мамелијева химна *Fratelli d'Italia*, а у Торину, Чезаре Балбо, Камило Кавар и Сантароза децембра 1847. године покрећу лист *Il Risorgimento*, који се залаже за либералне реформе и уједињење Италије. Исти захтеви чују се и у Милану и другим деловима ломбардо-млетачке области.

Папа делимично излази у сусрет захтевима, па у априлу 1847. године, оснива Консултативну скупштину (*Consulta di Stato*), а у јуну Министарско веће (владу). Извршене су и неке друге реформе, међу којима је и оснивање Грађанске гарде. Све то изазива велико узбуђење у целој Италији, али су углавном сви незадовољни: конзервативцима су ове реформе претеране, либералима су недовољне. Међу њима долази и до сукоба. У Романији избијају велике туче а Аустрија, да би пресекла агитацију и демонстрирала снагу, окупира Ферару, Парму и Модену и гомила трупе у Ломбардији. Тек тада се диже вал антиаустријских демонстрација. У Тоскани либерали, које води Гвераци, траже Устав и Грађанску гарду, „као у Риму". Тоскански војвода у септембру такву гарду и оснива. То ради и владар Луке. У Ђенови је 8. септембра организована велика демонстрација, која се претворила у нереде. У Милану се догађа нешто слично а у Венецији се, на новом конгресу научника, 1847. године кличе уједињењу Италије. У Напуљској Краљевини су Карло Поерио, Маријано д'Ајала и Боцели сковали заверу, која је 1. септембра 1847. године, подигла устанак у Месини, али га полиција лако слама. Врење се, међутим, наставља и широм Напуљске Краљевине настају нове завере и избијају нове демонстрације.

Знак великог набоја је и устанак сељака у Галицији 1846-те, који Аустрија користи да уништи Краковску Републику и анектира је.

Све је указивало да је револуција на прагу.

Раднички покрет – Савез комуниста

У четрдесетосмашкој револуцији радничка класа неких земаља (Француске, Немачке) први пут ће иступити као самосталан и снажан друштвено-политички фактор у једном преломном историјском збивању. Њен покрет није преко ноћи искрсо. Иза себе он је већ имао пређен одређени пут историјског развоја. У том развоју управо су 40-те године XIX века, а нарочито саме предреволуционарне, имале посебан значај.

Глобално гледано, раднички покрет је до половине XIX века прошао две фазе. *Прву фазу* представља онај дуги период, у којем класно несвесни пролетаријат води стихијске и спонтане борбе најразличитијим средствима против беде у коју је све дубље западао у време првобитне акумулације и почетака индустријске револуције. Врхунац ове фазе радничке борбе достигнут је у лудистичком покрету, у којем се класно несвесни и политички необразовани радник насиљем, разарањем и паљевином супротставља наступу машинске производње. Његова уобичајена средства борбе у овој фази, су „молбе, петиције, на једној, снажан револт, злочин на другој страни“. Кад прво средство није давало резултате – а по правилу није – онда се прибегавало другом: крађи, паљевини, експлозији, премлаћивању или убијању штрајкбрехера, мајстора, надзорника, власника предузећа. Као својеврсно насилно средство примењиван је и штрајк. И за овакве активности била је потребна организација па се међу радницима почињу стварати завереничка друштва и тајни комитети, чија је делатност стајала иза многих штрајкашких или насилних иступа пролетаријата.

Другу фазу, у развитку радничког покрета обележава појава класних неполитичких организација радника (синдикалних, здравствено-потпорних, економских, задружних), које су резултат израстања свести да се пролетаријат у борби за избављење из неподносне ситуације у којој се налазио мора ослонити, пре свега, на своје сопствене снаге. Али, економска борба и одбрана материјалних интереса показала се, ипак, неефикасном без присуства политичког фактора у њој. Зато та борба, већ у овој фази почиње постепено поприматати политичке елементе, а економски и политички захтеви се све чешће преплићу у иступањима радничке класе. Тако је било и у британским тредјунионима, у устанцима лионских свилара, прашких штампара и шлеских ткача, да би у првом великом орагнизованом класном покрету пролетаријата – чартизму – политички садржаји и преовладали над економским. Кад је у овој фази радничког покрета дошло до класног освешћивања пролетаријата, до његовог формирања у „класу за себе“, као и до настанка свести о неопходности вођења класне борбе, мисаони, идејни и теоријски основ те класне свести пролетаријата биле су утопијске сањарије и пројекције предмарксистичког социјализма.

јентације и зато политичке и друге организације пролетаријата овог доба – од синдикалних, до завереничких – у ствари, нису чисто радничке и не воде борбу само за класне циљеве пролетаријата. Такав је случај и са Овеновим синдикалним савезима и са тредјунионима и са многим тајним организацијама (Бланкијевим „Годишњим добима“, Комитетом комуниста, Друштвом братских демократа у Лондону, Савезом праведних у Паризу и другим), па и самим чартистичким организацијама.

Тек с појавом револуционарног социјализма и с његовим продирањем у свест радничке класе, почиње и изграђивање чисто пролетерске политичке стратегије, програмске оријентације и класне организације. У том спајању радничког покрета с теоријом научног социјализма, чији први кораци падају у само предвечерје четрдесетосмашке револуције, једну од кључних улога одиграла је организација Савеза комуниста, основана 1847. године. Њеним настанком и њеном улогом, започиње *трећа фаза* у историји међународног радничког покрета.

* * *

Савез комуниста развио се из Савеза праведних, једног од већег броја тајних политичких, просветних и културних друштава немачког пролетаријата. Добро организован, Савез праведних је био и врло разграната организација. Своје подружнице имао је у већем броју земаља: поред саме Немачке, и у Француској, Енглеској, Белгији и Швајцарској. У подружницама по иностранству радили су углавном немачки радници који су из политичких разлога емигрирали из својих држава.

Сам Савез праведних настао је из једне друге емигрантске организације немачких радника, основане у Паризу 1834-те под именом Савез прогнаних. У њему су се окупљале избеглице републиканско-демократске оријентације, које су сањале о социјалној правди, једнакости и братству, а у даљој преспективи и о уједињењу Немачке. Од Савеза прогнаних, који није био чисто пролетерска, нити револуционарна, организација, одвојио се 1836-те његов најборбенији део (углавном пролетерски) и основао посебно удружење названо Савез праведних. И оно је наставило да делује илегално, заверенички, подсећајући по томе на Бланкијеву организацију „Годишња доба“, с којим је и одржавало везу. Најзначајнија личност у Савезу праведних био је познати идеолог утопијског социјализма, Вилхелм Вајтлинг.

Кад је пропао Бланкијев покушај устанка у Паризу, маја 1839-те, тежак удар погодио је и Савез праведних. Део његових чланова је похапшен, а многи су морали да беже из Француске. Организација се ипак одржала. Обновила је рад у два нова средишта: у Швајцарској (Вајтлинг) и Лондону, где су у централи огранизације деловали Јозеф Мол, Карл

Шапер и Хајнрих Бауер. Са овим руководиоцима Савеза у Енглеској се 1843. године упознао Фридрих Енгелс, назвавши их „правим људима“. Ова тројица су доиста у Лондону почела да шире улогу своје организације и да делотворније гледају на њу. Под њиховим руководством, Савез праведних почео је да напушта заверенички начин рада, да се отвара за нове људе, припаднике других народа, да се интернационализује. У његово чланство почели су се укључивати Скандинавци, Холанђани, Чеси, Мађари, Руси. Савез ступа у сарадњу и са чартистима, као и са неким француским револуционарним организацијама, а од 1843. године успоставља везу најпре с Енгелсом, а затим и са Марксом. Идеје ове двојице младих идеолога почињу одмах да стичу присталице међу члановима Савеза праведних, које све мање задовољава Вајтлингов магловити и наметљиви месијанизам. Кад су Маркс и Енгелс 1846-те, с њим коначно и јавно раскинули сарадњу и изложили критици његове теоријске поставке, руководство Савеза праведних стало је на њихову страну.

Разлаз Савеза праведних са Вајтлингом био је значајан догађај, не само за историју ове организације већ и за историју међународног радничког покрета. Он је врата Савеза широм отворио марксизму. Маркс и Енгелс постали су његови чланови. Приступајући Савезу праведних Маркс и Енгелс су се с његовим руководством договорили о даљим променама како његове организације и начина рада, тако и идеолошке оријентације ка научно заснованој теорији комунизма. У складу с тим преоријентацијама, биће и промена имена организације у Савез комуниста, до које ће доћи на његовом првом конгресу у Лондону јуна 1847. године. На Конгресу Савез комуниста се конституисао као револуционарно удружење засновано на начелу демократског централизма, чији је основни задатак да политичко-пропагандним радом шири идеје научног социјализма. Полазећи од тих поставки, Конгрес је донео одлуку да се на следећем скупу усвоје два основна политичка документа Савеза – *Програм* и *Статут*. За *Статут* је, додуше, већ на Првом конгресу постојао предлог, али је он дат на дораду, док су за израду *Програма* задужени Маркс и Енгелс.

Будући да су ова фундаментална документа припремљена у кратком року, Други конгрес Савеза комуниста могао је бити одржан већ од 29. новембра до 8. децембра исте (1847) године. На њему је био и Маркс, а поред немачких делегата учествовали су и представници француских, енглеских, белгијских и швајцарских радника. Главна тачка Конгреса било је усвајање *Програма Савеза* чији су нацрт написали Маркс и Енгелс. Наиме, на основу основних начела, која је у облику 25 питања и одговора, под насловом *Принципи комунизма*, изградио Енгелс, Маркс је формулисао нацрт целог *Програма*. Његов текст написан је са свим обележјима програмског документа, али у манифестационој форми, па ће га његови

творци тако и назвати: *Манифест Комунистичке партије*. Широку популарност стекао је и под насловом *Комунистички манифест*. Други конгрес Савеза комуниста претресао је, дуго и темељно, Марксов и Енгелсов нацрт *Манифеста*, да би га на крају једногласно усвојио и донео одлуку о његовом штампању. На немачком језику он ће се у јавности појавити на самом прагу револуције – фебруара 1848. године. Одмах затим биће преведен на француски, пољски и дански, а 1850-те и на енглески језик. После тога почеће његов тријумфални поход по свету.

Манифест Комунистичке партије садржи, у концизној и лапидарној форми, сва основна начела научног социјализма и револуционарног радничког покрета. Та начела су приказана у нашем поглављу *Друштвена и политичка мисао у епохи либералног капитализма*, у делу под насловом *Научни социјализам*. Зато се сада на анализи његових садржаја нећемо задржавати. Довољно је да кажемо да су све четири његове главе (*Буржуји и пролетери*, *Пролетери и комунисти*, *Социјалистичка и комунистичка литература*, *Став комуниста према разним опозиционим странкама*) имале далекосежни општетеоријски и стратешки значај за развој револуционарног радничког покрета али и врло непосредну функцију и улогу конкретног упутства за наступајуће дане велике европске револуције. То се посебно односи на четврту главу, у којој се говори о тактици револуционарног пролетаријата у буржоаској револуцији и према борби буржоазије против владајућих снага феудалне и апсолутистичке реакције. Ту своју тактику Маркс и Енгелс ће и практично проверити као учесници револуције 1848–1849-те у Немачкој.

Други конгрес Савеза комуниста усвојио је и *Статут* своје организације. Он је одредио и револуционарни карактер и крајње циљеве Савеза: „Сврха Савеза јесте обарање буржоазије, владавина пролетаријата, укидање старог, на класним супротностима заснованог, буржоаског друштва и оснивање новог друштва без класа и без приватне својине“. Ближи, непосреднији и конкретнији задатак Савеза јесте организовање што свестраније и живље политичке пропаганде у циљу популарисања, ширења и усвајања комунистичких идеја у редовима радничке класе и шире јавности.

Са таквим циљевима и задацима, Савез комуниста ће, у кратком раздобљу своје делатности (1847–1852), ударити печат свим будућим идејним оријентацијама и организационим облицима међународног радничког покрета.

Револуција

Почетак револуције

Прва варница у европско буре барута бачена је у Италији. Након бучних новембарских демонстрација 1847. године, после којих је уплашени краљ Фердинанд II довео на владу либерале, ситуација у Краљевини обеју Сицилија се никако није смиривала. Истакнути сицилијански револуционари Ла Маза и Ла Фарина, решили су да се илегално врате из прогонства и да 12. јануара 1848. године, у Палерму подигну устанак. Ситуација на Сицилији је, међутим, била толико напета да је устанак избио и пре овог датума – 9. јануара. Захтеви које су устаници поставили били су: враћање Устава из 1812-те, давање слободе штампе и амнестија политичких затвореника. Краљ је покушао војском да разбије устанике али је покрет био тако снажан да су напуљске трупе биле приморане да 27. јануара напусте Палермо. Следећег дана град је био у рукама револуционара, који су образовали своју владу на челу са Руђером Сетимом. Само дан касније Фердинанд II је обећао устав, који је 11. фебруара био проглашен. Он је био израђен по угледу на француски устав из доба Јулске монархије и предвиђао је увођење парламентарног система са дводомном скупштином: једним домом састављеним од краљевских посланика, а другим од народних представника, изабраних на основу ограниченог бирачког права.

Догађаји на Сицилији снажно су одјекнули широм Италије. Првих дана фебруара дошло је до немира у Ђенови а исто тако и у Милану и Венецији. Сардински краљ Карло Алберто реаговао је на догађаје обећањем Устава (Statuto), док су аустријске власти примениле репресалије. Међу ухапшенима били су и угледни Венецијанци Манин и Томазео. Иако у њиховим државама још није било покрета, папа Пије IX и тоскански војвода су, да би их предупредили, обећали нове реформе. Са своје стране Карло Алберто одржао је обећање и 8. марта дао је Устав. У Сардинској Краљевини уведен је парламентарни систем. Парламент има два дома: Представничку скупштину и Сенат. Њима и краљу припада законодавна власт, док целокупну извршну власт има краљ. Устав је изједначио грађане пред законом, увео опште опорезивање и гарантовао је грађанске слободе.

Папа у први мах није имао намеру да следи примере напуљског и сардинског краља, али га је развој догађаја и брз пораст револуционарних расположења и у римској држави натерао на попуштање: 14. марта 1848. године и у Риму је проглашен Устав. По Уставу предвиђено је и овде увођење дводомног парламента, у којем би се горњи дом – Сенат састојао од кардинала.

Италијанске револуционарне ватре, вероватно не би биле довољне да запале целу Европу. Тек ће февруарска експлозија у Паризу, колевци модерне грађанске револуције, бити довољно снажан детонатор, да покрене револуционарне енергије готово целог старог континента.

Повод за почетак револуције у Француској била је забрана политичког банкета који је, заједно са масовном демонстрацијом, у Паризу за 19. јануар 1848. године заказао командни састав националне гарде XII арондисмана. После изрицања забране, банкет и демонстрације нису отказани већ су одложени за 22. фебруар. Гизоова влада их је, међутим, само дан уочи тог датума поново забранила. То је било фатално. Официри Националне гарде су, додуше, били спремни на одустајање од банкета али се демонстрације више нису могле отказати. До њих је, увече 22. фебруара, доиста и дошло. Биле су масовне упркос јакој киши. Са повицима „Живела реформа!", „Доле Гизо!" и уз певање *Марсељезе*, велике групе демонстраната сливале су се на трг Конкорд. Ту су им се супротставили одреди Националне гарде: било је и пуцњаве, у којој су два демонстранта погинула. Како се народ није смиривао и разилазио, сукоби су настављени и током ноћи 22/23. фебрура. Убијена су још три грађанина. Упорност демонстраната уродила је плодом: ујутру 23. фебруара поједини одреди Националне гарде су почели да прелазе на њихову страну. Управо је одред гардиста XII арондисмана први и избацио паролу: „Живела република!"

У критичној ситуацији, која је на тај начин настала Гизо је, најзад 23. фебруара поподне поднео оставку, очекујући да ће то смирити ситуацију. Преварио се. Тек вест о томе подигла је цео Париз на ноге. Грандиозна манифестација кренула је Капуцинским булеваром према Министарству иностраних послова. Ту је дочекана од војних одреда. Отворена је ватра, која је одмах покосила седамдесетак људи: двадесет је убијено, а педесет рањено. То је, коначно, ове демонстрације претворило у оружани устанак. У предграђу Сент-Антоан радници проваљују у арсенал и наоружавају се. Током ноћи 23/24. фебруара Париз је сав посут барикадама. Национална гарда масовно прелази на страну устаника, који, ујутру 24. фебруара заузимају две кључне позиције у граду: Шато д'О и полицијску префектуру.

Краљ Луј Филип чини последње покушаје да заустави револуцију. Нуди мандат за састав владе најпре Тјеру, а затим Одилону Бароу, али га они одбијају; позива регуларне трупе да крену на устанике и команду над њима поверава генералу Бижоу, суровом гушиоцу побуне у улици Транснонен 1834-те. Војска не показује ни најмање расположење да пуца на народ и Бижо је враћа у касарне. То је крај Луја Филипа. Он већ чује наоружане масе које се приближавају Тиљеријама. Без много двоумљења, у подне 24. Фебруара, доноси одлуку: потписује абдикацију у корист свог малолетног унука, грофа од Париза, и преко Јелисејских

поља бежи пут Енглеске, као и осамнаест година раније његов претходник Шарл X. Док народ упада у двор и пљачка га, мајка грофа од Париза, војвоткиња Орлеанска, одлази у Скупштину и покушава да издејствује проглашење свог сина за краља. Њен напор је узалудан: у скупштинске дворане продиру устаници, који траже образовање привремене владе. Њен списак Ламартин већ има у џепу – начињен је у редакцији *Насионала*. На њему су: Дипон де л'Ер, Ламартин, Франсоа Араго, Ледри-Ролен, Гарније-Пажес, Мари и Алфред Кремје. Пошто је прочитао овај списак, Ламартин је позвао народ да крене према Градској кући (Hôtel de ville), где су још од 1789-те настајале све револуционарне владе. Тамо је увече „Привремена влада" допуњена с још четворицом министара које је предложила редакција *Реформе*: Луј Блан, Мараст, Флокон и Александар Албер. Тако је први резултат фебруарске револуције у Паризу био тај да је с престола пао краљ Луј Филип, а да се власт нашла у рукама републиканаца.

„Привремена влада", коју је на власт довео снажни револуционарни талас, иако састављена од самих републиканаца, стајала је ипак у први мах неодлучна и није се усуђивала да прогласи републику. Али, 25. фебруара око подне на њену седницу у Градској кући упада једна група одлучних револуционара коју предводи популарни и енергични републикански публицист и лекар Распај, и бучно и претећи тражи проглашење републике. Влада се повинује. Тако 25. фебруара 1848. године почиње историја Друге Француске Републике.

* * *

Француска револуција у Паризу подигла је велики вал бурних четрдесетосмашких збивања, којима су снажно потресене Немачка, Хабсбуршка монархија, изнова Италија и многи други крајеви Европе.

Револуционарни вал из Француске се, најпре, пренео на суседне области Немачке. Већ 27. фебруара дошло је до устанка у Бадену. Тог дана у граду Манхајму објављено је сазивање Велике народне скупштине, а у земљи су планули снажни сељачке буне. Побуњени сељаци напали су властелинска имања и замкове, тражећи укидање феудалних обавеза и поделу земље. Покрет је захватио и град Карлсруе у којем демократи траже сазивање Општенемачког парламента. Баденски војвода 2. марта реагује на догађаје отпуштањем конзервативне и именовањем либералне владе, која одмах проглашава укидање феудалних права.

Револуција се шири и на Војводство Виртемберг, у којем владар одмах предаје владу либералу Ремеру. Драматичније је у Баварској. Револуција је тамо стигла 2. марта у виду велике демонстрације у Минхену. Народ тражи смењивање омражене „Лолине владе" реакционара Беркза

Краљ Лудвиг I то без оклевања прихвата и образује либералну владу на челу с Дитмаром. То, међутим, не смирује ситуацију. Масе незадовољника, које су се 4. марта наоружале, траже озбиљне политичке и социјалне реформе. Краљ то не може ни да прихвати ни да одбије: 19. марта он се одлучује на абдикацију. Престо преузима његов син Максимилијан, који одмах спроводи неколико реформи: уводи слободу штампе, прописује јавност судског поступка, проглашава јавну одговорност министара итд. У међувремену револуционарни немири потресају Франкфурт на Мајни, Хајделберг, Хесен, Рајнску област Пруске. У овој, последњи знак за почетак револуционарног покрета дали су 3. марта чланови Савеза комуниста, који су Градском већу у Келну поднели радничке захтеве.

У свим овим западним и јужним деловима Немачке широку основу револуционарног покрета чине сељачки немири. Захтеви сељаштва су свуда исти: укидање феудалних права и дажбина, решавање аграрног питања. Они наилазе на одјек и у осталим деловима Немачке.

Први немири у Бечу осетили су се 6. марта 1848. године, кад је дошло до манифестација „Читалачког клуба". Студентска омладина се прва узнемирила и већ 12. марта објавила је своје захтеве. Метерних је одбио сваки разговор о њиховом испуњењу. То је изазвало експлозију: 13. марта отпочеле су грандиозне демонстрације буржоазије, студената и радника Беча. Пред седиштем владе демонстранти траже Устав и смењивање Метерниха. Влада је решила да се силом обрачуна с демонстрантима. Изведена је војска, која је пуцала у масу. Било је око 50 жртава. Од овог крвопролића и двор се ужаснуо. Метерних је, најзад, приморан да поднесе оставку и да бежи из Беча. То је победа народа. Двор тада за команданта свих војних снага Монархије именује генерала Виндишгреца и тражи од њега да смири демонстранте. Он 14. марта покушава да изврши противудар, али народ Беча, као и претходног дана, остаје чврст и јединствен, па његов покушај пропада. Двор и Виндишгрец више не могу да спрече образовање националне гарде од стране устаника, који одмах бирају и њен Централни комитет. Образује се и Академски легион, од 4000 студената, као елитна борбена јединица револуције. Двор признаје ове две револуционарне институције, дозвољава слободу штампе и обећава доношење Устава у најскорије време. Гроф Пилерсдорф, 17. марта образује нову владу умерено либералног правца.

Револуционарни догађаји у Бечу праћени су масовним покретима у свим осталим крајевима Царства. У унутрашњости револуционарна збивања носе тројаки карактер: аграрног покрета против феудализма, борбе буржоазије за либералне и демократске реформе, борбе угњетених народа за националну еманципацију. Револуцијом су захваћени Мађарска, италијански поседи Аустрије, Чешка, јужнословенски и румунски крајеви Монархије.

Револуционарни пролом у Мађарској почео је, у ствари, већ чувеним говором Лајоша Кошута у Пожунском сабору 3. марта 1848. године. У овом говору Кошут је изнео свој аграрни и национални програм, који је садржао две битне тачке: ослобођење кметова и образовање мађарске владе. Само дан касније Сабор је упутио своју депутацију цару у Беч, у којој је био и Кошут. Депутација је имала да цару саопшти следеће: „Ми смо одлучили да окончамо са кметским односима уз услов осигурања одштете спахијама, изједначавајући права народа и племства, повећавајући благостање наше домовине, а тиме самим појачавајући и положај двора“.

Док је депутација боравила у Бечу, у самој Мађарској покренуле су се масе. Пештанска револуционарна омладина, коју су предводили Петефи, Вашвари, Јокаи и Бујовски, организовала је 15. марта велике демонстрације и формулисала је свој програм од 12 тачака заснован на принципима: „равноправност, слобода, братство“. Он је садржао ове захтеве: „слобода штампе и укидање цензуре, образовање владе одговорне пред Државним сабором Угарске, који би заседао у Пешти, годишње сазивање Државног сабора, верска и политичка равноправност грађана пред законом, опште опорезивање, укидање кметства, увођење поротних судова, народно представништво, оснивање националне банке, уклањање страних војника са територије Мађарске, забрана мађарским војницима да служе у страним земљама, ослобођење политичких затвореника, унија (уједињење) с Ердељом“.

„Програм 12 тачака“ био је саопштен пред десетинама хиљада пештанских демонстраната заједно с Петефијевом *Националном песмом* и био је поздрављен делири- јумом одушевљења. Маса је одмах провалила у тамницу и из ње ослободила револуционара Михаља Танчића.

Пре ових демонстрација Горњи дом Угарског сабора (магнати) и бечки двор устезали су се да прихвате одлуке Доњег дома о укидању кметства и о праву Мађарске да образује сопствену владу. Али догађаји у Пешти и Бечу приморали су их на попуштање. Све одлуке Доњег дома потврђене су, а 17. марта образована је мађарска влада под председништвом грофа Лајоша Баћањија и са Кошутом као министром финансија. Почело је спровођење реформи.

Почетком марта 1848. године пруски краљ и дворска камарила осећају да је револуција на прагу. Зато је одлучено да се буржоазији учине неки мањи уступци, не би ли се уз њену помоћ зауставио револуционарни талас. За такве уступке већ је касно. На вести о догађајима у Бечу, берлинске масе 16. и 17. марта излазе на улице. Супротставља им се војска, па долази до крвопролића: има више од 200 погинулих. Да би стишао покрет, краљ објављује сазивање Уједињеног ландтага, али побуњени на-

доношење Устава и образовање демократске владе. Широм Берлина дижу се барикаде, долази до нових окршаја са војском. Краљ је приморан да попусти и прихвати захтеве устаника. На дан 20. марта он је образовао нову либералну владу Кампхаузена и Ханземана. Међутим, већ на првим корацима ова влада показује неодлучност и опортунизам: 30. марта сама тражи од краља да део трупа врати у Берлин. Да би ублажила негативан утисак овог захтева, она обећава сазивање Народне скупштине изабране општим правом гласа.

На већ распламсалу револуцију у Италији стигле су, у марту, најпре вести о догађајима у Француској, затим у Немачкој, па у Бечу и другим крајевима Хабсбуршке монархије. На те вести реаговали су и италијански патриоти и револуционари, и аустријске власти у Ломбардији и Венецији. Командант аустријских трупа генерал Редецки прогласио је опсадно стање у Милану, али се револуција тиме није могла зауставити. У Милану је дошло до масовног устанка: 17. марта нападнута је гувернерова палата, чиме су отпочеле жестоке петодневне борбе између побуњеног народа и аустријске војске. Исход је био тријумфалан за револуцију: 23. марта Аустријанци су напустили Милано. Деморалисана аустријска војска од око 75 000 људи повлачила се и из осталих делова Ломбардије. Народ се свуда дизао на оружје и, уместо свргнутих аустријских власти, формирао нове револуционарне, италијанске органе управе. На дан 22. марта избио је устанак и у Венецији. Народ је јуришао на арсенал и наоружао се, а аустријске трупе су без борбе напустиле град. Сутрадан, 23. марта, адвокат Данијел Манин прогласио је Венецијанску Републику. На Сицилији се 25. марта састаје Народна скупштина и изгласава свргавање династије Бурбона, а заплашени Пије IX 30. марта издаје енциклику којом проглашава да су догађаји у Италији израз божје воље. Свима изгледа да их папа и одобрава.

Под утицајем револуционарних збивања у Бечу и Пешти, марта 1848. године, плануле су и револуције у јужнословенским земљама Хабсбуршког царства. У Словенији је већ 16. марта дошло до великих демонстрација у Љубљани. Демонстранти су запалили трошаринску станицу и претили су градским функционерима, па су неки побегли из града. Снажан је био и покрет словеначког сељаштва. На више места дошло је до његових буна. У Хрватској и Војводини четрдесетосмашка револуција почиње истовременим врењима и на селу и по градовима. Побуњени сељаци насрћу на племићке и манастирске велепоседе и проглашавају поделу земље. Грађанство се, такође, диже и одмах поставља своје политичке и социјалне захтеве. Српско грађанство у Угарској је у почетку умерено. На својим скупштинама у Пешти (18. марта), Новом Саду (27. марта), Земуну и Сремским Карловцима оно тражи право на употребу народног

одржавање народно-црквених сабора сваке године, укидање феудалних права и привилегија, слободу трговине, пореске олакшице, слободан избор официра у Војној граници, самоуправу у градовима, судске реформе, слободу штампе. Још се не тражи територијална аутономија за српски народ. У граничарским градовима (Земун, Панчево) револуционарно грађанство, почевши од 22. марта, збацује старе управе и бира нове.

Хрватско грађанство, предвођено Народном странком, коју усмеравају донедавни илирци, већ у марту тражи од цара исте привилегије које су дате Мађарима. Његови захтеви су следећи: уједињавање свих хрватских земаља (Хрватске, Славоније, Војне крајине, Далмације и Ријеке), избор новог, народног, уместо сталешког сабора, образовање хрватске владе одговорне Сабору. Ови захтеви усвојени су на Великој народној скупштини 25. марта 1848. године, на којој је граничарски пуковник Јосип Јелачић изабран за хрватског бана. Ова последња одлука, у ствари, потврдила је само наименовање Јелачићево за бана већ извршено од цара 23. марта.

Револуција у Чешкој почела је још у првој половини марта. И овде се упоредо поставило социјално и национално питање. У постављању аграрног питања међу развијеном чешком буржоазијом су се одмах испољила два гледишта. Крупна, либерална буржоазија захтевала је ликвидацију феудализма и решавање овог проблема уз давање обештећења племству. Ситно, радикално грађанство противило се давању тога обештећења. Исте разлике између либерала и радикала појавиле су се и у постављању чешког националног питања. И једни и други су на народној скупштини од 11. марта тражили уједињавање чешких земаља (Чешке, Моравске и Шлезије) у једну државно-правну заједницу, заједничку представничку скупштину и „потпуну националну једнакост Чеха са Немцима, у свим чешким земљама, у школама и надлештвима". Од свих ових захтева либерална бечка влада ће почетком априла прихватити само језичку равноправност у Чешкој!

Крајем марта почела су национална врења и у Познањском Војводству, затим у двема другим словенским областима Монархије (Галицији и Словачкој) те у претежно румунској Трансилванији.

Од осталих европских земаља у којима је већ сам почетак револуционарних покрета донео директне последице треба поменути још Белгију, Холандију, Швајцарску и Енглеску. У првим двема, иако у њима није дошло до револуционарних буна, владари су поступили предострожно: позвали су на власт либерале и предузели су извођење уставних и других политичких реформи. У Швајцарској је европска револуција спречила страну интервенцију против већ започетих уставних реформи и тиме је омогућила демократизацију. Што се тиче Енглеске, ту је одјек континенталних збивања дошао до изражаја у новом валу чартистичке активности, која је, као што смо видели, била кратког даха.

Друга Француска Република

После победе фебруарске револуције Париз је био захваћен одушевљењем: „Друга Република је почела у раздраганом, скоро идиличном расположењу; уз најплеменитији полет, без насиља, без мржње, једино овде-онде покоја разбијена машина. Паришки удар унутрашњост није оспорила... И најбојажљивије ћифте прихватиле су републику која није значила ни конфискацију, ни прогонство, ни рат. Револуција је збрисала све проблеме."

Било је, међутим, далеко од тога. Нова, „Привремена влада" није имала у рукама никаквих средстава власти, ни правних, ни материјалних. Читава два месеца биће и без реалне војне силе. Смештена у Општинском дому, окружена наоружаним устаницима, била је прави њихов заробљеник – и подоста уплашена. Тај наоружани народ ће јој и нametнути прве важне одлуке. Одмах по свом настанку, прогласила је опште право гласа, слободу штампе, удруживања и политичког деловања, укинула је смртну казну за политичке кривце и ослободила политичке затворенике. Већ сутрадан, међутим, (25. фебруара) избиле су велике народне демонстрације у којима се тражило да се „сместа организује рад" и обезбеди „право на рад". Без отпора, влада је истог дана прихватила декрет који је написао Луј Блан: „Привремена влада Француске Републике обавезује се да обезбеди егзистенцију радника помоћу рада. Она се обавезује да обезбеди посао свим грађанима." Сутрадан, 26. фебруара, влада је прихватила и Бланов предлог о оснивању посебног министарства рада под називом „Комисија за проучавање радничког питања". У ту Комисију именовани су Луј Блан и Албер, раднички представници у самој „Привременој влади". После једне нове радничке демонстрације, 27. и 28. фебруара, Комисија је под хитно смештена у Луксембуршки дворац, где је и прорадила 1. марта. Тако су, у ствари, Блан и Албер издвојени из владе и стављени у ситуацију да у овој „социјалистичкој синагоги" откривају „обећану земљу" Бланове „организације рада".

Све је, ипак, почело свечано и с великим надама. На отварању Луксембуршке комисије, како ће се она од тада популарно називати, сакупило се око 700 представника радника, послодаваца, економиста, стручњака и политичких функционера. Сви ће они после тога данима заседати, договарати се, писати, рачунати, посредовати, реформисати. Прва мера била је и најкориснија: на предлог Комисије, „Привремена влада„ је 2. марта донела одлуку о прописивању дужине радног времена у целој земљи: десет часова у Паризу и једанаест у провинцији. Висину надница влада

је одбила да одреди. Истовремено, Луксембуршка комисија је нашла и решење за проблем незапослености у главном граду: отвориће се добротворне радионице – „народне радионице" – у којима ће незапослени радници Париза добити користан посао за пристојну надницу од 2 франка дневно. За управника ових радионица постављен је млади инжењер Емил Тома, који их је организовао по војничком принципу.

Ове одлуке означиле су врхунац утицаја који су радничке масе Француске постигле у револуцији 1848. године. Омогућиле су га слабост владе и дезорганизованост буржоазије у њеним првим данима. „Радник је постао јунак дана, с њим се опходило као с новопеченим властелином." У радничким четвртима популарна је била песмица: „Шешир доле пред качкетом! На колена пред радником! " У нагло распламсалом политичком животу, у којем је за само неколико дана образовано 145 политичких клубова и покренуто 170 нових листова, крајња левица револуције – она која је узела у своје руке заступање радничких интереса – била је најбучнија и најактивнија. Бланкијево Централно републиканско друштво, Барбесов Клуб револуције и Распајов Клуб народних пријатеља, мобилисали су радничке масе Париза и с њима вршили снажан и делотворан притисак на владу. Првих дана револуције влада је само у једној ствари успела да одоли том притиску: у одбијању захтева да се уместо тробојне уведе црвена застава. Она је одлучила да девиза револуције буде, као и 1792: „Слобода, једнакост, братство", а не јакобински терор, као 1793/94. године. У свему осталом влада је, бар првих недеља, деловала доста демократски и у сагласности с масама. Организовала је бучне прославе победе револуције и сађење „дрвећа слободе", допуштала је најшире политичке слободе, са улица је повукла све још преостале одреде војске, полиције и Националне гарде, није се уопште супротстављала слободи штампе, укидајући не само цензуру већ и кауцију за покретање листова, укинула је ропство у колонијама. Ни у провинцијама није било ни револуционарног терора ни тежих насиља. Захваљујући свему томе, већина народа веровала је да „свиће зора једне нове ере", која ће донети срећу целом човечанству.

Радећи под притиском пролетаријата и револуционарне левице, привремена влада ипак није остајала без иницијативе и у пословима стварања и учвршћивања нове власти. Настојала је да је обезбеди и с лева и здесна. Првих дана марта она је донела одлуку о образовању мобилне гарде од 24 батаљона по 1 000 плаћених људи, мобилисаних у редовима најсиромашнијег париског света. Потајно, влада се надала да би, можда, и раднике из националних радионица могла у тренутку опасности употребити као своју оружану силу. У унутрашњости влада је извршила масовну сме-

ната и потпрефеката из времена Јулске монархије смењена је и замењена комесарима из реда републиканаца.

Једно од најважнијих политичких питања с којима су се републиканци суочили, после доласка на власт било је, као и у свакој другој револуцији, стабилизација и легализација новог стања. А то је значило доношење новог Устава. За доношење Устава било је потребно изабрати и сазвати Уставотворну скупштину. Доносећи већ у првим данима револуције одлуку о увођењу општег права гласа, која је садржала одредбе да бирач може постати сваки мушкарац који је напунио 21 годину и станује у једном месту дуже од 6 месеци, а да изабран може бити сваки грађанин старији од 25 година, влада је одредила и датум избора Уставотворне скупштине за 9. април.

Друго капитално питање за привремену владу Француске Републике било је одређивање њене спољнополитичке оријентације. У том циљу, она је већ 4. марта усвојила одлуку с далекосежним последицама, како за Француску, тако и за целу Европу. Најважнији став те одлуке, коју је формулисао Ламартин, као министар спољних послова, гласи: „Проглашење Француске Републике не представља чин агресије против било ког облика владавине... Рат није принцип Француске Републике... Стога Француска Република неће ни против кога заподенути рат". То је било опредељење за миролубиву спољну политику и одустајање од помоћи револуционарним покретима у другим земљама. За такву оријентацију Друге Републике постојали су јаки војни и материјални разлози. Већ и иначе не нарочито снажна, француска армија је избијањем револуције 1848. године, била прилично дезорганизована и дезоријентисана. Њена опремљеност је, осим тога, била слаба, а да би се поправила, захтевала би велика новчана средства, која привремена влада није имала. Она је, наиме, од Јулске монархије наследила готово празну државну благајну. То ће је, већ 16. марта натерати да повећа непосредне порезе за 45%, што ће бити први озбиљан удар по популарности Друге Републике у широким редовима пореских обвезника – сељаштва и буржоазије.

Повећање пореза било је први знак да је револуција пореметила нормалне токове привредног живота и да економски проблеми израњају на површину друштвеног живота. Започињала је нова економска криза толико позната у историјама револуција. Изворишта кризе је било више. Пре свега, нека од њих су наслеђена: све последице кризе из 1846/47. године још уопште нису биле саниране ни у индустрији, ни трговини, ни на финасијском сектору. Друго, револуција је међу пословни свет и пореске обвезнике, ипак, унела велико узнемирење. Власници новца и вредносних папира почели су масовно да повлаче своја средства из банака; буржоаски свет је знатно редуцирао своје набавке, куповине, инвестиције и послове других врста. Порези и друге финансијске обавезе плаћају се веома неу-

редно. Треће, државни расходи расту и то и јесте разлог повећавања непосредних пореза – оних непопуларних 45 сантима на сваки франак.

Последице дејства ових фактора су веома тешке. Индустријска производња била је у потпуном расулу. Само у Паризу је око 450 предузећа обуставило рад. Од 390 000 паришких радника око 190 000 је остало без посла. У северним департманима Француске, беспослено је било и до три четвртине, а у Лиону око две трећине индустријских радника. Велики број новчаних завода доспео је у кризу и пропао. Сама Француска банка нашла се на ивици банкротства. Њена готовина сведена је на свега 59 милиона франака. Сви кредити су обустављени, вредносни папири су продавани у бесцење, влада је остала без новчаних резерви. Да би олакшала ситуацију привремена влада предузима неколико хитних економско-финансијских мера: емитује 350 милиона франака папирног новца са принудним курсом и у апоенима од по 100 франака; припаја 9 окружних банака Француској банци и тиме повећава њену готовину на 452 милиона; доноси декрет о обавезном наплаћивању свих заосталих пореских обавеза. Те мере само делимично олакшавају неке проблеме али не доносе излаз из кризе. Један од најтежих проблема – незапосленост – решава се, бар у самом Паризу, примањем све већег броја радника у националне радионице. Уместо 10 000 радника, за колико су замишљене, оне већ крајем марта запошљавају 40 000, а у мају и читавих 100 000. Будући да за толико радника нема посла, а ни сировина и другог материјала, у њима се често обуставља производња. Свеједно, и кад не раде радници добијају надницу – франак на дан. То огромно оптерећује државну благајну, а влада се труди да то и стави на знање јавности. Буржоазија и сељаштво, којима су повећани порези, огорчени су и на владу и на националне радионице. А незадовољни су и сами радници у њима, јер све чешће уместо 2 франка на дан добијају по један.

* * *

Тако тешка економска ситуација за кратко време почиње да заоштрава друштвене и политичке односе у табору револуције и да тријумфална и свечана расположења „пролећа народа“ претвара у опште незадовољство и огорчење. Први знаци новог сукоба који се рађао, испољени су на питању предстојећих избора за Уставотворну скупштину. Социјалистичка левица револуције – клубови Бланкија, Кабеа, Барбеса, Распаја – сматрају да изборе заказане за 9. април свакако треба одложити, јер за кратко време, колико до њих остаје, револуционари неће стићи да „одгоје народ“ и да му објасне суштину социјалистичких захтева, па постоји велика опасност да на њима победи „реакција“. Да би наметнули овај захтев, клубови 17. марта организују велике демонстрације, пред којима влада још једном попушта и помера изборе за 23. април. То уопште није оно што

су социјалисти тражили: они су мислили на одлагање од више месеци, а не од две недеље. На њихову иницијативу, почетком априла сви револуционарни клубови уједињују се у Странку социјалне републике око заједничког програма: национализација великих предузећа и банака, прогресивни порез на доходак, укидање експлоатације, организација рада, социјална правда и једнакост. Ту је и захтев за новим одлагањем избора. С њим на првом месту приређене су 16. априла нове демонстрације на Марсовом пољу и Хиподрому. Маса с једном великом петицијом креће према Општинском дому. Али, тамо је овог пута дочекује 100 000 наоружаних припадника Националне и Мобилне гарде. Влада је за протеклих месец дана припремила себи оружану силу. Она је растурила демонстрације. Револуционарни, републикански фронт се, међутим, овим догађајем, коначно распао на два непомирљива табора: буржоаски и пролетерски.

Буржоаски табор није уопште био политички јединствен. Конзервативна крупна буржоазија почела се окупљати око Републиканског клуба за слободу избора и листа *Assemblée nationale* (*Народна скупштина*). Основни циљ био јој је очување друштвеног поретка, вере и власти буржоазије. Умерено демократско крило републиканаца и даље је имало свој штаб око Ламартиновог листа *Nasional* и залагало се за одбрану свих демократских слобода на политичком плану али без посредовања државе у односима између рада и капитала. Демократи Ледри Ролена били су сагласни са политичким програмом умерених, али су му додавали и известан број мера државне регулативе (демократизација кредита, брига о незапосленима, прогресивно опорезивање итд.) којима би се створили услови за олакшавање положаја пролетаријата. Све ове струје уједињавао је једино отпор социјалистима у одбрани основног класног интереса буржоазије. Пролетерски табор револуције био је, у пролеће 1848. године, релативно јединствен у тражењу „социјалне републике“.

Избори од 23. априла протекли су у миру. Пролетерски табор је на њима доживео пораз. Сви слојеви буржоазије и сељаштва гласали су против њега. У Уставотворну скупштину је од 900 посланика изабрано само 30 радника (међу њима није био чак ни Луј Блан) али зато око 200 легитимиста и католичких посланика. Преко 650 посланика припадало је разним републиканским струјама. Уставотворна скупштина састала се 4. маја и одмах је ставила на знање да раскида са социјалним илузијама. На Ламартинов предлог, она је, као руководеће тело у држави, формирала Извршну комисију од пет чланова, који су сви били припадници бивше привремене владе: Ламартин, Гарније-Пажес, Араго, Мари и Ледри-Ролен. Међу њима, дакле, више није било социјалиста.

Пошто су се прибрале од првог удара доживљеног на изборима, присталице „социјалне републике“ су се поново спремиле за борбу, овога пута против Уставотворне скупштине и Извршне комисије. Револуционар-

ни клубови су за 15. мај заказали велике народне демонстрације у корист коренитих друштвених промена. Формалан разлог за заказивање демонстрација нађен је у пружању подршке пољским, италијанским и немачким револуционарима. У грандиозној демонстрацији нашло се и више десетина хиљада радника националних радионица. На челу с Бланкијем, Барбесом, Распајом и Албером, демонстранти продиру у дворану у којој заседа Уставотворна скупштина, са чије говорнице саопштавају своје захтеве: повлачење војске из Париза, оснивање министарства рада и државних комитета за надзор над Извршном комисијом, слање помоћи Пољацима. На крају, на говорницу излази један од демонстраната и „у име превареног народа" саопштава да је Уставотворна скупштина распуштена. Са повицима „На оружје!" демонстранти затим крећу на Општински дом, где заседа влада. Ту их поново дочекују одреди Националне и Мобилне гарде, разбијају их и хапсе Распаја, Барбеса и Албера а после неколико дана и Бланкија. Уставотворна скупштина враћа се свом заседању.

Охрабрена успехом, нова влада врши противудар: распушта одмах Луксембуршку комисију, забрањује рад револуционарних клубова и одржавање зборова, укида декрет о скраћивању радног дана. На дневни ред ставља се и питање националних радионица. У њима је крајем маја 119 000 радника, који представљају најкомпактнију масу париских револуционара. Зато је и решено да се они растуре. Као претходна мера, било је појачавање војних снага у Паризу. После тога је 24. маја објављена одлука да се сви млади радници од 18 до 25 година упуте на рад у провинције или да се упишу у војску. Двадесетак дана касније владин Одбор за финансије јавно поставља питање укидања радионица. Влада, уместо тога, доноси одлуку да се провери стално боравиште радника. Они за које се констатује да нису Парижани мораће одмах да напусте град. Та провера почела је 20. јуна, кад је првих 5000 радника и отпуштено из радионице; 22. јуна објављен је декрет о мобилизацији младих радника у војску. На овај декрет радници су одговорили устанком.

Раднички устанак, који је прихватио и остали сиротињски народ Париза, чије је наде Република изневерила, трајао је од 23. до 26. јуна. То су знаменити „јунски дани", који означавају прву самосталну пролетерску револуцију у светској историји. Устанак је почео тако што је 22. јуна увече Централни комитет радничких корпорација објавио позив: „На барикаде!" Већ следећег јутра источне, радничке четврти Париза биле су утврђене. Центар устанка бранила су утврђена предграђа Поасонијер, Маре, Пантеон и Италијанска врата. Уставотворна скупштина изгласава на то диктаторска овлашћења војном министру, генералу Кавењаку. Одмах почиње сукоб – страшан и крвав. Раднички одреди се херојски боре, на барикадама. Као прави стратег барикадног ратовања и вођ устанка, истиче се бивши хусарски официр Керсози. Он ипак не може да за кратко

време повеже дејства устаничких одреда и да оствари јединствен ратни план. Надмоћнија и далеко боље наоружана Кавењакова војска, чија артиљерија разноси устаничке барикаде, ломи једно по једно устаничко упориште. Устаници ниоткуд не добијају ни помоћ ни подршку, јер то је борба пролетаријата против свих осталих слојева буржоаског друштва. „Победница је била буржоаска република." Двадесет шестог јуна устанак је био сломљен. У борбама је, према званичним изворима, погинуло 1500, а било је рањено 2600 људи. Ове бројке су, свакако, биле много веће. Још страшније су биле репресалије примењене после угушења устанка. Ухапшено је 25 000 људи, стрељано је 3000, на робије и у депортације послато их је преко 11 000. Народ је потпуно разоружан, националне радионице су 2. јула и формално затворене, 11 социјалистичких листова је забрањено, уведена је висока кауција за штампу, Национална гарда је очишћена од пролетерских елемената.

Јунски устанак париског пролетаријата 1848. године, имао је далекосежне последице. Најзначајније је било то што је после јуна радничка класа Француске дигла руке од Друге Републике, па је постепеном наступу буржоаске реакције пут био отворен.

* * *

После угушења јунског устанка, генерал Кавењак је вратио диктаторска овлашћења, а Уставотворна скупштина га је именовала за поглавара извршне власти. Наредних недеља и месеци Скупштина и влада су, поред поменутих, спровеле још неколико реакционарних мера уперених против радника, социјализма и демократије. У августу је одбачен пројекат о завођењу прогресивног опорезивања, прописана је казна затвора за дужнике који не могу да исплате дугове, отворена је истрага против социјалиста и левих демократа. Да не би допали тамнице, Луј Блан и још неки левичари морали су да беже у иностранство; Блан је отишао у Енглеску. На дан 9. септембра усвојен је закон о продужавању радног дана на 11 h, а истовремено је укинута свака државна контрола над послодавцима, па је трајање радног времена практично опет постало питање њихове добре воље. Око стотинак хиљада функционера бившег режима Луја Филипа, враћено је на некадашња места, са којих су отерани републиканци. У таквим условима, ситуацију је у земљи олакшавала привредна конјунктура, која је настала после богате жетве у лето и бербе у јесен 1848. године. Одмах је оживела и индустрија, дошло је до пораста цена вредносних папира а банке су забележиле прилив новца и племенитих метала.

Од политичких питања у лето и јесен 1848. године највише пажње привлачио је рад на припремању Устава. У уставним расправама у Француској се постепено, под вођством Адолфа Тјера, образује један политич-

ки блок монархиста који су из нужде прихватили републику и конзервативних републиканаца, познат под именом „Партија реда", која је била експонент крупне финансијско-индустријске буржоазије. Истовремено, запажа се пораст бонапартизма, који репрезентује принц Луј Наполеон Бонапарта, синовац цара Наполеона I. Замах бонапартизма и неочекивана популарност „малог синовца великог стрица" многе је изненадила, али њих објашњава расположење сељаштва, коме је Република донела „45 сантима" и много несигурности, као и дела пролетаријата, коме је подарила крвника Кавењака и низ антирадничких мера. „Партија реда" није уочавала прави значај овог замаха и веровала је да ће манипулишући „великим непризнатим неспособњаковићем", за каквог је држала Бонапарту, с његовим покретом направити уносан пазар. Изгледало је да је ова рачуница добра, јер је „Партија реда" одиграла одлучујућу улогу у састављању Устава.

Устав је усвојен 4, а проглашен 12. новембра 1848. године. Он је озаконио републиканско државно уређење и опште право гласа – две тековине фебруарске револуције, које је прихватила сада и крупна буржоазија јер су априлски избори и јунски дани лепо показали да ове две институције уопште нису тако опасне како се некад у овим слојевима ценило.

Законодавну власт Устав је поверио једнодомној Законодавној скупштини од 750 посланика, изабраних за 3 године, а врховну извршну власт председнику Републике, изабраном, по америчком узору, на општим изборима, асполутном већином и на четворогодишњи мандат. Председник Републике је и шеф државе, са широким овлашћењима: он бира министре, који су одговорни њему, као и Скупштини, поставља и разрешава државне функционере и војне команданте. Председник нема право реизбора, а за повреду Устава, као и други државни великодостојници, може бити позван на одговорност од стране Врховног суда.

Класну и идеолошку суштину француског Устава из 1848. године одређују његеве начелне одредбе о томе да се државно и друштвено уређење Републике базирају на породици, својини, раду и поретку, који се морају безусловно заштитити.

Одмах након усвајања Устава расписани су избори за председника Републике. Избори су расписани за 10. децембар. За ову највишу функцију истакнуто је врло брзо пет кандидата. Скупштинска већина, тзв. Републикански центар, кандидовала је генерала Кавењака. „Партија реда" му, међутим, није дала подршку. Демократи и малобројни социјалисти одмах су „јунском крвнику" супротставили Ледри-Ролена, група око *Nationale*-а остала је верна Ламартину и истакла је његову кандидатуру, док су други социјалисти и левичари, разочарани и у Ламартина и Ледри-Ролена, именовали за свог кандидата Распаја. Монархисти свих боја, католици и други реакционари, међу којима су бонапартисти били бар најбучнији, за

свог кандидата именовали су Луја Наполеона Бонапарту. Његовој кандидатури приклонила се и „Партија реда", с уверењем да ће она водити овог „шупљоглавца".

На изборима одржаним 10. и 11. новембра 1848. године гласало је 76 процената уписаних бирача, или 7,5 милиона људи. „Луј Наполеон је добио 5 500 000 гласова (непоходна апсолутна већина била је 3 750 000 гласова). Кавењак је био далеко иза њега са 1 500 000 гласова, Ледри-Ролен их је добио само 370 000, Распај 37 000, а Ламартин је пао на свега 17 000 гласова." Биле су то последице револуције. „За Луја Нполеона су масовно гласали сељаци, па чак и многи радници", на то указује мали број гласова за Ледри-Ролена и Распаја. „Партија реда" листом је гласала за Бонапарту, па ће се он, на својим првим корацима као председник, на њу морати и ослонити.

Ти први кораци били су реакционарни. Чим је 20. децембра преузео председничку дужност, Бонапарта је на чело владе довео опробане конзервативце, антирепубликанце Одилона Бароа и Фалуа. Затим је, у договору с њима, ради слабљења републиканаца у Скупштини, издејствовао хапшење 27 њихових припадника и забрану друштва „Републиканска солидарност". На крају је 7. априла постигао и привремено распуштање Уставотворне скупштине, у којој су републиканци, ипак, били изразита већина, и расписивање избора за Законодавну скупштину за 8. мај 1849. године.

И први спољнополитички потези Луја Наполеона Бонапарте одисали су истим духом. То је показивала француска интервенција у Риму. Кад је, наиме, папа Пије IX у новембру 1848. године, побегао испред револуције у Риму, обратио се и Француској за помоћ. Њена Уставотворна скупштина побојала се да би папу у заштиту могла узети Аустрија, па је одлучила да се у Рим, *ради заштите тамошње републике*, пошаље француски експедициони корпус, под командом генерала Удиноа. Пред полазак овог корпуса, априла 1849-те, председник Републике је, не питајући Скупштину, преиначио ову одлуку и издао Удиноу сасвим другу наредбу: он иде у Италију да ликвидира Римску Републику и да васпостави световну власт папе. „Тако је Француска, која није интервенисала да би подржала револуционарне или републиканске покрете, сада ставила своју војску у службу реакције." Било је то у време када се Уставотворна скупштина разишла, а Законодавна се још није састала.

Избори за Законодавну скупштину одржани су 13. маја 1849. године. На изборе је изашло само 60% уписаних бирача. На њима су тзв. „прави републиканци" (Ламартинови) доживели тежак пораз: међу 750 посланика изабрано их је само седамдесетак. Надмоћно је победила „Партија реда", око које су се сада сврстали монархисти (легитимисти и орлеанисти), бонапартисти, католици и најконзервативнији републиканци. Они су осво-

јили 450–500 посланичких места. Око 200 мандата припало је демократима, социјалистима или „монтањарима“, које предводи Ледри-Ролен.

Одмах после отварања Скупштине, 29. маја, дошло је до сукоба између демократа и „Партије реда“ у вези с питањима о спољној политици. Усред тог сукоба, 11. јуна, Ледри-Ролен је затражио да Скупштина преда Врховном суду председника Републике и његове министре због повреде Устава коју су учинили војном интервенцијом против Римске Републике. Устав је, наиме, забрањивао употребу војних снага Француске против слободе било којег народа. Скупштина је одбацила Ледри-Роленов захтев а он је неопрезно запретио устанком и тиме пре времена открио своју скривену намеру да уз помоћ париских маса руши Бонапарту. Кад су демократи 13. јуна изашли на улице да демонстрирају против председника и владе, спремна војска и полиција брзо су их растерале. Позив на устанак који је после тога уследио јако је закаснио, па су сви устанички покрети до којих је дошло (у париској четврти Сен-Дени, у Тулузи, Перпињану, Стразбуру и Лиону) били лако савладани. Следиле су репресалије. Тридесет четворица демократских посланика у Скупштини лишено је мандата и похапшено. Да би избегли исту судбину, њихове вође Ледри-Ролен, Феликс Пија и Виктор Консидеран побегле су у Енглеску. Дошло је до новог масовног чишћења чиновничког апарата и Националне гарде, овог пута од демократских и републиканских елемената. Донето је још неколико закона о ограничавању грађанских и политичких права и слобода: забрањено је политичко организовање демократа, поново је повећана кауција за листове („Сиромашни треба да ћуте“), дато је право влади да проглашава опсадно стање, опште бирачко право ограничено је увођењем трогодишњег цензуса настањености. Постало је потпуно јасно да је повратак „Партије револуције“ на власт немогућ. Реакција је тријумфовала а ојачани председник Републике сматрао је да се приближава време његове самосталне акције. Иза њега је већ провиривао Наполеон III.

Ток револуције у немачким земљама

Четрдесетосмашка револуција у немачким земљама се суочила са три историјска проблема: социјалним – укидањем феудализма и решавање аграрног питања; политичким – рушење апсолутизма и завођење уставности и парламентаризма; националним – уједињење Немачке и решење сложеног националног питања у Хабсбуршкој монархији. Ова су се питања међусобно преплитала и текла су упоредо, мада је, због слабости буржоазије, како је револуција одмицала, национално питање, нарочито у Хабсбуршким земљама, стицало све већи значај.

И после мартовских успеха, револуција у Пруској је у даљем успону. Краљ и буржоаска влада Кампхаузен-Ханземан знају да бар нека од датих

обећања морају испунити. Зато је 2. априла, у Берлину, сазван Уједињени ландтаг, којем је задатак био да припреми изборе за Народну скупштину и доношење Устава. Овај Ландтаг донео је Изборни закон којим је бирачко право дато свим мушкарцима старијим од 24 године, али су избори били двостепени тако да је деловање општег права гласа ипак било ограничено. Уједињени ландтаг је, поред тога, упркос оштром отпору реакционара, међу којима је један од најенергичнијих био млади јункер Ото фон Бизмарк, увео скупштинску контролу над буџетом, слободу штампе и верску равноправност, и изгласао је, најзад, краљу одобреље за закључивање државног зајма које је тражено још 1847. године.

Дошавши овако до одређених политичких тековина, пруска либерална буржоазија, која је сада делила власт са племством и државном бирократијом, показивала је велику колебљивост и недоследност у решавању остала два капитална питања револуције. У вези са аграрним питањем она је показивала предусретљивост према племству, улазећи с њим у компромисе на штету сељаштва. При том је занемаривала чињеницу да је аграрно питање у читавој Немачкој централни проблем револуције и да од начина његовог решавања зависи ангажованост и одлучност сељака у њеној одбрани. А без најшире ангажованости сељаштва све остале тековине револуције су несигурне и под знаком питања. Кад се 22. маја 1848. године састала прва Народна скупштина у Пруској, дошла је до изражаја сва попустљивост буржоазије према племству, па је аграрно питање и решавано више у корист јункера него сељака. Све сељачке обавезе подељене су у две категорије: оне које се откупљују и оне којих се сељак ослобађа без откупа. Разуме се да су оне прве биле многобројније и теже. Без откупа су укинута само нека споредна феудална права.

И у погледу националног питања буржоазија је показивала мало праве револуционарне иницијативе и енергије. Највећу недоследност и недемократичност испољила је у случају устанка Пољака у Војводству Познањ. Немачко грађанство у Пруској, као и оно у Аустрији или Чешкој, показало је на овом питању много више националистичке искључивости него револуционарне ширине и доследности. Априла 1848. године, распламсао се револуционарни покрет у пруским деловима Пољске. Пруски краљевски комесар успео је да с пољским револуционарима постигне споразум о распуштању њихових војних табора у замену за одређене политичке уступке. Влада Компаузен-Ханземан није била задовољна оваквим решењем и допустила је команданту пруских трупа, генералу Пфулу, да оружјем нападне устанике и поништи споразум. Отпочеле су жестоке борбе, које су почетком маја завршене поразом Пољака.

Сличну националистичку горљивост, али без истинске револуционарне чврстине и једнодушности, испољавало је немачко грађанство и поводом националног уједињења властитог народа. Револуција је ово питање

поставила већ у марту 1848. године. На иницијативу либерала из Хајделберга, 31. марта, састала се једна Претходна скупштина (Vorparlament), у којој је било 574 посланика из разних немачких држава – највише из Баварске, Виртемберга, Насауа, Бадена, Хесен-Дармштата и Хесен-Касела. Њихов задатак је био да потражe путеве за стварање јединствене немачке државе. Међу делегатима у Форпарламенту, било је доста истакнутих немачких интелектуалаца. Током тродневног рада већина делегата се изјашњавала за јединствену Немачку као федералну и парламентарну царевину, а мањина за федералну републику, која би била створена по узору на Сједињене Америчке Државе. Једина одлука која је у Форпарламенту донета била је она о сазиву федералног, општенемачког парламента од 600 посланика, који би у свим државама били изабрани општим правом гласа и пропорционално броју бирача. Главни задатак Парламента био би усвајање Устава Немачке, у којем би се одредили њено уређење и њене границе. Парламент би заседао у Франкфурту на Мајни.

Осећајући да губи тло под ногама демократско-републиканска мањина из Форпарламента је, пре избора за франкфуртски Парламент, средином априла покушала да изврши револуционарни удар у Бадену, али је брзо била разбијена и савладана. Републиканизам је доживео непоправљив ударац у Немачкој.

Изабран у два круга (1. и 8. маја) франкфуртски Парламент састао се 18. маја 1848. године започевши своја дуга, бесплодна заседања у катедрали Светог Павла. Састављен претежно од интелектуалаца (Akademiker), међу којима је било и више врло истакнутих имена (Далман, Гервинус, Вајц, Дројзен, Гагерн), Парламент је неочекивано испољио превагу конзервативне оријентације. То ће га унеколико изоловати од револуционарних маса Немачке и претворити у дебатно тело без стварне политичке и материјалне моћи. Од 600 посланика у Парламенту 200 је долазило из Пруске, 120 из Аустрије, а 280 из свих осталих немачких земаља и крајева. Посланици су се већ на самом почетку издиференцирали у четири политичке групације: конзервативце, који су се залагали за превласт владара у држави; либерале, који су били за уставну монархију федералног типа; демократе, који су говорили о демократској федерацији и социјалисте, који су говорили о „социјалној републици". Најутицајнија личност у Парламенту био је умерени либерал и велики прусофил Хајнрих фон Гагерн, који је био изабран за његовог председника. У свечаном расположењу и с великим надама али и у стварној немоћи, што ће се убрзо показати, франкфурстки Парламент је крајем маја започео расправу о начинима уједињења и уређењу будуће немачке државе. Док су те расправе трајале, догађаји су у немачким државама ишли својим током без икаквог утицаја франкфуртског Парламента.

* * *

У Пруској су, почетком јуна реакционарне снаге друштва стале припремати контрареволуционарну акцију. У Берлину се поново гомилају трупе, долази до отпуштања радника који су претходних месеци запослени на јавним радовима, чују се гласови да Народну скупштину треба растерати, како би се спречило доношење Устава. Либерална влада не предузима ништа да оваквом развоју ситуације стане на пут. Али, на сцену поново ступа револуционарни народ Берлина: 14. јуна 1848. године масовно излази на улице и демонстрира, тражећи уклањање војске из престонице. На челу са наоружаним занатлијским батаљоном, демонстранти јуришају на војни арсенал и задобијају 30000 пушака. Наоружане демонстранте, међутим, нема ко да води. Буржоаска влада се окреће против устаника и наређује војсци да их разбије. Стихијски покренут, без јединственог вођства и јасног ратног плана, устанак је већ следећег дана (15. јуна) савладан. Тако је отпочела контрареволуција у Пруској. То је берлински „јуни". Спроводе се репресалије и прогони радника. Берлински гарнизон се даље појачава а, 20-ог јуна, краљ смењује Кампхаузен-Ханземанову владу, као претерано либералну, и образује кабинет Ауерсвалд-Ханземан.

Контрареволуција се веома окуражила. Током лета племство је сазвало у Берлину тзв. *Junkerparlament*, који је заседао од 18. до 30. августа, енергично тражећи распуштање Народне скупштине, образовање реакционарне владе и заштиту интереса монархије и аристократије. Главни заступници реакционарног племства пред колебљивим краљем, који се није усуђивао да одмах прихвати ове захтеве племства, били су најутицајнији дворски човек, Леополд фон Герлах и генерал Пфул, гушилац револуције у Пољској. За њихове идеје борили су се, такође, реакционарни лист *Kreuzzeitung* (*Гласило крста*) и *Удружење за одбрану права власништва*, које је аристократија основала у јулу 1848. године.

Скретање Пруске у воде реакције показивала је и њена најважнија спољнополитичка акција из средине 1848. године. Реч је о питању Шлезвиг-Холштајна, двеју покрајина у северној Немачкој које је под својом влашћу држао дански краљ. И у овим покрајинама је 1848. године дошло до револуције, која је победила. Револуционари су у њима образовали демократску владу, која је спровела низ прогресивних мера. Данска је онда предузела енергичну војну акцију да угуши револуцију у Шлезвиг-Холштајну али је влада ових покрајина затражила помоћ Немачке и изразила жељу да се уједини с другим немачким земљама. Франкфуртски парламент и читава немачка јавност тражили су од Пруске да интервенише. Ауерсперг-Ханземанова влада и сам краљ колебали су се: нису хтели рат против Данске, а није им много стало ни до револуционара Шлезвиг-Холштајна. Пруска је у јулу ипак објавила Данској рат, али га је во-

дила крајње млитаво и неодлучно, са једва скривеном жељом да га не добије. Данци су, ипак, били побеђени али чим је Енглеска понудила посредовање за мир Пруска га је прихватила. Мир је закључен у Малмеу 27. августа: Шлезвиг и Холштајн остали су Данској. „Скупштина мумија" у Франкфурту ратификовала је овај уговор. То је толико огорчило патриотску јавност у Немачкој, да је у Франкфурту 18–19. септембра избио устанак демократа. Парламент је позвао у помоћ пруску војску, која је угушила устанак.

После франкфуртског устанка реакција се још више размахала. Краљ је под њеним притиском отерао с власти и кабинет Ауерсперг-Ханземан, који је још увек заступао буржоаске интересе, а састављање владе поверио генералу Пфулу. Ни на ову меру апсолутистичког карактера Народна скупштина Пруске није достојно реаговала, већ је наставила своје дискусије о Уставу. Оне су, најзад, резултирале његовим завршетком 12. октобра 1848. године. Он није говорио о уједињењу Немачке али је проглашавао општу грађанску једнакост, што је значило ликвидацију свих племићких привилегија и одузимање божанског карактера краљевској власти. То је било знак за јуриш реакције, како против Народне скупштине, тако и против свих других преосталих тековина „пролећа народа". Тај јуриш је отпочео одмах пошто је у Пруску приспела вест о гушењу револуције у Бечу 1. новембра. Прво што је краљ учинио јесте да је сменио и Пфулову владу и да је уместо ње именовао владу бесног реакционара грофа Брандембурга. Његова десна рука постао је врховни командант војске, такође ултрареакционар, генерал Врангел. Тек на ова именовања Народна скупштина уложила је благ протест код краља. Овај је на тај протест одговорио пресељавањем скупштине из Берлина у Брандембург и проглашавањем опсадног стања у целој земљи. Крајње закаснело, Скупштина је тада прибегла одлучнијој мери: 16. новембра позвала је народ да обустави плаћање пореза и извршавање других, материјалних обавеза према држави. Влада је, међутим, тако чврсто држала ситуацију у рукама, да овај позив више није имао никаквих последица. Једини његов резултат је био да је краљ 5. децембра распустио Скупштину. То је означило коначну победу контрареволуције у Пруској. Она, ипак, није могла да уништи све резултате мартовских дана. Укинута феудална права се више нису могла вратити а и уставно стање није могло бити потпуно ликвидирано, само што је Устав који је израдила Народна скупштина замењен Уставом који је октроисао краљ. По том Уставу, Пруска је остала уставна монархија са дводомним парламентом као највишом законодавном влашћу. Доњи дом се бирао на основу општег права гласа, Горњи је именовао краљ. Влада је била одговорна Парламенту, али је краљ имао право вета на скупштинске одлуке. Пруска, дакле, још није била стигла до правог парламентаризма.

* * *

После сјајних успеха револуције током марта 1848. године, Хабсбуршка монархија је у пролеће те године и даље била у најбурнијим превирањима и сукобима. Сви су очекивали да постигнути резултати буду легализовани доношењем Устава, али док су грађани, сељаци и угњетени народи постављали нове захтеве за које су били спремни и да наставе борбу, владајући слојеви друштва – племство, бирократија, дворска камарила, војни врхови – били су незадовољни спроведеним реформама и прижељкивали су њихово повлачење. У ствари, готово сви су и даље били незадовољни. Мало ко је прихватао новостворено стање.

Устав је 26. априла ступио на снагу. Он је претворио Аустрију у уставну монархију са Парламентом (Рајхсратом) састављеним од два дома: Горњег и Доњег. Изборно право било је ограничено високим имовинским цензусом, а у Рајхсрату цар је имао право апсолутног вета. Народ Беча био је веома незадовољан оваквим Уставом и бучно је протестовао, тражећи опште право гласа. Либерална влада и цар одбили су ове захтеве, и 11-ог маја донели су Изборни закон који је потврђивао ограничавање изборног права. Одмах иза тога донета је и одлука о распуштању Академског легиона и Централног комитета Националне гарде, који је играо улогу револуционарне владе у сенци. То је изазвало експлозију огорчења и нови устанак у Бечу, 15. маја, који су подигли добро организовани и наоружани студенти и радници. Пред устанком цар Фердинанд и дворска камарила напуштају Беч и 17. маја беже у Инзбрук.

Од 17. маја 1848. године у Аустрији постоје две паралелне власти: влада у Бечу, која је под притиском револуционара, и Крунски савет у Инзбруку, у којем главну реч води надвојвоткиња Софија, мајка будућег цара Франца Јозефа, на који притискује сва реакција и контрареволуција. Монархија и Двор приморани су да играју, не дволичну већ у правом смислу жонглерску улогу. Да би примирили револуционаре, они прихватају нови Изборни закон, по којем је Рајхсрат имао да буде изабран општим правом гласа. С друге стране, припремају и контрареволуционарне трупе за гушење револуције. Још сложенију игру двор игра према покретима угњетених народа. Да би добио одрешене руке за борбу против Италијана и Словена, цар попушта Мађарима и хушка их против ових последњих и Румуна. Касније, кад генерал Радецки буде однео победу у Италији, Монархија ће окренути лист према Мађарској, као и према револуцији у самој Аустрији. До тада, међутим, револуција ће напредовати и у Бечу, и у словенским земљама.

У априлу 1848. године као одговор Чеха на позив немачких националиста да и чешке земље изаберу представнике за франкфуртски Парламент, у Прагу се појавио програм Франтишека Палацког. Он је широко

прихваћен као чешки национални програм у револуцији. У том се програму каже да за Чехе постоји реална опасност од тежњи руског апсолутизма да створи универзалну монархију. Зато је Чесима потребна Аустрија. „Доиста, кад аустријске државе не би већ одавно било, ми бисмо у интересу Европе, па и саме човјечности, морали што прије порадити на томе, да се она створи." Тако је настала аустрославистичка концепција Чеха, усмерена не само против руског већ и против немачког експанзионизма и хегемонизма. Чесима, наиме, уопште није одговарао програм Велике Немачке у коју би се утопила цела Аустрија, са свим својим ненемачким народима. Ови народи би се тада нашли пред најтежом претњом германизације.

Став Чеха против Велике Немачке и њихова борба за равноправни положај у сопственој земљи одвели су их у отворени сукоб с национално нетолерантним Немцима у самој Чешкој, а и шире од тога – у Хабсбуршкој монархији. Немачки четрдесетосмашки револуционари су, као и мађарски, испољили вапијућу недоследност и недемократичност у борби за решавање националног питања током револуције: никако нису пристајали да и другим народима (Словенима, Италијанима, Румунима) признају она национална права и слободе које су за себе саме тражили и за које су се борили. Зато се револуционарни табор и у Чешкој, као што ће бити и у Угарској, већ у првој фази револуције распао по националној линији. Немци су кренули путем борбе за уједињење Немачке и одбрану своје мањинске хегемоније у чешким земљама, док су Чеси тражили путеве за одбрану своје индивидуалности и извојевање равноправности. У тим трагањима, међу чешким националним идеолозима у пролеће 1848. године, рођена је идеја о ослонцу на друге словенске народе Хабсбуршке монархије. Са тим циљем замишљено је сазивање конгреса аустријских Словена, на којем би се њихови национални интереси ускладили с интересима Монархије и династије. Тако је у мају 1848. године, сазван Словенски конгрес у Прагу.

Словенски конгрес је отворен 3. јуна 1848. године. Али, залагањем пољских револуционара и руског револуционарног борца Михаила Бакуњина, Конгрес је добио шири састав и демократичнији начин рада и расправљања, од замишљеног. Из тих расправа проистекао је *Манифест Словенског конгреса у Прагу*, у којем се, најпре, оспоравала опасност од „страшила политичког панславизма", којом су немачки и други националисти плашили Европу. Доказивало се да су Словени у Хабсбуршкој монархији и у Немачком Савезу угњетени народи и да заправо не траже ништа друго до праведност и равноправност, како за своје националне групе у Хабсбуршким и другим немачким земљама, тако и према словенству уопште.

На сазив и рад Словенског конгреса аустријска дворска реакција и либерална влада реаговале су идентично: упућивањем трупа генерала Виндишгреца на Праг. Против доласка аустријске војске, у Прагу је дошло до масовних народних демонстрација, у којима је било и погинулих. Међу њима је била и Виндишгрецова супруга. Виндишгрец је одговорио оружаним нападом на Праг 12. јуна. Народ је широм града подигао барикаде и пет дана пружао је отпор нападачима, али је 17. јуна ипак био савладан. „Чешка је револуција пропала у пожару и паљби топова", а према сведочанству Имбра Игњатијевића Ткалца, немачки филистарски „демократи", како они у франкфуртском Парламенту, тако и они изван њега, славили су Виндишгреца „као немачког националног свеца".

Исту националистичку искључивост показала је аустријска буржоаска револуција и према пољском националном покрету у Кракову и Галицији. Устанак у Кракову, аустријске трупе су угушиле топовском паљбом по овом историјском граду још 26. априла. Национални покрет пољског племства у Галицији Аустријанци су гушили рукама украјинског (русинског) сељаштва, незадовољног пољским феудалним господарима. Подстичући то незадовољство, аустријске власти су распиривале врло сложене класне и политичке борбе у Галицији. Пољско племство водило је националну борбу против Аустрије, а угњетено галицијско сељаштво (и свештенство) социјалну и националну борбу против пољског племства. На крају ће сви, осим Аустрије, бити на губитку.

Словенци такође нису могли у револуцији 1848. године да остваре свој најхитнији национални циљ: окупљање свих словеначких територија у јединствену националну матицу и политичко конституисање словеначког народа у федералистички уређеној Аустрији. Разлог тог неуспеха био је непопустљив став немачког државног вођства, али и друштвена и политичка нејединственост и поцепаност, иначе малобројног и нејаког, словеначког грађанства на конзервативни, либерални и демократски табор. Та поцепаност одвојила је грађанство од његовог јединог потенцијалног савезника – сељаштва, које се, после проглашавања декрета о укидању кметства, није ангажовало у националном покрету. За будући развој словеначког народа била је, међутим, значајна сама чињеница што је оштро постављено питање и формулисан програм уједињења Словенаца. То ће и бити главна политичка тековина четрдесетосмашке револуције међу Словенцима.

У лето 1848. године револуција у Аустрији се настављала, мада је било јасно да је на силазној путањи. Буне, сељачке и грађанске, још увек су избијале сад на једној, сад на другој страни Царства. У таквој ситуацији 22. јула се у Бечу састао општим правом гласа изабрани Рајхсрат. Међу његових 383 посланика преовлађивали су грађани и то словенског порекла. Његово најважније дело биће усвајање декрета од 7. септембра о укидању без откупа кметства, кулука и почасних права властелина. После овога, аустријска буржоазија сматрала је да револуцију треба заврши-

ти. Сви њени послови били су у застоју, а профити су пали, или потпуно нестали. Буржоазији је било доста револуције и она је изнад свега жудела за миром. Осећајући то њено расположење двор је веровао да ће јој моћи наметнути сопствену вољу, па се средином августа вратио из Инзбрука у Беч. Изгледало је да је у Бечу револуција одиста и завршена.

Једна од првих мера бечке владе, после повратка цара у престоницу, била је одлука од 23. августа о смањивању надница радницима на јавним радовима. То је сместа изазвало раднички устанак, али га је влада енергичном интервенцијом редовне војске разбила. Био је то „бечки јуни".

Осетивши се сигурнијим, Двор и камарила су, почетком септембра, решили да се усмере на најјаче средиште револуције у Монархији – на Мађарску. Хабсбурзи су ценили да је, после гушења устанка у Ломбардији и смиривања ситуације у самом Бечу, тренутак за обрачун са Мађарима погодан. На дан 31. августа цар је објавио декрет о распуштању мађарског Парламента. За команданта царске војске којој је задатак био да непокорној Мађарској наметне владарску вољу био је именован хрватски бан Јелачић, кога је претходног пролећа сам цар, баш на захтев мађарске владе, свргнуо са банске власти. Сада је, међутим, дошло до гротескне ситуације: „Краљ Хрватске објавио је рат краљу Угарске, а цар Аустрије био је неутралан – сва три ова владара била су једна те иста личност".

Бан Јелачић је у сукобима са Мађарима претрпео пораз. Цар је 4. октобра наредио да му се из Беча упути помоћ. Бечки револуционари су разумели шта ово може значити за судбину револуције у целини: ликвидацију свих њених тековина. Зато су се 6. октобра поново дигли на оружје. Први је устао Студентски легион, следили су га радници и ситна буржоазија. Устаници су спречили регуларне трупе да крену против Мађара. Том приликом убијен је министар рата, генерал Латур. Већи део Националне гарде придружује се устаницима. Народ проваљује у војна складишта и односи око 30 000 пушака. Под оружјем је око 100 000 бечких револуционара. Цар, војска и Двор још једном су приморани да напусте престоницу. Одлазе у Оломуц у Моравској. Беч је поново у рукама револуционара. Али они нису добро организовани и вођени, а нису ни потпуно јединствени. Престоницом практично влада окрњени Рајхсрат, који не зна шта да предузме. Не усуђује се да прогласи републику, нити да позове у помоћ мађарске револуционарне трупе које стоје на само 20 километара од Беча. Сами Мађари чине грешку, која ће се показати кобном, што и без позива не марширају на престоницу да се споје с тамошњим борцима револуције.

Неодлучност и неорганизованост револуционарног табора користи реакција да мобилише све своје снаге. Ствара се јединствени фронт контрареволуције, у којем су камарила, племство, свештенство, бирократија, војска. Главни командант аустријске војске Виндишгрец спаја се са Јела-

чићевим граничарским одредима и припрема заједнички напад на Беч. Њихове укупне снаге износе око 70 000 дисциплинованих и добро наоружаних војника са јаком артиљеријом од 200 топова. У Бечу их чека око 100 000 бораца револуције. Али они су слабо и недовољно наоружани, неорганизовани и нестручно вођени. Високе борбене квалитете имају само Студентски легион и радничка Мобилна гарда – не више од 20 000 људи. На њих ће и пасти главни терет борбе са снагама контрареволуције. Командант одбране Беча је књижевник Месенхаузер, храбар и срчан човек, али неспреман војник и заповедник. Најспособнији командант међу бечким борцима је пољски револуционар Јозеф Берн, али он нема довољно ауторитета и подршке да организује и повеже све снаге револуције.

У предвечерје напада контрареволуције на Беч франкфуртски Парламент покушао је да посредује и спречи крвопролиће. Цару и самим устаницима упутио је делегацију – двојицу својих посланика (Фребела и Блума) да потраже компромис. Пошто је двор одбио преговоре, један од њих, Роберт Блум, придружио се бечким револуционарима и с њима до краја учествовао у одбрани Беча, да би зато, на крају био и стрељан од Виндишгрецових војника.

Царске трупе отпочеле су напад на престоницу 26. октобра, артиљеријским бомбардовањем које није престајало све до 28. октобра. Општински савет Беча био је већ 27. октобра спреман на капитулацију, али су се Студентски легион и Мобилна гарда томе успротивили. Дан касније мађарски генерал Мох је, на своју руку, покушао да са својих 15 000 војника прискочи у помоћ бечким револуционарима, али га код Швехата с надмоћнијим снагама дочекује Јелачић и туче га. Општи јуриш контрареволуције на Беч почиње 30. октобра. Борбе су вођене за сваку улицу, за сваку барикаду. На крају је, 1. новембра, и последња одбрана револуционара била сломљена. У борбама је погинуло преко 2 000 револуционара и 1 100 војника царских трупа. Генерал Виндишгрец је произведен за маршала. Беч је подвргнут страшном терору и репресалијама. Међу погубљенима је, поред Блума био и Месенхаузер. Опсадно стање у престоници ће трајати до маја 1849. године.

„Обновљена царска влада је поништила све тековине постигнуте почев од марта, изузев укидања 'феудалног режима' које је било неопходно да би се очувала подршка сељака." Будући да аграрно питање, укидањем феудализма, није било решено, сељаштво је углавном остало незадовољено али и оно сада, крајем 1848. и почетком 1849. године, више није показивало ону борбеност и иницијативу као на почетку револуције. Драматични догађаји, који су током 1848. године потресали Аустрију, донели су на њеном исходу и смену владара на Хабсбуршком престолу. Уместо оронулог и компромитованог Фердинанда I, који је абдицирао, на престо

је дошао његов синовац, осамнаестогодишњи Франц Јозеф. У Аустрији је на чело владе доведен гроф Шварценберг који ће Царству израдити октроисани Устав.

* * *

Победама реакције у Пруској и Аустрији револуција у Немачкој још није била завршена. Франкфуртски Парламент је и даље припремао општенемачки устав, а јужнонемачки републиканци спремали су се да га, ако затреба и оружјем бране.

Франкфуртски Парламент покушао је да себи прибави ауторитет реалног политичког фактора у Немачкој. У том циљу настојао је да организује и извршну власт за целу Немачку, па је у јуну 1848. године именовао надвојводу Јохана Хабсбуршког за „викара Царства" (Reichsverweser), а кнеза Лајнингена за председника владе Царства. Све је то било само празна форма, јер ни намесник ни влада Царства нису имали никакве стварне моћи у рукама, нити утицаја на политику немачких држава.

Отварајући расправу о уређењу будуће уједињење Немачке, франкфуртски Парламент се већ у лето 1848. године суочио са најсложенијим питањем: које земље улазе у састав Немачког Царства? Да ли треба стварати „Велику Немачку" са Аустријом и њеним ненемачким поседима или „Малу Немачку", без Хабсбуршких земаља? У расправама о овом питању дошли су до изражаја огромни националистички апетити младе немачке буржоазије. Много посланика и тумача јавног мишљења око Парламента енергично је тражило „Велику Немачку", која би, поред аустријских поседа, обухватила још и Алзас, Лорен, балтичке земље, Шлезвиг, Холштајн, па чак и Холандију и германске делове Швајцарске. Видели смо да је франкфуртски Парламент био један од главних иницијатора пруско-данског рата око Шлезвиг-Холштајна. У свим тим расправама није уопште било речи о правима и захтевима ненемачких народа у будућем Рајху. Развој догађаја у централној Европи је, ипак, на крају допринео да у франкфуртском Парламенту, с јесени 1848. године, кад су отпочеле конкретне дебате о Уставу, превагне идеја „Мале Немачке". Захваљујући томе, Парламент је 27. октобра усвојио Резолуцију, која ће послужити као основ уставног решења и у којој се говорило: „Ниједан део Немачког Рајха не може бити уједињен у исту државу са земљама које нису немачке..." За ненемачке делове Хабсбуршке царевине предвиђало се да са Немачким Рајхом могу бити повезане само персоналном унијом, тј. личношћу заједничког владара. Оваква платформа могла је евентуално да задовољи Пруску, која је рачунала на водећу позицију у „Малој Немачкој", али не и владаре Баварске и других мањих држава јужне Немачке, који су страховали од хегемоније Хоенцолерна. Још мање је задовољавала Хабсбурге, које је требало искључити из Немачког Царства. Зато је гроф

Шварценберг заговарао „Цинковску Немачку" од 70 милиона немачких и ненемачких становника, у којој би Аустрија била водећи фактор. Тиме су практично доведене у питање обе концепције уједињене Немачке, и „Мала" и „Велика". То је добро осетио тадашњи председник франкфуртске владе, гроф Антон Шмерлинг, па је напустио свој положај на који је изабран Хајнрих фон Гагерн.

Последњих дана 1848. године (28. децембра) Устав Немачког Рајха је био написан. После низа нових консултација и прибављања мишљења немачких држава, франкфуртски Парламент га је коначно и усвојио 27. марта 1849-те са минималном већином од 267 гласова против 263 гласа. Устав је дефинисао Немачку као наследну царевину у којој законодавну власт има дводомни парламент (Reichstag), а врховну, извршну наследни цар са широким правима и овлашћењима, међу којима и да потврђује или одбацује законе. Право гласа у Царевини требало је да буде опште и непосредно. Пошто је Немачко Царство имало да буде федералистички уређено, Устав је предвиђао да се државно јединство изражава у јединству валуте, царинског законодавства (тржишта) и спољне политике, док би све друго остало у надлежности дражава, чланица федерације.

Франкфуртски Парламент је лупао главу и око личности којој да понуди царску круну. Избор је, 28. Марта, пао на пруског краља Фридриха Вилхелма IV. Правдајући се тиме да о његовој кандидатури, као и о самом Уставу Царства, претходно треба да се изјасне сви владари немачких држава, пруски краљ је, месец дана касније, понуђену круну одбио. То није био само израз његовог одбацивања немачког уједињења као револуционарног чина, већ и резултат његове реалне процене тадашњег политичког стања у Немачкој. Прихватањем царске круне он би се, несумњиво, нашао у несагледивим компликацијама са аустријским и неким другим немачким владарима, које би се можда претвориле и у ратни сукоб. У сваком случају, франкфуртски Парламент више није имао разлога, ни могућности, да тражи друго слично решење, па ни да постоји, јер се уједињење Немачке, какво је он замислио, није могло спровести. Он се, ипак, није предавао. За 15. јул 1849-те заказао је изборе за Законодавну скупштину Царства, која би требало да се састане 16. августа. Круна је понуђена надвојводи Јохану. Ни овај је, разуме се, није могао прихватити, тим пре што су Аустрија и Пруска опозвале своје посланике из Франкфурта и што је Парламент сада радио с посланичком мањином. Али, без обзира на то што је постало сасвим очевидно да је ојачала реакција не прихвата „Царски устав", борба за његово усвајање постала је главна преокупација револуционарне демократије у Немачкој. Та је борба у пролеће 1849-те довела до неколико устанака у јужним и западним државама Немачке. Немачка четрдесетосмашка револуција завршавала се тамо где је и почињала.

Борба је почела у саксонској престоници Дрездену 4. маја 1849. године. Пред устанком који је тамо плануо, саксонски краљ је побегао, а револуционари су образовали привремену владу. Ускоро после Саксоније немири су захватили индустријске центре Рајнске области, у првом реду Солинген и Елберфелд. У овим местима главну снагу покрета чинили су радници, али је вођство покрета ипак држала ситна буржоазија. У устанку у Елберфелду активно је учествовао Фридрих Енгелс који је командовао устаничком артиљеријом. Заплашено буржоаско вођство му је, међутим, одузело команду и наредило му да напусти град.

До устанка је 13. и 14. маја дошло и у Бадену и Пфалцу. Овде је, чак, и војска послата против устаника прешла на њихову страну. Баденски војвода је побегао, а устаници су формирали Извршну комисију, чије је седиште било у граду Карлсруе, као центру баденско-фалачког устанка. Али, Извршна комисија, на челу са адвокатом Брентаном, није искористила почетне успехе устанка. Није се усудила да изађе у сусрет сељачким захтевима и да без откупа укине све њихове обавезе према племству, чиме би их везала за револуцију. Исто тако, није имала храбрости да употреби регуларне трупе које су прешле на њену страну. Тражећи безуспешно мирољубив, компромисни излаз из настале ситуације, слабила је покрет.

И у Пфалцу је устанак, на челу са борбеним Вилихом, имао знатног успеха. Устаници су заузели градове Лудвигсхафен и Вормс, али је и овде буржоаска, привремена, влада водила покрет без енергије, па је он био осуђен на брзи крај.

За све ово време франкфуртски Парламет је био све беспомоћнији. Ни са левичарском већином, с којом је радио после одласка аустријских и пруских посланика, Парламент није био у стању да било шта предузме. Једино на шта се одлучио било је да надвојводу Јохана, који је све чинио да растури Парламент, стави ван закона. Практично, та одлука више није имала никакав значај и дејство. Пред налетом контрареволуције, франкфуртски Парламент се крајем маја нашао угрожен од пруских трупа. Зато се 30. маја 1849-те повукао у Штутгарт. Ту је опет настојао да расправља и усваја законе на које се нико није освртао, док му, напослетку, виртембершка влада 17. јуна није забранила састајање, а сутрадан га и војском растурила. Тако је жалосно и готово неприметно нестао франкфуртски Парламент, који је симболизивао још несазреле тежње за уједињењем Немачке.

Док се тако први немачки Парламент гасио готово сам од себе, пруске трупе су ломиле једно по једно револуционарно средиште у јужним и западним областима Немачке. До краја јуна 1849-те сви ти центри били су ликвидирани, а у њима су васпостављани предреволуционарни режими. Тако је завршена револуција у Немачкој. „Хиљаде заробљеника предане су пруским војним судовима. Многи револуционари су успели да напусте Немачку...“ Међу њима су били и Маркс и Енгелс, који су се склонили у Енглеску.

Револуција у Мађарској

Током мартовских дана 1848. године, вођство револуције у Мађарској дошло је у руке либералног племства, претежно средњег и ситног. Оно у политичком погледу није било јединствено, већ се диференцирало на конзервативно, умерено и левичарско. Та подела се уочавала и у влади, произашлој из револуције. Десно крило у њој, спремно на сарадњу с двором и магнатима, представљали су сам председник Баћањи и гроф Сечењи. Умерену струју у влади чинили су грофови Клаузал, Деак и Етвеш, док су на левом крилу били најутицајнији члан владе, министар финансија Лајош Кошут и Бела Семере. Иако изашла из револуције, ова влада није била револуционарна већ компромисна. Њен најважнији циљ био је измирење с магнатима и Двором, ради сузбијања масовног народног покрета и заштите материјалних и друштвених интереса племства. У том циљу, Угарски сабор је, у сагласности с владом, признао врховно заповедништво краља (цара) над војском и задржао је у њој стари командни кадар. И у администрацији није дошло до чишћења чиновништва и функционерског апарата.

Најважније питање којим се Сабор бавио после избијања револуције било је регулисање аграрних односа, јер га је на то гонила масовна сељачка побуна у свим крајевима угарске половине Монархије. Сабор је без оклевања усвојио Закон о аграрним односима, по којем је у целој Мађарској укинуто кметство, а сељаштво ослобођено работа (кулука), деветине и црквеног десетка. Племству је гарантована надокнада за губитке претрпљене укидањем ових сељачких обавеза а одобрено му је и да отуђује своје поседе. Аграрно питање овим није било ни близу решења. Сељаку је признато право само на сесионалну земљу, тј. на ону коју је и раније држао у сталном поседу. Све остале земље остале су у власништву племства, тако да велика беземљашка маса сељака (желира, контрактуалаца и других) није добила ништа. Ако се узме у обзир на који је начин сељаштво низ деценија пре револуције сиромашило, како је губило земљу и како су уситњавани сесионални поседи, може се разумети зашто је овакво решење аграрног питања било половично, зашто није могло задовољити сељаштво и зашто се његови немири неће смиривати током читаве револуције. У својој борби, против свих преосталих облика феудалне експлоатације, а за праведну расподелу земље, оно је иступало масовно и упорно широм земље, мада неорганизовано и најчешће стихијно. Већина сељаштва је, дакле, и после марта 1848. године била за продужавање и продубљивање револуције, док је водећи племићки слој био за њено сми-

ривање и превођење на искључиво политички план. „У томе је лежао и главни узрок сељачких немира који се као црвена нит провлаче кроз историју четрдестосмашког збивања у Мађарској." У пролеће 1848. године они су најмногобројнији и најжешћи били у жупанијама Веспрем, Хонт и Пешта. Против свих њих влада је интервенисала оружаном силом. И поред свега, мора се нагласити да је и ова ограничена социјална реформа имала далекосежан значај. Она је нанела непоправљив ударац феудално-кметским односима у Мађарској, дирнувши у саме њихове основе. Пут за продор капиталистичких односа у пољопривреди био је утрт.

Још три питања од кључног значаја за судбину револуције у Мађарској, показивала су ограниченост и недоследност аристократије, па и буржоаских елемената, који су се налазили у њеној авангарди. Прво је било питање политичких реформи, друго односа према Бечу и Хабсбурзима, а треће става према националном питању и националностима у сопственој многонационалној држави.

Што се тиче политичких реформи, оне су изведене половично и с много ограничења. Грађани су изједначени пред законом, основна политичка права и слободе су гарантовани, али више начелно него практично. Слобода штампе је, на пример, и даље ограничавана врло високом кауцијом која се морала уплаћивати ради покретања листова, као и низом прекршаја који су подвргавани законској санкцији: увреда краља, подстрекавање против владе, двора и органа власти, напад на посланике Сабора итд. Још теже су пала ограничавања изборног права грађана. Сталешке поделе су укинуте, али је уведен висок изборни ценз (поседовање некретнина од 300 форинти вредности или сталног прихода од 100 форинти), што је радничку класу, сиромашне грађане и беземљашко сељаштво искључивало из реда бирача. Они нису могли бити уписани ни у Националну гарду. То је довело до бучних протеста пештанског пролетаријата.

Цео мађарски револуционарни покрет 1848/49. године, па и његово племићко вођство, борили су се од почетка револуције за остваривање националне независности Мађарске. И поред тога, вођство револуције, имајући вазда у виду првенствено материјалне и социјалне интересе племства, није се дуго усуђивало да прибегне радикалним средствима и кидању веза зависности са Бечом. С једне стране, због везаности за аустријска тржишта, а с друге, из страха од сопствених маса сељаштва, грађанства и националности, оно је тежило не прекиду, већ поравнању са Хабсбурзима, не потпуној независности од Царевине, већ легализацији повлашћеног положаја Мађарске у њој. Показаће се да је Двор и да су Хабсбурзи ти који нису спремни на компромис, па ће тек њихова непопустљивост, после читаве године дана натезања и борби, довести до дефинитивног раскида веза, априла 1849. године.

У национално и конфесионално веома сложеној Угарској, национално питање је неизбежно избило у први план већ првих дана револуције, тим пре што је и сам мађарски покрет имао најизразитија национална обележја. Све струје у револуцији тежиле су националној слободи, независности и афирмацији мађарске нације. Али, не само то, већ и премоћи и доминацији мађарства у транслајтанској половини Хабсбуршке монархије. Оно што су, најенергичније тражили за себе у односу на Немце и дотадашњу германску хегемонију у Царевини, мађарски револуционарни вођи 1848. године нису били спремни да признају и немађарским народима у Угарској. У овом погледу чак је и лево крило мађарске владе (Кошут) заузимало непомирљиве ставове. Као и у аграрном, тако и у националном питању, Кошутов радикализам је, према речима Золтана Тота, ишао „само дотле докле се могао сложити са владајућим интересима племства". У племству Кошут је видео „постојану снагу мађарске националности", па је стога сматрао да се његови интереси не смеју жртвовати. „Сачувајмо слободу народа, али и слободу племства" – говорио је он у току револуције.

Из оваквих ставова изводило је вођство мађарске четрдесетосмашке револуције и своју политику према националностима. Оно је сматрало да би признавање националних права у Угарској било којој нацији, осим мађарској, не само „умањило све резултате мартовских дана" већ би водило разбијању мађарске нације и државе. У овом смислу Кошут је говорио и делегацији ердељских Румуна која је поднела националне захтеве свога народа: „Судите сами, ако ја то прихватим у односу на Румуне, то ће исто захтевати и Немци, Словаци, Срби и остали народи, а каква ће тада бити држава, какав ће бити Устав?" И Србима је на сличан начин оспоравао право на аутономну Војводину: „Ако Срби под војводством подразумевају територијалне власти у границама Угарске... ја се никад нећу с тим сагласити, зато што ја не могу допустити распадање државе, потчињавање Србима мађарског и осталих народа".

Сваки план о аутономији појединих народа у оквирима Угарске или о федеративном уређењу мађарске државе, вођство револуције сматрало је апсурдом који се „не може провести у живот". Уместо тога, оно је понудило концепт о једној „мађарској политичкој нацији" и једном службеном „дипломатичном језику" – наравно мађарском – у целој држави. Равноправност народа у тој држави остваривала би се као правна једнакост сваког појединца и као слобода неговања националног језика и културе, у сферама приватног и породичног живота. Оваква национална политика скупо је коштала и Мађаре и остале народе Угарске у току револуције. Она је подстакла распламсавање страховитог грађанског рата на националној основи у Мађарској, у којем су сви немађарски народи, као слабија страна, потражили најпре разумевање, затим заштиту Беча, да би се на

крају нашли у улози гушилаца мађарске револуције за рачун Хабсбуршке контрареволуције.

* * *

Српски покрет у Угарској започео је као бурно социјално, аграрно и политичко превирање међу сељаштвом, грађанством и интелектуалном омладином, са релативно скромним и умереним националним захтевима. У априлу 1848. године тај је покрет добио већ широке размере, а најбурнији је био у Великокикиндском дистрикту, у Шајкашкој, као и сремској и банатској Војној граници, у Новом Саду, у Потиском дистрикту, у Сремској жупанији. На овај снажни вал социјално-политичких покрета аграрне и буржоаско-демократске револуције нове мађарске власти реаговале су војним експедицијама, специјалним комесарима, преким судовима и многим смртним пресудама, наилазећи на одобравање српског племства и најконзервативнијих кругова грађанства. У то време овај сукоб још није имао карактер мађарско-српског националног сукоба. Али, кад је српски револуционарни покрет, који се овим мерама није дао зауставити и угушити, почео све гласније и све разрађеније истицати своје националне захтеве, сукоб се почео јављати и на тој основи. Као и припадници осталих народности, српски сељаци и грађани су, у априлу 1848. године све чешће излазили са захтевима да се, поред укидања феудалних дажбина и поделе земље, поред либерализације и демократизације друштвених и политичких односа, Србима признају и национална права и то не само начелно, већ кроз конкретна политичка, правна и институционална решења. Та решења би, поред осталог, садржала гаранције за верску, језичку и политичку равноправност образовањем аутономе српске тероторије у Угарској и избором „српског војводе над српском војском“. Све је ово требало остварити на Српском народном сабору, који би се што пре сазвао.

У почетку неповезан и спорадичан, српски покрет у Угарској се око ових националних захтева почео, током априла, повезивати и интегрисати, мада је у њему и даље било мноштво унутрашњих неуједначености, па и жестоких класних и политичких сукоба. Енергично одбијени, кад су са својим националним захтевима изашли пред мађарско државно вођство (Сабор и владу), Срби су прегли да се, и противно томе вођству, организују у борби за њихово остваривање. Тако је 1/13. маја 1848. године дошло до састанка Српског народног сабора – револуционарне Мајске скупштине – у Сремским Карловцима. Скупштина је трајала до 3/15. маја. На њој је поглавар Српске православне цркве и духовни предводник Срба у Аустрији, митрополит Јосиф Рајачић – који је и мимо сопствене воље био укључен у покрет – проглашен за патријарха, а граничарски пуковник Стеван Шупљикац за војводу српског. На Скупштини су осим тога донете и следеће одлуке.

- Прокламована је политичка слобода и независност српског народа „под Домом аустријским и обштом Круном угарском“.
- Проглашена је „Србска Војводина“, у чији састав улазе „Срем с Границом, Барања, Бачка с Бечејским диштриктом и Шајкашким баталионом и Банат с Границом и Диштриктом Кикиндским“.
- Војводина ступа у „политички савез“ са Троједном Краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом, а „на темељу слободе и савршене једнакости“.
- Образован је Главни народни одбор, као извршни орган Народног сабора, именовано је 48 његових чланова, који ће нешто касније за свог председника изабрати Ђорђа Стратимировића.
- Призната је „влашка народна самосталност“ у Банату.

Изабрана је делегација која ће о одлукама Скупштине обавестити цара и Хрватски сабор, и делегација која ће присуствовати Словенском конгресу у Прагу.

У тактичкој сарадњи са Мађарима, цар Фердинанд је у Инзбруку, пред српском делегацијом коју је предводио патријарх Рајачић, одбацио одлуке Мајске скупштине као илегалне и упутио српски народ на покорност мађарској влади. Он је забранио и Шупљикцу да напусти своју јединицу у Италији и оде у Карловце да преузме војводску титулу. Дворска камарила, на челу с надвојвоткињом Софијом, међутим, охрабривала је Србе да ходе „почетним путем“ и подсицала их на отпор Мађарима.

И без царске подршке мађарско вођство није било спремно ни на какве уступке Србима. Кад је, међутим, стигла и та подршка, рат против Срба био је одлучен. Генералу Храбовском, команданту граничарских трупа у Петроварадину, наређено је да нападне српско средиште у Сремским Карловцима и да растера Главни одбор. Тај напад он је и предузео с једним војним одредом 12. јуна 1848. Године, али је од стране милиције Ђорђа Стратимировића, којој је помогла група србијанских добровољаца, био одбијен. Тако је почео рат двају револуционарних табора, српског и мађарског, подељених оштрим националним супротностима. Огорчене борбе ће бити вођене све до половине 1849-те с променљивом ратном срећом, која ће зависити од општег стања и токова догађаја на ширем угарском и аустријском подручју. Кад Беч у септембру 1848. године раскине са мађарском владом и кад покаже свој прави став према револуцији у Угарској, почеће да задобија и српски као и покрете осталих националности у Мађарској. У том смислу ишла је и царска потврда Јосифа Рајачића за патријарха, а Стевана Шупљикца за војводу, која је дата 15. децембра 1848. године. Цару ће из два разлога поћи за руком да придобије националности: што је њиховим националним покретима и тежњама запретила смртна опасност од набујалог, а надмоћног, мађарсог национализма и што су вођство националних покрета немађарских народа

све чвршће у руке узимале конзервативне друштвене снаге одане Царевини и династији. Хабсбуршка награда Србима за сарадњу у ломљењу мађарског покрета на крају револуције биће Војводство Србије и Тамишког Баната, једна централистичко-апсолутистичка карикатура Српске Војводине, за коју се крваво борио српски покрет 1848. године.

У револуционарном покрету Хрватске доминирају два иста питања као и у целом Подунављу: аграрно и национално. Аграрни покрет је и овде буран и масован, најчешће стихијски. Народна скупштина од 25. марта разумела је његову снагу и у „Захтевању народа" поставила питање укидању кметства. Излазећи том захтеву у сусрет, бан Јелачић је прогласом од 25. априла обзнанио да се кметски односи у Тројединици укидају. То је проширило основу хрватског националног покрета у 1848-ој години, али није задовољило сељаштво, које се и даље буни, тражећи земљу и укидање свих феудалних давања. Против тих побуна сада и банска власт иступа оружаном силом и преким судом. Зато се један део сељаштва у северној Хрватској и даље освrће према Мађарској, очекујући отуда испуњење својих жеља. И против ових појава и мађарских роварења на хрватском селу Јелачић се бори истим средствима.

На националном плану хрватска политика у току револуције није баш сасвим једнодушна. Међу хрватским политичарима има доста присталица Мађарске (мађарона), нарочито у Славонији, али превагу ипак изразито држе народњаци, међу којима су бивши илирци (Гај и његови сарадници) најагилнији. Захваљујући њима, још је Скупштина од 25. марта донела значајну одлуку о поништењу реалне уније с Мађарском, коју је хрватско племство прихватило 1790-те. Ова одлука је брзо и реализована прекидом веза локалних органа власти у Хрватској са мађарском владом. Иначе, ваља напоменути да у Хрватској обрачун револуције са затеченим институцијама и органима власти није ни широк ни радикалан, па ће се њихов конзервативни и контрареволуционарни утицај и даље снажно осећати.

Почетком јуна 1848. године састао се новоизабрани Хрватски сабор, биран по новом изборном систему. У њему је, осим изабраних, било и именованих посланика (вирилиста), које је одредио сам Јелачић. Сабор је 5. јуна потврдио његов избор за бана, укинуо је сталешке привилегије усвојивши нечело општег опорезивања, и прихватио је ставове о потреби федеративног преустројства Хабсбуршке монархије. Сабор је поново потврдио одлуку о уједињењу свих хрватских земаља, а прихватио је и савез са Српском Војводином. На крају је одредио барона Фрању Кулмера да поднесе све ове одлуке на увид и одобрење цару. Међутим, као и у случају Војводине, цар је у ово време стајао на становишту да се Хрватска и њене оружане снаге морају потчинити мађарској влади. За царског комесара, који је имао да спроведе ову царску вољу, још у мају је био име-

нован барон Јожеф Храбовски. Цар је, чак, на захтев мађарске владе био донео и одлуку о смењивању Јосипа Јелачића са банског положаја.

Цар и Двор нису, међутим, имали снаге, а у ствари ни воље, да ове одлуке о Хрватској и спроведу у дело. У лето 1848. године они су у хрватско-мађарском сукобу заузели неутрално држање, што је озловољило мађарску владу, која је ценила да у Хрватској влада побуна и да је дужност самог владара да јој стане на пут. За њу је то постало нарочито ургентно средином августа, кад су банске трупе успеле да сломе отпор мађарских присталица у Осијеку и Вуковару. Али, у то време је цар већ окретао свој ћурак према мађарској револуцији и ишао ка коначној одлуци о обрачуну с њом. Кад је Јелачић 31. августа 1848. године запосео Ријеку, постало је јасно да он то чини с благословом Двора, као што ће бити и 11. септембра кад пређе Драву и припоји Хрватској Међумурје. Његов поход на Пешту, међутим, пропада, али ће зато помоћ коју ће пружити Виндишгрецу у октобру, приликом гушења револуције у Бечу, за Двор и Хабсбурге бити драгоцена. Од тада хрватски покрет је потпуно у служби Беча, а у интересу незахвалне династије, хрватске оружане снаге ће месецима крваво ратовати против мађарске војске, с променљивим успехом. Резултат ће на крају бити ништаван: Хрвати неће успети да остваре ни прву и основну тачку свог националног програма – уједињење свих својих земаља у Троједну Краљевину. Војна крајина и Далмација ће остати под непосредном влашћу Беча, а Славонија и Ријека под влашћу Пеште.

И међу Словацима су револуционарни догађаји у Мађарској изазвали снажан одјек и велико одушевљење, које ће ускоро почети да сплашњава, кад пештанске власти почну одбијати и најумереније словачке националне захтеве. Словачки национално-политички програм усвојен 10. маја 1848. године у Липтовском Св. Микулашу био је обазрив према Мађарима. Он је потпуно уважавао потребу очувања државног јединства Мађарске и није тражио територијалну посебност Словака. Тражио је, међутим, поштовање националног идентитета свог народа, који би се изражавао на политичком и језичко-културном плану. Свака народност Угарске би, према овом програму, требало да има своје властито народно представништво (сабор или конгрес), у којем би се расправљали посебни национални проблеми, док би се општедржавна питања решавала у Угарском сабору. У њему би представници сваке народности могли да се служе својим језиком. Ове мере би обезбедиле и политичку и језичку равноправност немађарских народа, не дирајући у територијални интегритет Угарске. Мађарско револуционарно вођство је енергично одбацило ове словачке захтеве.

Крајем лета 1848. године у Словачкој је избио устанак, који су предводили Јозеф Милослав Хурбан, Људевит Штур и Михал Милослав Хоџа. Осим више хиљада сељака, углавном безземљаша, у устанку је учествовао

и већи број добровољаца других народности. Устанак је доживео неуспех, како због надмоћи противничких снага, тако и због сукоба међу самим Словацима – између протестаната и католика, који је у целини слабио још недовољно очврсли словачки национални покрет. Тек после неуспеха устанка, овај покрет је знатно радикализовао свој програм. У јануару 1849-те формулисан је нов словачки национални програм, који је тражио потпуно административно-територијално одвајање Словачке од Угарске, образовање Словачког сабора и употребу словачког језика у свим јавним службама земље.

У исто време кад и Словаци, сличан национални програм формулисали су и Русини (Украјинци), захтевајући образовање јединствене националне територије у оквиру Хабсбуршке монархије.

Румунски национално-револуционарни покрет у Ердељу (Трансилванији), у Буковини и Банату стао се разгоревати у априлу 1848. године. Одлучујући подстицај дао му је први румунски национални скуп у Блажу, који су 18/30. априла организовали Аврам Јанку, Симон Барнуцију, Јон Бутеану и група младих интелектуалаца („трибуна“) који су се после почетка револуције окупили у Ердељу. Већ ту су усвојена два кључна става – укидање кметства и национална равноправност Румуна у Угарској – која је требало разрадити на великој скупштини румунског народа заказаној за 3/15. мај, такође у Блажу.

На националној скупштини 3/15. маја окупило се око 40 000 Румуна из редова сељаштва, грађанства, свештенства, интелигенције и ситног племства. У дискусији о национално-политичком програму издвојиле су се три струје: лојалисти, либерали и радикални демократи. Лојалисти су били за верност цару и династији а предводили су их епископи Андреј Шагуна и Јоан Лемени. Либерали Георгеа Бранциуа и Тимотеја Ципануа залагали су се за аутономију Трансилваније у уставној Монархији и за ликвидацију феудализма. Демократи су постављали низ радикалних политичких и социјалних захтева, а на челу су им били А. Јанку, С. Барнуцију, Папин Иларијан и други.

Скупштина је усвојила врло развијен и разрађен национални програм („Националну петицију“), који је садржао углавном усаглашене захтеве либерала и демократа: „независност румунске нације са правом да буде заступљена у Дијети земље и у јавним функцијама у сразмери са својим бројем, право да се румунски језик користи у законодавству и у администрацији; независност румунске цркве; укидање кметства без обештећења; слобода индустрије и трговине, као и укидање еснафа; слобода речи, писања и штампе; обезбеђење личне слободе и слободе састанака; оснивање судова са поротом; наоружавање народа и оснивање националне гарде...; румунска настава свих ступњева“; пореско изједначавање грађана и прогресивно опорезивање; сазивање Уставотворне скупштине у којој

би били и румунски заступници и одлагање приступања „савезу“ са Угарском до доношења њених закључака. Скупштина у Блажу је на крају именовала Румунски национални комитет, као извршну власт која је требало да делује у граду Сибињу.

И румунски национални захтеви имали су истоветну судбину, као и захтеви других народа Хабсбуршке монархије: одбили су их и цар и мађарска влада и Сабор. За њихово остварење Румуни у Угарској ће, слично Србима, имати да воде тешку борбу у крајње сложеним условима: против цара, против Мађара, против немачког становништва у Трансилванији, у Банату, у Кришани и Марамурешу. Суочени са свим овим околностима, румунски револуционари су после нове скупштине у Блажу, одржане од 3/15. до 13/25. септембра 1848. године, под руководством радикала Аврама Јанкуа, Аксентеа Севера и Јовиана Брадуа, решили да се лате оружја. Борбе су отпочеле у октобру, а циљ Румуна био је протеривање мађарских власти из Трансилваније. У тој борби румунски покрет се ослањао на помоћ царских трупа да би на крају постао њихово оруђе и послужио им, као и покрети других народности Угарске, за сламање мађарске револуције. У току тих борби, епископ Шагуна је, фебруара 1849-те поднео цару Францу Јозефу меморандум са једним новим националним програмом Румуна. У њему се тражило стварање румунске аутономне кнежевине у оквиру Монархије, у коју би биле укључене све „румунске“ области Царевине: Трансилванија, Буковина и Банат. Ни овај румунски захтев није био услишен.

Бацајући општи поглед на национално-револуционарне покрете немађарских народа Угарске у револуцији 1848/49. године, можемо уочити чињеницу да су ти народи на мађарски национални хегемонизам одговорили захтевима за „комадање Угарске на бази етничких аутономија“. Мађарско указивање на опасност од посебног политичког организовања народности није било без основа, али ни њихова крута националистичка непопустљивост и одбијање сваког разговора о федерализацији државе нису били ништа мање опасни и по Угарску и по револуцију.

* * *

Оптерећена силним социјално-економским и политичким, а понајвише националним супротностима, сукобима и тешкоћама, мађарска револуција је, и поред свега, показивала изванредну виталност и снагу, па је, захваљујући томе, најдуже трајала, остајући, уз венецијанску, месецима последњи бедем четрдесетосмашке револуције у Европи. Велики полет револуције у Мађарској није заустављен ни сукобом до којег је дошло са Двором крајем лета 1848. године. Крајем јула, наиме, цар и краљ Фердинанд I био је већ спреман да кида с бунтовним Мађарима и да ништи све

тековине њихове револуције. Управо у то време састао се нови Државни сабор Угарске, изабран на основу ограниченог права гласа. У њему је 70% посланика било из редова племства, 28% из редова интелигенције и само 2% из реда грађанства (трговаца и занатлија). Сељаштво је представљао један једини посланик – Михаљ Танчић. У таквом Сабору конзервативци и умерени либерали имали су потпуну превагу. Међу 426 посланика демократској левици припадало је мање од 40.

Једно од првих питања које се пред Сабор поставило било је образовање националне армије. С обзиром на опасности које су се надвијале над Мађарском, оно је постало више него ургентно. У том погледу конзервативна већина у Сабору, као и у влади, показивала је доста неодлучности и оклевања све док 31. августа, управо на дан кад је Јелачић ушао у Ријеку, није објављен царски рескрипт који је означио политички раскид између круне и мађарске револуционарне владе. У рескрипту се мађарска влада оптужује за кршење прагматичне санкције и друге грешке, па се тражи њено одступање. Овај рескрипт је мађарској влади уручен 4. септембра.

У Мађарској настају критични дани. У самој влади избија дубока криза. Из ње излазе сви министри који су били против раскида с Бечом и против настављања револуције: Естерхази, Етвеш, Клаузал, Деак. У влади су, поред Кошута, остали још само Семере и Месарош. Кошут је у тим тренуцима показао велику одлучност, храброст и још већу револуционарну енергију. Постао је истински вођ револуције и нације. Његова линија била је јасна: борба против контрареволуције, укључујући ту и царски двор. У време Јелачићевог напада на Мађарску, после прела}ска Драве 11. септембра, Кошут је од Сабора издејствовао образовање Комитета одбране, којем је он постао лидер и с којим је улагао највећи труд око образовања револуционарне армије. Његова одлучност и револуционарна чврстина довела га је до низа неспоразума са реконструисаном Бађањијевом владом, тако да је у Мађарској последњих месеци 1848. године и првих месеци 1849-те постојало двовлашће: на једној страни влада, на другој Кошутов Комитет одбране. Сукоб међу њима никако није био питање престижа, већ дубоких концепцијских разлика у погледима на даљи ток револуције. Док су конзервативнији елементи подржавали компромисно расположену владу, жељну нагодбе с Двором, све револуционарне и демократске снаге стале су на страну Кошута и његовог става да с Бечом треба кидати. Кошут је успео да образује јаку армију, да је, уз помоћ револуционарних комесара, одушеви за борбу и да организује отпор контрареволуцији. Тиме, међутим, опозиција тзв. „Партије мира" према њему и према настављању револуције није била савладана. То је изнутра слабило револуцију, а понајвише стога што је „Партија мира" имала своју струју у војсци, коју је предводио њен главни командант, генерал Гергеј.

И поред унутрашњих неспоразума, Мађари су 29. септембра, победом код Пакозда, успели да одбију Јелачићев напад. Истовремено су генерали Перцел и Гергеј нанели пораз и аустријском корпусу генерала Рота. Али, они нису смогли снаге да у октобру прискоче у помоћ бечким револуционарима. Штавише, после неуспеха код Свехата, мађарска револуција је током новембра и децембра 1848. године доспела у озбиљну кризу. После победе над бечком револуцијом, охрабрена реакција је, у сарадњи са Србима, Румунима и Хрватима, покренула општу офанзиву против Мађарске. Мађарске трупе су морале да напусте Банат, Трансилванију, Кошице и Мишколц, а Виндишгрец је потискивао Гергеја дуж Дунава, заузевши Пожун (Братиславу), Ђер и приближивши се у децембру Будиму и Пешти. После много недоумица и колебања, мађарска влада је 5. јануара 1849-те напустила Пешту и пребацила се у Дебрецин. Ова криза продубила је сукоб унутар мађарског табора. Сада је најозбиљнији сукоб избио између Гергеја и Кошута око тога којим средствима и докле треба настављати рат. Кошут је намеравао да уклони Гергеја с положаја главнокомандујућег војске и да га замени пољским генералом Берном али у томе није успео због противљења владе.

И поред сталних унутрашњих неслагања мађарска армија је током зиме ојачала и била је у стању да с наиласком пролећа пређе у енергичну противофанзиву. У априлу 1849-те аустријске трупе су свуда трпеле поразе и биле су у растројству. Гергеј је тада пропустио прилику да маршира на Беч и, можда, доведе сам опстанак Монархије у питање. Резултат априлских победа ипак је био значајан: снажно је ојачао Кошутову револуционарну струју и њену одлучност да дефинитивно кида са Хабсбурзима. Та његова одлучност је најзад добила широку подршку не само у народу и политичкој јавности већ и у Сабору. На дан 14. априла 1849-те Сабор је у Дебрецину усвојио *Декларацију независности* и одлуку о детронизацији Хабсбурга. Мађарска је проглашена „слободном независном државом", а Кошут је изабран за њеног председника. Нову владу саставио је Бела Семере. „Партија мира" била је изолована. До краја маја победа над царском армијом изгледала је осигураном. Али је у таквој ситуацији и Кошутово револуционарно вођство пропустило последњу прилику да, радикалнијим мерама у области аграра, масовније и чвршће, веже сељаштво за себе и смири његове нове покрете (жупаније Веспрем, Комарно). Исто тако није потражило путеве за измирење с националностима (Србима, Румунима), које су неки политичари и војни команданти (Перцел) предлагали. Захваљујући томе, ни посредничка акција пољске емиграције из париског штаба Адама Чарторијског, у том смислу (мисија Бишћановског) није могла дати резултата. Зато ни победа над контрареволуцијом и апсолутизмом није била сигурна.

Кад се Хабсбуршка монархија нашла пред распадом, у помоћ јој је прискочио „жандарм Европе" руски цар Николај I. Он се 21. маја 1849-те у Варшави састао с младим аустријским императором Францом Јозефом и постигао договор о учешћу руске војске у гушењу мађарске револуције. Овај свој поступак цар је овако објаснио: „Не бих се мешао да кошуља није ближа телу од хаљине, тј. кад у Бечу и другим хуљама у Мађарској не бих видео не само непријатеље Аустрије, већ и непријатеље светског поретка и мира, оличене ниткове, зликовце и упропаститеље, које треба истребити ради нашег спокојства".

Тачно месец дана после варшавског договора, 21. јуна, једна руска армија од 100000 људи, под командом генерала Паскјевича, ушла је са североистока у Мађарску. Истовремено је наступање започела и реорганизована аустријска армија, којом је командовао генерал Хајнау („хијена из Бреше"), који се прославио суровостима у Италији. У офанзиву су прешле и хрватске, српске и румунске снаге. Мађарска се нашла у безизлазној ситуацији. Влада је по други пут напустила Пешту и повукла се у Сегедин. Капитулантска „Партија мира" прешла је у акцију, тражећи хитну погодбу с царем. Тај дух капитулације уносио је у армију њен главни командант Гергеј. И поред тога што је армија још увек била доброг борбеног духа и способна за настављање отпора, Гергеј је, после неколико пораза, а нарочито после пораза код Темишвара 9. августа, наметнуо своју концепцију о обустављању рата. Кошут је био приморан да на њега пренесе сву власт у земљи, а сам се, са већом групом својих сарадника и истомишљеника, упутио у доживотну емиграцију. Гергеј се 13. августа са својом армијом предао Русима код Вилагоша, упутивши наредбу осталим командантима да то исто учине. Сви га нису послушали. На појединим тачкама отпор Мађара ће трајати све до почетка октобра. Последње ће 5. октобра пасти утврђење Комарно, које је бранио генерал Клапка.

Освајајући Мађарску, аустријски командант Хајнау је 24. августа издао следећу наредбу: „Старешински кадар ће бити обешен; аустријски официри који су прешли у службу непријатељу биће стрељани... То ће бити страшан пример који ће послужити као опомена војсци и свему свету." Сходно тој наредби, у Мађарској су спроведене оштре репресалије. Између осталих, погубљено је 114 војних и политичких функционера револуционарне Мађарске, међу којима и тринаесторица њених најистакнутијих команданата, први председник владе Баћањи и низ других.

Револуционарне борбе и ратови у Италији 1848–1849.

Кључно питање које су италијански револуционари поставили пред себе, после првих великих успеха постигнутих у фебруару и марту 1848. године било је питање борбе за слободу и уједињење Италије. Захваљујући догађајима који су захватили половину Европе, а нарочито Хабсбуршку монархију, прилика им се за то чинила да не може бити боља.

Победе револуције у Ломбардији и Венецији и одступање Аустријанаца изазвале су експлозије ентузијазма у Торину и читавој Сардинској Краљевини. Цео свет је тражио рат против Аустрије, само је краљ Карло Алберто оклевао. Он је сумњао да Сардинија може победити чак и револуцијом раздирану Аустрију, помоћ од других великих сила није могао очекивати, а бринули су га и демократи у сопственој држави: после доношења Устава тражили су све нове и нове реформе. Али рат нису тражили само демократи, већ и Кавурови либерали. Под њиховим удруженим притиском влада је 24. марта донела одлуку да се Аустрији објави рат, а са овим се морао сложити и краљ.

Војна сила Пијемонта износила је тада око 40000 војника. Да ли се она могла надати ефикаснијој и обилнијој помоћи осталих италијанских земаља? Рачунала је, свакако, на сарадњу ломбардијских и венецијанских устаника. Али они још нису били права војска, а уз то су у овим двема областима републиканци, подстакнути од Мацинија – који је 7. априла стигао у Милано – били против уједињења („фузије") устаничких одреда сројалистичком пијемонтешком војском у јединствену „италијанску армију". Ипак, фузионисти су однели превагу у Ломбардији, док су у Венецији превладали аутономаши. У сваком случају, војна сарадња ни Ломбардије ни Венеције Пијемонту није много значила, осим у случају да се против Аустрије води општенародни, револуционарни рат. Али, један краљ такав рат није могао да поведе. Значију војну помоћ Пијемонту неће послати ни владари осталих италијанских држава: папа, напуљски краљ и тоскански војвода. Папа ће послати једну малу дивизију под командом генерала Дуранда, али с налогом да води само „одбрамбена дејства". Симболичан контингент „да се бори за независност Италије" послаће и Хабсбурговац тоскански војвода. Нешто јачи биће контингент који ће из Напуља, под командом генерала Пепеа, упутити краљ Фердинанд II. Пијемонтежанима се, напослетку, придружује и одред родољуба и револуционара, у црвеним кошуљама, под командом Ђузепеа Гарибалдија, романтичног јунака јужноамеричких ратова и будуће највеће легенде борби за италијанско уједињење. Поред свега овога мора се рећи да су Пијемонт и његова војска, узели на себе највећи терет рата против Аустрије.

Кад је сардинска армија 24. марта прешла граничну реку Тичино и ушла у Ломбардију, Аустријанци су убрзано повлачили своје трупе према четвороуглу утврђених градова (Верона, Лењано, Пескијера, Мантова) и високим алпским долинама, где су их прегруписавали и утврђивали. Ако је уопште постојао, тренутак за напад на Аустријанце био је повољан управо последњих дана марта и почетком априла. Њихове трупе у Италији биле су дезорганизоване и деморалисане, никакву помоћ нису могле

добити јер је Хабсбуршко царство баш тада пролазило кроз највеће револуционарне буре и потресе на свим својим крајевима. Армија Пијемонта тај тренутак није искористила. Операције су поведене споро, млитаво и неодлучно, што је дало Аустријанцима времена за реорганизацију и опоравак од удара претрпљених у Милану и Венецији. Осим тога, и држање Пија IX је већ у почетку рата постало крајње нејасно. Пошто се Дурандо почео самоиницијативно прихватати и офанзивних задатака, у оквиру наступања савезничких војски, папа га је дезавуисао изјавом да генерал није разумео његове намере. Натеран од своје владе да се недвосмилено изјасни о тим намерама, Пије IX је 29. априла изјавио „да је једини задатак његових трупа заштита границе римске државе и званично је одбио да објави рат Аустрији". То је био крај мита о „либералном папи". У Риму су се појавиле прве демонстрације против Пија IX. „За Италију... 29. април, као и 23. април за Немачку и Француску, означава први неуспех у стремљењу ка циљевима које су одредили револуционари."

Упркос свему, Пијемонтежани су у априлу постигли неколико лепих почетних успеха. Тукли су мање аустријске одреде 10. априла код Гоита, а 30. априла код Паштренга. Али су пред утврђеним „четвороугаоником" заустављени. Фелдмаршал Радецки реорганизовао је своје трупе, а пристигао му је у помоћ и корпус генерала Нугента. Још 21. априла Аустријанци су освојили Удине, а 5. маја Белуно. Њихова противофанзива била је на прагу. А баш тада од краља Фердинанда II упућена је генералу Пепеу наредба о повлачењу напуљских трупа из Ломбардије.

У Напуљској Краљевини су се, у пролеће 1848. године, смењивали драматични догађаји. Сицилија је 25. марта прогласила отцепљење од Напуља. У Палерму је сазван Сицилијански парламент у исто време кад је у Напуљу сазван Парламент целе Краљевине. Али у Напуљу су учестале масовне демонстрације против Устава од 11. фебруара, на основу којег је изабран тај Парламент. Тражила се његова ревизија и демократизација увођењем општег права гласа. Краљ је пристао једино да нешто снизи изборни ценус. Не осврћући се на то, сицилијански Парламент прогласио је збацивање Бурбона. У самом Напуљу дошло је до тешких сукоба и нереда на дан отварања Парламента 15. маја. Војска је пуцала на побуњени народ. Било је око 150 мртвих. Дошло је до пљачки и других изгреда. Краљ је распустио Парламент, расписао је нове изборе а онда је 22. маја опозвао трупе генерала Пепеа из северне Италије, да би „штитиле" ред у самој Напуљској Краљевини. На ову одлуку Фердинанда II, папин говор од 29. априла имао је несумњиво одлучујући утицај.

Држање папе и напуљског краља као да у први мах није имало последица по ток догађаја на ратишту, у Ломбардији. Сардинске трупе су, чак, упркос аустријској офанзиви, 30. маја постигле свој најлепши успех – освојиле су утврђену Пескијеру. Али, њима је тад већ, у ствари, ишло

рђаво на фронтовима. Дурандо је још 11. маја био потучен код Виченце, после чега је цела венецијанска област, осим саме Венеције, пала у руке Аустријанаца. У време између Виченце и Пескијере стигло је британско посредовање за мир између Аустрије и Сардиније. Аустрији је у тим тренуцима мир био преко потребан и изразила је спремност да Пијемонту остави Ломбардију, Парму и Модену, које су његове трупе запоселе. Карло Алберто је то одбио тражећи и Венецију. Зато је рат настављен. Даље ратовање, је међутим, за њега било све теже и у све неповољнијим условима. Трупе Пијемонта биле су све слабије, а Аустрије све јаче. Радецки је зато у јулу отпочео енергичну офанзиву: 23. је жестоко напао Пијемонтежане код Кустоце и после два дана (25. јула) их разбио. Сад је Карло Алберто затражио хитно примирје. Радецки је, као услов, поставио евакуацију Парме и Модене и постављање демаркационе линије на реци Ада. Сардински краљ је одбио ове услове, па је аустријска војска наставила офанзиву. Пијемонтежани су 3. августа били поново тучени код Милана, после чега је овај град капитулирао. Карло Алберто је тада (7. августа) наредио генералу Саласку да потпише примирје по било коју цену. Он га је и прихватио, али сад под још тежим условом: да демаркациона линија између двеју војски буде река Тичино, иначе званична аустријско-сардинска граница. Испало је, дакле, да је читав рат био потпуно бесмислен: све је остало као и пре њега. Италијанске патриоте захватио је очај. У Торину је владало толико огорчење да је влада морала поднети оставку. Скупштина Венеције, коју Аустријанци нису успели да освоје, поништила је ранију одлуку о уједињењу с Пијемонтом и прогласила је републику, на челу с Данијелом Манином.

* * *

„Саласково примирје од 7. августа 1848. означило је за Италију крај 'пролећа народа', као и јунски дани за Француску, као и пад Прага (18. јуна) за Чешку..." Оно је разорило ауторитет Карла Алберта и сардинске војске у очима италијанских родољуба. Сви су оптуживали њихову неспособност као јединог кривца за неуспех рата и борбе за уједињење Италије. Сардинском краљу пребацивано је да је више водио бригу о својој династији, него о Италији. У таквој ситуацији, општег незадовољства, владе су се у Пијемонту децембра 1848. године докопали „демократи" на челу с Ђобертијем, који су говорили да ће наставити борбу за независност Италије. Ђобертијева влада распустила је Скупштину и расписала нове изборе, који су одржани у јануару 1849-те. На њима су конзервативци, па и Кавурови либерали, били тучени до ногу. Демократи су тријумфовали. Сад је, међутим, међу њима самима настао раздор. Најрадикалнији међу демократима, који су били под јаким утицајем Мацинија, тражили су да се одмах прекине примирје и рат настави све до победе и

стварања „јединствене и недељиве" италијанске републике. Пошто је Ђоберти покушао да избегне поновни улазак у рат, оптужен је за дволичност и интригирање, па је већ 21. фебруара морао да поднесе оставку и да чак оде у Париз у емиграцију.

Нову владу демократа формирао је Ратаци. Он је 20. марта, без икаквих претходних војних припрема, прекинуо примирје и обновио рат против Аустрије. Дезорганизована и деморалисана војска за нови рат уопште није била способна. Већ 23. марта 1849-те она је код Новаре била тако тешко поражена да је постала онеспособљена за било какав отпор. Само је брза дипломатска интервенција Француске у Бечу, уз претњу војне интервенције, спасла Пијемонт од аустријске окупације. Краљ Карло Алберто абдицирао је с престола и предао га сину Виторију Емануелу II. Затим је отишао у изгнанство у Португалију где је после само четири месеца умро. Мир између Аустрије и Сардинске Краљевине потписан је на бази територијалног statusa quo, уз сардинску ратну одштету Аустрији од 75 милиона флорина. Тиме је револуција у Пијемонту била завршена.

И друге италијанске државе су од средине 1848. до половине 1849. године прошле кроз драматична збивања.

У тосканском граду Ливорну избили су августа 1848. године, озбиљни нереди. Војвода је поверио демократи Гверацију, којег је именовао за министра унутрашњих послова, да их смири. Овај је то учинио, али су демократи после тога толико ојачали да су узели власт у целом Војводству Тоскана. Војвода је тада побегао из Фиренце и придружио се папи који се и сам био склонио у Гаету, код напуљског краља. Тосканом је остао да влада „тријумвират" демократа: Гвераци, Монтанели, Мацони. Пошто је главним циљем своје владавине сматрао рад на уједињењу Италије, „тријумвират" је после пораза код Новаре, схватајући да је ствар уједињења пропала, поднео оставку. На челу државе остао је сам Гвераци али су га умерени либерали, под вођством Риказолија, 12. априла оборили с власти. Са своје стране, велики војвода је затражио помоћ Аустрије, чије су трупе умаршириле у Тоскану, заузеле 11. маја 1849-те Фиренцу и васпоставиле власт реакције. Велики војвода ће се, ослоњен на реакционарну мањину, одржати на власти још десет година. И у Парми и Модени стари владари ће бити враћени на престоле, помоћу аустријских бајонета, који су их и пре револуције држали на власти.

После мајских побуна и распуштања Парламента, у Краљевини обеју Сицилија су у јуну одржани нови избори, а Парламент се поново састао 1. јула. И он се показивао непослушним према краљу, па га је овај 1. новембра поново распустио. Краљ је тада организовао офанзиву на Сицилију да је врати под своју власт. Његове трупе, које су се у Месини искрцале још 3. септембра, нису одмах постигле одлучујући успех, па је Фердинанд II, прихватајући посредовање Француске и Велике Британије,

пристао 13. октобра на примирје са Сицилијанцима. У марту 1849-те он је то примирје раскинуо и отпочео нови напад: 4. априла заузета је Катанија, а 15. маја Палермо. Предреволуционарно стање је успостављено и у целој Краљевини обеју Сицилија. Сицилијански вођи избегли су на Малту.

Најдраматичнији догађаји одигравали су се у Папској држави. Тамо је Пије IX, после Саласковог примирја у августу 1848. године, образовао нову владу, у којој је водећа личност био економиста Пелегрино Роси. Он је одмах почео опрезно да врши припреме за образовање италијанске конфедерације, под врховним ауторитетом папе, и да ради на другим умереним реформама. Због тог реформизма, али и умерености, њиме су били незадовољни и демократи и клерикална реакција. Роси је 15. новембра 1848. године и пао као жртва тих незадовољстава: убијен је у једном неразјашњеном уличном атентату. Демократе су искористили његово убиство за извођење велике народне демонстрације, која је натерала папу да их позове на власт: 16. новембра владу је образовао вођ демократа Росмини. Али, то уопште није значило да се папа приклонио и демократским реформама. Напротив, остао је њихов огорчени противник, а пошто није могао да их спречи, ноћу 24/25. новембра напустио је Рим и склонио се у Гаету, под заштиту напуљског краља. Из овог склоништа он је поручио у Рим да неће признати никакве реформе које у његовој одсутности буду изведене, а да ће се у своју престоницу вратити кад у њој буде заведен ред.

У одговор на папин поступак, демократи су распустили Парламент и расписали нове изборе, на којима су однели убедљиву победу. У нови Парламент били су изабрани Гарибалди, Мацини, Орсини и други оведочени револуционари и борци за уједињење Италије. Овај Парламент је 9. фебруара 1849-те лишио папу световне власти, дајући му „све потребне гаранције за независност у вршењу духовне власти", а затим је прогласио Римску Републику. Извршна власт у Републици поверена је тријумвирату у саставу Мацини, Сали, Армелини, а одмах затим отпочело је спровођење радикалних економских и политичких реформи. Сва црквена имовина била је конфискована у корист државе, свештеницима су обезбеђене државне плате, уведен је припудни прогресивни порез, проглашена је слободна, лаичка настава, сви грађани су изједначени пред законом, гарантована је слобода штампе итд.

Догађаји у Риму узнемирили су све реакционарне, нарочито католичке, режиме Европе. Највеће узнемирење показивала је Аустрија, не кријући намеру да интервенише против револуционарних „богохулника". За њима се повео и председник Француске Републике Луј Наполеон Бонапарта, ослоњен на „Партију реда." Њега је подједнако притирала и револуција у Риму и могућност да је угуши Аустрија, која би се тиме учвр-

стила на читавом Апенинском полуострву. Зато, кад се папа Пије IX 20. априла 1849-те обратио за помоћ католичким силама против владавине револуционара у Риму, настала је трка између Аустрије и Француске која ће се пре одазвати. Пошто су Аустријанци иза својих леђа још имали Мађарску, Французи су били бржи. Њихов први одред од 3 000 људи, под командом генерала Удиноа, искрцао се у луци Чивита Векија већ 25. априла. Доносећи одлуку о слању ове експедиције, Народна скупштина Француске издала је налог Удиноу да не интервенише против Римске Републике, већ само да гледа како да спречи улазак Аустријанаца у Рим.

Другачији су били планови председника Друге Републике. Он је издао поверљиву наредбу Удино-у да одмах по искрцавању маршира на Рим. Зато је, после слања првог одреда, без застоја, слао у Италију нове контингенте трупа. За само месец дана снаге Удино-а ће порасти са три на тридесет хиљада војника. У маршу на Рим, Французи су наишли на отпор републиканских снага, које је организовао Гарибалди. Истовремено, на Римску Републику је напала и наполитанска војска. Њу су Римљани потукли 19. маја код Велетрија, али су ускоро подлегли снажнијој ватри француских трупа, које су 3. јуна отпочеле нову офанзиву.

У време жестоких борби против Француза, Народна скупштина је у Риму наставила да ради и усваја законе уставног карактера, али ју је 30. јуна најнепосреднија опасност од интервенционистичких трупа натерала да изда наређење о обустављању борби, мада се сама није разишла. Французи су ушли у Рим 3. јула, у тренутку кад је Скупштина проглашавала Устав Римске Републике, који никад неће ступити на снагу.

Кад је падала Римска Република, конзул Сједињених Америчких Држава у Риму понудио је славном јунаку Латинске Америке и Италије Гарибалдију да га, с бременитом женом, чувеном креолком Анитом, пребаци у Америку. Одбио је: чекао га је последњи пункт италијанске слободе и револуције – Република Венеција. Анита није издржала тегобе напорног, опасног и безизгледног марша према Венецији– успут је умрла, а ни очајни и деприминрани Гарибалди није стигао до циља. Одред му је био разбијен, а он се предао Пијемонтежанима, који су га сместа протерали из Италије. Венецијанска Република, службено проглашена 13. августа 1848. године вођена од способног адвоката Манина, остала је, помогнута само од одреда Пепеових доборовољаца из Напуља, да одолева нападима аустријске војне силе. Сломивши, у августу 1849-те, најјачу тачку венецијанске одбране, тврђаву Маргеру, Аустријанци су сам град после тога могли да ломе дугом опсадом, изгладњивањем и епидемијом колере, која је завладала. Отпор Венеције савладан је 26. августа 1849-те. Револуција у Италији била је завршена.

Балкански народи у револуцији 1848–1849.

Начелима грађанске једнакости, антифеудализма и националне слободе, еворпска револуција 1848/49. године изазвала је снажне одјеке и међу балканским народима. Утичући на њихове националне покрете, она је индиректно упливисала и на токове источног питања. Утицаји четрдесетосмашких збивања на балканске народе, били су непосредни, или посредни, неједнаког интензитета и неједнаких последица. На балканске Србе тај утицај је долазио посредно, преко Срба у Угарској, који су револуцијом били захваћени директно и у њој учествовали свим својим снагама. Срби из Кнежевине су, као добровољци (њих око 8 000) под вођством Стевана Книћанина, прискочили у помоћ браћи северно од Саве и Дунава. То је јачало националну свест читавог Српства, јер је утицало и на ширење српске политичке пропаганде у многим деловима балканске Турске. Да би та пропаганда у српским крајевима Турске, као и у аустријској Војној граници, била што ефикаснија, Илија Гарашанин је 1849-те образовао посебну организацију, којој је на чело поставио свог поузданика Јована Мариновића. Биле су, у највећој тајности, предузете и неке мере за евентуално покретање оружане акције. Делатност ове организације ће трајти до Гарашаниновог првог силаска с власти 1853. године. Остали утицаји револуције 1848/49. године на балканске Србе, као и на Бугаре, Грке и неке друге народе, били су идеолошке природе: доћи ће до изражаја наредних година и деценија даљим јачањем и ширењем идеја грађанског либерализма и националне еманципације.

Најснажнији и најдиректнији одјеци европских револуционарних кретања 1848/49. године међу балканским народима непосредно укљученим у токове источног питања, дошли су до изражаја у румунским кнежевинама и на Јонским острвима, која су још од 1814-те била под британским протекторатом.

Младо румунско грађанство и његова интелигенција, образована на Западу, били су захваћени идејама буржоаско-демократске револуције још пре избијања великих потреса у Европи. У њиховим редовима настала је и револуционарна организација Правда–братство (Dreptate–Frație), чији је програм садржао следеће тачке: уједињење свих румунских области у јединствену и независну државу, укидање феудалних привилегија и спровођење аграрне реформе, политичка демократизација земље и стварање националне армије. У најрадикалнијем облику ове идеје заступали су румунски студенти, који су се у време револуције вратили из Француске. Они су долазили у земљу као прави револуционарни агитатори.

Програм румунских револуционара прихватио је и мањи део либералног племства (бојара), али су за њим масовно ишле занатлије, трговци, припадници слободних професија, а нарочито сељаци, на које су антифе-

удални садржаји овог програма мобилизаторски деловали. Захваљујући томе, револуционарни покрет у Влашкој постигао је велику снагу и масовност, нарочито у јуну 1848. године. Револуционари су овладали престоницом и образовали су своју владу. Међутим, социјални (антифеудални) радикализам сељаштва, као носеће снаге покрета, одбио је од њега конзервативније елементе, нарочито бојарске. У редовима револуције дошло је до расцепа. Лево крило револуције, предвођено Николаем Балческуом покушало је да доследно спроведе њен програм, али није успело: његове напоре пресекла је страна, руска и турска, војна интервенција. У септембру 1848. године руска војска окупирала је Молдавију, а турска Влашку. За Турцима су у Влашку дошли и Руси. Најборбенији румунски револуционари прешли су у Трансилванију. Уговором у Балта Лиману, од 1. маја 1849-те Русија и Турска ће се договорити о повлачењу својих трупа из кнежевина после коначног смиривања ситуације.

На Јонским острвима револуција је почела устанком на Кефалонији септембра 1848. године. Енглези су успели да смире овај покрет, а затим су предузели многа хапшења и друге мере политичких притисака. То је само доливало уље на ватру незадовољства острвских Грка. Дошло је до више атентата и диверзија, а у августу 1849-те избио је нови устанак. Главни носиоци су били сељаци. И овај је устанак угушен али се незадовољство и врење продужавало све до 1851. године.

Неке далеке одјеке револуционарних гибања 1848/49. године, носили су у себи и устанички покрети у Тесалији 1849–1850. године, у Бугарској (око Видина, Куле и Белоградчика) такође из 1849/50. године, угушени тешким турским репресалијама, те први Вукаловићев устанак у Херцеговини 1852. године.

Резултати и перспективе

У свим земљама у којима се појавила, револуција 1848/49. године била је угушена. Може ли се, ипак, рећи да је њено дело пропало? Ако се ова револуција посматра као етапа у ширем историјском контексту целокупне грађанске антифеудалне револуције у Европи, започете крајем XVIII века, у постепеном остваривању њених економских, социјалних и политичких циљева, онда се о њеном неуспеху, чак ни привременом, не може говорити. У великом делу Европе који је захватио четрдесетосмашки покрет је директно и дефинитивно остварио неке класичне задатке буржоаске револуције. У свим земљама Европе – осим Русије и Турске – после револуције 1848/49. године нестао је класични феудални однос, нестало је кметства и осталих препрека развоју капитализма у пољопривреди. Чак и ликвидација крепосног права у Русији до које ће доћи 1861. године неће бити без икакве везе с четрдесетосмашком револуцијом.

Класични политички захтев грађанске револуције – укидање апсолутизма и успостављања либералног политичког режима – није нигде, чак ни у Хабсбуршкој монархији, у којој ће десет наредних година бити обновљен апсолутистички систем, бити угушен и пресечен. Развој и перспективе уставног преображаја државе и изградње парламентаризма ће се наставити.

У достигнућима обе ове тековине биће неких битних ограничења, која ипак неће значити и потпуни тријумф социјалне и политичке реакције над револуцијом. Тако, уништење кметства и феудализма неће донети и решење аграрног питања. Земља нигде неће бити подељена онима који је обрађују, нити ће се сељаци ратосиљати својих обавеза према племству, без откупа и надокнада. Али ће свуда велики феудални посед бити преображен у капиталистички. Из најважнијег социјалног достигнућа четрдесетосмашке револуције – укидања кметства и слободног промета земље – највеће користи ће, дакле, опет извући буржоазија, много веће него сељаштво. Али то је и природно и историјски очекивано у револуцији којој је управо буржоазија авангарда. С друге стране, уставност и парламентаризам, чак и тамо где су праћени општим или врло широким, бирачким правом (Француска, Белгија, Холандија, Швајцарска, неке немачке државе), неће значити и увођење демократије. Свуда су се власти докопали слојеви крупне буржоазије, удружени са либералном аристократијом, или војно-бирократским врхушкама. Али апсолутизму, као главној препреци развоју политичке демократије, тло је ипак било измакнуто испод ногу. Постепеном напредовању демократије парламентаризам је стварао шири простор.

Револуција 1848. године је поставила пред друштва, народе и историју и неке нове задатке, циљеве и програме, који, уколико су се 1789-те, и јавили, још су били магловити и недефинисани. Ти нови циљеви били су: национална еманципација, социјализам и комунизам. Њихово истицање и борба за њихово остваривање чини једну од најважнијих компоненти демократског карактера четрдесетосмашке револуције. Сви ти циљеви доживели су на исходу револуције неуспех. Али то није био ни трајан, ни разоран пораз, већ онај који оставља перспективу. Национални програми и покрети су само на једну кратку деценију одложени. У Немачкој и Италији где су доживели пораз, тријумфоваће већ 60-их година; у Хабсбуршком и Турском царству за победу ће им требати више времена и борби, али ће они после слома 1848/49. године бити још јачи, а не слабији.

Неуспех социјализма и комунизма такође није био ни трајан, ни депримирајући. То је био неуспех „богат поукама". Теорија научног социјализма и радничка класа ће их обилато искористити. То ће јасно показати већ 60-е године XIX века.

Из свега реченог, може се извести закључак да је револуција 1848/49. године, оставила иза себе многобројне и плодоносне историјске резултате, упркос привидној победи реакције на њеном завршетку. Ти резултати ће снажно подстаћи и убрзати тријумф либералног капитализма у наредне две деценије. Као врхунац романтичарске епохе, романтичарског духа и полета, она је, својом властитом дијалектиком, отворила путеве ка социјалном, политичком и идејном реализму.

ГЛАВА ОСМА

ТРИЈУМФ ЛИБЕРАЛНОГ КАПИТАЛИЗМА 1849–1871.

Ако се изузму две империје на истоку Европе – Русија и Турска – може се рећи да је у раздобљу од 1848. до 1871. године читав стари континент завршио своју грађанску револуцију. Њени најбитнији економски, социјални и политички циљеви су свуда, у овој или оној варијанти, били остварени. То што руско и турско царство још није остварило све циљеве и задатке буржоаског преображаја, нарочито на политичком плану, било је пре свега, резултат битне чињенице да су ове две огромне империје биле колико европске толико и азијске државе. У њима је Азија још увек кочила и задржавала Европу, у Турској нарочито. Ова царевина, наиме, била је у XIX веку доспела у неразрешив парадокс: могла је да напредује само ако се вестернизује, тј. ако се преобрази на принципима европског грађанског друштва, али вестернизација је подразумевала њено преуређење на модерним националним начелима, а то је значило – распад. Нешто слично, мада у мањој мери због преваге европског елемента над азијским, претило је и Русији. У сваком случају, опасност од распада империја кочила је њихов укупни социјални и политички преображај.

На путу коначног тријумфа начела грађанске револуције и буржоаског либерализма три питања су доминирала европском историјом 50-их и 60-их година: либерализација и демократизација грађанске државе, национално питање и борба за национална уједињења, успон радничког и социјалистичког покрета.

Политичка реакција после револуције 1848–1849.

Краћег даха и мање разорна од реакције настале у Европи после 1815-те контрареволуција након четрдесетосмашке револуције неке земље готово да није ни дотакла. Најважнији ограничавајући фактор њеног размаха био је општи снажни привредни полет којим је стари континент био захваћен 50-их и 60-их година XIX века. Резултат све снажнијег научног, техничко-технолошког и индустријског напретка, који је продирао у све

удаљеније кутке Европе као и уклањања препрека бржем преображају пољопривреде, што је учинила револуција 1848/49. године привредни успон је несавладиво ломио и старе друштвене структуре и њихове политичке концепције, установе, монополе власти итд. Зато ће и постреволуционарна политичка реакција све плиће орати и све мање плодова пибирати. То не значи да неке краткотрајне успехе није постигла и да није нанела пролазне историјске штете земљама које је погодила.

Упркос томе Маркс је био у праву кад је управо у време налета ове друге контрареволуције упозоравао, не само француску реакцију, да се у историји ствари не могу понављати, јер оно што је први пут било трагедија други пут постаје фарса.

Крај Друге Француске Републике

Септембра 1849-те, у Паризу је основан центар за бонапартистичку пропаганду под називом Друштво десетог децембра. Његови оснивачи били су бонапартистички официри и генерали, али се око њега одмах почео окупљати врло разнородан свет, међу којим је било и много лумпенпролетерских и других декласираних елемената. Друштво је без оклевања предузело снажну демагошку агитацију у корист председника Републике, како у војсци, тако и међу сељаштвом, радништвом и ситним грађанством.

Охрабрен повољним одјецима на које је наилазила ова пропаганда, Бонапарта је 1. новембра 1849-те сменио владу Одилона Бароа, која је уживала подршку скупштинске већине, и на њено место довео свој лични кабинет под председништвом прононсираног реакционара, генерала Д'Опула. Одмах после тога наишла је серија реакционарних мера која је имала да се допадне крупној буржоазији и клерикалној јавности: поново је уведен порез на потрошњу вина, посечено је „дрвеће слободе" засађено у Паризу 1848. године усвојени су Фалуови закони о народној просвети, којима се школе предају у руке католичкој цркви. Ове мере изазвале су широко незадовољство либералне и демократске јавности. То се искористило на допунским изборима за Законодавну скупштину у марту 1850-те кад је за 30 упражњених посланичких места изабран 21 монтањарски (демократски) посланик и чак тројица социјалиста, од којих су двојица били учесници јунског устанка.

На овакав исход избора, „Партија реда" и скупштинска већина зазвониле су на узбуну. Сва конзервативна јавност повикала је: „Револуција поново почиње." Скупштина је 31. маја изгласала закон о ограничавању изборног права увођењем трогодишњег цензуса настањености. Око три милиона радника изгубило је право гласа. Монархистичка реакција тражила је и друге мере за ограничавање и гушење грађанских права и слобода. Орлеанист Монталамбер је доказивао: „Болесном друштву, као и болесном појединцу, потребно је ћутање".

Ова галама и навала конзервативне буржоаске јавности добро је долазила председнику Републике и бонапартистима, јер је у основи поткопавала републикански политички систем и републиканско уређење државе. Све је јасније излазила на светлост дана идеја о рестаурацији монархије а с њом заједно и кључно питање династије која би то спровела. Сам Луј Наполеон Бонапарта је, са својим присталицама, од првог дана по преузимању власти, помишљао на рестаурацију монархије и то, разуме се, проглашењем новог, другог по реду царства, а себе за Наполеона III.

За остварење ове његове замисли било је, међутим, озбиљних препрека. Њих су у почетку постављали, пре свега, републиканци. Али, протоком времена и услед сложних притисака свих струја реакције, они су непрестано слабили. Слабио је и њихов утицај на властиту политичку основу – ситну и средњу буржоазију – услед недоследности и неодлучности коју су испољавали од 1848. године. Осим тога пропаганда монархиста свих боја све је успешније сејала код пословног и малограђанског света уверење да Република значи економску нестабилност и несигурност, а монархија стабилизацију и просперитет. Због тога је републиканска партија испољавала све мање снаге и способности да се сама успротиви аспирацијама бонапартизма.

Бонапарта је против себе имао и друге две монархистичке струје, које су у Законодавној скупштини, било као отворени или прикривени монархисти (републиканци по нужди), имале већину. Оне су чиниле главну снагу „Странке реда". Изгледа на први поглед парадоксално, али је чињеница, да је ова странка могла сложно и јединствено да влада само у Републици. Чим би се поставило питање рестаурације монархије, она се цепала на два непомирљива табора: легитимисте (крупне земљопоседнике), који су као свог кандидата за престо истицали грофа од Шамбора (унука Шарла X), и орлеанисте (финансијску олигархију), који су се залагали за грофа од Париза (унука Луја Филипа). Ове две партије су 1849. и 1850. године покушавале да се нагоде око заједничког кандидата за престо и начина његовог наслеђивања, али решење нису нашле. То је и природно јер у питању нису били само различити кандидати, већ и различити материјални и политички интереси двеју групација у врховима француског друштва. Њихова неслога је, међутим, олакшавала посао трећој групацији – бонапартистичкој и њеном Друштву десетог децембра.

Добро уочавајући насталу ситуацију бонапартисти су током 1850. и 1851. године појачали своју политичку пропаганду. Сам Луј Наполеон Бонапарта је неуморно путовао по унутрашњости земље, говорио, убеђивао, обећавао, улагивао се масама. „Моји пријатељи не живе у палатама,

већ у кућерцима“ – демагогисао је пред сиромашним светом. Богатијима и утицајнијима делио је поклоне а војсци је приређивао сјајне смотре и параде. На једној таквој паради 10. октобра 1850-те део војника Париског гарнизона, добро нахрањен од бонапартистичких официра кобасицама и напојен вином, заурлао је на саму појаву Бонапарте: „Vive Napoleon! Vive l'Impereure!“ („Живео Наполеон! Живео Цар!“). На ову дрскост, командант Париза, генерал Шангарније уложио је протест и предложио је Законодавној скупштини да одмах донесе закон по којем би и она сама, без сагласности председника Републике, могла да позива трупе у своју одбрану. Користећи своја уставна овлашћења, Бонапарта га је сместа сменио с положаја и на његово место довео бонапартистичког генерала Сент-Арноа.

Осећајући да им је положај учвршћен, бонапартисти почетком 1851. године, излазе у јавност са захтевом да се изврши ревизија 45. члана Устава који ограничава председнички мандат на четири године. Они тврде да ће после 2. децембра 1852. године, ако Луј Наполеон сиђе с власти, у Француској завладати хаос и „црвена опасност“. Зато траже продужење његовог мандата на десет година. У том смислу у штампи дижу страшну ларму и организују слање пљуска „народних петиција“ Скупштини са овим захтевом. У новембру 1851. године Бонапарта приступа још једном демагошком гесту: предлаже враћање општег бирачког права. Скупштина тај предлог одбија. Корист за председника је двострука: он се народу показује у најбољем, а Скупштина у најгорем светлу. Друштво десетог децембра ступа још енергичније у акцију. Оно сада више не само да бесно агитује већ и прети а понегде и терорише. Застрашена „Странка реда“ почиње да се осипа и да се постепено предаје Бонапарти. У таквој ситуацији, он се, најзад, после три одлагања, одлучује на државни удар.

Ноћу 2. децембра војска Париског гарнизона, одана Бонапарти, у снази од 25000 пешака и 6000 коњаника са одговарајућом артиљеријом, запосела је све стратегијске тачке у главном граду. Председник је прогласио опсадно стање, извршио је атак на Законодавну скупштину хапшењем извесног броја најистакнутијих антибонапартиста међу посланицима, укинуо је Закон од 31. маја 1851. године и вратио опште бирачко право, продужио је себи мандат на десет година. На све ово посланици Законодавне скупштине пружили су „легални отпор“, док је само једна група републиканаца, на челу с Бародеом, позвала народ на оружану борбу. Али око ње се окупило једва 1500 људи, па је борба била кратка и безнадежна: већ 4. децембра сваки отпор је престао. Паришки пролетаријат остао је глув на вапијуће апеле ове групе. То је била његова освета републиканској буржоазији за јуни 1848. године. До мањих побуна дошло је у унутрашњости земље, али су оне биле таман довољне да оправдају 27000 хапшења, проглашавање опсадног стања у 32 департмана и хиљаде осуда на робију, прогон из Француске и у колоније.

У атмосфери терора и страха, Бонапарта је спровео плебисцит на којем се тражило „мишљење народа“ о извршеном удару. Одржан 20. и 21. децембра, плебисцит је дао очекивани резултат: 7,5 милиона бирача одобрило је преврат, а само 650000 га је оспорило. Ради легализације новог стања, 14. јануара 1852. године је проглашен нови Устав. Сва извршна власт, право законодавне иницијативе и потпуна контрола над државом дати су председнику Републике, чији је мандат одређен на десет година. Очувана је и парламентарна форма ове цезаристичке републике, али је она била претворена у фарсу. Законодавна скупштина није више имала право ни да предлаже законе. А уз све то, њу су још и контролисали Сенат и Државни савет, које је именовао председник Републике.

Шта је све ово значило, показало се већ 7. новембра 1852. године кад је Сенат донео одлуку да се у Француској прогласи наследно царство. О овој одлуци Наполеон је опет организовао плебисцит, који је одлуку Сената потврдио још убедљивијом већином него државни удар 1851. године. Тако је 2. децембра 1852. године Француска проглашена царевином, а њен председник Луј Наполеон Бонапарта царем Наполеоном III. Тиме почиње историја Другог Царства у Француској.

Реакција у Италији

У свим државама и областима Италије, осим у Сардинској Краљевини, после угушења четрдесетосмашке револуције завладала је жестока реакција. Уставни режими су свуда били укинути, изузимајући опет Пијемонт, а обновљени су апсолутистички режими. Тоскана ће се прва вратити уставности 1852. године. Исто тако, свуда су спроведени оштри полицијски и судски прогони. Полиција и војска постали су главни ослонац, а терор и застрашивање најважнији метод апсолутистичке владавине.

Већ после Саласковог примирја у Ломбардији, а од августа 1849-те и у Венецији, гувернерску власт преузео је фелдмаршал Радецки. Ове области он је стриктно затворио према осталом свету, а нарочито према Пијемонту и Швајцарској. С највећом будношћу се пазило на појаву књига, новина и другог штампаног материјала који би с друге стране граница могао да донесе либералне и демократске идеје и подстицаје. Унутар области заведена је најстрожа цензура целокупног духовног живота и стваралаштва. Полицијска и судска гоњења либерала и патриота била су жестока. Након првог вала репресалија, који је следно угушењу револуције, наишла је нова серија прогона. Крајем 1851. године у Ломбардији је спроведено масовно хапшење либерала, којима су у Милану и Комоу

одржана тајна суђења. Годину дана касније, откривена је завера свештеника Тацолија, чији су чланови похапшени, допремљени у Мантову и тамо осуђени. Деветорица међу њима погубљена је у тврђави Белфиоре, ушавши одмах у традицију ризорђимента као „мученици из Белфиореа“. Све ово, ипак, није спречило Мацинијеве следбенике да 1854. године оснују нове завере и покушају да подигну нове устанке (Орсинијев и Калвијев покушај) који, међутим, нису успели. После тога, наишло је извесно смирење у ломбардо-венецијанској области.

У војводствима Модена и Парма завладали су у правом смислу тирански режими. Моденски војвода Франческо V (Франц V) је таквим режимом само настављао своју владарску праксу од пре револуције. Фердинанд Карл III у Парми је, међутим, знатно бруталније владао од своје претходнице, војвоткиње Марије Лујзе. Он је завео перманентни терор и репресалије који ће му се најзад осветити: 1854-те ће га коштати главе. Насупрот Модени и Парми, Велико Војводство Тоскана је, упркос присуству аустријских окупационих трупа, све до 1855-те под Леополдом II опет уживало нешто блажи политички режим, који је обнављањем уставности 1852. године добио и чвршћу правну основу.

У Папској Држави, Пије IX и његов државни секретар, кардинал Антонели, обновили су апсолутистички поредак који је овде владао пре реформи из 1846. године. И поред присуства француских трупа у својој држави, које су сматрали неопходним, папа и кардинал Антонели су се у спровођењу реакционарне, апсолутистичке политике радије подвргавали утицајима Аустрије него Француске. Њима се и Луј Наполеон Бонапарта, који је папи саветовао да обустави прогоне, дарује општу амнестију и сачува парламентаризам, чинио одвише либералним и слободоумним. Од свих његових савета, папа се приволео само давању амнестије, али не опште, већ крајње ограничене. Уместо парламента, папа је задржао Државни савет, чије је чланове сам именовао. Најважније државне функције поново су доспеле у руке свештених лица. Поред француских, у делу Папске Државе (у покрајини Ромања), биле су и аустријске трупе.

Најсвирепији режим је, ипак, владао у Напуљској Краљевини. Због терора који је спроводио њен владар Фердинанд II је за сва времена зарадио застрашујући надимак „краљ-бомба“. Упркос свим насиљима, његов режим у Краљевини Обеју Сицилија никако није могао да смири ситуацију. Тешки аграрни проблеми, огромна беда сељаштва, сурово експлоатисаног од велепоседника (латифундиста), и сваковрсна насиља власти на Сицилији нису омогућавали никакву стабилизацију прилика. Завере и атентати смењивали су се у целој Краљевини.

Немачке земље у доба реакције

У свим немачким државама, које су и даље остале разједињене, завладала је после угушења револуције политичка реакција.

Заснован на октроисаном Уставу из 1849-те и систему „трију класа“, тј. на подели становништва на три социјално-економске категорије велике бројчане неуједначености, политички режим у Пруској омогућавао је потпуну доминацију владара, дворске камариле и земљишне аристократије. Уставни систем „трију класа“ предвиђао је, у ствари, поделу свих бирача на три категорије према износу пореза које су плаћали. Разуме се да је најмања група била оних најбогатијих, а највећа оних најсиромашнијих. Упркос томе свака група је бирала подједнак број „повереника“, који су затим бирали посланике за Земаљску скупштину (Ландтаг). Реч је била, дакле, о неједнакој заступљености бирача и о посредним изборима. Овакав систем фаворизовао је, у политичком смислу, земљишни велепосед и крупни капитал, али није му обезбеђивао и већину у Скупштини. Зато је Устав предвиђао и постојање Горњег дома, чије је чланове именовао краљ. Овај дом могао је да кочи сваку иницијативу Доњег дома и да поништава његове одлуке, мада сам није могао да изгласа законе.

Краљ је у овом систему задржао одлучујућу улогу. Његова превласт остваривала се правом да поставља и смењује владе, да сазива и распушта Скупштину, да у одсутности Скупштине влада указима са законском снагом и да расписује изборе. У политичкој пракси Пруске после револуције 1848/49. године кад је на њеном престолу седео Фридрих Вилхелм IV, његову моћ је више користила камарила и водећа државна бирократија но он сам. У то време краљ је све чешће лебдео између снова и стварности, све фанатичније је држао до божанског надахнућа у које је више веровао него у реалну ситуацију. Због тога је у његово име све учесталије говорио и одлучивао највиши дворски и бирократски круг, који је првенствено мислио на очување старих привилегија и односа у политици и друштву. Том кругу, после револуције, није одговарао ни опробани конзервативац гроф Бранденбург, који се залагао за поштовање уставности, па је замењен Отом фон Мантојфелом, човеком потпуно оданом пруској јункерској традицији и наклоњеном ауторитарном режиму. Реакционар, али не и одвећ одлучан, он Пруској ипак неће наметнути онако крут политички режим какав је реакција тражила.

Одређену равнотежу реакционарној камарили представљао је краљев брат и престолонаследник Вилхелм, пруска војничина, али с умереним, унеколико и либералним, погледима на државу, које је изградио под утицајем своје супруге Аугусте фон Вајмар и неколицине најближих сарадника, међу којима понајвише М. А. фон Бетман-Холвега и Роберта фон дер Голца.

Јункерство је изградило своју неприкосновену водећу друштвено-политичку позицију тако што је увек било најчвршћи ослонац краљевске власти и што је у својим рукама држало водеће институције у држави: високу државну администрацију и војску. Из ових структура власти и моћи буржоазија је била искључена и у том погледу револуција није оставила никакав траг у Пруској. Политички утицај крупне финансијске и индустријске буржоазије је ипак постојао, али се испољавао посредно и углавном у сфери привреде и, донекле, спољне политике – у питању међународне трговине и односа у немачком свету. Међутим, како је расла економска снага Пруске, како је брзо напредовао развој и значај индустрије, рударства и саобраћаја, проширивао се постепено и политички престиж и утицај крупног капитала у политици земље. Ситна буржоазија и буржоаска демократија и даље су остајале ван сваког утицаја, а у годинама реакције и под строгим политичким заптом, као и радничка класа, чији ће број крајем 50-их година већ прећи 3 милиона припадника, од којих ће око 800 000 бити индустријски радници.

Методи владавине реакције у Пруској били су слични методама контрареволуције у другим земљама, мада су примењивани с мање забележених примера бруталности и суровости. Пре свега, режим је спроводио даљу административно-политичку централизацију државе. Покрајинске скупштине и савети стављани су под јачу контролу владе, а аутономност локалних управа је укинута. Знатно је умањена и самоуправа слободних краљевских градова. Као и сви други реакционарни режими и овај у Пруској је најстрожијем надзору подвргао интелектуални живот. И овде је велику улогу у том надзору добила црква, у првом реду протестантска. Док је универзитет пружао отпор клерикалним утицајима, одолевајући његовим притисцима, остали степени образовања били су потпуно препуштени лутеранској ортодоксији. То је било и званично регулисано уредбом министра вера, фон Раумера из 1854. године.

Једна од последица ојачале политичке реакције у Пруској после револуције 1848/49. године био је и нестанак прве међународне револуционарне организације радничке класе, Савеза комуниста. На предлог Маркса и Енгелса његово седиште је крајем 1849-те премештено из Лондона у Келн. То је учињено да би се превазишла подвојеност између вођства у Лондону и већине чланства у Немачкој. Али, пруске власти нису могле дуго толерисати делатност једне овакве организације, која је током 1850-те оживела. У њене редове убачени су полицијски провокатори, на основу чијих је достава, углавном лажних, 1852. године монтиран и судски процес у Келну против комуниста и доктора Маркса. Више људи је осуђено на робију. Да би избегли даље непотребне жртве у већ нејединственој организацији, Маркс и Енгелс су новембра 1852. године донели одлуку о њеном распуштању. Она је одмах и спроведена у дело.

Социјална (аграрна) политика пруске реакције настављала је с мерама започетим у револуцији, па и пре ње, штитећи максимално интересе јункерства. Зато и није изазивала његове отпоре већ подршку. Тако је по тзв. *Закону о регулисању* од 2. марта 1850-те сељаку загарантована лична слобода, али ако је хтео и земљу, на којој је до тада живео и радио, морао је да је откупи од јункера плаћајући му капиталисани износ свих својих новчаних, натуралних и радних обавеза. Захваљујући том специфичном „пруском начину" решавања аграрног питања, јункерство ће, само на подручју источно од Елбе, за наредних 50 година од сељака на име откупа узети око милијарду марака. Ово откупљивање довешће до великих потреса и промена на пруском селу. Маса сељака је осиромашила, један део је и пропао, али је зато формиран и слој имућнијих сељака (Grosbauern) из реда најснажнијих, најумешнијих или најсрећнијих бивших кметова. Тако ће после само десет година од доношења *Закона о регулисању* поседовна структура у Пруској изгледати овако: 71,5% сиромашнијих становника села поседовало је 9% обрадивих површина; 28,5% богатих (јункера и гросбауера) поседује 91% површина.

Ове промене имају и друге далекосежне последице. Пропали сељаци одлазе у градове или се на селу претварају у најамне раднике. Велики прилив слободне радне снаге обара наднице и ствара услове за бржу акумулацију капитала и бржи развој како индустрије, тако и модерне пољопривреде.

* * *

Реакција у осталим немачким државама није била свуда подједнако оштра. У северним државама – Мекленбургу, Хановеру и Саксонији – племство је у потпуности вратило своју политичку доминацију. Уставни режими су ликвидирани. У јужним државама су, међутим, очувани. У Виртембергу је на снагу враћен Устав из 1819-те, а у Хесен-Дармштату је владар даривао нови Устав, који је јако ограничио број грађана с политичким правима.

Најлибералнији режим је сачуван у Баварској, у којој је председник владе фон дер Пфорден, корак по корак, одступао под притиском реакције. Земаљска скупштина (Landtag) Баварске сачувала је доста надлежности, па је долазило до честих неспоразума на релацији Влада–Скупштина. Сукоб између представничке скупштине и владара, услед његове тежње да сузи компетенције Скупштине, изазивао је политичке кризе у држави.

Племићка реакција је 1851. године потпуно овладала у Хановеру. Кнез Георг V желео је да избегне деобу власти с било ким, па се ослањао само на тврду и реакционарну бирократију. Све тековине револуције биле су ликвидиране. То ће трајати док либерал Рудолф фон Бенигсен, 1856-те,

не поведе акцију за реформу политичког система, поставши челна личност немачког либерализма.

* * *

Пораз револуције и победа реакције вратили су у међунемачке односе и питање националног уједињења немачког народа на предреволуционарно стање. Иницијатор и усмеривач овог ретроградног кретања немачког националног питања била је Аустрија. Покушај Пруске да после растурања франкфуртског Парламента преузме иницијативу у регулисању односа међу немачким државама није могао успети.

Одбијајући царску круну, коју му је нудио франкфуртски Парламент, Фридрих Вилхелм IV није мислио да се одрекне и активне улоге у окупљању немачких држава у федерацију у којој би Пруска имала водећу улогу. Он је рачунао да то постигне дипломатским средствима и споразумима с владарима других немачких држава, а у првом реду с Аустријом. У том настојању његова десна рука био је генерал Јозеф фон Радовиц, који је, као специјални краљев емисар, а касније и министар спољних послова, водио пруску акцију. Али, управо то што је пруски краљ намеравао да постигне, Аустрија је настојала да на сваки начин спречи. Пруској идеји о федерацији немачких држава, аустријски канцелар, гроф Шварценберг, супротставио је план о конфедерацији, у коју би се учланила и Аустрија са свим својим ненемачким земљама. То је већ помињани Шварценбергов пројекат о Немачкој од 70 милиона становника. Разуме се да у таквој конфедерацији не би могло бити речи о водећој улози Пруске већ само о хегемонији Аустрије. Главни задатак те конфедерације држава био би да, по принципу viribus unitis, здружи немачке владаре у борби против револуције. Други задатак наменио јој је аустријски министар трговине Карл Лудвиг фон Брук. Полазећи од једне раније идеје економисте Фридриха Листа, он је говорио о стварању Царинског савеза централне Европе, који би довео до формирања немачког привредног простора. Овај простор би онда за себе везао и низ суседних земаља, нарочито на истоку и југоистоку Европе. Циљ ове Бракове замисли био је да и на привредном плану од Аустрије створи водећу европску силу.

Чим су дознале за ове грандиозне аустријске пројекте, Енглеска и Француска су, без оклевања, ставиле на знање да су против њихове реализације, па се Бруковим пројектом више није оперисало. У сваком случају, њима је најпротивнија била Пруска, бар онолико колико и Аустрија пруској иницијативи о федерацији. То је међу овим двема државама 1850-те створило затегнуте односе. Шварценберг је вребао сваку прилику да ослаби и унизи Пруску. При том је играо сложену и суптилну дипломатску игру. То се видело већ после 2. јула, кад је, посредовањем Енглеза, у Берлину закључен коначни мировни уговор између Пруске и Данске

којим је окончан њихов рат око Шлезвиг-Холштајна. Након тога су холштајнски побуњеници били код Идштета брзо разбијени од данских трупа. Пристајући на мир Пруси нису прихватили никакву обавезу у погледу будуће припадности и статуса Шлезвиг-Холштајна. Да би их обесхрабриле, Велика Британија, Француска, Русија и Шведска су 2. августа са Данском потписале Лондонски протокол о неопходности одржавања интегритета Данске. Пруска је одбила да приступи томе Протоколу, али му се Аустрија придружила. Шварценберг је то учинио да би задобио подршку Русије у међунемачким односима. И баш тада избила је знаменита хесенска афера у којој ће та подршка бити капитална.

У Хесену је, наиме, дошло до оштрог сукоба између народног представништва и кнежевске владе. Кнез и влада су хтели да у што већој мери ограниче права Земаљске скупштине и рестауришу апсолутизам. Скупштина је позвала народ да обустави плаћање пореза. Њеној побуни придружило се и 229, од укупно 257 хесенских официра, који су поднели оставку на службу у армији. Кнез је затражио помоћ од Скупштине Конфедерације. На апел су реаговале Аустрија и Баварска спремајући интервенцију у Хесену. Пруска се томе успротивила и сама је објавила мобилизацију. Сад је руски цар прискочио у помоћ Аустрији изјавом да би за Русију свако супротстављање интервенцији против револуција било casus belli. У међувремену су Аустрија, Баварска и Виртемберг образовали савез уперен против Пруске. Две војске, савезничка и пруска, нашле су се једна према другој. Између њих је дошло до првих чарки. Став Русије у том тренутку постао је крајње претећи према Пруској. Цар Никола као да је унајмљен у службу Аустрије. Покренуо је своју армију из Пољске према западу. И Французи су почели да концентришу трупе на Рајни. Пруска је остала потпуно усамљена и морала је да се повлачи. Њен председник владе, Мантојфел изјавио је да Пруска заправо не тражи ништа друго до да буде равноправно третирана и да и сама учествује у срећивању сваког немачког посла. Аустрија баш то није хтела, али није могла ни отворено да одбије. Тада се Русија појавила у улози миротворца. Њеним посредовањем, децембра 1850-те састали су се у Оломуцу Мантојфел и Шварценберг и потписали споразум („Оломуцке пунктације") којим се предвиђало да ће се проблем Хесена решити заједнички и да ће, ако буде потребно, Аустрија и Пруска заједнички интервенисати у Холштајну. Мантојфел се прећутно одрекао равноправности са Аустријом, а Шварценберг свог плана о Немачкој од 70 милиона становника. Две државе су демобилисале војску.

У Пруској су „Оломуцке пунктације" примљене као капитулација и понижење пред Аустријом. У неку руку оне то и јесу биле, јер кад се, на основу оломуцког договора, 23. децембра 1850-те у Дрездену састала конференција представника свих немачких држава, управо је Пруска била та

која је морала да се залаже за обнову старе Конфедерације, како би онемогућила изношење још опаснијег Шварценберговог плана. Тако је и донета одлука о обнови Немачке Конфедерације на основу устројства из 1815-те, које је омогућавало превагу аустријског утицаја. И на овом плану реакција је, дакле, рестаурисала једну преживелу и анахроничну политичку форму. Њен век ће ипак бити кратак.

Неоапсолутизам у Аустрији

После пораза револуције у Хабсбуршкој монархији био је обновљен апсолутизам. То, међутим, више није био феудално-апсолутистички систем предреволуционарног типа већ једна нова форма ауторитарног режима, названог у историографији неоапсолутизмом, или Баховим апсолутизмом (Баховим системом), по презимену његовог протагонисте Александра Баха. Социјалну основу овог система није више чинило феудално племство већ савез велепоседничке и финансијске буржоазије са војно-бирократским управљачким врхом државе.

Иако је у Аустрији од марта 1849-те, постојао Октороисани устав (устав грофа Стадиона), може се слободно рећи да је апсолутизам рестаурисан већ одмах након слома октобарског устанка у Бечу. Уставне одредбе о надлежности централног парламента и земаљских скупштина углавном нису примењиване. Напослетку и тај Устав, као последња препрека апсолутизму, укинут је једностраном владарском одлуком од 31. децембра 1851. године.

Укидајући Окторисани устав, Франц Јозеф га је заменио својим „Патентом“, који је, као и укинути Устав, био дело дворске камариле и њеног, у том тренутку најистакнутијег експонента, грофа Кибека. По Кибековом савету, цар је овим Патентом основао Савет (Веће) Царства (Reichsrat), који је требало да владару даје савете о најважнијим државним пословима. Сам Кибек је био његов председник. Млади цар је брзо увидео да камарила, заклоњена иза његових леђа хоће у ствари, преко овог Савета да влада државом. Разумео је да је он сам, цар „који је до тада теоријски био уставни владар, сада теоријски постао апсолутистички“. Франц Јозеф, међутим, није хтео теоријску, већ практичну власт и то потпуну. Зато је после изненадне Шварценбергове смрти, у априлу 1852. године, постепено удаљио Рајхсрат од себе и није му се више обраћао ни по једном важном питању. Све државне послове обављао је сам са својим министрима.

Везан за име, најпре Шварценберга, а затим његовог наследника Александра Баха, аустријски неоапсолутизам је био, ипак, пре свега, дело самог младог цара. До краја одан великој Хабсбуршкој традицији и величини империје, овај владар одликовао се отменошћу, аристократским држањем, али и изразитом трудољубивошћу, вредноћом, радном енергијом

и развијеним осећањем владарске одговорности. Недостајале су му далекосежне визије и стваралачке политичке имагинације. Више сјајан администратор него државник креатор, највише је волео утабане стазе и опробане, традиционалне, вредности. Да би што боље сам управљао, све кључне ресоре државне власти подвргао је личној контроли. А главни ослонац и кључни ресори били су му бирократија, војска и полиција, систематски организовани на војничким начелима.

Економска политика неоапсолутизма вођена је у интересу бржег капиталистичког преображаја, како крупног земљишног поседа, тако и целокупне привредне активности. Да би велепоседници што пре дошли до новца за улагање у унапређивање пољопривреде, висина откупа коју треба да добију за укинуте сељачке обавезе одређена је на капиталисани 17-годишњи приход који би од тих обавеза био остварен. Огромне суме слиле су се у руке велепоседника и оне, мора се рећи, као и у Пруској, најчешће нису биле бачене улудо, већ су углавном биле инвестиране у производњу. Велепоседу су осим тога, опет на рачун сељаштва, призната права на многе површине некадашњих општинских шума, ливада, пустара итд.

Важна мера која је допринела бржем развоју капиталистичке привреде била је укидање свих унутрашњих царина, укључујући и оне најважније између Аустрије и Угарске. Унутрашња трговина је снажно коракнула напред, а увећана је и спољна размена. На великом простору Хабсбуршке монархије стварало се јединствено и развијено капиталистичко тржиште. Развој трговине подстакао је и бржу изградњу саобраћајница – нарочито железничких. Изградња железница се интензивирала. Њен најважнији резултат из 50-их година била је пруга Беч–Трст.

Упркос свем овом напретку, мора се рећи да Аустрија из времена неоапсолутизма ни из далека није искористила све могућности привредног развоја које је имала. Важне разлоге за то треба тражити у сфери политике, тј. у мерама апсолутистичке државе. Велики део друштвене акумулације одлазио је на државну бирократију, на преамбициозну, у основи неуспешну спољну политику, а понајвише на војску, која је гутала огромна средства и губила ратове. Док су друге земље 50-их година највише инвестирале у железнице, Аустрија је улагала у касарне и друге војне објекте. Зато је уравнотеженост државних финансија била једна од најслабијих тачака новог апсолутизма. Није чудо што је Аустрија баш у тој деценији изгубила привредну надмоћност у немачком свету и била од Пруске потиснута у други план.

Бахов апсолутистички систем се у политичкој сфери испољавао на три начина: као упорно држање сељаштва, радништва, ситне и средње буржоазије далеко од сваког политичког утицаја у држави; као тежак бирократско-полицијски и клерикални притисак на интелектуални живот и као круто централистичка и германизаторска оријентација.

Ради онемогућавања политичке активности и опозиције широких друштвених слојева, држава није толерисала никакво њихово политичко организовање, никакву агитацију или активност друге врсте. Политичка штампа држана је у великом запту и прогону. Потпуно одсуство слободе штампе довело је до њеног масовног осипања. Листови су строго цензурисани, кажњавани, гушени, забрањивани па се њихов број брзо смањивао. Уместо 388, колико их је излазило 1848. године, пет година касније их је живело још само 92. Шта су стварно значиле ове стеге, видеће се тек после њиховог нестанка 60-их година. Крајем те деценије у Аустро-Угарској ће излазити преко 800 листова.

Интелектуални живот је био стална и најпривлачнија мета Бахове, као и сваке друге бирократије. Чиновничком, па и полицијском, надзору, сталној идеолошкој и политичкој провери и клерикалним утицајима подвргнуто је образовање, од основног до универзитетског, исто као и књижевност, уметности, позориште, публицистика итд. Школе су претворене у праве „касарне духа“. Црква је дириговала њиховим плановима, програмима и свим другим васпитно-образовним садржајима. Она је фаворизована на свим пољима, као „најснажнији цемент Монархије“. Њена улога је још више порасла после Конкордата Беча с Ватиканом из 1855-те. Конкордат је садржао царево одрицање од права санкције на папске одлуке о именовању епископа у Хабсбуршкој монархији, као и одредбу о давању накнаде католичкој цркви за укинуту десетину, коју су јој до револуције плаћали сељаци. Школе су и по Конкордату стављене у надлежност цркве. Она је тада добила „надзор над васпитањем, какав није имала још од најмрачнијих дана противреформације“. Због свега овога, песник Грилпарцер је резигнирано предвиђао несрећу Аустрије.

Ма колико просветна политика неоапсолутизма била реакционарна, дала је и неке позитивне резултате. Отворен је већи број нових основних и средњих школа. Само у аустријској половини Царевине број основних школа је за десет година повећан са 5 918 на 6 172. Број гимназија и реалки достигао је 50-их година 200 а број ученика у њима 15 000.

Бах је цео управни и судски апарат у Монархији до крајности централизовао и подвргао људима из редова цислајтанских Немаца. Мађарска је после Вилагоша била лишена свих обележја државности и подељена је на пет управних области, подвргнутих директно Бечу. Службени језик је у целој држави био немачки. Он је третиран као језик администрације и судства, па је на њему имала да се води сва званична преписка између органа власти у свим земљама Хабсбуршке царевине, осим у Ломбардији и Венецији. Новина овог решења била је у томе што је немачки 1854-те уведен и у Угарској и Хрватској, у којима до револуције није био језик званичне комуникације. Сви остали језици остали су у употреби, али ван администрације и судства. У образовању је у свакој националној средини у основним школама коришћен матерњи језик, а у средњим упоредо немачки и матерњи, с тим што је немачки био први језички предмет. И на универзитете, чак и у Угарској, уведен је немачки језик.

Мотиви језичке политике неоапсолутизма били су исти као и у време Јозефа II: немачки је требало да постане духовна и културна основа етнички и национално разнородног Хабсбуршког царства. У питању, дакле, није био национализам модерног типа, већ тежња да се језичком унификацијом постигне већа централизација и кохезија државе. За разлику од језичке политике епохе просвећености, сад се, ту и тамо, овој мотивацији прикључивала још једна – она о могућности формирања „аустријске нације“ на основу државне припадности и службеног језика. Један од твораца те идеје био је оснивач Института за аустријска историјска истраживања, Хелферт.

Апсолутистичка, централистичка и германизаторска политика Хабсбурга и њихове владе погађала је све народе Царства. Њом су били незадовољни и многи аустријски Немци. „Као најобразованији народ желели су Устав; као најбогатији народ љутили су их финансијски терети које су постављали захтеви војске.“

Сурово гонећи и кажњавајући мађарске револуционаре, аустријски главни командант, генерал Хајнау 1849-те размегао се: „Овде за следећих сто година неће бити револуције“. Отпор Мађара неоапсолутистичкој политици централизације и германизације ипак није био сатрвен. Постојао је и у земљи и у емиграцији. У његовом изражавању уочаване су три политичке концепције. Конзервативна мађарска аристократија бранила је историјска права Угарске, али под жезлом Хабсбурга. Она се залагала за одржавање Хабсбуршке монархије, али у којој би била призната посебност и државност Угарске. Средње, либерално племство, привржено уставности, такође није било противно одржавању Царства, али је стајало у оштрој опозицији према његовој неоапсолутистичкој политици, одбијајући сваку сарадњу с двором и владом све док не одустану од централизма, германизације и апсолутизма. Насупрот овој легалној, стајала је радикална, кошутовска антихабсбуршка опозиција, која је деловала поглавито из емиграције. Делујући из својих енглеских, француских и италијанских центара, она се бесризивно залагала за раскид са Аустријом. Кошут је, на основу анализе претрпљеног неуспеха, већ у току 1850/51. године, израдио нови план за обнову независности Мађарске. Он је сада сматрао да Мађари могу постићи успех у рушењу Аустрије само у условима неког већег међународног конфликта и уз помоћ неке од великих сила. Али, после тога, она може опстати једино ако се изнутра реформише и постигне конструктивну сарадњу Мађара с немађарским народима. Зато се тим народима мора дати муниципална и жупанијска самоуправа, која би обезбеђивала националну равноправност у локалним оквирима. Званични језик у тим самоуправ-

ним заједницама био би језик већине становништва, а могли би се употребљавати и други језици. Што се тиче права на национално-територијалну аутономију Кошут га и даље није прихватио и био је спреман да га, у крајњем случају, призна само Хрватској и Славонији.

И овако умерен, Кошутов план дочекан је у редовима мађарске националистичке опозиције у земљи „на бајонет". Кошут је оптужен да руши територијални интегритет земаља круне светог Стефана. Кошута то није обесхрабрило. Он је наставио с прављењем пројеката о преуређењу читавог Подунавља на федералистичкој основи. Из тога је произашао његов план Дунавске Конфедерације коју би сачињавале Мађарска, уједињене румунске кнежевине и Србија, повезане ради решавања свог националног питања и заједничке одбране стечене независности. Мађарска емиграција, загрејана за овај план радиће на његовом остваривању – додуше безуспешно – у време италијанског рата 1859-те и аустро-пруског сукоба 1866. године. У самој Угарској су 50-их година постојале неке антиаустријске завере.

Код Чеха активног отпора неоапсолутизму није могло да буде. Стално под присмотром полиције, Палацки се повукао из политичког живота. Хавличек је био конфиниран у Тиролу. Ригер и његови пријатељи окренули су се националном раду на научном пољу. Једино су радикали Сабина и Фрич, после изласка из затвора 1857. године покушали да, под фирмом књижевне делатности, обнове политичку активност, али су били онемогућени.

И Словаци су били под тешким притиском. Разочаран у Аустрију, Штур се почетком 50-их година потпуно одрекао аустрославизма и почео је размишљати у панславистичком духу. Постао је присталица окупљања свих словенских народа око Русије, али преображене, реформисане, која не би била ни феудална ни самодржавна. За такву перспективу био је спреман и на то да мали словенски народи жртвују своје националне књижевне језике и приклоне се руском.

Код Словенаца и Срба у Угарској у време апсолутизма нема значајнијих политичких иницијатива, осим што и једни и други проклињу незахвалну Аустрију. Бирократизовано, милитаризовано и германизовано Војводство Србија и Тамишки Банат било је јако далеко од онога што су Срби очекивали од своје Војводине. Зато су и говорили да су од Беча „за награду добили исто што и Мађари за каштигу".

У Хрватској су политичка превирања била живља и сложенија. Левичари Шулек и Ткалац су и даље заступали идеју о федералистичком преуређењу Аустрије, с тим што је Ткалац већ 1853. године напустио ову концепцију и почео се окретати Србији као нуклеусу будуће велике и самосталне државе Јужних Словена. Бан Јелачић је, као верни поданик круне, уредно извршавао све њене наредбе, иако и сам није веровао у дугу перспективу централизма и апсолутистичке политике. Педесетих година настаје и једна сасвим нова политичка концепција међу Хрватима. Реч је о Старчевићевој националистичкој концепцији заснованој на историјском праву Хрватске (отуда „правашка"), која је била против Аустрије, против Угарске, али и против сарадње са Србима у остваривању независне и велике Хрватске. Главни практични делатник у пропагирању и остваривању правашке идеологије, већ 50-их година, постао је Еуген Кватерник.

Кримски рат

Одмах после револуције 1848/49. године у годинама реакције, две су велике силе испољиле изузетан интерес за источно питање. Реч је о Аустрији и Русији. До темеља потресена револуцијом, Хабсбуршка монархија је у то време непосредно осетила опасност и са стране с које ју је до тада само наслућивала. Ту опасност представљали су покрети јужнословенских народа, који су се од потенцијалне, у току четрдесетосмашке револуције, први пут претворили у реалну претњу опстанку Монархије. Њеним водећим људима се стога као императив поставило питање онемогућавања да се појединачни ослободилачки и национално-револуционарни покрети југословенских народа против Турске међусобно повежу, да стекну снагу и јединство, јер би се тада неизбежно прелили и на јужнословенске области саме Аустрије. Отуда после револуције 1848/49. године стални страх Монархије од сваког знатнијег покрета на Балкану, поготову ако је он био повезан и са руско-турским сукобљавањима. Целокупна аустријска источна политика биће зато после 1849-те усмерена на одбрану statusa quo на Балкану, а против било каквог напада на интегритет и на стабилност Турске. Да би онемогућила успех националних револуција на Балкану, Аустрија је испољавала претећу спремност на војне интервенције у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Албанији, као и на окупацију Србије. У Аустрији ће, у периоду од 1850. до 1875. године бити изграђен читав мит о непосредној револуционарној опасности која јој прети са словенског југа. Тим ће митом она касније оправдавати и своју експанзивну политику на Балкану.

Сасвим су другачије и супротне биле стратешке концепције руске источне политике после револуције 1848/49. године. Та стратегија је почивала на процени да је западна Европа исцрпљена и неспремна да брани Турску и да то треба искористити за решавање источног питања у корист Русије. Држало се при том да Француска, после политичких потреса који су се у њој наставили и након револуције, у вези с проглашењем Другог Царства, није у стању да се супротстави Русији. Нешто због слабости, а нешто и из захвалности због спашавајућих руских интервенција 1849/50. године, сматрало се да то неће моћи ни Аустрија. Као могући противник

видела се једино Велика Британија, али се у Русији рачунало с тим да Британија у континенталне ратове никад не срља сама и без јаких савезника. Ипак, предузети су кораци да се за уништење и комадање „болесника са Босфора" издејствује сагласност Енглеза.

Иницијатива из Петрограда пошла је од захтева да се Русији призна право онаквог верско-политичког протектората над свим хришћанима у Турској, какво је још од Кучук-кајнарџијског мира имала над Влашком и Молдавијом. Ту идеју руски цар Николај I је први пут поменуо Енглезима још приликом своје посете Лондону 1844. године. Они су се тад направили „Енглези" и пречули су тај захтев. Знали су, наиме, да би протекторат над хришћанима значио, у ствари, протекторат над Турском и били су решени да то Русији никако не допусте. Слични руски предлози поновљени после револуције 1848. године, остали су, такође, без одговора. Онда је цар 1853. године изашао пред британског амбасадора Сејмура с иницијативом да се Русија и Енглеска договоре о подели османског наслеђа за случај да „болесни човек" са Босфора умре. Овај предлог Сејмур је пропратио коментаром „да је владар који инсистира с толиком упорношћу на скорој пропасти једне суседне државе већ начисто у својој души да је дошао час не да се чека њезина пропаст, него да се изазове". Енглези, дакле, нису прихватили ни овај руски предлог, али је утисак руског цара, ипак, био да они нису спремни да због Турске ратују. Тако је одлучено да се крене у офанзиву против Османлија.

Повод за акцију Руси су нашли у питању права над светим местима у Палестини. То је право било одавно спорно: око њега су се, као око питања духовног и моралног престижа, бориле хришћанске државе и цркве, нарочито Француска као католичка, и Русија као православна. Поставши 1852. године цар, Наполеон III желео је неки брз спољнополитички успех, па је навалио на Порту да призна Французима право заштите хришћанских светиња у Палестини. Ова је то прихватила. Сад су свом жестином скочили Руси, не толико због самих светих места колико да би ово питање искористили за изазивање сукоба са Труском. У том циљу руски цар је маја 1853. године у Цариград упутио свог ађутанта, кнеза Мењшикова, с ултимативним захтевом, сад више не само о протекторату Русије над светим местима већ над свим православним хришћанима Османске империје. Велика Британија и Француска су се отворено успротивиле овом руском захтеву, док су му Аустрија и Пруска ускратиле подршку. То охрабри Порту да одбије ултиматум Мењшикова. Русија на то, у јулу 1853. године, посла трупе да окупирају Влашку и Молдавију.

Сад је Порта (септембра) упутила Русији ултиматум да одмах евакуише ове кнежевине, а кад је ова то одбила, онда јој октобра 1853. године објави рат и одмах отпоче операције и на Дунаву и на Кавказу. Руси одбише прве турске нападе, а онда им нанесоше разоран удар на Црном

мору. Флота вицеадмирала Нахимова успе да потпуно уништи турску црноморску флоту, укотвљену у луци Синопа. Слом Турске био је на видику. Зато остале велике силе под хитно сазваше у Бечу конференцију, на којој 5. децембра 1853. године усвојише изјаву да руско-турски рат не може донети било какве територијалне промене на Истоку. Русија није могла да прихвати овакав закључак и отворено га је одбацила. На то су јој Велика Британија и Француска у априлу 1854. године објавиле рат и одмах су прискочиле јаким снагама да бране опстанак и интегритет Турске. Тиме је руско-турски рат претворен у европски.

После уласка Француза и Британаца у рат, у којем су Енглези били решени да се боре „до последњег Француза", за Русију је од највеће важности постало држање Аустрије. Ова је, како се могло и очекивати, „задивила свет незахвалношћу" и заузела је према Русији крајње претеће држање. Услед тога је Русија била приморана да повуче трупе из Влашке и Молдавије, а тамо су ушли Аустријанци – бар привремено. Они, ипак, нису смели да прихвате заводљиве понуде Наполеона III да објаве Русији рат а да за награду трајно задрже ове две румунске кнежевине. Али, ако нису ушле у рат на страни антируске коалиције, Аустрија и Пруска сагласиле су се са англо-француским ратним циљевима, који су као програм четири европске силе саопштени свету: 1. укида се руски протекторат над Влашком, Молдавијом и Србијом и замењује се европским; 2. обезбеђује се слободна пловидба Дунавом; 3. Русија ће на Црном мору бити разоружана; 4. над судбином хришћана у Турској бринуће убудуће све велике европске силе „не кршећи суверена султанова права".

После овога савезнице у рату решише да оружјем приморају Русију на прихватање овог програма. Њима се 1855, за светненадано, прикључила и италијанска државица Сардинска Краљевина. То је било дело њеног првог министра Камила Кавура, који је желео да искористи један велики међународни заплет како би изборио својој држави право да пред „концерт великих сила" постави и питање италијанског уједињења, тј. да интернационализује италијанско питање.

Најважније операције у овом рату вођене су на полуострву Крим, на које су се Французи, Енглези и Турци искрцали септембра 1854-те, пошто су успели да разбију руске трупе код Алме. Зато је читав рат и назван „кримски". Руси су се онда концентрисали на одбрану свог најјачег војно-поморског утврђења на Црном мору, града и луке Севастопољ. Утврђивање града са копна и команду одбране преузела су двојица руских адмирала – Корнилов и Нахимов. Да би онемогућили прилазак непријатељских бродова севастопољској луци, они су наредили да се на њеном улазу потопи део сопствене флоте. За кратко време Севастопољ је био претворен у моћно и тешко приступачно утврђење. Енглези, Французи и Турци (касније и 10 000 Пијемонтежана) опсели су га, али му месецима

и поред жестоких бомбардовања и напада нису могли прићи. Али ни изванредно пожртвовање и хероизам бранилаца нису могли надокнадити очиту техничку и материјалну инфериорност руске, у односу на западне армије, која је у овом рату дошла до пуног изражаја. А она је била само један од коначних израза заосталости друштвено-економског и политичког система феудално-апсолутистичке Русије, у односу на модерне капиталистичке земље какве су биле Велика Британија и Француска. После 349 дана опсаде и крвавих борби (Инкермански висови, Малахов курган) Севастопољ се септембра 1855-те предао. За Русију рат је био изгубљен упркос успесима њене војске на споредном, кавкаском, бојишту.

Цар Александар II, који је ступио на престо после смрти свог оца Николаја I марта 1855, прихватио је мировне преговоре и конгрес великих сила о источном питању. Томе је допринело и поновно крајње претеће држање Аустрије, која је била на један корак од одлуке да и сама зарати против Русије.

Конгрес сила одржан је у Паризу од 25. фебруара до 16. априла 1856-те, а на њему су учествовали високи представници (министри спољних послова) Велике Британије (Кларендон), Француске (Валевски), Аустрије (гроф Буол), Русије (Орлов), Пруске (Мантојфел), Сардиније (Кавур) и Турске (Али-паша). Ово је било прво учешће Турске на једном конгресу велесила, што је означило и њено формално примање у „европски концерт". Мировни уговор између зараћених страна закључен је већ 30. марта, чиме је, бар за извесно време, затворено источно питање. У даљем току рада Париски конгрес расправљао је друге европске проблеме.

Париским мировним уговором је Турском царству гарантован интегритет и подржана је нова реформна акција, која је тамо спровођена. Црно море је „неутрализовано", што је значило разоружавање његових прибрежних сила Русије и Турске. Ниједна од њих није смела на обалама Црног мора држати ни ратну флоту, нити војна утврђења и инсталације. Ова обавеза је јако погодила и интересе и самољубље Русије као велике силе и она ће наредних петнаест година уложити велике напоре да анулира ову одредбу Паришког уговора. Русији су нанети и други територијални и политички губици. Одузета јој је област Бесарабија и враћена Турској (у ствари, кнежевини Молдавији). Њени протекторати над Влашком, Молдавијом и Србијом, као и њено право заштите над хришћанима у Турској, замењени су колективном гаранцијом свих шест европских сила (отуда „гарантне силе"), што је за саме аутономне кнежевине било повољно решење. Паришки конгрес наложио је Аустрији да одмах после закључења мира евакуише своје трупе из Влашке и Молдавије. Тако је Париски уговор уклонио сваку предност Русије у решавању источног питања и створио на том подручју формалну равноправност свих сила.

* * *

У време кримског рата дошло је и до врења међу појединим балканским народима. Притиснуте страним окупационим трупама (најпре руским, а затим аустријским), Влашка и Молдавија су се држале мирно. Саветоване од Русије тако су се понеле и Србија и Црна Гора којима је у случају покрета, такође, претила аустријска окупација, без икакве могућности да их Русија узме у заштиту. Русија се у свом рату, ипак, није одрицала сарадње са балканским народима, рачунајући на њихов масовни устанак. Руске команде у Влашкој помагале су до 1854-те, организовање одреда Бугара и других народности и њихово слање на турску територију ради подизања устанака. У Букурешту је чак образовано и бугарско Средоточно правитељство (Централна влада) с циљем да организује борбу у земљи. Панславистички идеолог и лидер Хомјаков је на почетку рата упутио јужнословенским народима проглас под насловом: „Дижите се – ланци су раскинути!" У самом Цариграду бугарски револуционар Георги Раковски образовао је тајно револуционарно друштво, које је створило огранке у неколико градова Бугарске. Откривен, спасао је главу одметањем у Стару планину, где је оперисао са својом четом неко време, док се крајем 1855-те, ипак није склонио у Влашку. Његов покушај, као и покушај једног другог националног борца, Николе Филипова, у околини Трнова, да изазове масовни народни устанак завршио се неуспехом.

Грчки покрет је био још бурнији. Готово сви грчки патриоти и национални борци гледали су 1853. године, у руско-турском рату праву прилику за остварење своје „Велике идеје". Цела Грчка је захваћена великим борбеним одушевљењем. Са свих страна у Атину и друге градове Грчке Краљевине стали су се прикупљати добровољци ради одласка у Епир, Тесалију и Македонију, из којих је највећи део турских трупа био повучен и послат против Руса на Дунав. Окупило се око 7000 добровољаца, који су се у зиму 1853/54. године по одредима и групама, стали пребацивати у грчке области под турском влашћу. Све је то ишло с једва скривеном подршком грчке владе. Ове добровољачке снаге подељене су на две команде под заповедништвом генерала Гриваса и Мамуриса. Посебна група добровољаца стигла је у Епир са Јонских острва (Кефалонија и Занте), која су још увек била под влашћу Енглеза.

Под дејством ових чета, у јануару 1854-те, избио је устанак у Епиру (област Арте), а затим и у Тесалији (око Ламиа), где је оперисао одред Хаџи-Патроса. Капетан Каратасос дејствовао је у Македонији, а капетан Филаретос на планини Пинд. Образована је и јединствена устаничка команда за све области под заповедништвом генерала Цавеласа. На њеној застави исписана су три слова Е.Θ.М. (Епир, Тесалија, Македонија).

Уз пуну подршку великих западних сила, Турска је на ове догађаје реаговала тако што је марта 1854-те, Грчкој упутила ултиматум да одмах повуче своје одреде преко границе и што је после тога с њом прекинула дипломатске односе. Истовремено, западне силе извршиле су снажан притисак на Грчку да прихвати турски ултиматум. Тај притисак није био само дипломатски. У мају 1854-те енглеске и француске јединице искрцале су се у Пиреју и окупирале ову луку; држаће је под окупацијом све до 1857. године. Грчка влада више није имала куд. Наредила је својим четама враћање из Епира, Тесалије и Македоније. Устанички покрети су, после тога, у овим областима одмах били сузбијени.

* * *

Кримски рат је резултирао још једним широким реформним подухватом турске владе. Биле су то реформе спровођене и, као и раније, неспроведене на основу Царског писма – Хатихумајуна од 18. фебруара 1856. године. На њих се Порта одлучила више из тактичких разлога него из чврсте решености да темељно мења друштвену и политичку ситуацију у свом Царству. Требало је, наиме, избећи опасност да Париски конгрес и мировни уговор обавежу Турску на спровођење реформи и то под међународном контролом. Тако је пред само отварање Конгреса прокламован Хатихумајун. Његове одредбе нису, у ствари, биле ништа друго до понављање и проширивање Танзиматских закона из 1839. године, који никад нису до краја спроведени. На недовољно обавештену европску јавност Хатихумајун је оставио повољан утисак. Њиме је потврђено верско, политичко и правно изједначавање свих поданика Царства, уведени су мешовити судови за спорове између припадника различите вероисповести, ублажен је поступак власти према осумњиченим и окривљеним грађанима, потврђена је пореска једнакост, обећана је забрана закупљивања пореза, поново је озакоњен избор саветодавних скупштина (меџлиса) састављених од муслимана и хришћана, укинут је харач, који су плаћали само хришћани, али се он сада враћао у виду беделнаскерија, тј. откупнине за војну службу итд. И поред тога што је у турском државном врху било искрених привржених реформи (Али-паша, Фуад-паша), оне ће највећим делом остати мртво слово на папиру, јер нису дирале у саме основе турског феудализма, апсолутизма и верске нетолеранције. Зато ће и средства која је Порта од тада почела зајмити по Француској и Великој Британији, намењена финансирању реформних покушаја, бити непродуктивно потрошена на војску и чиновништво без стварних социјалних, економских и политичких ефеката. Царска отоманска банка, основана англо-француским капиталом 1863. године донеће стога Турској већу штету него корист. Без ширих резултата остаће и покушај реформи у аграрним односима извршен тзв. Саферском наредбом 1859. године за Босну и Херцеговину, којим је требало ослободити кметове спахијске десетине, а њу су аге и бегови у међувремену већ били претворили у петину, па и трећину прихода са земље. Држава је решила да на себе преузме прикупљање десетине, а да агама и беговима исплаћује ренту. И ово ће се, међутим, завршити неуспехом јер обавезе сељака неће бити смањене.

Тако је крајем 50-их и почетком 60-их година источно питање улазило у нову фазу оптерећену, упркос привидном смиривању ситуације, још дубљим противречностима и потенцијалним сукобима како на унутрашњем плану, у Турској, тако и на међународној сцени.

Западна Европа 50-их и 60-их година XIX века

Викторијанска Енглеска

Педесете и 60-те године XIX века представљају раздобље новог економског успона Велике Британије, који ће бити праћен и другим позитивним тековинама социјалног и политичког развоја. Зато ће неки историчари ово раздобље и назвати „викторијанском епохом par exellence".

Привредни успон Британије у овим деценијама манифестовао се у завршетку индустријске револуције и дефинитивној победи фабричке над занатском и мануфактурном производњом, у низу корисних последица укидања Закона о житу, у победи фритредерских начела у трговини, у сталном техничком и технолошком напретку индустрије, пољопривреде и саобраћаја, у освајању нових тржишта и колонијалних подручја итд. Све је то од Енглеске, са Велсом и Шкотском, начинило највећу привредну силу света и прву „светску радионицу".

Укидање Закона о житу (1846) и царина на увоз житарица (1849) није стрмоглаво оборило цене прехрамбених производа и није руинирало пољопривредну производњу на Острву, како су страховали енглески ленлдлордови и други аграрни робни произвођачи. За одржавање релативно високих цена житарица у Британији је било више услова. Становништво Британских острва је и даље релативно брзо расло, па се и потражња прехрамбених артикала одржавала на високом нивоу или је чак расла. С друге стране, већи број слабих жетви 50-их година и војно-политичке препреке увозу житарица из земаља које су биле њихови највећи произвођачи – Русије (због кримског рата 1853–1856) и Сједињених Америчких Држава (због грађанског рата 1861–1865) – одржаће високу житну конјунктуру домаћих произвођача и у овим двема деценијама. Захваљујући томе, британска пољопривреда је, уместо пропадања, бележила успон. Обрађене површине су се увећале за око 500 000 југара, пољопривредна

техника и технологија усавршене су, држава је кредитима помагала мелиорације и друге инфраструктурне радове на великим поседима итд.

Друштвене последице просперитета у пољопривреди су биле двојаке. Прво, веће улагање капитала водило је даљем јачању крупног на рачун ситног земљопоседа. У Периоду од 1851. до 1871. године знатно је опао број поседа испод 100 јутара земље, стагнирао је број поседа између 100 и 300 јутара, а порастао је број имања већих од 300 јутара – са 11 000 на 13 000. При том је најбрже растао број имања са преко 500 јутара површине. Друго, у пољопривреди се „ослобађао" све већи број радних руку – нешто услед прираштаја становништва и пропадања ситних земљовласника, а нешто услед механизације. Међутим, будући да је напредак пољопривреде био праћен снажним просперитетом индустрије, рударства и саобраћаја, вишак радне снаге се овога пута безболно преливао у градове и тамо био прихватан. Штавише, из аграра је почела да одлази и потребна радна снага, па се 50-их година у њему осетила и привремена несташица најамних радника. То је ових година довело и до реалног пораста надница и животног стандарда пољопривредних радника, који ће у наредној деценији бити заустављен.

Укидање Закона о житу дало је позитиван допринос и развоју индустрије и трговине. Индустријалци, додуше, нису повећали профите обарањем радничких надница услед очекиваног појевтињења хране, већ на други, посредан начин. Отварање британског тржишта за иностране пољопривредне поризводе, наиме, отворило је њихова тржишта британској индустријској роби. Тако је, на пример, Блиски Исток, за пшеницу коју је продавао Енглезима повећао своје набавке ланкаширског текстила за преко седам пута. А слично је било и на неким другим тржиштима. Зато се и сматра да је победа принципа слободне трговине 50-их година отворила „златно доба" енглеске индустрије, које је трајало око две и по деценије.

Укидање царина на аграрне производе и победа фритредерства, свакако, нису били једини разлог и основ просперитета британске индустрије 50-их и 60-их година XIX века. Остале разлоге Енгелс је овако објаснио: „У споменутим годинама дошло је до открића и почетка експлоатације златоносних поља у Калифорнији и Аустралији, чиме су знатно повећане количине оптицајног средства у свијету; парна машина однијела је коначну побједу над свим осталим транспортним средствима; на океанима пароброди су већ замијенили бродове на једра; на копну, у свим цивилизованим земљама, жељезница је заузела прво, макадам цеста друго мјесто; транспорт је постао четири пута бржи и четири пута јефтинији. Није никакво чудо што је под овако повољним условима, на парном погону базирана, британска индустрија била у стању да прошири свој утицај на рачун стране и домаће индустрије, која се базирала на ручном раду".

Све гране британске привреде су 50-их и 60-их година бележиле снажан напредак. Он је најизразитији био у индустрији, трговини и саобраћају. Производња каменог угља се удвостручила, ливеног гвожђа је повећана за близу два и по пута, док је број текстилних фабрика увећан за 25–30 процената. Вредност трговинског промета са иностранством порасла је за близу три пута, а учешће Британије у светској трговини повећано је са 14.5 на 37,5%. То је и омогућило да Британија без конкуренције држи челну позицију у светској привреди. Године 1870. она је производила 51,5% светске продукције угља и 50% светске продукције гвожђа. А слично је било и са неким другим индустријским гранама.

Успеси остварени у развоју индустрије, рударства, трговине и саобраћаја имали су за последицу даљу промену структуре становништва у Великој Британији. Године 1871. сеоски живаљ ће чинити само 38, а градски 62 процента британског становништва. Укупан резултат привредног развоја и просперитета Велике Британије још боље се види у порасту њеног националног дохотка. Тај је доходак, глобално гледано, перманентно растао кроз читаво XIX столеће. Године 1800. он је износио око 120 милиона фунти, а 1870-те десет пута више: 1200 милиона. За исто време број становника увећан је за само 3 пута (са 7 на 21 милион), што значи да је доходак по глави становника порастао за преко 3 пута. Раст националног дохотка није, међутим, у истој сразмери утицао и на поправљање социјалне ситуације и општег благостања у Великој Британији, јер су се диспропорције и неправде у расподели националног богатства веома споро, или никако, отклањале. Највеће користи од увећаног богатства имали су најмоћнији друштвени слојеви. У Енглеској се 60-их година процењивало да 2% најбогатијих становника располаже са 36,5% националног дохотка. Следећих 18% средње имућних грађана присваја 23,5% националног дохотка, док 80% сиромашних располаже са свега 40% националног дохотка. Ту неправедност расподеле народног богатства увиђали су и сами владајући слојеви у друштву, али је само мали број међу њима био спреман да го и призна и да тражи промене. Један од таквих је био вођ енглеских либерала Вилијем Гледстон, који је 1863. године говорио у Доњем дому: „Вртоглаво повећање нашег богатства и моћи ограничавало се само на имућне класе. У време кад су богаташи постали још богатији сиротиња је, у сваком случају, постала мање сиромашна. Не усуђујем се да тврдим да су се смањиле крајности сиромаштва и богатства." Према томе, иако су сиромашни доиста постали мање сиромашни, распон између богатих и сиромашних није смањен него је повећан. Богатство најбогатијих је брже расло него што се смањивало сиромаштво најсиромашнијих, па су неусклађености расподеле изгледале веће но раније.

Услед оваквих диспропорција у расподели, живот пролетаријата, нарочито аграрног, био је, упркос констатованом порасту надница, и даље

тежак. Видљиво повећање животног стандарда бележио је само танак слој квалификованих радника у индустрији и другим пратећим занимањима, којима власници, на име стимулације за већу и квалитетнију производњу, уступају делић својих високих профита. И поред тога, мора се рећи да је општи привредни напредак ипак отупио оштрицу друштвених супротности и снизио степен радничког незадовољства, уносећи у радничку класу дух реформизма и сумњи у оправданост револуционарних метода класне борбе. Захваљујући томе, чартистички покрет је после 1848. године био у незаустављивом опадању. Његов последњи краткотрајни блесак дао се видети 1854-те за време Цартистичког конгреса у Манчестру, на коме су донете резолуције о штрајковима, о борби против смањења радничких надница, о оснивању националног радничког фонда итд. Међутим, ускоро иза тога, вођен опортунистички настројеним Ернестом Џонсом, чартистички покрет запливао је водама грађанског радикализма и као такав изгубио обележје револуционарне организације пролетаријата.

* * *

Политички живот у Великој Британији 50-их и 60-их година текао је у знаку доминације, али и оштре суревњивости двеју грађанских странака – Либерлане (Виговске) и Конзервативне (Торијевске). Виговци и даље заступају првенствено интересе средње (индустријске) буржоазије и либералнијих кругова земљопоседничке и финансијске аристократије. Торијевци су странка крупних земљопоседника и финансијске буржоазије. Двадесетогодишњи период о којем је овде реч текао је у знаку превласти либерала на челу са Џоном Раселом, Хенри Џоном Палмерстоном и Вилијемом Евертом Гледстоном. За читаво ово време Конзервативна странка, коју воде лорд Дерби, а после њега Бенџамен Дизраели, била је на власти само четири године. У политичким програмима и генералним опредељењима двеју странака, после ликвидације Закона о житу и победе фритредерства, битних размимоилажења нема. У најважнијим економским, друштвеним и политичким питањима и погледима конзервативци и либерали испољавају велику блискост. То је резултат чињенице да су и материјални, друштвени и идеолошки интереси и опредељења различитих слојева крупне и средње буржоазије добрим делом подударни. Разлике су, углавном, настајале у вези са дневним политичким питањима, у односима према традицијама, у личним афинитетима, породичним, пословним и духовним везама и наклоностима итд. Због тога ће се и догађати да ће понекад виговци конзервативније наступати од торијеваца или да ће торијевци бранити либералније погледе од виговаца. И једни и други су, у ствари, били умерено конзервативни, али ће и једни и други показивати потребну меру политичке еластичности и либерализма, прихватајући на време оне поли-

тичке и социјалне реформе које су се морале прихватити и којима се више није могло опирати без опасности од тешких конфликата у друштву.

Превласт либерализма била је резултат успеха индустријског капитализма у Британији и њеног монопола у Европи. Јака и сигурна у себе, енглеска буржоазија могла је да влада либералним, па и демократским, политичким методама. За разлику од већине континенталних земаља, у којима у ово време још владају режими диктатуре и политичке неслободе, Британија готово да и не зна за полицијско-бирократски апарат и ужива низ права и слобода, од којих су право политичког и синдикалног организовања, право збора и окупљања (митинга), те месна и окружна самоуправа најважнија. Уз то, и неповредивост личности и њена законска заштићеност од самовољних поступака власти се скрупулозно поштују. Ширење ових права и слобода било је непосредни резултат ублажавања социјалних и политичких супротности до којих је довео привредни просперитет Велике Британије. То је водило и даљем проширивању ових права и слобода путем политичких и социјалних реформи које су извођене 50-их и 60-их година XIX века. Међу тим реформама најзначајније су биле проширивање радног законодавства, изједначавање политичких права Јевреја са осталим грађанима и, наравно, нова изборна реформа из 1867. године. Овакво политичко стање претвориће Енглеску у прибежиште политичких емиграната различите оријентације из целе Европе: комуниста, социјалиста, националних револуционара, демократа.

У условима енглеског парламентаризма, који представља облик владавине разних слојева буржоазије – од земљопоседничке, преко финансијске, до индустријске, трговачке и интелектуалне – уз упражњавање либерланих политичких метода, улога монархије постајала је све мања. Стварни и непосредни утицај владара на правце државне политике, на доношење капиталних политичких одлука веома је ограничен, чак и кад је на престолу тако снажна личност каква је била краљица Викторија (1837–1901), која је утиснула видљив печат на духовни и друштвени живот Енглеске у дугом раздобљу од преко пола столећа. По имену ове владарке енглеско грађанство, поносно на своја материјална и политичка достигнућа у другој половини XIX века, назвало је читаво ово раздобље „викторијанским добом", поделивши га на рано, средње и позно. Британски буржуј је осећао надмоћност над припадницима других народа, а то осећање су му пружали снажна морнарица, материјално богатство и политички систем Британије. „На апсолутистичке монархије у Европи британски грађанин је гледао са висине, јер док су се у Европи одигравале побуне и револуције, британски грађанин поносио се миром и редом у својој земљи. Он је то приписивао трезвеном духу своје нације и њеном парламентарном систему." При свему томе, не треба губити из вида да је британски парламентаризам све до изборне реформе 1867. године па и

касније, био ипак оруђе у рукама крупне и средње буржоазије, која је њиме знала с мером и потребном опрезношћу да се користи. О томе коме је припадала власт у Британији најречитије говори социјални састав посланика Доњег дома изабраног 1854-те. Од његових 641 посланика, 375 је долазило из редова велепоседника и 266 из осталих буржоаских слојева. У Парламенту није било ниједног радника или сељака.

До овакве концентрације политичке моћи у рукама крупне и, делимично, средње буржоазије и њених представника долазило је захваљујући, пре свега, изборном систему који је и после реформе из 1832. године, био далеко од демократичности. Изборни окрузи још увек нису били распоређени пропорционално броју бирача, а релативно висок изборни цензус и даље је велики део грађана лишавао бирачког права. Пораст бројчане, друштвене и политичке снаге пролетаријата и слојева демократски расположене ситне буржоазије поставиће због тога поново на дневни ред британског политичког живота питање демократизације изборног система новом реформом. До тога ће у акутној форми доћи средином 60-их година, када ће покрет за изборну реформу нагло оживети. Радикални политичари, већ опробани борци за демократију, Кобден и Брајт, основали су 1865-те Националну лигу за реформу, чију је акцију подржала слична организација радничке класе – Лондонско удружење радника, које су формирали и предводили Оџер и Кример. Циљ овог удружења био је да се изабори за самостално радничко представништво у Доњем дому.

У организацији ових удружења, а и пре њиховог настанка, у Британији се распламсала жестока политичка агитација за изборну реформу, која је подсећала на догађаје с почетка 30-их година. Серија масовних митинга и демонстрација захватила је читаво Острво. Огромни политички скупови одржавани су у Лондону, Манчестру, Лидсу, Глазгову, Бирмингему. Митинзи на Трафалгар скверу и у Хајд парку окупили су више стотина хиљада учесника. Штампа је била загушена расправама о изборном праву. На све стране се само о томе говорило. Политизација је брзо захватала масе. Помагали су јој и драматични догађаји у другим земљама и на међународној сцени: грађански рат у САД, покрети за уједињење Италије и Немачке и слично. Због масовне захваћености радничке класе покретом за реформу, он је почео да добија и јасан класни карактер. Тога је постала свесна и крупна буржоазија. Њен најистакнутији заступник, вођ Конзервативаца Дизраели, то је изразио речима да кроз борбу за реформу оживљавају „револуционарне доктрине Томаса Пејна". Ово сазнање биће довољно да владајућу буржоазију и овога пута наведе на умерени узмак, који ће смирити напетости. Она је одлучила да делимично усвоји захтеве покрета, да изађе у сусрет ситној, радикалној буржоазији и тиме је одвоји од пролетаријата.

Околности су хтеле да изборну реформу 1867. године изведу не либерали већ баш конзервативци, на челу с Дизраелијем, који су се тада нашли на власти. Средином те године, Дизраелијева влада спровела је у Парламенту нови изборни закон, који је предвиђао смањивање бирачког цензуза са 15 на 12 фунти пореза на селу да би се стекло изборно право. У градовима право гласа су добијали кућевласници и они грађани који су за изнајмљене куће или станове плаћали годишњу закупнину (станарину) најмање 10 фунти. Задржан је и цензус настањености од годину дана. Овом ревизијом изборног закона – што је, у ствари, била реформа из 1867 – велики број пролетера је и даље остао без права гласа. Ипак, број бирача у Британији удвостручио се и сад је износио преко 2,5 милиона, па се утицај народа и јавности на политички живот нешто проширио. У редовима пролетаријата највећи број оних који су остали без права гласа, били су најамни радници на селу, а затим рудари, који су били велика сиротиња и уз то се често сељакали. Жене су и даље биле потпуно искључене из политичког живота.

Изборни закон из 1867. године допуњен је врло брзо после изгласавања Законом о тајном гласању, а исте године је, као уступак радничкој класи за њене неиспуњене политичке захтеве (опште право гласа), проширено фабричко законодавство. Њиме су обухваћена сва привредна предузећа а не само она са преко 50 радника, како је било до тада. Поред ограничавања радног дана на 10 часова и забране запошљавања деце испод 12 година, овим законодавством су сада одређене и минималне наднице најамних радника. Тих година спроведено је још неколико корисних либералних реформи: уведено је опште и обавезно основно образовање, демократизован је пријем у јавне службе, донет је Закон о народном здрављу.

Још једна појава социјалног живота у Британији добила је, средином XIX века широки замах. Реч је о установи приватног доброчинства, која се појављује као нека врста споредног коректива неправди и недаћама изазваним у капитализму дејством „приватне иницијативе" у привреди и друштву. Приватно доброчинство, у виду оснивања добротворних, филантропских друштава и задужбина за помоћ сиромашнима, незапосленима, деци, старцима итд.; затим здравствених, културних и просветних установа, фондова за стипендирање ђака и студената итд. јављају се 50-их и 60-их година у све већем броју. Све се ове институције оснивају и издржавају обилним даровима и завештањима богатих појединаца. Њихове побуде за оснивање задужбина биле су различите: хуманистичко осећање, жеља да се одговори на захтеве јавног мњења, тежња ка угледу и друштвеном престижу. У филантропску активност ове врсте биле су укључене и верске установе: англиканска црква и друге религиозне организације. Посматран у целини, „као социјална појава, тај бујни филантропски покрет

имао је за циљ да ублажи друштвену неправду и на тај начин спасе постојећи поредак од побуне гладних".

* * *

У условима развијених либералних односа политичког живота раднички покрет оживљава, али и добија неке специфичне облике. На успон покрета пролетаријата стимулативно је деловала индустријска криза 1857/58. године, која је изазвала талас штрајкова и прилив радника у тредјуионе. Ови струковни синдикати се међусобно повезују и уједињују. Али, док је у првој половини XIX века синдикализам још носио елементе револуционарног карактера, „тредјунионизам новог типа", који се изграђује после 1848. године је реформистички покрет, интегрисан у капиталистички друштвени систем, који се бори да у његовим оквирима поправи положај радничке класе. Нови Trade Union је синдикална организација квалификованих радника једне струке, створена на општенационалној основи. Основна карактеристика деловања тредјуниона је опрезност и умереност у борби за радничке захтеве. Избегавају се све револуционарне мере и методи, а и штрајк се сматра крајњим средством. Уместо тога, тредјуниони раде на ограничавању понуде радне снаге путем смањивања броја ученика (шегрта), забране прековременог рада, стимулисања исељавања итд. Карактеристично начело које се одомаћило у редовима квалификованих мајстора тредјунониста било је: „Држи се правила и не дај младима напред!"

Затворени, чврсто и добро организовани, са значајним приходима од високих чланарина квалификованог чланства, тредјуниони су се изградили у јаке асоцијације, високе самосвести, солидарности и узајамности, са професионалним вођством и административним апаратом. Највеће међу овим „унијама новог типа" биле су: Уједињено друштво машиниста (основано 1851), Унија ливаца челика, Унија зидара, Уједињено друштво тесара (1860) и још нека. Године 1860-те почиње покрет за међуструковно повезивање и уједињавање тредјуниона. Те године ствара се незванични орган Савет тредјуниона, који најчешће називају Хунтом. Његови водећи људи су представник машиниста Ален, представник тесара Ејплхарт, представник ливаца Гил, представник зидара Каулсон и представник обућара Оџер. Хунта се од почетка чувала претварања тредјунионизма у самосталан политички покрет, одржавајући везу са демократским снагама грађанске класе – левим виговцима, радикалима и другим. У сарадњи с овим снагама, тредјуниони су учествовали и у великим политичким кампањама 60-их година, каква је била она за изборну реформу, али су организовали и неке самосталне акције – против нечовечног Закона о газди и слугама, на пример. Тредјуниони су учествовали и у образовању и раду Прве интернационале. После изборне реформе 1867. године кад су се побољшали услови за организовање радничког покрета, Хунта је предузела кораке за даље повезивање и ширење тредјуниона. Следеће године (1868) у Манчестру је одржан Свеенглески конгрес тредјуниона, који је поставио основе њиховог уједињавања.

Још удаљеније од класне и политичке борбе него тредјуниони биле су разне задружне и кооперативне организације пролетаријата, које су 50-их и 60-их година стекле велику популарност. То су најчешће биле потрошачке, а ређе произвођачке задруге радника, основане да би се искључила посредничка улога прескупе капиталистичке трговине у радничкој потрошњи. Иако је настао још крајем XVIII и почетком XIX века, овај покрет је најизразитији узор имао у задрузи „рочделских пионира", коју је 1844. године основао Џорџ Холиок.

Значајан моменат за развитак радничког покрета у Великој Британији било је оснивање Прве интернационале 1864. године у Лондону. У њеном раду учествовали су и активисти британског радничког покрета, међу којима је био и Оџер. Иако ће и овде доћи до изражаја реформистичке тенденције које су доминирале покретом британског пролетаријата, може се рећи да је он 60-их година XIX века био, свакако, најразвијенији раднички покрет у свету, како због своје масовности, тако и због организованости, класне и политичке зрелости.

* * *

Спољна политика Велике Британије 50-их и 60-их година XIX века, била је, као уосталом и у претходном или потоњем периоду, у потпуности подређена интересима буржоазије, али је давала значајан допринос и укупном материјалном просперитету земље. То се нарочито односи на британску колонијалну експанзију и политику. Експлоатација колонијалних подручја постала је снажан извор додатне акумулације у британској индустрији и трговини, али је доприносила и благостању метрополе у целини. Зато је један од најважнијих циљева британске спољне политике, и у овом раздобљу, био очување остварених, али и освајање нових сфера политичког, економског и војног утицаја у свету, ширење колонијалног царства и запоседање нових тржишта и извора сировина. Основно политичко начело које је проистекло из ових циљева и на којем се заснивала британска спољнополитичка активност било је: „сјајна изолација" у Европи и „слободне руке" на морима и океанима. Ниједну тачку овог начела не треба схватити уско и у дословном смислу речи.

Изолација и немешање у европске проблеме били су, као политички принцип, битно лимитирани једним другим начелом – „равнотежом снага", схваћеном, наравно, на британски начин. То схватање је полазило

пре свега, од угрожености или неугрожености неког вредног интереса Велике Британије на старом континенту. Тако је Британија, као што смо видели, крајње енергично (ратним средствима), устала против руског покушаја да, разбијањем Турске, поремети „равнотежу“ на Балкану и Леванту, јер је ценила да то директно угрожава њене стратешке, привредне и политичке интересе на Блиском Истоку. То је био кључни проблем и мотив за вођење кримског рата 1854–1856. године. Истовремено, међутим, Британија се није супротстављала покретима и ратним настојањима Италијана и Немаца да се национално уједине, као што се није противила ни Француском уплитању у те догађаје. Она је ценила да ови покрети, ако се и заврше успешно, неће покварити „равнотежу снага“, што је значило, у ствари, да неће угрозити британске интересе ни у континенталној, ни у колонијалној политици. Главни носиоци овакве концепције европске политике Велике Британије били су до 1865-те, Палмерстон, а после тога Дизраели, мада битних одступања од ње неће бити ни код других тадашњих државника.

Што се тиче колонијалне политике, она је била агресивна и експанзивна у разним крајевима света.

Користећи несређене прилике и унутрашње борбе у Ирану, Велика Британија је још пре почетка кримског рата затражила од персијског шаха да одустане од запоседања области Херат, која се граничила са Авганистаном, јер су Британци Авганистан држали за своју интересну сферу. Одмах након кримског рата, Британија је пре гла да оружјем примора Иранце да напусте Херат, који су они управо у октобру 1856-те, запоселн. Једна британска ескадра послата је децембра те године у Персијски залив. Десантни одреди искрцали су се и заузели острво Карг и луку Бушир. И поред шаховог предлога да се поведу преговори, Британци су кренули према градовима Мохамер и Ахваз. Кад је изгледало да ће Иран морати да прихвати врло тешке услове Енглеза за мир, дошло је до антибританских покрета у Индији, који су омекшали њихове захтеве. Мир је закључен 4. марта 1857. године. Иранци су се обавезали да евакуишу Херат, изјављујући да у њему немају никакве интересе.

И 50-их година Британија шири своје колонијалне поседе у Индији, освајајући области Доње Бурме, Нагпура и Ауда. Управо у ово време Индија постаје „драгуљ у енглеској круни“. Управљање Индијом Енглези организују на два начина. У делу који се назива Британска Индија владају непосредно, помоћу сопственог административног апарата, на чијем челу стоји генерални гувернер. Други део Индије састоји се од полуслободних кнежевина, чије владаре Енглези контролишу, стављајући их под свој протекторат. Експлоатацију провинција под својом директном влашћу Британци врше наплатом пореза на земљишни посед и путем државних монопола на трговину сољу и опијумом. Ова два пореза доносе 85% свих

прихода британске државе у Индији. Само 1860-те тај приход је износио 65 милиона фунти стерлинга, што је представљало преко 20% укупног државног буџета Велике Британије за ту годину. Осим овог непосредног начина експлоатације, Индија је за Британију представљала и трајнији и перспективнији интерес, као неизмерно велико и непресушно извориште најразноврснијих сировина и као тржиште за све масовнију британску индустријску производњу. Из Индије, Британци су по ниским ценама и у све већим количинама, извозили шећерну трску, индиго, опијум, мак, дуван, памук, зачине. Заузврат, у Индију су допремали индустријске производе, а пре свега памучне тканине.

Последице привредног продирања и ширења британске власти за саму Индију биле су многобројне и разноврсне. Разарале су се старе, статичне социјалне структуре пространог потконтинента и крчили се путеви за продор капитализма; извоз сировина стимулисао је индијску трговину, па се уздизала млада домаћа буржоазија; истовремено, увоз енглеске индустријске робе угрозио је локално занатство. Сељаштво је подвргнуто двострукој експлоатацији, од које је доста страдало. На његов доходак навањивала је и домаћа аристократија и колонијална администрација. Сељаштво грца под теретом обавеза, често се задужује, пада у канџе трговаца зеленаша и у великом броју пропада. Зато се неретко буни и пружа отпоре. До половине XIX века ти отпори су стихијски, с изразитим социјалним обележјем. Први велики, организовани и изразито антиколонијални покрет започет је у другој половини 50-их година, на великим пространствима северозападних провинција. Носиоци покрета били су сипоји, припадници колонијалне домородачке армије коју су Британци образовали у Бенгалији од Хиндуса, Муслимана и Сика, рачунајући да ће им она добро служити, без опасности од побуне, због њеног разнородног етничког и верског састава. Виши командни кадар у овој армији чинили су Енглези, а нижи домороци. Њена снага бројала је 21 000 Британаца и 137 000 Индијаца.

Сасвим неочекивано за колонијалне власти, сипоји су почетком 1857. године подигли снажан устанак, који се одмах претворио у веома широк народни покрет, јер су му прилазиле масе сељака, грађана, сиротиње са великих простора централне, северне и западне Индије. Устаници су за кратко време овладали целом долином Ганга, освојивши и град Делхи. Политички циљ устаника био је протеривање Енглеза из Индије, али су социјални мотиви појединих група у устанку били различити. Привилеговани слојеви који су држали вођство устанка у рукама, настојали су да сузе његов социјални програм. То је слабило снагу устанка, као што ју је слабила и недовољна повезаност појединих његових средишта на огромним индијским пространствима.

После првих удара и пораза које су претрпели, Енглези су се прибрали, концентрисали су трупе из осталих делова Индије, довукли су појачања из Бурме и у септембру 1857. године, кренули у офанзиву. Освојили су Делхи, потиснули су устанике према западу и стали их уништавати по групама. Последњи устанички одреди разбијени су априла 1859. године. Угушење устанка пратиле су крваве репресалије, које су најсвирепије биле према сипојима. Настрадале су десетине хиљада људи, стотине села је спаљено и разорено. После угушења устанка сипоја, цела Индија је стављена под непосредну управу Велике Британије. На челу те управе стајао је вицекраљ Индије. Тако је Индија коначно претворена у британску колонију.

Колонијалну експанзију Британија је 50-их и 60-их година наставила и према Кини. Тамо је после првог опијумског рата, владало огромно народно незадовољство владавином капитулантске манџурске династије. Јавља се мноштво завера и тајних друштава, којима је циљ „спашавање Кине". Сељаштво је тешко експлоатисано и угњетено. Током 40-их година забележено је 110 већих сељачких побуна. Године 1850-те, избио је у провинцији Квангси велики сељачки устанак, у који су се укључили чланови неких тајних удружења, дајући му политичко обележје. Ширећи се све више, односећи победе над царским трупама и освајајући и велике градове (Јангчоу, Нанкинг), устанак је до 1855-те захватио 11 провинција. Устанички вођа Хонг Сјен Цјуан прогласио се за цара, а своју територију назвао је Тајпинг (Небеска држава) – отуда цео покрет носи име устанак тајпинаца. Устанак се претворио у велики грађански рат који је годинама раздирао Кину. Користећи њене недаће, Велика Британија је одлучила да за себе издејствује нове велике повластице у Кини, па јој је 1856-те, објавила „други опијумски рат". Овог пута у стопу за њом ишла је и Француска Наполеона III. После двогодишњих операција, у којима је царска кинеска армија претрпела више пораза, мир је закључен у Тјенцину 1858. године. Британским и француским трговцима отворено је још једанаест лука и дато им је право трговања по целој Кини. Допуштена им је трговина опијумом и отварање дипломатских представништава у Пекингу.

Око ратификације овог уговора настале су велике компликације, па је ратовање настављено. Тек кад су Енглези и Французи 1860-те, ушли у Пекинг, Кинези су коначно капитулирали и потврдили Тјенцински уговор. Ускоро затим морали су исте повластице да признају Сједињеним Америчким Државама и Русији. Али ратна дејства Енглеза и Француза ни после тога нису била окончана. Да би се Тјенцински уговор могао применити у целој Кини, а нарочито у многољудној долини Јангцеа, требало је уништити Тајпинг. Зато су се Британци и Французи спремно одазвали позиву принца Конга, првог човека Царства, да помогну у гушењу устанка тајпинаца. Борбе су трајале од 1861. до 1864. године, док Тајпинг није

био уништен, а устанак угушен. „Отварање" Кине пред колонизаторима било је после тога брзо завршено. Енглези су у том отварању играли прворазредну улогу.

Нешто скромнија, мада не и безначајна, била је и њихова улога у „отварању" Јапана 50-их и 60-их година. У то време почело је и живље британско интересовање за Африку, нарочито после прокопавања Суецког канала 1869. године.

Од осталих ваневропских питања пажњу британске спољне политике највише је заокупљао грађански рат у Сједињеним Америчким Државама. Везана економским интересима за јужњачке плантажере, нарочито произвођаче памука, британска финансијска и индустријска буржоазија била је наклоњена јужњачкој Конфедерацији. Што није дошло и до отворене интервенције Велике Британије у њену корист, највећа је заслуга британске демократске јавности и радничког покрета, који су томе били енергично противни. Иако је британска текстилна индустрија доста страдала од несташице америчког памука, а британска трговина осећала штете од смањеног промета са америчким тржиштем, демократско јавно мњење је овога пута наметнуло прогресиван став и званичној политици земље, прелазећи преко тренутних материјалних интереса и тешкоћа.

Друго Царство у Француској

Друго Царство је раздобље дубоког и свестраног преображаја Француске. „У време Другог Царства рађа се савремена Француска. С неуспехом Друге Републике пропадају једна политичка идеологија и цео један низ политичких људи; државне установе заснивају се на новим схватањима; спољна политика одступа од правца којим је ишла после 1815-те. За тих осамнаест година Француска пролази кроз економску револуцију, која ремети односе друштвених снага, руши хијерархију засновану на пореклу, породичној средини и способности да би их заменила новчаним мерилом и материјалним успехом, док земљу не подели на две велике противничке класе. Интелектуални свет одбацује романтизам и спиритуализам. У свом благостању црква губи галиканско обележје; насупрот њој подиже се једна борбена наука, поуздана у себе."

Сам почетак Другог Царства мало је добра обећавао. После крваво угашене антибонапартистичке побуне (Бодеов устанак), децембра 1851. године, свака политичка слобода је суспендована. Републиканска и демократска опозиција била је сломљена, радничка класа, још неопорављена од јунског пораза 1848. године била је бачена у дубоко ћутање, а крупна буржоазија и сопственичко сељаштво прижељкивали су владавину чврсте руке. Услови за диктатуру били су више него повољни. Бонапарта, као што смо видели, није оклевао да их искористи.

Политички систем Другог Царства заснивао се у правном погледу на нешто мало преправљеном Уставу Друге Републике, усвојеном после првог државног удара у децембру 1851. године. По том Уставу свака контрола народног представништва над свемоћном извршном влашћу је искључена. Парламентарна форма монархије била је, као фасада режима, сачувана; заснивала се чак на општем праву гласа – за све мушкарце старије од 21 године. Али, Законодавна скупштина изабрана тим општим бирачким правом претворена је у праву карикатуру истинског парламента. Она не само што није имала право да доноси и укида законе већ ни да их предлаже. Законодавној скупштини је, дакле, ускраћено и право законодавне иницијативе. Њој је остављена једино могућност да о законским предлозима, које подноси влада, дебатује и ставља на њих „добронамерне" примедбе. Скупштина није постављала министре, нити су они пред њом били одговорни. Владу је постављао цар и она је само њему одговарала. Скупштина није бирала ни свог сопственог председника: и њега је постављао Наполеон III. Посланицима није дато ни право интерпелације, тј. да од владе траже објашњења њених мера и поступака. Једино је шеф државе (цар) могао да сазива Законодавну скупштину, да је одлаже или распушта пре рока, да расписује нове изборе. Скупштина се не пита код објаве рата ни код закључивања мира. Она нема никаквог утицаја на постављање државних функционера. Све је то у искључивој надлежности Наполеона III. Он може указом да спроведе било коју административну или политичку одлуку у држави. Уз све ово, седнице ове немуште Скупштине биле су тајне и њихови записници се нису смели објављивати.

Привидно, нешто већа права од Законодавне скупштине имала су друга два дома Парламента: Сенат и Државни савет. Али, њихови чланови нису били бирани већ их је постављао цар. Он их је могао и сменити, па од независног држања и слободног изражавања ни у овим телима није било ни трага.

На тај начин, режим диктатуре, уведен у Француској после државног удара 1851. године а продужен и после проглашења Царства, био је, у ствари, владавина властољубиве, политички конзервативне клике окупљене око противречне, неодређене и у сваком случају медиокритетске личности „Наполеона малог".

Поред устројства централне државне власти, диктаторски режим манифестовао се и на другим пољима јавног живота. Ова монархија „у особито одвратном облику" угушила је све демократске слободе, уништила је све политичке странке сем своје сопствене („Странка 2. децембра"), повећала је бирократско-полицијски апарат, укинула је месне самоуправе, на сва знатнија чиновничка места довела је своје људе, католичком клеру дала је велике повластице, а штампу је гушила и излагала је прогону

при најмањем знаку непослушности и независности. Уместо идеолошких и политичких гласила, цветају службени, стручни и забавни листови. Цар, његова амбициозна и реакционарна жена, биготна шпанска католикиња Евгенија, као и група њихових најближих сарадника, могли су да раде малтене шта су хтели. Они су, бар је тако у почетку изгледало, створили себи царство небеско на земљи. А ти цареви људи били су, углавном, његови стари „саборци" из доба авантуристичких покушаја да се освоји власт: Коно, Мокар, Флери, Персињи; затим његов полубрат Морни, па нови пријатељи: пословни Фулд и Мањ, дипломате Валевски и Друен де Луис, официри Сент-Арно и Вајан, политичари Барош, Бијо, де Перије, Руер и други. То је била нова екипа, која је узела у руке судбину Француске. И то су били буржуји али поглавито скоројевићи, нижег рода и мање културе од оних који су владали за време јулске монархије. Ипак, треба додати да „ниједан од ових људи, министар или чиновник,... не излази из своје улоге човека који даје савете или спроводи налоге; одлуке доноси Наполеон III, од почетка до краја то је владавина једног човека".

Судити о Другом Царству, само са становишта ових чињеница о диктаторском карактеру заведеног политичког режима представљало би опасну једностраност и осиромашење историје Француске овог доба. Друго Царство је, наиме, једно необично динамично и сложено раздобље те историје, богато процесима, збивањима и тековинама на разним подручјима живота и стваралаштва.

* * *

Период Другог Царства обележен је изванредно брзим и динамичним привредним развојем Француске. На тај развој су, у првом реду, утицале опште привредне прилике и општи полет којим је захваћен капиталистички свет Европе 50-их и 60-их година XIX века. Има, међутим, у томе и удела политике Другог Царства. Његов режим је, наиме, у основи погодовао развоју капиталистичке привреде. Зато су га, уосталом, доста широки слојеви финансијске и индустријске буржоазије и прихватили и подржавали. Државно вођство Француске посвећује у то време већу пажњу привредним питањима него било који претходни режим. Разлога за то је више: да би ојачали они буржоаски слојеви на које се Царство ослања, да би се одвратила пажња народа од политичких и усмерила на економска питања, да би се створиле материјалне основе за француску експанзију на свим пољима и у светским размерама. Захваљујући томе, привредни полет Француске постао је буран и долазио је до изражаја у готово свим најважнијим областима привредног живота.

Великом брзином и експанзивно развија се саобраћај. Мрежа железничких комуникација проширила се са 3 500 km (1850) на 18 000 km

(1870). Завршена је изградња неколико великих друмова, а поправљено, модернизовано или изграђено и 300 000 km сеоских и окружних путева. Проширује се и мрежа пловних канала, поморски саобраћај доживљава снажан замах. Оснивају се нове прекоокеанске компаније, проширују се велике луке (Марсеј, Авр и друге), у пловидбу се уводи све више пароброда, па је њихов број повећан са 164 на 522.

Индустрија се све више и брже механизује. Број парних машина се од 1851. до 1869. године пење са 7000 на 25 000. Новчана улагања у индустријске погоне су за петнаест година удвостручена. Троструко је повећана потрошња угља, па се две трећине потреба мора подмиривати из увоза. Али, зато снажно расте металургијска производња. Ливеног гвожђа је 1850-те произведено 480 000 тона, а 1869. 1 400 000 тона; челика 280 000, односно 1 000 000 тона. То је омогућено утростручењем ископаних количина гвоздене руде и изградњом већег броја високих пећи на кокс. Још брже од тешке расте лака индустрија, која се и даље развија у ширину, па број малих индустријских погона не опада, већ се, напротив, повећава. Зато у Паризу и даље преовлађују ситна предузећа за производњу конфекције, обуће, галантерије, намештаја, прехрамбених артикала, козметике, луксузне и украсне робе итд. Овако захукталом индустријском развоју Француске, прва светска индустријска криза из 1857. године није нанела тежи ударац.

И пољопривреда Француске бележи напредак, нарочито на крупним газдинствима. Њен успон је, ипак, знатно спорији него у Енглеској. На француском селу и даље преовлађује ситни и средњи, па према томе и мање акумулативан, земљишни посед. Повећање физичког обима аграрне производње је зато у Француској више резултат ширења обрадивих површина крчењем и исушивањем терена него примене модерне агротехнике и технологије. Ипак, повећавају се и апсолутни и релативни приноси житарица, шећерне репе и неких других култура. Производња шећера се утростручује. Виноградарство је у експанзији. Све је то пропраћено сталним растом потрошње пољопривредних производа и скоком цена земљишта. Само су радничке наднице остајале ниске, држећи око 4 милиона безземљашког становништва на егзистенцијалном минимуму. Укупна вредност пољопривредне производње у Француској повећана је, за две деценије, са 4 на 8 милијарди франака годишње.

Читав овај привредни полет заокружен је и великим приливом новчаних средстава у Француску. Тај прилив премашује обим инвестираних капитала у производњу, саобраћај и трговину, па знатна средства остају и за извоз капитала. До овог убрзаног прилива новца долази, понајпре, захваљујући позитивном спољнотрговинском билансу и брзом расту француског извоза, чија се вредност повећала са 2,5 на 8 милијарди франака годишње. Исто тако, позитиван утицај на финансијске прилике у земљи

имала је и уравнотеженост државних финансија, вишак прихода над расходима у државном буџету. Те две околности омогућиле су да Француска, у доба Другог Царства, започне с извозом капитала и са својом касније познатом улогом једног од великих светских банкара. У Француској 50-их и 60-их година настаје више нових и снажних финансијских кућа и установа, као што су Завод за кредитирање некретнина, Завод за кредитирање покретности, Завод за кредитирање пољопривреде, Есконтна банка, Опште друштво, Лионски кредит, Марсејски кредит и друге. На све стране цветају берзанске шпекулације а паришка Берза постаје центар светских финансијских послова и операција.

Захваљујући свему овоме, Француска се веома обогатила за време Другог Царства. Расле су инвестиције, повећавани су штедни улози, из године у годину државни буџет је био све већи, мењао се изглед градова. Париз је у значајној мери променио лик. Његов префект, барон Осман, темељно га је преуредио пробијањем десетине километара „великих булевара". Свуда су били видљиви знаци просперитета.

Пораст богатства, међутим, није значио и повећање благостања свих житеља Француске, па ни уклањање беде и сиромаштва одређених друштвених слојева и категорија. Несразмера и неправда у расподели остварених богатстава овде је била драстичнија него у Енглеској – могло би се рећи да је била вапијућа. Док су у Енглеској богати постали још богатији, а сиромашни „у сваком случају мање сиромашни", у Француској је било слојева који су и у то време чак и апсолутно осиромашили. Добар део пролетаријата – нарочито сеоског и неквалификованих радника – живео је и даље у крајњој беди. То може да покаже овај податак: за првих десет година Царства трошкови живота повећани су за 50%, а наднице ових категорија радника порасле су само за 10%. Радничка класа Француске, осим тога, није била законом заштићена, као енглеска, нити је имала икакве политичке слободе које би јој омогућиле да се бори за своје интересе. Радни дан је у Француској трајао 12, а понекад и 13–14 часова. Нарочито тежак био је положај дечје и женске радне снаге, која је плаћана за 45–85% мање него мушка. И општи третман радника у јавном и друштвеном животу био је понижавајући и дискриминаторски; на пролетаријат се гледало као на најнижу друштвену категорију, коју треба држати у строгој стези. Ситуацију је унеколико ублажавала чињеница да је радничка класа, ипак, била знатна мањина становништва Француске. Градски живаљ Француске повећао се од 1850. до 1870. године са 24% на 31% укупног становништва. Само половина градског живља припадала је пролетаријату. На селу већ живи око 4 милиона припадника безземљашких, дакле, пролетерских породица, али и оно је само мањи део сеоског становништва.

Тежину положаја и беду редничке класе уочавали су и владајући кругови Другог Царства. Сам Наполеон III који је владао захваљујући подршци и гласовима сељачких маса, увек је водио већу бригу о политичком расположењу радника него сељака. И поред тога, у материјалном погледу Царство је за побољшавање прилика у којима је живео пролетаријат, сасвим мало учинило. Једине мере, више филантропске него реалне, биле су стварање већег броја добротворних друштава за помоћ сиротињи, болесницима, старима итд. Учинак акција ове врсте, ма колико племенит, био је ограничен и мале практичне вредности.

Насупрот овоме, Царство је цркви и католичком клеру пружало сасвим реалну материјалну, моралну и политичку подршку. Заузврат, црква и клер постали су веран савезник и помагач режима. Свештеничке плате биле су повећане, свештеници су уведени у војску, у школе, у социјалне и здравствене установе, у затворе. Буџет Министарства вера је, у току Другог Царства, повећан са 39 на 48 милиона франака. У 40000 парохија служило је 56000 свештеника, а за црквени позив школовало се још 33000 младих људи. У многобројним манастирима било је 158000 калуђерица и 30000 калуђера. Политички утицај свештенства, нарочито високог (епископског), био је већи него икад од револуције 1789. године.

Упркос овако снажној експанзији свештенства, коју је омогућавао режим, интелектуални живот, са својим прикривеним или отвореним политичким ангажовањем, представљао је све значајнију компоненту друштвене ситуације, одолевајући успешно клерикализму и духовној реакцији. У природним наукама то је време стваралачке активности хемичара Бертлоа, медицинара Пастера, биолога–филозофа Клода Бернара и других великих истраживача и мислилаца. На плану филозофске мисли највећу брану клерикализму и мистицизму диже Огист Конт, својим позитивистичким начелима, која у хуманистичким наукама почињу да примењују Литре, Ренан, Тен, Тјер, Гизо, Токвил и толики други.

И у уметности то је доба када „реални правац“ (реализам) односи пуну победу над романтизмом. Иако су неки истакнути романтичари још увек на сцени – Мисле, Готје, Иго, Делакроа, Верне. Деларош – реализам је владајући правац, који диктирају Балзак, Флобер, Курбе, Миле и многи други. То никако није само проблем књижевности и уметности већ је и појава изразитог друштвеног и политичког значаја. Друштвени живот и атмосферу Другог Царства сликају одређеним живим колоритом и велике забаве и лака задовољства обогаћеног и доконог буржоаског света. То је позната „belle epoque“, у којој на позоришним сценама и по музичким салама владају Лабишове лакрдије, Ожијеове и Димине комедије, Халевијеве и Офенбахове оперете и, изнад свега, изазовни кан-кан.

* * *

У политичкој историји Другог Царства уочавају се два раздобља: 1) раздобље ауторитарног Цартства (1852–1860) и 2) раздобље либералног Царства (1860–1870).

Раздобље ауторитарног царства обележено је одсуством демократских права и слобода, гушењем сваког покушаја опозиционог деловања и строгом бирократско-диктаторском владавином. Поред сељаштва, које му је омогућило овладавање земљом, царски режим за овакву политику налази јак ослонац у још три реалне силе у друштву. Прва је снажна и многобројна армија, која стоји под командом бонапартистичких официра. Снага армије доиста је импресивна. По броју војника (преко 400000) то је друга армија у свету – одмах иза руске. По опремљености и борбеној готовости је, можда, и прва. Шездесетих година ће је превазићи Пруска. Друга снага на коју се ослања царски режим је буржоазија. Већи део буржоазије, а финансијско-трговачка и индустријска нарочито, прихватио је Наполеонову диктатуру са одобравањем. Пословном буржоаском свету било је доста немира, револуционарних потреса и нестабилности, који су угрожавали сигурност и слободу привређивања и економске активности. Зато им је „ред“ који је увела диктатура јако годио, тим пре што тај ред није значио и ограничавање привредне иницијативе већ, напротив, њено подстицање. Најзад, идеолошку силу режима представљао је клерикализам, усмераван и систематски вођен од цркве, која је с диктаторском државом успоставила најбоље односе. Њена улога била је олакшана прогоном сваке слободоумније мисли коју је спроводила држава. У Француској је дошло до другог „савеза престола и олтара“ у XIX веку.

Опозиција је – како радничка, тако и грађанско-демократска, републиканска, па и легитимистичка – била десеткована прогонима и осуђена на најдубљу тишину. И најмањи покушај непослушности изражен у штампи строго је кажњаван. Листовима се најпре дају опомене, после две опомене лист се суспендује, а после треће забрањује. Опозиција се ипак довија, како би се одржала до неких бољих времена. Легитимисти се окупљају по аристократским салонима. Доста их је по провинцијама, нарочито на западу земље. Део легитимистичке омладине напушта отпор, прихвата нови режим и поглавито улази у војну и дипломатску службу. Центри орлеанистичке опозиције су Француска академија и часопис *Revue des Deux Mondes*. Републиканци, вазда најжешће прогоњени, ако су нешто и предузимали, то су радили у дубокој илегалности. На седељкама ужег круга пријатеља читала се забрањена Игоова литература и, при чврсто затвореним прозорима, у пола гласа се певала *Марсељеза*. И поред тога, републиканци су се први вратили на политичку сцену још у доба ауторитарног царства. Биће то на парламентарним изборима 1857. године.

Приликом сваких избора царска влада је сасвим отворено, без икаквог устезања и прикривања, узимала себи право да притиском на бираче утиче на њихово гласање. Свим органима власти, а у првом реду полицији, она даје јавно овлашћење да свим средствима „указују бирачима ко су пријатељи, а ко непријатељи државе“, те према томе за кога да гласају. Упркос томе, на скупштинским изборима 1857. године републикански кандидати су добили 665 000 гласова према 5 500 000 гласова за режимске кандидате. Изабрано је чак 8 републиканаца, али како су тројица (Карно, Годшо и Кавењак) одбила да положе заклетву верности цару, у Скупштини су остала петорица, међу којима су били касније истакнути политичари Емил Оливије и Жил Фавр. Тако је у Народној скупштини Другог Царства створена прва опозициона „група петорице“. Наравно, и да је била десет пута већа, она у Скупштини, лишеној сваког права, не би могла ништа да учини. Избор ове петорице је ипак био значајан политички догађај, као први демонстративан знак да у народу постоји дубоко скривено незадовољство режимом Другог Царства, које полицијско-бирократски и клерикални притисак више не успева да потпуно да пригуши. Зато је овај, иначе сам по себи мало значајан, исход избора исто толико обрадовао слободоумни свет колико је узнемирио носиоце режима. Кад је на то 14. јануара 1858-те дошао бомбашки атентат италијанског републиканца и националног револуционара Орсинија и његових сарадника против цара и царице директно, у којем је било осморо мртвих и 148 рањених особа (цар и царица остали су неповређени), поново се подигао фуриозни вал напада на републиканце. Орсини није био у дослуху са француским републиканцима; он је, како је сам рекао на суђењу, желео да казни Наполеона III што је „издао“ своју карбонарску прошлост и дигао руке од италијанског уједињења. И поред тога, бес режима сручио се и на домаће републиканце. Закон о општој сигурности, који је по хитном поступку усвојен 19. фабруара, дао је полицији право да, без одлуке суда, интернира или депортује сваку особу која јој се због нечег учини сумњивом. То је одмах погодило око 1500 људи које је полиција још од 1851. године водила на евиденцији као упорне и непоправљиве републиканце.

Орсинијев атентат није само јако уплашио Наполеона III, већ га је навео да размишља и о генералним правцима властите унутрашње и спољне политике. Сигурно да га сам овај догађај није навео да направи кључне политичке заокрете, али га је, онаквог какав је био – колебљив, подложан утисцима и без чврсте визије и стратегије – начинио много осетљивијим према даљим догађајима и знацима непопуларности режима који је изградио. Најпре, он је врло прецизно регистровао расположења француске јавности, у време ратовања у Италији 1859-те, а то расположење карактерисала је тенденција да се у време кад се француска крв лила за туђу слободу нешто учини и за слободу самих Француза. На то расположење демократске јавности, на Наполеонову политику дошао је удар и с друге – реакционарне и клерикалне стране. Огорчени папиним територијалним губицима до којих је дошло 1860-те у процесу италијанског уједињења, француски клерикални кругови стали су критиковати и самог свог цара, оптужујући га да је издао католичку ствар. Узалуд их је он тешио: „Што територија буде мања, то ће суверен бити јачи.“ Луј Вејо, у утицајном клерикалном листу *L'Univers*, епископ Орлеана Дипанлу, католички посланици и сенатори почели су све отвореније изражавати неповерење према Наполеону III. Он је осећао да губи један од најснажнијих ослонаца свог ауторитарног режима.

У исто време, због његове либералне економске политике почела је да му окреће леђа и индустријска буржоазија. Шта се догодило? После светске индустријске кризе 1857/58. године, Наполеон се све јасније и одлучније почео опредељивати за принципе слободне трговине (libre-échenge) и за слободну капиталистичку конкуренцију не само у националним већ и у светским размерама. У складу с таквим својим опредељењем, које је делила и његова околина (Морни), Наполеон је у јуну 1860-те, закључио трговински уговор са Великом Британијом по којем су ригорозно снижене царине у робној размени између двеју земаља. А слични уговори су ускоро иза тога потписани и са неким другим земљама. Трговина, постављена на ове (фритредерске) основе донела је неким привредним гранама (пољопривреди, виноградарству, производњи луксузне робе) велике користи, јер су се њихови производи сада масовно продавали и на европским тржиштима. Производња текстила, металне робе и неких других индустријских грана трпела је, међутим, много од конкуренције боље и рентабилније британске индустрије. Кад се све сабрало – користи и губици – видело се да је од ове политике слободне размене француска привреда у целини била на добитку. Али, њоме је био погођен велики део индустријске буржоазије и то је било довољно да се она расхлади према Другом Царству и да му све чешће ускраћује подршку.

Да би надокнадио два изгубљена ослонца Наполеон је почео да тражи нове. Веровао је да их може наћи међу демократима и радницима, али, да би се они задобили, требало им је дати велике уступке. Тако је дошло до „окретања у лево“. Еволуција у овом правцу ће за десетак година проћи кроз четири етапе, а све то заједно ће се у историографији називати историјом „либералног царства“.

Све је почело крајње скромно и обазриво. Први уступци дати су Царским декретом од 24. новембра 1860-те. Законодавној скупштини је дато право да сваке године на престону беседу цара одговори својом *адресом*, у којој ће се цару и влади саопштити жеље нације. Дебате у Скупштини проглашене су јавним и могле су се објавити у новинама. У владу се уводе тројица министара без портфеља, чија је дужност да Скупштини

објашњавају владине законске пројекте и буџетске ставке. Иако ситни и безначајни, ови су уступци начинили прву брешу у систему бонапартистичке диктатуре. Кад је иза њих дошло и до попуштања полицијских стега, политичка активност у земљи, нарочито опозициона, почела је брзо оживљавати. То је био нови знак клерикалној реакцији да напушта Наполеона III и да се приближава старој, монархистичкој опозицији. Због све оштријих напада на режим, сад је под удар цензуре дошао католички *L'Univers*.

Већ овај први, слабашни талас либерализације одразио се на првим наредним парламентарним изборима 1863. године. Републиканци су на њима добили 2 милиона гласова и 32 посланичка места. Цар се решио на нову (другу) етапу либерализације државног система. Године 1863. он је за председника владе довео Руера, „вицеимператора без одговорности". Моћни и силовити премијер ће се представљати као енергични извршилац цареве воље, али ће, у ствари, на сваком кораку саботирати мере либерализације. Ипак, њихови резултати су се видели. Нови министри образовања и вера, либерални људи Дири и Барош, почели су енергичније потискивати клерикализам из школства и јавног живота. Основно и средње образовање преузимано је из црквених руку и стављано под државну контролу. Истовремено, влада је одбила да потврди именовање неколико епископа (ултрамонтанаца), које је по француским дијецезама именовао папа, забранила је публиковање папске енциклике *Quanta Cura* из 1864. године. У ово време цар је учинио и неколико гестова добре воље према радничкој класи. Још 1862. године одобрио је радничкој делегацији Француске да, под вођством граверског мајстора Толена, посети светску изложбу у Лондону. Две године касније (1864) донет је значајан Закон о праву радника на штрајк и на образовање професионалних и других удружења.

Мере либерализације нису повећале ни ауторитет ни популарност царевог режима. За демократе и пролетаријат оне су биле смешно мале; за реакцију су биле опасно слободоумне. Опозиција расте на све стране – и у јавности и у Скупштини. Штампа и јавно мњење све слободније критикују режим, а вал критика диже се и у Скупштини. У Законодавној скупштини на владину политику напада легитимистичко-клерикална десница, коју води Берије; затим тзв. десни центар некадашњих припадника „Странке реда",коју предводи Тјер; најзад републиканци. Али ови више нису јединствени. Најумеренији међу њима, окупљени око Емила Оливијеа, одричу се свог републиканизма и прихватају царски монархистички систем, али сарадњу с њим условљавају даљим мерама либерализације и демократизације. То је тзв. „Трећа партија" у Скупштини. Доследни републиканци (Жил Фавр) остају на антимонархистићким позицијама, али је њихов утицај много јачи у јавности него у Скупштини.

Ауторитет и углед Царства се, међутим, незауставњиво и све брже круни. Поред недоследне и неодлучне унутрашње политике, томе сада умногоме доприносе и Наполеонови спољнополитички неуспеси. Десницу и католике страховито иритира његова пасивност према Пољској, у време устанка 1863. године и његово напуштање Аустрије у њеној борби против Пруске (1866). И десница и левица незадовољне су недоследном и противречном политиком у Италији. Пораз у потпуно излишној, бесмисленој и прескупој мексичкој експедицији и препуштање сопственог штићеника, „цара Мексика" Максимилијана Хабсбуршког, његовој злосрећној судбини удар је и на понос и на разум француске нације. Суочен са снажним порастом незадовољства, цар приближава себи Емила Оливијеа и све више се ломи између његових идеја о даљој либерализацији и Руерових захтева за враћање на ауторитарни систем. Најзад се одлучује: „Царским писмом државном министру од 19. јануара 1867." он проглашава право Законодавне скупштине да подноси интерпелације и да дискутује о свим мерама владе. Још увек се, међутим, не уводи министарска одговорност пред Скупштином. Следеће године цар новим указом ублажава контролу над штампом и даје право одржавања неполитичких зборова, без присуства полиције и политичких уз присуство полицијског комесара. То је већ значајно проширење политичких слобода.

Ове мере одмах су искористили републиканци, нарочито леви „непомирљиви", којима су на челу стари републикански борац Анри Рошфор и млади, темпераментни, необично речити адвокат Леон Гамбета. Рошфор покреће лист *La Lanterne* (*Фењер*), који излаже Царство разорној критици и подсмеху, а други републиканци, будући познати лидери Треће Републике (Гамбета, Флоке, Фери), воде целу кампању зборова, предавања и скупова разних врста на којима се фронтално напада економска, социјална, просветна, управна и спољна политика Царства. Руерова полиција и правосуђе им не остају дужни: хапсе поједине републиканске агитаторе, забрањују лист *La Lanterne*, осуђују Рошфора на затвор. Рошфор бежи у Белгију и отуда илегално шаље свој лист у Француску. То не смирује републиканце: године 1869. они јавно и демонстративно прикупљају прилоге за подизање споменика републиканском посланику Бодену, који је децембра 1851. године водио побуну против Наполеоновог државног удара. Власти хапсе и изводе пред суд организаторе ове акције, а Гамбета их ватрено брани, претварајући своје адвокатске пледоајее у убиствену политичку оптужбу против читаве политике и система Другог Царства. Од свих знаменитих датума своје новије историје, рекао је Гамбета тада, слободарска Француска ће имати да се стиди само два – 18. бримера и 2. децембра.

Средином 60-их година велики полет доживљава и раднички покрет Француске. Поменути гравер Толен окупио је 1864. око себе групу од 60

радничких активиста који су написали и потписали *Манифест* у коме су изложили најважније захтеве пролетаријата: слобода рада, јевтини кредити, бесплатно и обавезно основно образовање итд. *Манифест* је широко одјекнуо у француској јавности. Толена су његове присталице кандидовале за посланика на допунским изборима за Законодавну скупштину који су тада одржавани. Толен је на изборима пропао, али је раднички покрет од тада почео самостално да се развија, супротно идејама Наполеона III.

У идејном погледу раднички покрет Француске стоји у то време под прудонистичким утицајима, али се истовремено, од самог њеног оснивања, везује и за Међународно удружење радника (Прву интернационалу), што отвара врата и продору револуционарних, марксистичких идеја међу француско радништво. Власти су осетиле опасности које су долазиле с те стране, па су током 1868–1870. године, прогониле секције I интернационале, које се организују широм Француске. Вође ових секција се хапсе, њихов рад се онемогућава, али ништа не може да их уништи. Број секција, као и њихових чланова, непрестано расте. Само у Паризу 1870-те у секције Прве интернационале учлањено је 70 000 људи; у целој Француској их је 250 000. У порасту је и број радничких штрајкова, који се често претварају у крваве обрачуне штрајкача и полиције. Највећи штрајкови избијају у индустријским средиштима Крезо, Рекамари и Обен.

У таквим узбурканим приликама и расположењима, маја 1869-те одржани су избори за Законодавну скупштину. Поред и даље примењиваног полицијског притиска, опозиција је постигла велики успех: изабрано је 116 посланика Оливијеове „Треће партије", 30 доследних републиканцима (међу којима су Рошфор и Гамбета), а само 115 правих режимских људи – „мамелука". Наполеон више није имао сигурну већину у Скупштини. После кратког колебања решио је да се понесе као прави владар парламентарне монархије: отпустио је Руера и власт је дао вођи најјаче странке у Скупштини, Емилу Оливијеу. Одмах затим је, својом одлуком коју је потврдио Сенат (отуда *Senatus-consultum*) од 8. септембра, поново проширио надлежности Законодавне скупштине. Она је сада добила право законске иницијативе подношења амандмана на предлоге закона и разматрања и изгласавања буџета – ставку по ставку. Скупштина ће од тада сама бирати и свога председника, док су именовање, опозив и одговорност владе још увек остали у компетенцији императора.

Тако се режим Другог Царства постепено приближавао парламентарној форми. Али, то је већ уистину био један истрошен и компромитован политички режим, који ни на који начин није могао да поврати изгубљени ауторитет. Таквом режиму свака нова непријатна епизода доносила је велике невоље. То се догодило и с познатом афером републиканског новинара Виктора Ноара. Њега је у јануару 1870-те убио царев рођак, кнез Пјер Бонапарта. Ноаров погреб претворио се у огромну протестну демонстрацију, која се умало није изродила у побуну и крвопролиће. Наполеон је новим реформама (априла 1870, кад је проглашена одговорност министра пред Скупштином) и обраћањем народу за мишљење покушао да заустави опасно клизање свог ауторитета наниже. Маја 1870-те, народ је позван на плебисцит да се изјасни о спроведеним мерама либерализације режима. Преко 7,5 милиона гласача подржало је царске одлуке, а само 1,5 милион их је одбацио. Изгледало је да је цар повукао прави потез и да је његова популарност у народу обновљена. Наполеон је био срећан. Задовољан је био и Оливије, који је изјавио: „Ми ћемо цару обезбедити срећну старост." Републиканци су били збуњени и скоро очајни. Али, све је било фикција. Догађаји који су се великом брзином приближавали показаће сасвим ускоро да је подршка народа била дата више мерама демократизације него самом цару.

* * *

Спољна политика Наполеона III била је исто тако колебљива, недоследна и пуна контрадикторности као и унутрашња. Као основна начела своје спољне политике Наполеон је често и радо истицао: европски мир, права, слободе и суверенитет нација, достојанство и снагу Француске. Ако се изузме ово последње, свака анализа конкретних поступака и акција француске спољне политике показаће да се цар ових начела не само није доследно држао већ да им у основи није ни био искрено привржен. У својој политици много је инсистирао на интересима европског мира. Проглашавајући се за императора свечано је изјавио: „Царство – то је мир". Упркос томе, готово непрестано је ратовао: у Европи, у Азији, у Африци, у Америци.

Поносито се приказивао као протагонист и заштитник принципа националности и суверених права малих европских народа. Неким својим дипломатским акцијама, а у случају Италије и војним, дао је доста и одређени допринос одбрани неких од права и оправданих тежњи и захтева угњетених народа. Такав је случај, на пример, био у питању уједињења румунских кнежевина или одбране Србије, односно Црне Горе од турских претњи и слично. То му, међутим, ништа није сметало и да нуди чисто трговачке трансакције другим силама (Аустрији) на рачун малих балканских народа (Румуна и Срба). У питању уједињења Италије испољио је крајњу недоследност и противречност, а у питању уједињења Немачке конфузност и одсуство јасне и чврсте концепције. У време крваве борбе Пољака за слободу (устанак 1863) испољена је још једна врста нејасности и неодређености: пружајући моралну подршку усталим Пољацима он то не чини из обзира према начелу народности већ према католичанству. Зато је двоструко био на губитку: Пољацима није помогао, а Русији се

замерио. Лутања, од пуног уважавања слободе и независности, до грубих освајачких амбиција, уочљива су у Наполеоновој политици према суседима: Белгији, Луксембургу, Немачкој. О свим овим питањима француске европске политике у време Другог Царства у овој књизи је или већ било речи (кримски рат) или ће тек бити у наредним поглављима о историји италијанског и немачког уједињења, односно историји националних покрета балканских народа. Овде ћемо рећи само толико да је Наполеонова европска политика била у основи себична, превртљива и преамбициозна. Иза ње су чешће стајали велики планови, небулозна комбинаторика и необуздане жеље славољубивог императора и његовог политичког круга, него реалне и промишљене процене историјске ситуације и стварне војне и материјалне могућности Француске. Бивало је у тој политици и сјаја и успеха, али будући да су по правилу амбиције премашале могућности, а егоизам начела, ти успеси су најчешће били површни и половични. Припајање Нице и Савоје Француској, биће једини истински и трајни успех европске политике Другог Царства.

Колонијална политика Другог Царства је, такође, била амбициозна и више предузимљива но промишљена. И поред тога, осим катастрофалног промашаја у Мексику, тежих неуспеха није забележила. Напротив, донела је неколико, по ондашњим мерилима, лепих тековина. Тако је године 1855-те генерал Федерб наметнуо француску власт Сенегалу у Африци. Придружујући се, затим, Енглезима у „другом опијумском рату“ против Кине, Французи су и себи издејствовали познате трговачке и политичке повластице у овој огромној земљи. Одмах затим они су се окренули Индокини. Нападом на индокинеску државу Анам издејствовано је уступање Кочинкине Француској 1862-те, а стечен је и протекторат над Камбоџом 1863. године. У Сијаму су добијене трговачке повластице. Полазећи са острва Реинион, Французи су у Индијском океану запосели и Коморска острва, али кад су се машили Мадагаскара, наишли су на оштро противљење Енглеза, па су морали да се повуку.

Мексичка бламажа, не само да је у очима буржоаске јавности покварила повољне утиске о колонијалној политици Другог Царства већ је дала и најубојитије оружје у руке његових противника. А та авантура у Мексику била је право чедо Наполеонове необуздане маште и нереалне политичке комбинаторике. Суочени са револуцијом и грађанским ратом, који су раздирали Мексико, а вођени потпуно произвољним и непровереним причама сенсимонистичког публицисте Мишела Шевалијеа о басנословним природним богатствима ове земље, Наполеон III и његови саветници сковали су невероватни план да се докопају ових богатстава и да од Мексика начине базу за образовање великог католичког латиноамеричког царства у централним деловима овог континента. У смишљању и формирању ове идеје активно је суделовала и биготна царица Евгенија. Ситуација за њену

реализацију изгледала је таква да повољнија не може бити. Сједињене Америчке Државе биле су усред суровог и у тим тренуцима (1862) сасвим неизвесног грађанског рата између Севера и Југа, а Британци нису испољавали спремност да се мешају у ствари Мексика. Лично руководећи припремама експедиције на Мексико, Наполеон је први војни контингент упутио на далеки пут у пролеће 1862. године, с изговором да жели да пружи помоћ мексичким монархистима. Тај први француски одред је, међутим, поражен од мексичких револуционара при покушају напада на Пуеблу, 5. маја 1862. године. Сад је требало спашавати и част француског оружја. Нова експедиција припремана је пуну годину дана. Под командом генерала Форејa она је у мају 1863. године стигла у Мексико, заузела је Пуеблу, а 7. јуна и град Мексико. Већ 10. јула проглашено је у Мексику царство, а Наполеон и Евгенија су Мексиканцима нашли и владара у личности аустријског надвојводе Максимилијана Хабсбуршког.

Почевши, међутим, од 1865-те, ствари су у Мексику пошле наопако. Револуционари су добијали све ширу народну подршку. Максимилијан и француски окупатори постајали су све омраженији, а одређене претње почеле су долазити и из САД, после завршетка тамошњег грађанског рата. Наполеон је схватио да се у Мексику може одржати само слањем нових трупа, али да то страховито много кошта, јер од неизмерних мексичких богатстава није било ни трага. Наполеон се није дуго колебао. Како се олако одлучио да крене у Мексико, тако је сада решио и да га напусти. У јануару 1866-те обуставио је слање нове помоћи, априла је објавио постепено а већ у лето и хитно повлачење из Мексика. Та одлука је донета под утицајем нових конфлаграција које су избиле у Европи. Ова журба, која је личила на безглаво бежање, увелико је погоршала утисак о неуспеху мексичког подухвата како у Француској тако и у свету. Ову бламажу, у шта се претворио мексички поход, Француска је платила великим новцем и угледом своје војске, Наполеон III својим ауторитетом и достојанством, а надвојвода Максимилијан главом. Он је хтео да изиграва правог цара и одбио је да се повуче са Французима. Хуарезисти су га заробили и 19. јуна 1867. године, без много двоумљења стрељали. Вест о његовом жалосном крају стигла је у Париз усред брилијантних свечаности приређиваних поводом отварања велике Светске изложбе.

Револуционарни покрети у Шпанији 50-их и 60-их година

Средином XIX века Шпанија је интензивније захваћена индустријском револуцијом и развојем капиталистичке привреде. Од индустријских грана најбрже се развијала текстилна производња, нарочито израда памучних тканина. Машине су у овој грани до краја 60-их година умногоме

потисле ручну производњу. И црна металургија је у овим деценијама доживљавала брз преображај и успон. Металургија се снажно развијала у Астурији, која је поседовала велика богатства каменог угља, и у Баскији, у којој је било гвоздене руде. Рудници угља, гвожђа и обојених метала напредовали су брзим темпом. У развоју ових грана значајну улогу играо је страни капитал инвестиран у шпанске руднике и фабрике за прераду метала. Од 40-их година почиње и изградња шпанских железница. Прва пруга од Барселоне до Матара пуштена је у саобраћај 1848. године, а за наредних двадесетак година биће изграђено око 5 000 km железничких путева. Најзначајнији ће повезивати Мадрид с другим центрима земље.

Продор машина и индустријски развој неће, ипак, до почетка 70-их година, успети да сасвим потисну занатску и мануфактурну производњу, тако да ће у шпанској привреди и тада ситна и средња привредна предузећа играти врло значајну улогу. Још бржем индустријском преображају Шпаније знатну сметњу представљали су јаки остаци феудалног начина привређивања и феудалних односа на селу, који су кочили ширење тржишта роба и радне снаге. И остварени темпо индустријализације, међутим, разарао је по градовима занатску производњу, нарочито у неким привредним гранама (производња текстила и металних артикала), што је стварало беспослицу, повећану експлоатацију и погоршање укупног материјалног положаја радничке класе. Радни дан у астуријским металуршким фабрикама кретао се између 12 и 14 часова. То је већ 40-их година довело до првих облика радничког отпора и почетака радничког покрета. Појавиле су се прве професионалне и солидаристичке радничке организације, које су власти прогониле и сузбијале. У редове радника продрле су и прве – утопистичке – социјалистичке идеје.

Спорије, али ипак приметно, развијала се 50-их и 60-их година и шпанска пољопривреда – нарочито производња житарица, грожђа и маслина. Социјално-економски систем, с јаким преостацима феудалних односа, ометао је бржи продор модерне агротехнике и организације производње у пољопривреди. Промене које су се дешавале на шпанском селу (у Каталонији, Галисији, Астурији, Старој Кастиљи) ишле су у супротном правцу од промена у другим земљама Европе.Ту је све више сељака претварано у ситне арендаторе (закупце) феудалне (латифундистичке) земље. Капиталистичка концентрација поседа, с претварањем сељака у најамне раднике, овде је била врло спора.

Овакав развој капитализма у условима незавршене буржоаске револуције и још снажних облика феудалних односа, јако је заоштравао друштвене супротности које су се испољавале сталним политичким потресима и нестабилностима, којима је Шпанија била изложена. Слојеви ситне и средње буржоазије били су веома незадовољни степеном политичке либерализације, који је у претходним револуционарним покретима достиг-

нут, а занатлије, радници и сељаци били су дубоко незадовољни својим и материјалним и политичким положајем. У таквим условима праву узбуну у јавности изазвали су, почетком 1854-те, гласови да влада намерава да изврши ревизују Устава из 1845-те и да врати неке реакционарне, феудалне и апсолутистичке институције. Против таквих владиних планова одмах су се удружиле две традиционалне буржоаске струје, које су биле у опозицији – модерадоси и прогресисти. Њихови вођи повукли су за собом и војску.

У јуну 1854-те дошло је до антивладине побуне у војсци. Група виших официра под вођством генерала О'Донела, оборила је владу и прогласила строго поштовање закона, удаљавање дворске камариле из политике, снижавање сељачких обавеза и образовање народне милиције. За војном побуном и збацивањем владе следио је у јулу низ народних устанака који су избили у Барселони, Мадриду, Малаги и Валенсији. Носили су их ситна буржоазија и пролетаријат. У устаничким центрима образују се револуционарне хунте у којима вођство имају прогресисти. Под притиском ових револуција, модерадоси прихватају формирање заједничке владе са прогресистима. Њен председник постаје њихов лидер Еспартеро, али је уз њега, као војни министар, и најважнији члан владе, генерал О'Донел, вођ модерадоса.

Револуционарна влада затекла је врло тешку ситуацију државних финансија. Да би је поправила и она се решила на конфискацију и продају црквених имања. Пошто је рачун показао да то неће бити довољно, одлучено је да се продаји изложе и имања сеоских општина. То је изазвало велике ломове на селу. Сељаштво, углавном сиромашно, није било у стању да купује ову земљу, па је она почела прелазити у руке буржоазије, чиновништва и побуржоаженог племства. То је ојачало буржоаске слојеве на селу, али је ослабило и озлоједило сељаштво. Његово незадовољство је у лето 1856-те, довело до устанка у Старој Кастиљи, који је влада успела енергичном војном акцијом да угуши.

На осталим пољима делатности влада Еспартеро-О'Донел спровела је више корисних мера: образовала је народну милицију, подржавала је изградњу железница, индустријских предузећа и оснивање банака, увела је основне грађанске и политичке слободе. Ове последње мере погодовале су распламсавању политичког живота, а омогућиле су и развитак радничког покрета. У средишту крупне индустрије, Каталонији, већ од средине 1854-те, отпочела је жива радничка активност. У Барселони је основана радничка организација Савез класа, која је повела борбу за повишење надница и скраћивање радног дана. Организујући штрајкове, она је донета и издејствовала повећање плата. Буржоазија и власт нису мирно гледале на овакво нарастање радничког покрета. Док су послодавци прибегли избацивању најнепослушнијих радника с посла, власт је приступила поли-

цијским и судским прогонима њихових лидера. Морала је, ипак, да пролетаријату да и неке значајне уступке: у индустрији је уведено десеточасовно радно време уз прописе о поправљању услова рада.

Модерадоси, међутим, никако нису прихватали социјалне мере и излажење у сусрет захтевима радништва и сељаштва на које су били спремни прогресисти. Генерал О'Донел је зато 14. јула 1856-те, изазвао оставку председника владе Еспартера и најавио неке конзервативне мере и прописе. То је изазвало огромно узбуђење радног света у Мадриду. Занатлије, радници, ситни трговци, интелектуалци скочили су на устанак. Устанку се прикључила и национална милиција. Интервенисала је војска. Дошло је до тродневних борби и окршаја, док војска 16. јула није успела да савлада устанике. Одмах су спроведене две контрареволуционарне мере: обустављена је продаја црквених имања и распуштена је народна милиција. Између племства и умерене буржоазије (модерадоса) дошло је до новог компромиса о заустављању револуције и деоби власти. И „четврта грађанска револуција" у Шпанији остала је на пола пута. Сељаштво то није примило без отпора. Његов највећи бунт избио је 1861. године у Андалузији. Он није имао само социјални већ и политички карактер, будући да су га водили републиканци. Влада је суровим мерама угушила овај устанак.

У политичком животу Шпаније после револуције 1854–1856. године, дошло је до нових прегруписавања. Прогресисти су опет гурнути са легалне политичке сцене, али су се модерадоси на њој одржали. Они су сада водили сталну борбу и смењивали су се на власти са конзервативном групацијом крупних земљопоседника. Тако су крајем 50-их и током 60-их година у Шпанији образоване две владајуће политичке странке: конзервативци, на челу с генералом Нарваесом и либерали под вођством О'Донела.

* * *

Развој капиталистичке привреде и повећавање економског значаја грађанске класе 50-их и 60-их година у све заоштренијој форми постављали су питање ширења поља њеног политичког утицаја у земљи. Ојачала буржоазија зато ствара, крајем 1867. и почетком 1868-године свој јединствени блок у који улазе: Либерални савез (бивши модерадоси) и прогресисти, као присталице парламентарне монархије, те републиканци, као крајња грађанска левица. Вођство блока долази до закључка да у постојећем систему институција и односа, легалним средствима не може постићи своје циљеве, па се одлучује на војни преврат. У септембру 1868. године устанак је подигнут у ратној ескадри у луци Кадикс. Парола устанка је била: опште право гласа и сазивање Кортеса. Под утицајем вести из Кадикса избијају масовни народни устанци у Мадриду и Барселони. Побуњени народ јуриша на складишта оружја и образује војне одреде – „добровољце слободе". Ситуација постаје критична за сам двор, па краљица Изабела бежи из Шпаније. Устанак односи победу, а нову владу образује блок либерала и прогресиста, који заступа интересе трговачко-индустријске буржоазије и либералног, побуржоаженог племства. Нова влада одмах проглашава увођење општег изборног права и других демократских слобода: слободе штампе, зборова, политичког организовања итд. Поново се приступило конфисковању и распродаји преосталих црквених имања.

У јануару 1869-те одржани су избори за Кортесе. Блок либерала и прогресиста однео је победу. Републиканци су добили само 70 посланичких места од укупно 320. Кортеси су одмах приступили изради новог устава и тај посао је до јула био приведен крају. Шпанија је по овом уставу, проглашена за уставну монархију у којој највишу, законодавну власт има дводомни парламент изабран општим правом гласа свих пунолетних мушкараца. Устав је потврђивао сва класична грађанска права и слободе. Буржоаска („пета") револуција је најзад била завршена.

Остале западноевропске земље 50-их и 60-их година

Средином XIX века Белгија је била у самом врху индустријских земаља Европе и света. С правом је називана „малом радионицом Европе". Револуција 1848/49. године потресла је и Белгију, али без тежих последица. У њој су спроведене неке либералне политичке реформе, али су под утицајем општих реакционарних тенденција, којима је после слома револуције запљуснута Европа, и у Белгији завладале конзервативне снаге. На власти су се 50-их година нашли клерикалци, који су покушали да донесу неколико закона о ограничавању грађанских права и политичких слобода у земљи. То је изазвало незадовољство готово целокупне грађанске јавности, које је 1857. године довело до пада конзерваиваца с власти. Влада је доспела у руке либерала, који ће је задржати наредних тринаест година. Демократизација политичког живота, која је спроведена под влашћу либералне буржоазије, позитивно је деловала на укупан друштвени развој земље. Привреда је и даље напредовала, парламентаризам је био политички систем који више нико није угрожавао, а развио се и организован раднички покрет. Прве радничке организације појавиле су се 50-их година, а снажан утицај на њих вршила је бројна европска револуционарна емиграција, која је у демократској Белгији нашла погодне услове за рад. У њеним редовима било је и доста социјалиста марксистичке оријентације. Под њиховим утицајем раднички покрет Белгије повезује се с Првом интернационалом од самих почетака њеног рада. У Белгији се од средине 60-их година оснива већи број њених секција.

И у деценијама о којима је реч индустријски развој у Холандији тече спорије него у Белгији. Нарочито осетно заостаје развој тешке индустрије, док је механизација текстилне производње и пољопривреде бржа. Захваљујући томе, у Холандији је још увек велики број занатских и мануфактурних радионица, као и ситнијих индустријских погона. Од крупне индустрије најразвијенија је бродоградња. Привредна снага Холандије ипак је врло значајна, добрим делом захваљујући експлоатацији колонија, јер је ова поморска земља истовремено и велика колинијална сила. Њена најзначајнија колонија је Индонезија у којој највећи значај има острво Јава. Колонијалну експлоатацију Индонезије организује Низоземско трговачко друштво, основано 1824-те, које ће све до 1870-те имати монополски положај не само у трговини с овом колонијом већ и у организацији њене производње. У том погледу био је карактеристичан „систем култура", тј. принудни план производње пољопривредних сировина (кафе, шећерне трске, зачина, јужног воћа) који је одржавало Низоземско трговачко друштво на острву Јави. Овај систем, допуњен кулуком домородаца на колонијалним плантажама, обезбеђивао је холандским трговцима и државној благајни крупне новчане користи.

Политички живот у Холандији текао је правцем постепене либерализације и демократизације како односа тако и институција. Револуционарна збивања 1848. године у Европи су у том смислу позитивно утицала на Холандију. Како у току револуције тако и после ње ситна буржоазија, чије интересе заступа радикално оријентисана штампа, бори се за што шире демократске слободе, како би и сама стекла приступ државној власти. Истовремено, католици, који представљају трећину холандског становништва, боре се за изједначавање у правима с калвинистима и за остварење политичке равноправности у друштву. Све ове тенденције, којима се крупна буржоазија дуго опирала, обједињавала је и организационо артикулисала Либерална странка професора Торбекеа. Први велики успех ове странке биле су уставне промене из 1848. године, којима је изборно право знатно проширено и којима је уведена одговорност владе пред Парламентом. Борба либерала је, међутим, настављена и даље, па су њени резултати 50-их и 60-их година били плодоносни: 1857. године спроведена је школска реформа, 1862. године укинуто је ропство у колонијама, 1870-те укинути су монополи у трговини с колонијама и донето је заштитно радничко законодавство.

Фабрички закон из 1870-те, био је исто толико и резултат борбе радничке класе, која је од 50-их година почела да се води организовано. Прва радничка организација у Холандији, која је одиграла улогу покретача и мобилизатора радника за политичку активност било је друштво *Daherad* (*Зора*). Упоредо с њим настајале су 50-их година и прве синдикалне организације, а у наредној деценији те организације су се стале струковно

повезивати на земаљском нивоу. Најснажнији је био Савез штампара. Појавила се и радничка штампа. Организовању холандских радника значајно ће допринети још два момента: Конгрес фламанских и холандских радника у Антверпену, априла 1869-те, и оснивање секције Прве интернационале у Амстердаму, августа исте године.

После доношења новог Устава и реформе Конфедерације, која је за Швајцарску имала значај буржоаско-демократске револуције ова земља је брзим корацима кренула путем свестраног привредног, друштвеног и политичког напретка. Индустрија, трговина и саобраћај развијали су се веома брзим темпом. Чак и дотле привредно заостали, сточарски кантони у Алпима преображавали су се у подручја са значајним индустријским погонима. Подједнаким полетом напредовале су текстилна индустрија, металургија и машиноградња, али се развијала и хемијска индустрија – производња боја, лакова, фармацеутских препарата итд. И часовничарство, које је и даље остало претежно на традиционалним, занатским начинима производње, бележило је успон и запошљавало је 36 000 радника. Железнички саобраћај је постао једна од носећих привредних грана. Изградњом густе мреже железничких пруга, пробијањем великих тунела кроз Алпе (Сент-Готхард), Швајцарска је као транзитна територија стекла највећи могући значај.

Политички живот Швајцарске одликовао се стабилношћу и владавином начела либерализма и грађанске демократије. Захваљујући томе, она је била прибежиште и центар маса политичких изгнаника и бегунаца из разних крајева Европе у којима су владали режими политичке диктатуре. И раднички покрет Швајцарске имао је добре услове за организовање и деловање. Педесетих година настају синдикални струковни савези, а од самог формирања Прве интернационале јављају се њене секције и у Швајцарској. Прве су образоване већ 1864-те у Женеви, а до краја 60-их година биће их више десетина. Швајцарска је постала једно од средишта Прве интернационале, чија су три конгреса одржана у њеним градовима: Женеви (1866), Лозани (1867) и Базелу (1869).

* * *

Ако се изузме Данска, могло би се рећи да су се скандинавске земље средином XIX века нашле изван токова општеевропских политичких збивања. У економском и цивилизацијском погледу оне не само да су пратиле европски развој већ су га по темпу забележеног напредовања, у неким сегметнима и превазилазиле. На сцени најважнијих политичких збивања њих, међутим, нема. То је резултат њихове геополитичке позиције, која им у неку руку обезбеђује заветрину од бесних континенталних бура.

Данска, која је била протресена револуционарним збивањима 1848/49. године изградила је буржоаско-демократски политички систем парламентарне монархије заснован на Уставу усвојеном у јуну 1849-те. Устав је успоставио превагу законодавне (дводомног парламента) над извршном (краљевском) влашћу и увео је опште бирачко право.

Шведска и Норвешка, спојене персоналном унијом, изграђивале су унеколико специфичне политичке системе. У Норвешкој су широки слојеви друштва (ситна буржоазија, рибари, сељаштво) тражили демократска права и слободе, као и одвајање од Шведске. Противећи се демократизацији, буржоаско-бирократска десница је потражила ослонац у краљу и Шведској, у којој се крупна буржоазија све до средине 60-их година одупирала мерама политичке демократизације. Тек 1865/66. године изведена је умерена политичка реформа која је обезбедила превласт Риксдага (дводомног парламента) над краљем. Међутим, опште право гласа ни тада није уведено већ је сачуван релативно висок имовински цензус.

У саставу Руског Царства, Финска је и средином XIX века чувала извесну меру унутрашње аутономности. Иако је, под притиском царског самодржавља, та аутономија понекад претварана у праву фикцију, Финска се лојално држала према Русији. Средином века, међутим, наилази фински национални препород. Почиње модификација финског књижевног језика, појављује се финска национална литература, штампа, бележи се народно стваралаштво (еп Калевала и друго), јавља се финска национална идеологија, чији је творац Ј. В. Снелман. Руски цар Александар II почео је унеколико уважавати ове тенденције у развоју финског народа. Године 1858. издао је указ о службеној употреби финског језика у администрацији и образовању, а 1863. године сазвао је Фински Сејм. Шест година касније извршена је његова реформа: уведено је редовно сазивање, измењен је начин избора посланика, нешто су му проширене надлежности. Либерализовани су економски односи у Финској који су олакшали развој капиталистичке привреде.

Национални покрети 50-их и 60-их година

Уједињење Италије

Италијански ризорђименто (препород), како се уобичајено назива покрет за национално уједињење од 1815. до 1870. Године, дели се на два велика раздобља: прво од 1815. до 1849. године, у којем родољуби и грађански револуционари настоје да дођу до ослобођења и уједињења земље заверама, побунама, устанцима и револуцијама; друго, од 1850. до 1870. године, кад се оно остварује политичком, дипломатском и војном акцијом једне од италијанских држава (Пијемонта), уз помоћ национално-револуционарног покрета маса и стицаја повољних међународних околности.

Видели смо да се у првој фази покрет за уједињење испреплитао са борбом либералног и демократског грађанства против апсолутистичких режима, у свакој италијанској држави и области, са борбом за уставно уређење и грађанске слободе. У другој фази доминантно ће бити национално питање, тј. питање протеривања туђинске власти и уједињења земље, али ће његово решење означити и дефинитивно завршавање буржоаске револуције на Апенинском полуострву. У нашим ранијим излагањима, на више места у овој књизи, приказали смо најважније моменте и проблеме прве фазе покрета за уједињење Италије. У овом поглављу изложићемо одлучујућу фазу борбе за стварање јединствене италијанске државе – ону од 1850. до 1870. године.

* * *

Упркос политичкој реакцији, која је после угушења револуције 1848/49. године завладала у целој Италији, општи економски полет педесетих година није мимоишао ни њене области. Две деценије које су наишле иза револуције биле су обележене приметним економским успоном, нарочито у северним деловима Италије – Ломбардији и Пијемонту. Отварале су се нове фабрике, у њих је све брже продирала механизација и парна енергија, производња свиле је удвостручена, а памучних тканина учетворостручена. Већ 1858. године малени Пијемонт, са својих 5 милиона становника, имао је железницу дугу 900 километара, која је, пробијањем тунела Мон-Сенис испод Алпа, била повезана са француским пругама.

Развој индустрије довео је до повећавања броја радника и пораста броја градских становника у целини, а то је увећало потрошњу пољопривредних производа и довело до скока њихових цена што је стимулисало аграрну продукцију.

Сви делови Италије нису, међутим, имали тако видљив и импресиван привредни напредак чак ни у ово конјунктурно време. Папска Држава и Краљевина Обеју Сицилија су се и даље знатно спорије развијале од напредног Севера.

Политичко питање које је 50-их и 60-их година XIX века потпуно заокупљало јавну мисао читаве Италије није, међутим, даљи економски развој, није ни либерализација и демократизација односа и институција у друштву, већ је питање националног уједињења, чијим би се решењем, према веома раширеном уверењу, решили и готово сви остали проблеми друштвеног и политичког живота: ослобођење од туђинске власти, привредни преображај, уклањање тиранске власти и слично. У то време међу италијанским патриотима и активним носиоцима покрета за уједињење,

преовлађивале су две струје и две политичке концепције о путевима којима би то уједињење требало извести. Прва је била револуционарно-демократска и републиканска концепција Ђузепеа Мацинија, која се залагала за уједињење Италије путем нове буржоаско-демократске револуције, која би у свим постојећим италијанским државицама збацила реакционарне монархистичке режиме и тиме омогућила њихово уједињавање и јединствену, демократску италијанску републику. Иако до тада већ неколико пута поражена, ова револуционарна концепција имала је знатан број присталица широм Италије, а и у емиграцији. Друга, у ово време већ знатно јача и са већим реалним изгледима на успех, била је концепција која се везује за имена сардинског краља Виторија Емануела II и, нарочито, за његовог првог министра Бенца Камила Кавура. Она се састојала у програму окупљања свих италијанских патриота око савојске династије и свих италијанских области око Пијемонта, као нуклеуса будуће јединствене, велике Краљевине Италије – либералне државе парламентарно-монархистичког типа.

Осећајући да Сардинска Краљевина (Пијемонт), као једина стварно независна италијанска држава, има реалних могућности и снага да поведе борбу за уједињење и да јој се стави на чело, овој концепцији је пришла већина италијанских патриота, међу којима су били и раније истакнути републиканци и револуционари Данијел Манин и Ђузепе Гарибалди. Они, и многи други, пришли су Италијанском народном друштву, које је у Торину образовао Кавур. Оно ће Пијемонту прибавити масовну и организовану подршку у најширој италијанској јавности, која ће му омогућити да доиста постане предводник италијанског народа у борби за национално уједињење. Централна фигура и душа те предводничке акције Пијемонта биће гроф Бенцо Камило Кавур (1810–1861).

Потекао из старе пијемонтешке аристократске породице, Кавур је у младости одбацио намењену му војничку каријеру и формирао се у либералном политичком духу. Образујући се више година у Енглеској и Француској, посебно је проучавао уставно уређење ових држава. Енглески парламентаризам га је задобио. Вративши се пред револуцију 1848. године у Италију, као зрео човек изграђене политичке физиономије, представио се као заступник идеја о независности, уједињењу и либералном парламентарном устројству Италије. У том смислу живо се залагао за неопходне друштвене и политичке реформе у Пијемонту – „док не буде касно". Заступајући овакве идеје у листу *Risorgimento* (*Препород*) који је сам покренуо, стекао је леп политички углед и 1848. године, изабран је за посланика Сардинског парламента, у којем се истакао и беседничким даром. Потиснут привремено после неуспеха револуције из политичког живота, он се посвећује организацији модерне пољопривредне производње на свом имању, што му такође доноси углед и признања. Захваљујући томе,

краљ Виторио Емануеле II га 1850-те именује за министра пољопривреде и трговине у влади Масима д'Ацеља. Следеће године поверава му и један од кључних ресора – Министарство финансија. За свој велики економски програм, који предвиђа убрзану изградњу железница („Пруге ће бити конци који ће просити италијанску чизму"), проширивање ђеновљанске луке и друге подухвате, Кавур покушава да нађе средства, опорезивањем црквених и манастирских имања. Отпор утицајног свештенства је толики да обара и Кавура и целу Ацељову владу с власти.

Кад су се узбуђења мало стишала, Виторио Емануеле, већ почетком 1852. године враћа Кавура на власт и то сада на место самог председника владе и министра иностраних послова. Од тада, па све до 1861. године, кад изненада умире, сви главни конци италијанског уједињења стицаће се у његовим рукама.

Најважнији политички задатак, који је Кавур 1852. године поставио пред своју владу, имао је две тачке: учвршћивање Сардинске Краљевине путем убрзаног економског развоја и либералних политичких реформи; обезбеђење Пијемонту спољне подршке неке велике силе (Француске) у његовој борби за уједињење Италије. Први циљ – извођење либералних реформи – није било да се смањи ауторитет власти већ, напротив, да се обесхрабри и отупи дух револуције, а самим тим и стабилизује положај владе. Кавур је добро разумео да једна држава и влада не могу водити ослободилачку, прогресивну, спољну и конзервативну, антилибералну, унутрашњу политику. Зато је одмах по образовању владе спровео у Пијемонту законе о потчињавању цркве држави, о опорезивању црквених и манастирских имања, о слободној трговини са иностранством, о измени пореског система итд. То је влади омогућило да дође до новца за изградњу железница, ђеновљанске луке, војних и других објеката, као и за реорганизацију армије, коју је спровео Кавуров одани сарадник, генерал Ла Мармора. Оваква политика Кавурове владе наишла је на широку подршку и одобравање патриотске јавности како у Пијемонту тако и у другим крајевима Италије.

На спољнополитичком пољу, Кавурова влада је највећу пажњу посветила обезбеђивању савеза Француске и благонаклоног држања других великих сила у предстојећем сукобу са Аустријом, који се сматрао неизбежним у свакој комбинацији борбе за уједињење. Какви су били изгледи за успех такве Кавурове оријентације? У Француској ствар италијанског уједињења стајала је добро, како у јавности тако и у владајућим круговима, окупљеним око двора Наполеона III. Сам француски император разбацивао се изјавама о Италији као својој другој домовини и радо је подсећао на своју карбонарску прошлост и учешће у устанку у Ромањи 1831. године. Да је доиста наклоњен Пијемонту, показивала је и енергија којом је интервенисао у његову корист после тешког пораза код Новаре 1849. године.

Кавур се својски трудио да задобије што веће Наполеонове симпатије за Италију и да приближи Пијемонт Француској. Истовремено, тражио је начине да своју државу уплете у неко велико међународно збивање, преко којег би целој Европи скренуо пажњу на италијански проблем.

За испуњавање овог последњег плана Пијемонту се указала повољна прилика у вези са источним питањем и избијањем кримског рата. Лукави Кавур, није ни тренутка задоцнио да је искористи. Тако се Сардинска Краљевина, на изненађење читаве европске јавности и, наизглед, без икакве стварне потребе, нашла 1855-те, уплетена у овај рат, пославши десетак хиљада својих сународника да се туку и крваре под Севастопољем. Користи од овог корака ће се, међутим, брзо указати. Прва и очигледна је била извојевано право да се мали Пијемонт нађе међу моћним и великим учесницима Паришког конгреса 1856. године. Тиме је он, већ тада, укључио и будућу уједињену Италију у тзв. „европски концерт". Следећа, још већа добит било је то што се указала она очекивана и тражена прилика да се италијанско питање отвори пред најеминентнијим европским форумом тог времена. Што је још важније, то питање пред Паришки конгрес није изнео сам Кавур, него француски министар иностраних послова, гроф Валевски. Тријумф Кавурове дипломатије био је толико велики колико је индигнација аустријске, била дубока и болна.

Француско-пијемонтешки контакти после Паришког мира настављени су преко тајних емисара. Кавур је био нестрпљив да што пре дође до савеза са Француском и до рата против Аустрије али је Наполеон III оклевао, изговарајући се потребом војно-дипломатских припрема за борбу. Атентат бившег карбонара и мацинијевца Феличе Орсинија, јануара 1858. године умало није упропастио све Кавурове напоре. Међутим, баш Орсинијева патетична писма упућена пред погубљење француском цару, довела су до једног од оних наглих преокрета карактеристичних за овог владара лабилних уверења и снажних, али површних узбуђења. Орсинијеви вапаји да помогне ослобођење Италије, утицали су на Наполеона да отклони колебања у вези с тим питањем и убрзали су његову одлуку.

У највећој тајности, кријући се брижљиво и од сопствених министара, Наполеон III се, јула 1858. године, на готово мистериозан начин, састао са Кавуром у малој бањи Пломбијеру у француским Вогезима. У дискусији у четири ока, која је трајала пуних седам сати, савез између Француске и Пијемонта био је углављен. Разрађени су и његови услови: Пијемонт треба да пронађе начин да изазове ратни сукоб са Аустријом. Кад буде нападнут, Француска ће му са снагама довољним за извојевање победе прискочити у помоћ. После победе Пијемонт ће добити Ломбардију и Венецију, војводства Парму и Модену и део Папске Државе. И Тоскана ће се увећати на рачун папских области, па ће бити проглашена за Средњоиталијанску Краљевину. Папа ће сачувати Рим, са ужом обла-

шћу, и свој морални ауторитет. Овако смањен број италијанских држава моћи ће да се уједини у конфедерацију чији ће почасни председник бити папа. У знак захвалности за помоћ која ће му бити указана, Пијемонт ће Француској предати Ницу и Савоју, две своје области настањене претежно француским живљем. Наполеонов синовац Жером Наполеон ожениће се кћерком Виторија Емануела, Клотилдом.

Кавуру сви услови договара из Пломбијера нису баш били по вољи. Они заправо још нису обезбеђивали уједињење целе Италије. Али, мудри Кавур је знао да се нешто мора препустити и времену. Оно што је било у том историјском тренутку најважније овим договором је, ипак, постигнуто: помоћ Француске у рату против Аустрије. На бази пломбијерског договора, у јануару 1859-те, закључен је тајни француско-сардински уговор о војном и политичком савезу против Аустрије.

* * *

Француско-сардински савезнички уговор, из јануара 1859-те, био је извршан само у случају „акта агресије од стране Аустрије". Зато је сада главна Кавурова брига била то како да намами Аустрију да почини тај „акт агресије". Храбрен од Наполеона, он је припремио читав низ провокација. Први корак у овом правцу учинио је, ипак, сам Наполеон III. На новогодишњем пријему дипломатског кора 1859-те, он је, пред свима присутнима, гласно и разговетно рекао аустријском амбасадору: „Жалим што наши односи више нису тако добри као што бих ја желео да буду, али Вас молим да јавите у Беч да су моји осећаји према Вашем цару исти као и пре". То је био прави „coup de fundre" бомба која је наговестила крупне догађаје. Другу провокацију извео је Виторио Емануеле неколико дана касније. Обраћајући се сардинском Парламенту, он је изјавио да Пијемонт не може остати равнодушан према крицима бола, који се разлежу с толико страна Италије и који су упућени његовој краљевини. „Снажни у својој слози, уверени у своја права" – закључио је краљ Пијемонта – „ми пажљиво и одлучно очекујемо знаке божје провидности." Рат је после овога постао питање дана; Кавур је од Парламента добио одобрење да закључи ратни зајам од 50 милиона франака. Аустрија је почела да концентрише трупе у Ломбардији и за кратко време имала је тамо 130000 војника.

Наједном, сасвим неочекивано, у ствар се умешала Велика Британија. Узнемирена могућношћу ремећења европске равнотеже, британска влада понудила је посредовање. Руски цар јој се придружио, предлажући одржавање новог европског конгреса. На запрепашћење Пијемонта, Наполеон III прихватио је ове предлоге. Очајни Кавур чинио је све да га од тога одврати. Користио је чак и услуге двеју жена према којима је фран-

цуски император био слаб: своје рођаке, лакомислене грофице од Кастиљона и бледолике лепотице, „краљице“ паришких салона, принцезе Белђојозо. Све је било узалуд; изгледало је да од рата неће бити ништа. Али, онда је сама Аустрија начинила фаталан корак. Погрешно поценивши дубину Наполеоновог колебања, она је поверовала да с Пијемонтом може свршити пре него што се Француска одлучи на интервенцију и пошаље трупе на бојиште, па је 29. априла 1859-те, Виторију Емануелу II објавила рат. Истог дана, аустријске трупе форсирале су граничну реку Тичино али су, на изненађење Беча, и Французи почели убрзани марш преко Алпа. Део француских војника упућен је и бродовима у Ђенову.

На самом почетку рата временска предност је, ипак, била на страни Аустријанаца. Њихова армија од 150 000 војника могла је да маршира директно на Торино, јер је већи део сардинске војске, заједно с Гарибалдијевим добровољцима, био упућен да штити путеве француској армији. Међутим, неспособни аустријски командант, генерал Ђулај, губио је драгоцено време у ситним чаркама и непотребним маневрима, допустивши неометано спајање Француза с главнином пијемонтешких снага. Чак и тада је, неспреман, дочекао њихов напад.

На челу француске армије у Италију је дошао и сам Наполеон III. Већ првог дана рата он је објавио прокламацију у којој је свечано изјављивао да креће у поход за „ослобођење Италије до Јадрана“. Међутим, и поред времена које је имала, Француска је у овај рат ушла и војнички и дипломатски недовољно припремљена. Њена армија није била ни добро обувена ни одевена за дуги поход, нити су јој санитет, провијант и остали материјал били припремљени за теже и – дуготрајније ратовање. Само је краткоћа рата могла прикрити ове недостатке и спречити да они доведу до тешких последица. С друге стране, у рату против Аустрије Француска је могла да рачуна само на благонаклону неутралност Русије, која се радовала невољама Аустрије због њеног држања у кримском рату. Енглези нису повољно гледали на француску интервенцију у Италији и Наполеон III није са сигурношћу могао прогнозирати њихово будуће држање. Са Пруском је ствар била мање-више јасна: њено неповољно изјашњавање и понашање могло се у случају већих француских успеха над Аустријанцима претворити у отворено непријатељство и напад са Рајне. А то би био рат на два фронта.

Упркос свему овоме, рат у Италији био је успешан за Французе и Пијемонтежане. То се има захвалити, пре свега, двема околностима: сасвим осредњим, чак испод просечним, способностима аустријских команданата; добрим борбеним својствима француских војника и великом одушевљењу италијанских бораца, а нарочито Гарибалдијевих добровољаца („црвенокошуљаша“), који су у редове сардинске армије уносили револуционарни дух и ентузијазам. Треба, међутим, додати и то да ће на исход

рата утицати и недовољан борбени морал и сигурност, не толико аустријских трупа колико војно-политичког вођства Монархије. Јер, ниједна од две велике битке које су се јуна 1859-те, одиграле у Италији и које су савезници добили нису биле одлучне, тј. такве да би Аустријанце исцрпле и онеспособиле за даље ратовање. А они ће, ипак, признати пораз.

Прва битка одиграла се 4. јуна, код места Мађенте. Пошто је аустријска армија од око 130 000 људи споро, бескрвно и заморно маневрисала, допустила је савезницима да се лепо концентришу и распореде пред битку. Али, и њихова победа извојевана је у последњи час, уласком у борбу последње резерве, дивизије генерала Мак-Махона, који ће од тада носити титулу војводе од Мађенте. Наполеон III и Виторио Емануеле II, на челу својих војски, нису се показали ништа бољим војсковођама од аустријског генерала Ђулаја.

Три недеље после Мађенте, 24. јуна, одиграла се друга велика битка код Солферина. Ту је по страховитој летњој припеци вођена крвава дванаесточасовна битка. У ужасном покољу погинуло је 22 000 Аустријанаца и 17 000 Француза и Италијана. Победа је остала на страни савезника.

После Солферина пут за Венецију био је отворен. Целу патриотску Италију захватио је делиријум националног одушевљења. И онда одједном, гром из ведра неба: Наполеон III је 11. јула у замку Вилафранка (између Вероне и Мантове) потписао примирје са аустријским царем Фрањом Јозефом. Уговор о примирју предвиђао је: Ломбардија ће бити предата Наполеону III, а он ће је уступити Пијемонту. У војводствима северне Италије (Парма, Модена, Тоскана) требало би вратити њихове збачене владаре, али се није прецизирало ни ко ни како то треба да спроведе, па је то, у ствари, садржало признање свршеног чина – припајање ових територија Пијемонту. Венеција остаје Аустрији. Италијанске државе, ако буду хтеле, моћи ће да се удруже у конфедерацију под председништвом папе. Све је то још било врло далеко од „слободне Италије до Јадрана“. Кад је све ово објављено она, до јуче пресрећна, Италија била је ојађена, огорчена, очајна и проклињала је Наполеонову „издају“.

Где су били разлози овако наглог заокрета у држању Наполеона III и његове одлуке да склопи примирје у Вилафранки? Тих разлога било је неколико и то врло различитих. Војнички разлози су били у његовом касном сазнању да француска армија уопште није спремна за дуго ратовање и да с њеним, већ добро начетим снагама, не сме кренути у напад на утврђену венецијанску област. На овај војни, надовезивао се и један психолошки разлог. Наполеон III је код Солферина први и једини пут у животу видео једно право, велико ратно разбојиште у свој његовој крвавој страхоти. То му је сломило живце и одузело сваку вољу за ратном славом, бар за неко време. И као што се недавно брзо и лако загрејао за рат, сад се наједном тотално охладио. Најзад, ту су били и политички разлози.

Држање Пруске постало је претеће и носило је реалну опасност од отварања новог фронта на Рајни. Остаје, напослетку, још један разлог који уопште није мање значајан. Победе над Аустријанцима пробудиле су невиђени национално-револуционарни полет у читавој Италији, којег се Наполеон препао. Он је осетио да се процес уједињења Италије касније уопште неће моћи зауставити на пола пута, ако се сада не заустави сасвим. А завршавање тога процеса и образовање велике и јединствене италијанске државе донело би Француској новог опасног суседа на јужним границама и супарника на Средоземном мору. То, свакако, није могао бити циљ Наполеона III.

Тако је дошло до примирја у Вилафранки, које ће новембра 1859-те, бити претворено у Цириршки мир. Он је, као и јулско примирје, предвиђао враћање на status quo у Парми, Модени, Тоскани и Папској Држави. Али, покрет за уједињење Италије био је већ тако далеко отишао да се ове одредбе мировног уговора једноставно више нису могле спровести. Италијански патриоти су, наиме, подигли устанке у овим војводствима и у области Ромања у Папској Држави. Народна представништва, која су тамо изабрана, изгласала су припајање својих територија Пијемонту и Ломбардији. Европске силе су се успротивиле оваквом, револуционарном решењу. Кавур је тада удесио да се ове области најпре међусобно уједине у тзв. Провинцију Емилију, да себи за регента изаберу принца од Карињана, рођака краља Виторија Емануела, а да се затим становници Емилије плебисцитом изјасне о судбини своје провинције. Кавур је придобио Наполеона за овакво решење нудећи му плебисцит и за Ницу и Савоју, којих се овај у први мах, после Вилафранке, био одрекао. Наполеон је, штавише, приволео за овакво решење и Енглезе и Русе, па и Аустријанце и Прусе. После тога је све било једноставно: народни плебисцит у Емилији је огромном већином гласова одлучио да се она уједини са Пијемонтом, као што је и плебисцит у Ници и Савоји потврдио њихово прикључење Француској.

Италијански патриоти и националисти били су кивни на Кавура због предаје Нице и Савоје Француској. Међу најнезадовољнијима био је Гарибалди, који је рођен у Ници. Кавур се правдао и бранио објашњењем да никако није могао тражити плебисцит за Емилију, а не прихватити га за Савоју и Ницу. Све се то одиграло у марту и априлу 1860-те. Тиме је први чин борбе за уједињење био завршен.

* * *

Тек што су се узбуђења због догађаја у северној и средњој Италији стала стишавати, априла 1860-те, избио је устанак на Сицилији. У Палерму су се против новог краља Напуљске Краљевине, Франческа II, побуниле

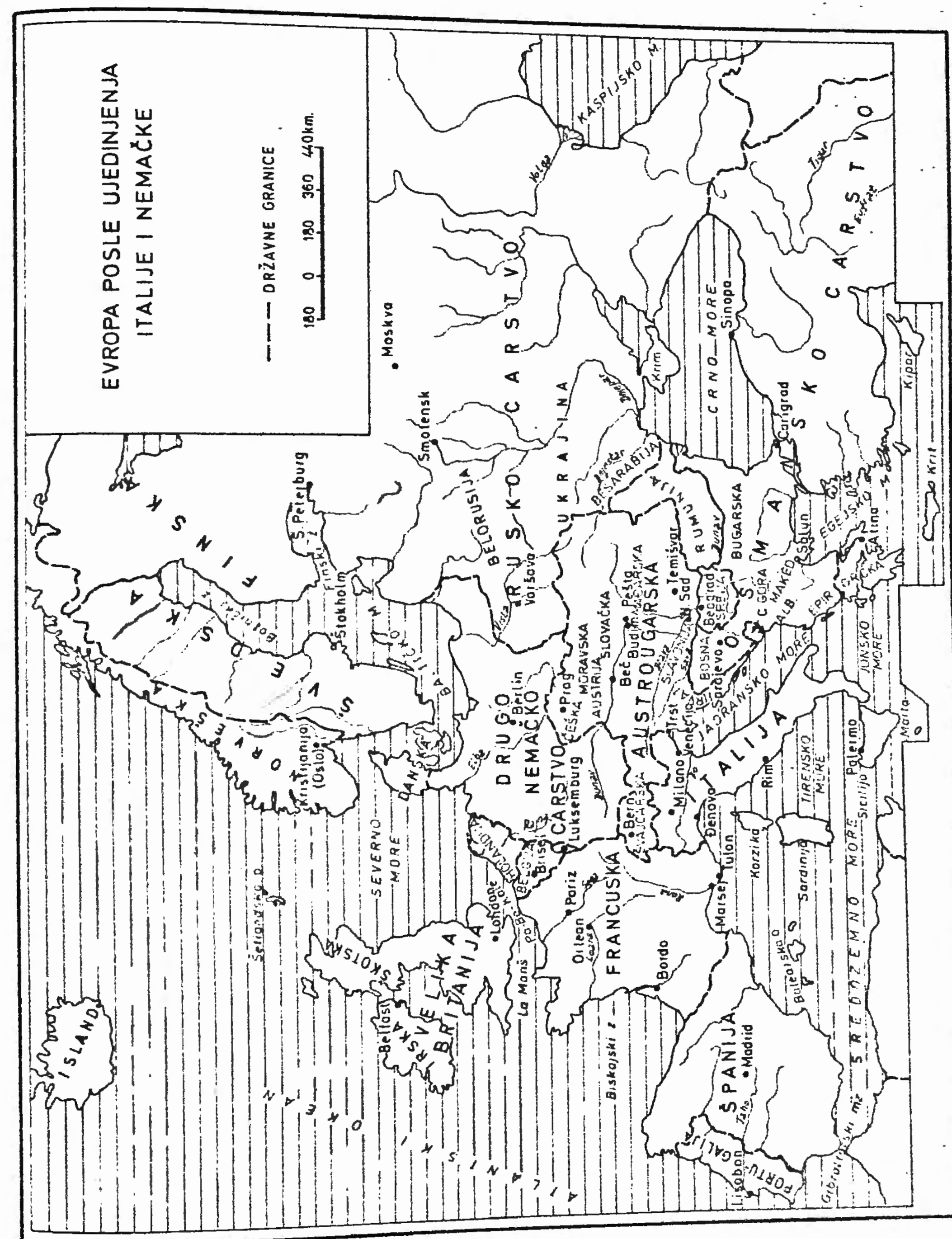

присталице уједињења Италије, а у унутрашњости острва дигло се угњетавано сељаштво. Устанак у Палерму је, додуше, био брзо сломљен, али су се побуњени сељаци на планинама добро држали. Да би одржао њихов отпор, у помоћ им је прискочио Гарибалди. Уз потајну подршку Кавура, он је окупио 1200 својих црвенокошуљаша („I mille" – хиљада) и припремио их за експедицију на Сицилију. Увече 4. маја, његов помоћник Нино Биксио је, с једном групом бораца, „отео" два брода у ђеновљанској луци – „Пијемонт" и „Ломбардија" – у које су се укрцали Гарибалдијеви добровољци са 5000 пушака добијених од пијемонтешке армије. Одмах затим су се отиснули пут Сицилије. Тако је отпочела „експедиција хиљаде" у јужну Италију.

Гарибалди се 11. маја искрцао у Маршали, такорећи, под заштитом британских ратних бродова. Одмах су му у великом броју почели прилазити сицилијански сељаци и патриоти. Уједињени устаници и гарибалдинци однели су, 15. маја код места Калатафимија, сјајну победу над трупама напуљског краља. После још једне победе, код Милаца, очистили су цело острво од краљевске војске и заузели су Палермо. Гарибалдијева војска бројала је тада 25000 бораца. Под притиском великих сила Виторио Емануеле II је једним званичним писмом позивао Гарибалдија да не прелази у јужну Италију, али му је Кавур у исто време, тајно поручивао да не остане на пола пута. Гарибалдију овакав савет није ни био потребан: 20. августа он је прешао Месински мореуз и искрцао се на југу Италије.

Отпор снага Франческа II у јужној Италији није готово ни постојао. Напуљски краљ и његова влада све су наде полагали у помоћ великих сила, нарочито Наполеона III. Она је, међутим, упркос свим њиховим вапајима, изостала. Гарибалди је зато настављао свој поход. Далеко испредњачивши пред својом војском, он је 7. септембра, само у пратњи својих ађутаната, тријумфално ушао у Напуљ. Са преосталим верним трупама, Франческо II и његов двор повукли су се у Гаету, припремајући тамо „одсудну битку".

Господар и диктатор јужне Италије био је у овом тренутку највећи херој италијанских ратова за уједињење, Ђузепе Гарибалди. Један други велики Италијан тога времена, Ђузепе Мацини, са својим присталицама из табора републиканаца и доследних демократа, упућивао је тада Гарибалдију ватрене апеле да се не обазире ни на кога већ да крене на Рим и да уједини јужну и средњу Италију у једну италијанску републику. У том тренутку, међутим, у Риму се, као подршка папи Пију IX, налазио један француски гарнизон. Поред тога, генерал Ламорсијер (опет Француз) организовао је и један добровољачки корпус, од самих Италијана, који је требало да брани папску територију. Ситуација је постала критична. Кавур је поручивао Гарибалдију да ће у случају проглашења Јужноиталијанске Републике и похода на Рим, доћи до француско-аустријске интервен-

ције, чиме ће читава ствар уједињења бити доведена у питање. Гарибалди се колебао. Он није био тако одлучан политичар и дипломата, као што је то био као војник. Једноставно, није знао шта да ради и кога да послуша. Уместо њега, брзо је одлучивао и енергично деловао Кавур. Трупама Пијемонта наредио је да убрзаним маршем прегазе провинције Папске Државе Марке и Умбрију и да уђу у јужну Италију. О томе је известио Наполеона III, давши му гаранцију да ће Рим са околином бити поштеђен. Наполеонов одговор је гласио: „Срећно и радите брзо!"

Пијемонтешка војска упала је на територију Папске Државе 18. септембра 1860-те, разбила је одред Ламорсијера, окупирала провинције Марке и Умбрију и прешла у Напуљску Краљевину. Последњу битку преостале снаге краља Франческа II дале су Пијемонтежанима на реци Волтурно, где су биле уништене. Сам Франческо склонио се код папе у Рим. Виторио Емануеле је тријумфално ушао у Напуљ. Гарибалди га је поздравио као „краља Италије".

После пада Бурбона и слома Краљевине Обеју Сицилија, 22. октобра и 5. новембра је одржан плебисцит на којем се народ јужне Италије, Сицилије, Умбрије и Марке изјашњавао о припајању ових области Сардинској Краљевини. Пораз сепаратиста је био страховит. За прикључење се изјаснило близу 1800000 људи а против само 12180.

Фебруара 1861. године, у Торину се састао први италијански Парламент, који је 14. марта прогласио Виторија Емануела II за „краља Италије по милости божјој и вољи народној". Друга етапа у директној борби за уједињење Италије била је завршена. Изван Краљевине Италије остали су још Рим, у коме је седео папа, као владар преостатака своје црквене државе, и Венеција, којом су још увек господарили Аустријанци. Борба за уједињење Италије се настављала.

* * *

Борбу за окончавање свог државног уједињења током 60-их година настављала је млада Краљевина Италија у веома тешким унутрашњим условима.

Као први злослутни предзнак великих тешкоћа које су наилазиле била је изненадна Кавурова смрт. Иако још релативно млад (51 година), изнурен енормним радом који је за десетак година обавио, осамљен и са много злурадих и суревњивих противника, како је често случај код великих личности, овај незамењиви италијански државник епохе ризорђимента, пао је покошен мождaним ударом крајем маја, да би већ 6. јуна 1861. године издахнуо. Историју, наравно, не праве саме ни највеће личности, али по правилу оне иза себе остављају осетну празнину. Тако је било и у историји италијанског уједињења. Италија, у буквалном смислу, после

Кавурове смрти није имала ниједну другу личност приближне духовне, политичке и дипломатске снаге, која би достојно преузела његово наслеђе. А таква личност јој је баш у овим тренуцима била веома потребна.

Тешкоће, које су се у Италији испољиле на првим корацима њеног живота као јединствене државе, биле су социјално-економске, финансијске и политичке природе.

Основне привредне потешкоће потицале су из чињенице да је Италија била заостала и неразвијена земља. То се нарочито односи на њене централне и јужне делове, где је индустрије било сасвим мало, где су путеви били стари и запуштени, а железнице готово и није било (само 128 km у целој бившој Напуљској Краљевини). У трошном стању биле су и луке; аграрна производња била је врло заостала а 90% становништва било је неписмено. Уз све то, услед ратова и друштвених поремећаја, услед промене граница итд. дошло је до застоја у постојећој индустрији (на северу), трговини, па и пољопривреди. Требало је времена да све опет крене нормалним током. До оживљавања привредне активности ће доћи средином 60-их година (тако ће од 1864. до 1869. године бити изграђено преко 5 000 km железничких пруга), али ће рат за Венецију 1866-те, донети још један поремећај.

Највећи извор привредних, а у вези са тим и социјалних проблема, било је ипак нерешено аграрно питање. Вођено од стране буржоазије – индустријске, трговачке и финансијске, пре свега – уједињење Италије извршено је, у првом реду, у њеном интересу. А њен интерес није био и разбијање велепоседа и подела земље сељацима. Отуда је главни социјални проблем италијанског села – глад сељака за земљом, аграрна пренасељеност, беда и сиромаштво – остао и даље, без стварних изгледа за брзо решавање. Социјални сукоб између безземљаша и сеоске сиротиње, с једне, и велепоседника Севера или латифундиста Југа, с друге стране, био је све оштрији. Тај сукоб је у јужној Италији нарастао до великих социјалних и политичких борби, оружаног карактера. Већ традиционалне форме сељачког отпора на Сицилији, у Абруцима и у Калабрији бригантађо – чувени италијански brigantaggio – добиле су 60-их година широке размере, претварајући се у социјални покрет који су користили и бурбонско-клерикална реакција и други противници нове власти. Италијанска влада упутила је на југ велике војне снаге, под командом генерала Чалдинија, које су имале грдних мука док су, уз примену суровил репресалија, сузбиле овај покрет. Сам бригантађо, међутим, није био искорењен, док о ублажавању сељачког незадовољства није могло бити ни речи. То незадовољство се 1869-те, претворило у јак устанак на Сицилији, који је угушен енергичним мерама војске.

Привредне и социјалне основе имао је још један сукоб који је узнемиравао Италију у току последње фазе борбе за уједињење, тј. 60-их година XIX века. Реч је о супротностима између „ослободилаца" Пијемонтежана и „ослобођених" осталих Италијана. До те супротности дошло је стога што су у нову државу ушли крајеви с различитим нивоима економско-социјалног развоја, различитим материјалним интересима, различитим историјским традицијама, културом, менталитетима, схватањима итд. А Пијемонт је, уједињујући се с њима, све то занемаривао. Он је, једноставно, на целу Италију проширио свој економски (царински, порески и други) систем, своје административно уређење, своје политичке институције, своју просветну организацију и слично. Уз то, Пијемонтежани су држали сва водећа места у војсци, дипломатији, на двору итд., што је изазивало завист и суревњивост осталих. Многи Ломбарђани или Наполитанци почели су јавно уздисати за „добрим старим временима" на згражавање „ослободилаца", који су их одмах оптужили за незахвалност и непатриотски дух, називајући их погрдно „Аустријанци" и „Кроати". А кад су влада и краљ, попуштајући „ослобођенима", 1865-те, преселили престоницу из Торина у Фиренцу, огорчење Пијемонтежана достигло је врхунац. Тог огорчења нестаће тек 1870-те, кад престоница постане Рим.

Невоље државних финансија стварале су највише мука италијанским владама 60-их година. Из борби за уједињење 1859/61. године, услед ратних трошкова и преузимања дугова присаједињених земаља, Краљевина Италија изашла је са, за оно време, великим државним дугом од 3 милијарде лира и сталним буџетским дефицитом од 250 милиона лира годишње. Новца, дакле, није било ни за покриће редовних државних потреба и трошкова, а на нове ратне подухвате није се могло ни мислити. Ратна странка, предвођена неуморним Гарибалдијем (Partito d'azioni) захтевала је, међутим, неодложно настављање борбе за Рим и Венецију. Ова странка, потпомогнута од ратних лифераната, основала је 1862. године, једно национално удружење за Рим и Венецију (Средишње друштво за народну еманципацију), које је вршило стални снажан притисак на владу. С овом агитацијом влада је час водила борбу, час јој повлађивала, зависно од међународних околности и изгледа за довршавање уједињења али је, у сваком случају, морала да и у условима најтеже финансијске оскудице налази бар нешто средстава за војну опрему и обнову оружаних снага. То ће ићи врло споро, на велико незадовољство Акционе партије, па ће и у рат 1866. године Италија ући војнички слабо припремљена.

С друге стране, влада је морала финансијски интервенисати и у привреди, да би оживела њене активности, да би подстакла инвестиције, подигла стратегијске пруге и путеве. За све је то требало много пара, а њих није било. Зато се прибегавало новим порезима, државним монополима и разним захватањима, што је погађало највећма сиромашнији свет. А то је, природно, изазивало нова незадовољства и потресе. Прибегавало се такође и новим зајмовима, нарочито за ратне потребе. Како је Италија

била непоуздан дужник, зајмове је добијала на краће рокове и с великим каматама. Захваљујући томе, њен државни дуг се до 1869-те веома повећао, а буџетски дефицит нарастао је до огромне своте од 630 милиона лира годишње.

Сви ови проблеми чинили су нестабилном целу политичку ситуацију у Италији, што се манифестовало у честим сменама влада и министарских гарнитура. Тако је после Кавурове смрти његово наследство преузео неприступачни Бетино Рикасоли. Већ у марту 1862. године сменио га је Урбано Ратаци, човек вешт парламентарним маневрима, али сиромашан политичким идејама. Уместо њега, почетком 1863. године, владу је саставио болешљиви Луиђи Карло Фарини, али је после само два месеца место уступио експоненту крупног капитала Марку Мингетију. Овај се одржао око годину и по дана, па је морао да се септембра 1864. године повуче пред чврстом руком генерала Ла Марморе, која је тада била потребна Италији. Порази у рату са Аустријом, 1866. године, коштали су и Ла Мармору власти, па је на чело владе опет дошао политичар Рикасоли а за њим, априла 1867. године, још једном еластични Ратаци. Кад два политичара нису нашла решења за многе проблеме, на власт је октобра 1867. године, поново доведен један генерал – Менабреа, али се ни он на челу владе није задржао дуже од годину дана. Заменио га је енергични Ланца, под чијим ће вођством и бити окончано уједињење Италије.

* * *

Последња фаза борбе за уједињење Италије текла је у сложеним условима, у којима је своје прве године проживљавала млада држава. Године 1861. изгледало је да је Рим прва тачка на даљем путу уједињења. Добијање Рима није за Италијане било само политичко или територијално питање већ и питање националног самољубља. Престоница велике, јединствене италијанске државе могла је да буде само „Roma eterna" и ниједан други град. Али, у Риму је седео папа и одузимање папи последњих остатака његове државе више није било само италијански већ и међународни проблем. Папа је на све начине и највећом упорношћу доказивао да ће он, као наследник светог Петра и као божји намесник на земљи, изгубити слободу вршења својих верских дужности уколико буде лишен територијалне и политичке независности од било које државе. Католичка јавност многих земаља прихватала је с разумевањем ова папина уверавања, а у Француској је одобравала држање трупа у Риму. Аустрија је, опет, у име католичанства, само чекала прилику да се, пружањем помоћи папи, освети Италијанима за 1859. годину.

Из ових разлога италијанска влада је, најпре, покушала да мирним путем убеди папу у неизбежност препуштања Рима Италији, нудећи му

гаранције за пуну независност његове верске функције. Папа није хтео ни да разговара. Онда је Гарибалди узео ствар у своје руке. С паролом: „Рим или смрт!" он је на Сицилији окупио јак одред добровољаца, с њим 9. августа 1862. године прешао у Калабрију и упутио се на Рим. Притиснута жестоко француским претњама, италијанска влада Урбан Ратација узела је сама обавезу да пресече овај поход. Против Гарибалдија послате су трупе генерала Чалдинија, које су 29. августа код Аспромонте разбиле његов одред. Сам Гарибалди је био рањен, заробљен и интерниран на острво Капреру. Међу заробљеним припадницима његовог одреда издвојена су седморица, који су, као дезертери из италијанске армије, стрељани.

Италијанска патриотска јавност била је дубоко незадовољна оваквим поступком владе према највећем националном јунаку и његовим борцима, па је влада осетила силну потребу да неким брзим успехом у римском питању спере љагу која је на њу пала. У том погледу француски цар јој је унеколико изашао у сусрет, па је, после дужих преговора, с Мингетијевом владом 15. септембра 1864. године потписао споразум о повлачењу француских група, чије је присуство у Риму вређало национални понос Италијана. Заузврат, Виторио Емануеле се свечано обавезао да ће поштовати неприкосновеност папске територије. После тога, изгледало је да је решење римског питања одложено унедоглед, па је за италијанску престоницу изабрана Фиренца а сва пажња званичне Италије окренута је Венецији.

Прилика да се отпочне борба за Венецију Италији се указала већ 1866. године, кад је дошло до сукоба Аустрије и Пруске око питања покрајина Шлезвиг-Холштајн, а у ствари, око питања немачког уједињења. Припремајући се за рат против Аустрије, Пруска је убрзано тражила савезнике, али их нигде није могла наћи осим у Италији. С њом је 8. априла 1866. године потписан уговор о савезу, којим се Италија обавезала да уђе у рат на страни Пруске, а Пруска да на крају рата обезбеди Италији Венецију. На закључење овог савеза, који ју је обавезао на нови рат, сиромашна и у тешкоће огрезла италијанска влада одлучила се, после много колебања, под притиском своје патриотске јавности и уз тајну подршку Наполеона III.

Рат против Аустрије почео је 12. јуна 1866-те, а у њему су Италијани неславно прошли: потучени су и на копну (код Кустоце 24. јуна) и на мору (код Виса 22. јула). Међутим, пошто су Пруси поразили Аустријанце 3. јула код Садове, рат је решен у корист савезника и Италијани су, ипак, добили Венецију. То је било изведено на тај начин што су Аустријанци, да би избегли понижавајућу предају територија побеђеном противнику, Венецију уступили Наполеону III, који се појавио у улози посредника, а овај је затим, октобра 1866-те, изручио Италијанима.

И поред добијене Венеције, национални понос Италијана био је тешко повређен поразима у минулом рату. У јавности се хитно тражила нека рехабилитација. И зато, само што је венецијанско питање скинуто с дневног реда, поново је искрсло римско. Октобра 1867. године дошло је до крвавих демонстрација у Риму. Огорчена јавност Италије натерала је владу на оставку. Гарибалди, који се у међувремену избавио из прогонства, поново је сакупио одред од око 8000 добровољаца и припремио је поход на Рим. Али, док се он бавио припремама, Наполеон III је опет упутио трупе у Рим. Француски одред је стигао у последњем тренутку. Гарибалди је већ марширао на вечни град када су пристигли Французи. До битке је дошло 3. новембра 1867. године, код Ментане. Гарибалдинци су били потучени, изгубивши 350 бораца. Французи су у тој борби први пут употребили пушке" новог типа – шаспо (chassepot), које су „учиниле чудеса". Против Француске се у Италији подигла бура протеста и негодовања. Са француске стране дошао је одговор. Наполеонов премијер Руер поручио је: „У име француске владе ми изјављујемо да Италија неће завладати Римом. Никад... Италија ће наћи Француску на путу за Рим кад год буде зажелела да прегази Папску Државу".

Неће проћи ни три године од ове самоуверене изјаве а Француска, потучена код Седана од Пруске, неће више ни моћи ни хтети да се супротставља завршетку италијанског уједињења. Трупе Краљевине Италије ће, после једне оперетске битке, 20. септембра 1870-те умарширати у Рим. Плебисцит ће огромном већином гласова (130 000 : 1 500) потврдити свршени чин. Рим је постао престоница Италије. Уједињење је било завршено.

Овим чином апетити још сиромашне и незајажљиве италијанске буржоазије нису били у потпуности задовољени. Појавиле су се нове амбиције и нови захтеви: Трст, Истра, Далмација, Трентин, Тирол. Појавио се италијански иредентизам. Али, то већ не спада у историју ризорђимента.

Најнезадовољнији уједињењем био је папа Пије IX. Стишавању тог незадовољства нису помогла никаква свечана уверавања као ни формалне гаранције (5. децембра 1870) које је италијански краљ дао да ће све верске слободе и права папе, као првосвештеника католичке цркве, бити најскрупулозније поштовани. Није помогао ни Закон о гаранцијама од 2. маја 1871. године, којим је италијански Парламент признао папин суверенитет над Ватиканом и над италијанским свештенством, затим његово право да држи своја дипломатска представништва у иностранству, те обавезу италијанске државе да му годишње додељује финансијску помоћ од 3 милиона франака и да штити неповредивост страних представништава при Ватикану. У знак протеста и одбијања сваке сарадње, Пије IX повукао се у Ватикан, прогласио се добровољним сужњем и није признао италијанску државу. Тај сукоб Италије и папа трајаће све до 1929. године. Решиће га Пије XII и Бенито Мусолини.

* * *

Налажење платформе за измирење Свете столице управо са фашистичком Италијом имало је основе и корене у идеолошко-политичким тенденцијама испољеним у католичкој цркви баш у деценијама борбе за уједињење Италије. У историји католичке цркве то време је обележено једним од најснажнијих покушаја да се заустави точак историјског прогреса и друштвене демократизације. То је и даље време понтификата Пија IX, прелата који је у историји папства најдуже седео на Светој столици (1846–1878) и који је последњи покушао да имитира велике папе средњег века. Тај папа, с некадашњом репутацијом либерала, постао је, после револуције 1848/49. године, једна од најреакционарнијих личности Европе. Ставио је себи у задатак борбу не само против револуције у свим њеним видовима већ и против свих нових тековина научног прогреса, либерализма и демократије. У том циљу, са својим сарадницима је припремио и 8. децембра 1864-те објавио папску посланицу (енциклику) свим хришћанима, познату под насловом *Quanta cura*, уз коју је додат и тзв. *Sillabus* – папин одговор на француско-италијански споразум из 1864. године. Енциклика је садржала следеће ставове: осуђују се принципи лаичке (световне) државе, слободе савести и народног суверенитета; потврђује се искључиво право цркве да образује омладину, независност цркве од државе и врховни ауторитет папске власти. Сви ови ставови били су у складу с ранијим доктринама католичке цркве, али никад нису били изречени с толико искључивости и непомирљивости.

Још већа нееластичност и реакционарност испољена је у Силабусу. Он анатемише све „главне страхоте нашег доба": модерне филозофске и социјалне теорије (рационализам, позитивизам, социјализам, комунизам, натурализам и др.), лаичко друштво које не признаје врховни ауторитет цркве, политички либерализам, национализам, природни морал, грађански брак итд. Захваљујући оваквим садржајима, ова два документа спадају у најреакционарније тековине које је XIX век иза себе оставио.

Пред реалном опасношћу да изгуби државу, а осећајући и слабљење свог моралног и духовног ауторитета, Пије IX је још једном мером покушао да то заустави. Године 1869. он је сазвао Екуменски сабор у Ватикану (Ватикански концил), који је био први после Тридентског концила, одржаног још од 1547. до 1563. године. На Ватиканском сабору присуствовало је око 750 прелата из целог света. Основно питање, које је у току 1869–1870. године расправљано била је догма о непогрешивости папе. После бескрајне дискусије, Концил је великом већином гласова при-

хватио ову догму. Међу оних неколико великодостојника који су се изјаснили против непогрешивости папе, убедљиво образлажући свој став, били су француски бискуп Дипанлу и хрватски надбискуп Јосип Јурај Штросмајер. Тако је после више векова настојања, папској власти пошло за руком да себе стави изнад сабора и католичке цркве у целини. Пије IX је веровао да тиме ствара себи једну нову, и још већу, власт интернационалног карактера. Показаће се да је то, ипак, фикција. Свим овим мерама ход историје се није могао зауставити. Чак се папама није могао спасти ни комадић државне територије. Италија је била уједињена, а папе су седеле у свом тобожњем „ватиканском ропству".

Уједињење Немачке

Из револуције 1848/49. године Немачка је изашла са потпуно отвореним питањем свог националног уједињења. Видели смо да је у првим годинама након револуције изгледало да је Аустрија остварила трајну превагу у немачком свету, а то је значило и да се питање уједињења одлаже унедоглед. Под вођством Аустрије, а уз подршку и асистенцију Русије, крајем 1850-те, био је обновљен стари Немачки Савез, а у Франкфурту на Мајни поново је прорадила Савезна скупштина свих немачких држава, онаква каква је била створена још на бази одлука Бечког конгреса. Против оваквих решења Пруска баш ништа није могла да учини не само због аустријско-руског дослуха већ и зато што су је у борби за хегемонију у немачком свету биле напустиле и њене некадашње савезнице Саксонија и Хановер, ушавши у неку врсту уније са јужним државама Баварском и Виртембергом, које су увек биле противне пруској хегемонији и на које је Аустрија имала претежан утицај. То су били и разлози пруског пораза у Оломуцу, који је у овој земљи процењен као „друга Јена".

Ствари немачког уједињења и улоге Пруске у његовом остварењу уопште нису стајале тако рђаво, како је то савременицима на први поглед изгледало. Превласт Аустрије била је, као што ће се видети, сасвим привремена и на стакленим ногама руске благонаклоности, коју ће сама Аустрија брзо изиграти. Што је још важније, опште тенденције привредног полета и индустријског преображаја Немачке ићи ће 50-их и 60-их година много бржим темпом у њеним северним крајевима, а посебно у Пруској, него у Аустрији, што ће довести до тога да ће Пруска економском снагом претећи Аустрију и појавити се као водећа снага немачког света.

Консолидацију свог економског престижа Пруска је отпочела обновом Царинског савеза, којем су се 1851. године, прикључили и неки његови ранији огорчени противници, као што су Војводство Олденбург, затим Хановер, Брауншвајг, те јужнонемачке државе. Колико је за Пру-

ску у чисто економском смислу био значајан улазак Олденбурга и Ховера у Zollverein, јер јој је и мимо ханзеатских градова отварао слободан приступ Северном мору, толико је за Аустрију био непријатан одлазак јужнонемачких држава под економски скут Пруса. Ове последње су, међутим, нашле да им је много кориснија привредна веза са Рајном и Шлезијом него са средњом Европом. Политички покушаји Аустрије у два маха (1857. и 1860) да разбије Царински савез завршени су потпуним неуспехом. Охрабрена и ојачана, Пруска је после тога повукла један изузетно значајан потез: 1862. године потписала је трговинске уговоре готово потпуно постављене на начела слободне трговине. То је јако уздрмало Царински савез, у којем су се јужнонемачке државе уплашиле слободне конкуренције стране робе. Ускоро ће, међутим, схватити предности ових уговора, па ће им 1864-те и саме прићи. Тиме је Аустрија дефинитивно била истиснута из тржишног и привредног система осталих делова Немачке.

Постепену изолацију Аустрије и све већу привредну интеграцију немачких земаља ван Хабсбуршке монархије показује и развој железничког саобраћаја 50-их и 60-их година. Убрзаном изградњом железничких пруга, којих ће почетком 60-их година већ бити 11 000 километара, повезиваће се све већи број градова и привредних средишта Пруске и осталих немачких држава, док ће Беч добити везу једино са Минхеном. Циркулација роба између немачких држава постаје све масовнија и интензивнија. Поред Zollverein-а то је највише доприносило стварању јединственог немачког тржишта и приближавању источних и западних делова Немачке.

Повезујући ове појаве са процесима капиталистичког преображаја немачког села, о којима смо раније већ говорили, разумећемо снагу и темпо индустријског развоја којим је Немачка, а Пруска у првом реду, била захваћена 50-их и 60-их година. Развој металургије, рударства, текстилне и хемијске индустрије довео је до стварања не само низа крупних производних погона већ и до једне нове привредне географије Немачке. У Рајнској области, Руру, Сарској области, Саксонији и Шлезији настају крупни центри – међу највећима у Европи – рударства (рудника угља, гвожђа, обојених метала), тешке и текстилне индустрије итд. Индустријски капацитети се увећавају и концентришу а томе у највећој мери доприноси и концентрација и укрупњавање финансијског капитала. Настаје неколико великих немачких банака новог, акционарског типа, са анонимним капиталом (Дармштатска банка, берлински Дисконто), које директно учествују у индустријским и рударским инвестицијама. Њиховим путем крећу и старе породичне банке, какве су франкфуртске новчане куће фамилије Ротшилд. Колике је размере узела концентрација и централизација у индустрији, већ почетком 60-их година, лепо показује пример мета-

лургије у Пруској. Тамо су четири највеће високе пећи, 1862. године, производиле већ половину укупних количина сировог гвожђа, а два предузећа из Рура су готово потпуно монополисала производњу челика. Највећа индустријска предузећа, међу којима је Круп пример концентрисаних анонимних капитала, запошљавају тада већ по 3 до 6 хиљада радника. Што је, такође, важно – у највећим рударским и индустријским центрима Немачке (Рур, Сар) домаћи, немачки капитал је од 1857. године почео постепено, али упорно, да истискује страни и да ствара моћна средишта изразито националног духа немачке привреде.

Све ове чињенице привредног полета Немачке, 50-их и 60-их година XIX века, имале су непосредни значај за оживљавање и потенцирање покрета за национално уједињење. Проширене и интензивиране економске везе појединих области Немачке тежиле су настављању процеса привредне интеграције, као услову даљег привредног развоја. У истом правцу водиле су и друштвене последице индустријског и укупног привредног преображаја. На овом – социјалном – плану у Немачкој су се почеле уочавати појаве већ забележене на примерима Велике Британије и Француске: јачање буржоазије, нарочито крупне финансијско-индустријске, и снажење њене друштвене и политичке улоге. Број припадника ових буржоаских врхова се смањује, али њихова економска моћ расте. Богати и ту постају много богатији. Осим тога, долази до полаганог повезивања, по разним основама – пословним, политичким, породичним (женидбено-удадбеним) – између ових врхова буржоазије и побуржоажене земљишне аристократије, па се њен значај и тим путевима шири.

Насупрот крупној, средња и ситна буржоазија у целини економски и социјално слаби. Ситна, занатлијска буржоазија, не пропада онако брзо и драматично како се то понекад у историографији или шематским социолошким приказима представља. Напротив, она се жилаво бори и одолева навали индустрије и њених производа. Занатлије ће, уосталом, и у доба уједињења представљати четвртину активног градског становништва. Слабљење ситнобуржоаских слојева испољава се, пре свега, у смањењу њиховог учешћа у стварању а и расподели друштвеног богатства.

Што се тиче пролетаријата он је све многобројнији, али још увек мањина становништва у поређењу са сељаштвом и ситном буржоазијом. Пролетаријат представља још увек само седмину активног становништва. Његов положај је и даље и у материјалном, и у друштвеном, и у политичком, и у сваком другом погледу, најтежи. Експлоатисан је тешко, па и сурово. На почетку разматраног периода његове наднице су биле мизерне, предуго радно време је понегде достизало и 15 часова дневно, а социјална заштита била је никаква. Током година просперитета то се унеколико поправљало. Реалне наднице су полагано, ипак, расле, радно време се скраћивало (углавном на 10–12 часова), а почеле су се јављати и неке

форме социјалне заштите: касе узајамне помоћи, сиротишта итд. Колико последица општег привредног напретка, то је било и резултат почетака организованог покрета радничке класе.

Развоју радничког покрета у Немачкој политичка расцепканост земље представљала је одређену препреку, као и развоју привреде и друштва у целини. И поред тога, почетком 60-их година по појединим градским и привредним центрима долази до стварања првих радничких савеза (Verein-a) синдикалног типа. Под разним идејним утицајима – од Вајтлинговог утопијског месијанизма, преко Шулце-Деличевог корпоративизма, до католичког и лутеранског самарићанства – радници су се удруживали у посебне савезе или кредитно-задружне организације, који су одбацивали политичку борбу. Тек с појавом великог организатора и политичког вође Фердинанда Ласала међу немачким радницима оживео је интерес за политичку борбу и за самосталну класну акцију. Храбро и бескомпромисно критикујући политички опортунизам немачке буржоазије Ласал је, делимично и под утицајем Маркса, у радничкој класи видео главну снагу и уједињења Немачке и њеног свеукупног друштвено-политичког преображаја. Апсолутизујући, међутим, улогу политичке акције радничке класе и чинећи друге теоријске и практичне погрешке, Ласал је највећи значај приписао борби за опште право гласа и за стицање позиција у парламентарном систему грађанске државе, занемарујући свакодневну борбу за обичне, материјалне циљеве и интересе пролетаријата. Тиме је знатан део радничке класе препуштао утицајима несоцијалистичких, грађанско-либералних и религиозних струја и покрета. И поред тога, Ласал је, захваљујући свом политичком и организаторском таленту, оставио дубок траг у историји немачког, па и међународног радничког покрета. Он је знатан део немачког пролетаријата политички мобилисао и усмерио путем активне класне и политичке борбе. Под његовим директним вођством, 1863. године, основан је Свеопшти немачки раднички савез, који је постао клица будуће политичке партије немачког пролетаријата. Даља судбина овог Савеза и немачког радничког покрета текла је без Ласаловог учешћа, будући да је он у једној личној афери емотивне природе изгубио живот у двобоју с племићем Хацфелдом (1864). Његово дело ће наставити млади људи, припадници марксистичке идеологије, Аугуст Бебел и Вилхелм Либкнехт. Окупљајући радничке организације из разних крајева Немачке око идејних и политичких начела Прве интернационале, Бебел и Либкнехт успели су да на Конгресу њихових представника, у Ајзенаху 1869-те, оснују Социјал-демократску радничку странку Немачке. Њен програм био је близак марксистичким основним начелима, а она је одмах приступила Првој интернационали.

* * *

Већ постојеће политичке концепције о уједињењу Немачке, формулисане и испробане у време револуције 1848/49. године, доживеле су – под дејством нових крупних економских и друштвених промена током 50-их и почетком 60-их година XIX века – приметну модификацију. И даље су у политичкој мисли Немачке постојале две основне концепције решавања немачког питања – концепција „Велике“ и концепција „Мале“ Немачке. Концепција „Велике Немачке“ је, међутим, слабила и све више је губила тле под ногама. Једини озбиљан мислилац и истакнути заступник овог решења био је историчар, Константин Франц, који је јарким бојама сликао фреску огромне Немачке Конфедерације од Атлантика до Пољске и од Балтика до Јадрана.

Насупрот овој концепцији, која је у времену превасе „реалполитике“ у Немачкој, губила снагу и присталице, идеје „Мале Немачке“ стицале су све већу популарност, нарочито у редовима немачког (пруског, пре свега) грађанства. Оне су се гранале у два правца. Ојачало либерално грађанство – које су најречитије представљали универзитетски професори, опет по струци историчари. Дројзен из Јене, Хојсер из Хајделберга, Зибел из Минхена, Момзен из Берлина и млади Трајчке – предлагали су и тражили стварање јединствене немачке државе (без Аустрије), која ће бити устројена као парламентарна монархија, у којој ће бити поштоване све личне и грађанске слободе, у којој ће држава бити гарант законитости и даљег економског и културног напретка. Ова политичка струја развила је живу пропаганду у прилог својих идеја преко *Historische Zeitschrift* (*Историјског часописа*) и преко политичке ревије *Deutsche Jahrbucher* (*Немачки годишњаци*). Њихова пропаганда наилазила је на широк одјек међу економистима и пословним светом, као и међу политичарима и интелектуалцима који су нагињали либерализму. Тако јој је подршку пружила Трговачка комора Немачке, која се 1862. године изјаснила за уједињење под пруском „привредном хегемонијом“.

За исти концепт „Мале Немачке“ под вођством Пруске изјашњавали су се и конзервативни политички кругови пруског двора, владе, бирократско-милитаристичких кругова. Њихов програм састојао се у томе да Пруска војно, политички и економски, толико ојача колико је потребно да силом – војничком или политичком – изврши окупљање свих немачких држава и покрајина, изузев Аустрије, у јединствену централистичку државу на челу с династијом Хоенцолерна. У овом програму није било речи ни о каквим либералним реформама, нити о политичким правима и слободама.

Крајем 50-их и почетком 60-их година, шири се и социјалистички програм уједињења који су формулисали Маркс и Енгелс. Он се залаже

за револуционарни пут уједињења, тј. за демократске револуције које ће у постојећим немачким државама оборити монархије, створити демократске републике, да би се оне затим ујединиле у федерацију немачких република. Насупрот њима, Фердинанд Ласал није пропагирао овакво „уједињење одоздо“, већ је изражавао спремност за давање подршке пруском државном програму, тј. уједињењу одозго, путем династичких ратова Краљевине Пруске, условљавајући ту подршку једино општим правом гласа којим би била обухваћена и радничка класа.

Рат у Италији 1859-те снажно је оживео национални дух и политичку агитацију за уједињење Немачке. При том је занимљива чињеница да су се политички и идеолошки борци за уједињење Немачке – без обзира да ли су припадали програму „Велике“ или „Мале“ Немачке – листом изјашњавали у корист Аустрије, против јединства Италије и за напад Пруске на Француску. Дројзен је писао да је за Немачку витално питање „да Аустрија доминира у Италији“, а Трајчке је развио читав један парадокс: „Пруска у овом рату треба да помогне Аустрију да би јој после нанела одлучујући удар.“ Пруска влада се колебала. Али, кад се Аустрија обратила за помоћ Немачком Савезу, Пруси су изразили спремност да јој прискоче у помоћ и започели су чак концентрацију трупа на Рајни. Поставили су, међутим, један услов: да армија Немачког Савеза буде под пруском врховном командом. Аустрија је то одбила. Њој је мање тешко пао пораз у Италији него губитак водеће позиције у Немачкој. Међутим, питање преузимања хегемоније у немачком свету од стране Пруске постало је после 1859-те питање дана. Рат за италијанско јединство, не само што је учврстио Прусе у њиховој намери да се ставе на чело покрета за уједињење Немачке већ је у целини веома подстакао тежње патриотске јавности у Пруској и другим немачким крајевима ка јединству.

Либерална буржоазија у то време образује своје политичке странке у чијим програмима уједињење Немачке заузима најистакнутије место. У Пруској је такав случај и са либералима и са прогресистима, које води научник Рудолф Вирхоф, док се либералне снаге малих немачких држава окупљају око програма Националне странке, коју у Франкфурту на Мајни образује познати Бенигсен. За национално уједињење определила се 60-их година и радничка класа Немачке, али она у ово време није била ни довољно социјално и политички снажна, нити у позицији да би са својим схватањима и програмима могла иступити као самосталан фактор.

* * *

Покрету за уједињење Немачке претходила је жестока политичка борба вођена крајем 50-их и почетком 60-их година у Пруској. Године 1858-те теже се разболео краљ Фридрих Вилхелм IV, па је за регента проглашен

његов брат Вилхелм. Он ће 1861. године постати краљ Пруске под именом Вилхелм I. У политичком животу Пруске он је уживао репутацију либерала. У почетку регентства он је и учинио један корак који је то потврдио: сменио је реакционарну владу грофа Мантојфела и довео нешто либералнији Шверинов кабинет. Вилхелм, уистину, није био либерал из начела. Он чак није био ни политичар од формата, с изграђеним политичким концепцијама. Са својих шездесетак година, то је био типичан Хоенцолерн: ауторитативан, радан, економичан и, изнад свега, војник. „Његова предоминантна преокупација била је армија." Војску је почео служити с девет година, а 1813/14. године (са 16–17 година) већ је учествовао у ратовима против Наполеона. Одличан официр, свом душом предан армији, он се и на приватним писмима потписивао са „Ваш одани Краљ и Генерал". Армију је сматрао не само инструментом пруске величине него и најсигурнијим средством за уједињење Немачке. „Ко жели да влада Немачком мора је освојити" – говорио је Вилхелм I. Зато је одмах после преузимања власти 1858. године предузео одлучне кораке за реорганизацију и јачање пруске војске. Десна рука и главни извршилац тог посла био му је генерал фон Рон.

Суштина војне реформе била је једноставна. Још од 1813-те у Пруској је постојала општа војна обавеза. Активна војна служба за младиће трајала је три године. После одслуженог војног рока Пруси су се још две године сматрали резервистима и одлазили су по месец дана годишње на вежбе. Иза тога, до четрдесете године живота прелазили су у Ландвер, тј. у народну војску, која би се у случају велике нужде могла позвати под оружје. Али, из финансијских разлога пруска држава никад није била у могућности да општом војном обавезом обухвати све младиће стасале за војску. Регрутовала је обично две трећине приспелог годишта. Реформа је требало да се састоји у следећем: редовним војним роком би се обухватиле све генерације младих људи дораслих за војску, служба у резерви би се са две продужила на четири године, Ландвер би се практично занемарио. На овај начин би се број пруских војника у првој борбеној линији повећао на 190 000 у време мира, односно на 450 000 у доба рата.

Овако значајан пораст војника захтевао би, разуме се, и повећан број официра, обуку нових кадрова и проширивање пратећих служби, а за све то била би потребна и нова, велика материјална средства. Краљ и влада затражили су 1860-те од Ландтага незнатно повећање војног буџета за 9,5 милиона талира. Неочекивано, буржоаска већина у Ландтагу успротивила се овом захтеву. Она јесте хтела уједињење, и то не оно револуционарним путем већ под хегемонијом Пруске, али сад се наједном противила јачању њене армије! То се објашњава, пре свега, страхом буржоазије од претеране милитаризације земље, од јачања војног фактора, који би

могао да постане оруђе у рукама јункерске реакције, те од самог војног министра Рона и његове политичке реакционарности.

Не обазирући се на отпор Ландтага, краљ и влада су 1861. године, почели да спроводе реформу војске, верујући да ће после нових избора од представничког дома добити сагласност за већ предузете мере. Али у новом Ландтагу, изабраном те исте године, либерална буржоазија имала је још многобројнију већину него у претходном. Ландтаг је, дакле, опет глатко одбио владин захтев за повећавање војног буџета. Краљ Вилхелм I почео се обесхрабривати, помишљајући и на абдикацију. Тада је по савету војног министра Рона за председника владе позвао кнеза Ота фон Бизмарка.

Бизмарк је још 1848/49. године стекао глас „црвеног реакционара" и огорченог противника либерализма. Дошавши на власт, он је брзо успео да краљу поврати самопоуздање и да савлада отпор Ландтага. То је постигнуто увођењем једног једва прикривеног режима диктатуре извршне власти, која ће трајати читаве четири године (1862–1866). Буџете које је Ландтаг редовно одбацивао краљ је, по наговору Бизмарка, доносио својим декретима, распуштајући или одлажући седнице Парламента. Ради правдања ових неуставних поступака, Бизмарк је развио читаву једну уставно-правну теорију о односу законодавне и извршне власти у Пруској. По пруском Уставу највиша извршна власт припала је краљу, док се законодавна делила између краља и Ландтага. Бизмарк је тумачио да у тој подели законодавне власти оба фактора имају подједнаки значај, што је већ било натегнуто објашњење. Е сад, настављао је он, ако између та два фактора дође до неслагања које се не може компромисом превазићи, јасно је да она страна која поседује силу, а то је разуме се извршна власт, намеће другој страни своје решење, јер живот у држави не може да стане. Тако је Бизмарк, заправо, не само развио доктрину силе у државној политици, већ ју је претворио и у владајућу праксу. И тако је, кујући Пруској оружје за политику уједињења, испољио пуну спремност да га употреби на сваком месту – како изван тако и унутар државе. Захваљујући тој спремности, као и другим својим способностима и особинама које су се уклапале у захтеве времена, он ће се, попут Кавура у Италији, наћи на челу борбе за уједињење Немачке, окупљањем њених држава око Пруске и династије Хоенцолерна. И не само то; он ће још двадесет година после уједињења имати пресудан утицај на политички живот своје земље, а преко ње и целе Европе.

Ото фон Бизмарк рођен је 1815-те у старој бранденбуршкој аристократској породици. У активан политички живот ушао је за време револуције 1848/49. године истичући се контрареволуционарним иницијативама и поступцима. Године 1851. послат је за пруског заступника у Савезном парламенту у Франкфурту. Иако му је седење у тој „скупштини брбљива-

ца" било одвратно, он је тамо стекао једно сазнање од велике важности, а то је да је прва и најважнија препрека за уједињење Немачке под вођством Пруске Аустрија. Та препрека се једино силом може уклонити. Борба против Аустрије постала је од тада прва тачка Бизмарковог политичког „Вјерују". Године 1859. Бизмарк је постављен за пруског посланика у Петрограду, а почетком 1862. у Паризу. Одатле је после неколико месеци и позван на власт. Службовање у ова два посланства обогатило је његово политичко искуство новим вештинама: дипломатском еластичношћу и окретношћу. Тако су његову политичку личност сачињавале наизглед противречне особине: силина и савитљивост, искреност и лицемерство, грубост и љубазност.

Дошавши са 47 година на управу Пруске, овај грмаљ велике физичке и духовне снаге, бујног темперамента и ванредних способности самосавлађивања, био је као створен за опасни и неизвесни задатак борбе за уједињење Немачке. Човек од акције, борац, али и лукидан практичан дух, Бизмарк није имао много предрасуда, али ни много скрупула. Потпуно реалан, веровао је само у једно начело – начело силе. Дошавши на власт са задатком да предводи борбу за немачко јединство, и то искључиво под вођством Пруске и Хоенцолерна, он је то своје начело дословно изразио, да би га се затим и доследно држао: „Велика питања нашег времена неће бити решена ни говорима ни одлукама већине, већ помоћу гвозда и крви". Тако је Бизмарк храбро и без много обзира прокламовао своју знамениту политику „гвожђа и крви", чијом ће применом Немачка и бити уједињена.

* * *

Кад је Бизмарк дошао на власт, политичке прилике и у Европи и у Немачкој биле су већ увелико уздрмане догађајима у Италији, почевши од 1859-те па надаље. Главно питање које се поставило у самој Немачкој била је реформа конфедералног система немачких држава. Да би учврстио свој положај у Немачком Савезу, аустријски цар Франц Јозеф је 1863. године сазвао Конгрес владара немачких држава, ради дискусије о реформи. Ствар је, међутим, пропала, јер је Бизмарк убедио Вилхелма I да на тај Конгрес не иде. Тако су се аустро-пруске сталне супротности наједном претвориле у напетости.

У Европи су силе, такође, биле међусобно завађене: Француска са Русијом због пољског устанка (1863), а са Италијом због римског питања; Русија са Аустријом и Британијом због источног питања. Пруска је имала добре односе само са Русијом, којој је пружила моралну подршку приликом гушења пољског устанка.

У таквим условима дошло је до спора немачких држава са Данском око трију војводстава: Шлезвиг, Холштајн и Лауенбург. Узрок спора постојао је већ деценијама и био је страховито компликован. То је, у ствари, било једно од најкомпликованијих међународно-правних и дипломатских питања тог времена. У најкраћем, суштину спора чинило је национално питање. Три војводства, која су лежала уз јужне границе Данске, а у северозападном делу Немачке, била су у персоналној унији са Данском, а истовремено (осим Шлезвига који је био мешовито насељен), као покрајине с немачким становништвом, и чланице Немачког Савеза. Током целог XIX столећа дански краљеви настојали су да ова војводства што чвршће вежу за себе, док су се она трудила да остану што независнија. Те супротности на релацији Данска – војводства су, као што знамо, 1848/49. године већ била довела до данско-немачког рата, али он није донео никакво решење.

Почетком 1863. године, после смрти данског краља Фредерика VII, војводства нису хтела да признају новог краља Кристијана IX од Гликсбурга, који је на престо дошао по женској линији, већ су за свог краља прогласила Фридриха од Аугустенбурга. Из тога се изродио озбиљан сукоб, који су Пруска и Аустрија решиле да искористе, јер су војводства заузимала необично важан гео-политички положај, излазећи на два мора (Северно и Балтичко) и поседујући један стратешки значајан залив са луком Кил. Умешавши се у сукоб, Аустрија и Пруска признале су Кристијана IX за краља, али су захтевале да се дански устав не примењује у војводствима. Данска је тај захтев енергично одбила, па је то постало формални повод за рат.

До рата је дошло априла 1864-те. Борбе су почеле у мају, а 35000 данских војника успевало је само пет недеља да пружа отпор двоструко надмоћнијим снагама Аустрије и Пруске. Пошто су били тучени, Данци су затражили страно посредовање и добили су га. Уз посредовање Француза и Енглеза, у јулу је потписано примирје, а у октобру мир, по којем је Данска победницима уступила Шлезвиг, Холштајн и Лауенбург. Али, сада је међу њима дошло до великих неспоразума око поделе плена. За Бизмарка је постојало само једно решење: припајање сва три војводства Пруској, с којом се граниче. Аустријанци то нису хтели ни да чују. Изгледало је да ће међу двема победничким државама доћи до рата. Политичко решење је, овом приликом, ипак, нађено. Августа 1865-те, закључена је Гаштајнска конвенција, по којој је Холштајн припао Аустрији, а Шлезвиг и Лауенбург Пруској, с тим да ће Пруска платити Аустрији још 15 милиона талира одштете.

* * *

Будући да Шлезвиг–Холштајн уопште није био главни разлог сукобљавања Аустрије и Пруске, његова подела није уклонила напетост међу овим државама. Конвенција у Гаштајну била је за Бизмарка само добија-

ње времена за што боље припремање одсудног обрачуна око питања хегемоније у Немачкој. У чисто војном погледу, припремама Пруске за рат са Аустријом није више морало много да се додаје. Проблем је био у политичко-дипломатском припремању рата. У том погледу Пруси су могли да рачунају на благонаклону неутралност Русије, али их је веома забрињавало држање Француске, које се није могло предвидети. Зато је Бизмарк одлучио да оде Наполеону III и с њим потражи погодбу. Са француским царем Бизмарк се састао у атлантском купалишту Бијарицу, октобра 1865. године. Бизмарк у Бијарицу није тражио савез као Кавур у Пломбијеру. Њему је била потребна само неутралност Француске. Преговарајући о њој, Бизмарк је Наполеона превео жедног преко воде. Ништа му конкретно не обећавајући, не обавезујући се ни на шта, стављајући му само уопштеним и околишним фразама на знање незаинтересованост Пруске за подручја у којима се говори француски језик (што је Наполеон протумачио као да му се нуде одрешене руке у Белгији и Луксембургу), Бизмарк је од француског владара издејствовао не само обећање неутралности него и помоћ за придобијање Италије као савезника против Аустрије. Наполеон ће своја обећања и одржати: потпомоћи ће закључење Пруско-италијанског уговора о савезу (8. априла 1866) и држаће се неутрално у аустријско-пруском рату.

После читавог низа провокација, нарочито у вези са Холштајном и реформом Немачког Савеза, Бизмарк је, најзад, 8. јуна 1866-те успео да изазове раскид са Аустријом и почетак рата. На страни Пруске била је Италија, али је на страни Аустрије била већина немачких држава: Саксонија, Хановер, Баварска, Виртемберг и друге. Изгледало је да Аустрија улази у рат као надмоћнија. Али, на велико изненађење, пре свега, самих Аустријанаца, Пруска је операције повела муњевитом брзином и крајњом енергијом. Она није допустила да Аустријанци споје своје трупе са савезничким, већ је почела да туче војску једне по једне. Већ 29. јуна Хановер је био избачен из строја, а 4. јула то је доживела и Баварска. Али, дан раније, 3. јула, одлучни удар задат је самој Аустрији на терену Чешке, где је било концентрисано 250 000 њених војника. Приближним снагама располагали су и Пруси. Најспособнији аустријски војсковођа, надвојвода Алберт, био је послат у Италију, где је односио победе, док је команда над главнином снага у Чешкој поверена неодлучном генералу Бенедеку. Насупрот њему стајао је супериорни пруски начелник Генералштаба, генерал Молтке. До одлучне битке између Аустријанаца и Пруса дошло је код места Садова (Кенигрец) и у њој су Бенедекове трупе биле тешко поражене изгубивши 40 000 војника. То је био и крај рата: 26. јула потписано је примирје у Николсбургу, које је 23. августа претворено у Прашки мир.

Мировним уговором Аустрија је предала Холштајн Пруској, признала је распад Немачког Савеза и право Пруске да, северно од реке Мајне, образује нови савез под својим вођством. Пруској се допуштало чак и то да у северонемачком простору анектира коју хоће немачку државицу, изузев Саксоније. Аустрија ће Пруској исплатити невелику ратну одштету. Као што се види, Аустрији у Прагу нису наметнути тешки услови мира. Ако се изузме њен главни политички губитак – искључење из Немачког Савеза – сви остали услови били су благи. То је био резултат Бизмаркове политичке далековидости. Насупрот војним шефовима, па и самом краљу, који су прижељкивали кажњавање и сакаћење Аустрије, Бизмарк се задовољио политичким добитком: преузимањем од Хабсбурга хегемоније у немачком свету. Он је знао да ће Немачка већ у блиској будућности морати да рачуна на Аустрију и да зато, понижавајућим и разорним условима мира, не треба од ње да ствара трајног и непомирљивог непријатеља.

Главна заслуга за брзу и лаку ратну победу над Аустријом припада двојици пруских генерала: војном министру Рону, који је извршио реформу војске, и начелнику Генералштаба Молткеу, који је с пуним разумевањем и прецизношћу стратегију и тактику пруске армије прилагодио могућностима нових оружја, техничких и саобраћајних средстава итд. Он је у пруској војсци развио офанзивни дух, иницијативу, способност брзе мобилизације, концентрације и маневрисања, као што је без оклевања у употребу уводио ново пешачко и артиљеријско наоружање: пушку са ударном иглом (шаспо), Крупове топове и друго. То је пруску армију учинило модернијом и надмоћнијом над аустријском.

После рата, Пруска је одмах анектирала Хановер, Хесен-Касел, Насау, Франкфурт на Мајни и делове Хесен-Дармштата. О евентуалном плебисциту у овим државама није било ни речи. Кад су Бизмарку пребацили ово насилно припајање држава Пруској и гажење народних права, он је одговорио: „Наше право, то је право немачке нације да постоји, да дише, да се уједини; то је право и обавеза Пруске да немачкој нацији створи неопходну основу за њену егзистенцију.“ У оваквој правно-политичкој реторици могли су и неки немачки демагози XX века да нађу инспирацију.

Од северних немачких држава, које нису припојене Пруској, њих двадесет једне, Бизмарк је 1866-те образовао Северонемачки Савез, којем је 1867. године дат Устав. Прихватиле су га владе, представничка тела и владари свих ових држава. Поред сопствених законодавних и извршних органа власти, које су задржале чланице Савеза, Устав је предвиђао и формирање заједничких тела Конфедерације: дводомног парламента – Рајхстага, који се бира општим правом гласа, и Бундесрата (Савета Конфедерације), у који владе чланица шаљу своје именоване представнике. Највишу извршну власт у Савезу има његов наследни председник – пруски краљ, који води спољне послове и командује трупама Конфедерације. За

вођење ових заједничких послова Савез има и заједнички буџет (финансије). У име председника, заједничким пословима Савеза управља савезни канцелар, који је, наравно, Бизмарк. Тако је потпуна превласт Пруске у Северонемачком Савезу била осигурана. Тиме је прва етапа у борби за уједињење Немачке била завршена. Изван ове нове немачке државне творевине остале су јужне државе: Хесен-Дармштат, Баварска, Виртемберг и Баден, чијем се уласку у Савез одлучно успротивила овога пута не Аустрија него Француска.

* * *

Догађаји из 1866-те (Садова и стварање Северонемачког Савеза) одједном су великом снагом распалили француско-немачке супротности. Већ тада је изгледало да је рат између ових двеју држава у блиској будућности неизбежан. Разлога за то било је неколико. Најпре, многи људи од политичког формата у Француској, а и изван ње, сматрали су да би стварање велике и јединствене немачке државе пореметило равнотежу снага у Европи и да би последице тог поремећаја најтеже осетила баш Француска. Зато су водећи политички кругови Француске били најодлучније противни прикључењу јужних немачких држава Северонемачком Савезу. С друге стране, ни амбиције и апетити немачке буржоазије и милитариста нису, после дотадашњих победа у борби за уједињење, били нимало безопасни. Распаљујући у немачкој јавности гнев против Француске, „као вековног непријатеља" немачког народа, ови кругови нису ни крили своје освајачке тежње и планове према богатим француским областима Алзасу и Лорени: према новим, „природним границама" германског и романског света на западу.

Што се тиче најодговорнијих људи на кормилу двеју земаља – Наполеона III и Бизмарка – ниједан од њих није био априорно за рат. Али, док је Наполеон, болестан и депримиран, последњих година владавине био све подложнији свим могућим ратоборним утицајима своје околине (камариле, министара, војних врхова, царице), дотле је и Бизмарк, као човек чврсте воље и стабилних нерава, кога нико није могао увући у авантуру, постајао све уверенији да је рат са Француском најсигурније, мада и последње, средство у борби за окончање немачког уједињења.

До француско-пруског рата умало није дошло већ 1867. године поводом тзв. „луксембуршке афере". Наполеон је, наиме, ускоро после пруске победе над Аустријом, дошао на идеју да наплати своју неутралност освајањем Луксембурга, за шта је сматрао да је од Бизмарка у Бијарицу добио carte blanche. Све и да је било тако, показаће се да је Наполеон с том наплатом закаснио. Номинални владар Луксембурга био је холандски краљ и он је био спреман да се одрекне права на ову покрајину у корист Француске. Али, Луксембург је био и члан ранијег Немачког Савеза, па

се у њему налазио пруски гарнизон. Сад је одједном „верoломни" Бизмарк одлучно одбацио сваку помисао о повлачењу Пруса из Луксембурга. На његов миг, немачка штампа осула је бесомучну паљбу против Француске, као најгорег непријатеља Немаца. Рат је постао питање дана. Али, Наполеон је овога пута одступио. Он је знао да је борбена готовост његове армије невелика и да је потребно неколико година реорганизације, како би се она подигла на потребну висину. Проблем Луксембурга решен је дипломатским путем. Међународна конференција у Лондону донела је 1867. године, одлуку да се Пруси повуку из Луксембурга, али да ово војводство не припадне никоме него да постане „неутрална држава под гаранцијом сила". Овај исход је, ипак, био Наполеонов спољнополитички неуспех, који је још више уздрмао његов већ пољуљани владарски престиж.

Да би обновио изгубљени ауторитет, Наполеон се одлучио за опсежне војне и дипломатске мере, којима је циљ био реорганизација и јачање армије и налажење спољних савезника и пријатеља. Али, и у спровођењу ових мера, он је испољио две већ уобичајене слабости: неодлучност и недоследност. Захваљујући томе, с обема намерама доћи ће само до пола пута. Војне мере је, с великом енергијом, почео да спроводи маршал Ниел, који је укинуо могућност откупљивања од војне службе, смањио активни војни рок са 7 на 5 година, али је увео четворогодишњу резервну службу и основао је Мобилну гарду (територијалну милицију). Овим мерама требало је створити армију која ће у првој борбеној линији, у ратно време, имати 720 000 војника, уз још неколико стотина хиљада резервиста и мобилних гардиста. Али, ове су мере изазвале велико незадовољство француске буржоазије, чији су синови до тада откупљивали војну службу, а и ширих народних слојева, због службе у Мобилној гарди. Ради овог отпора јавности, влада је Ниелове мере спроводила преко воље и споро, а кад је он 1869-те изненада умро, нови војни министар Лебеф је сасвим занемарио образовање Мобилне гарде, док је спровођење осталих мера још више успорио. Тако се десило да је војна реформа у Француској била само оптичка варка, која је имала ту незгодну страну што је стварала илузију да је нешто урађено и да је армија сада реорганизована и снажна. Ту илузију појачавало је и ударање на велика звона поседовања пушке шаспо и непрестано шапутање о новом тајном оружју, митраљезу, који се тада испробавао и којим ће Французи, тобож, поразно изненадити сваког непријатеља. Сваки онај ко се усуђивао да посумња у француску војну надмоћност над Пруском проглашаван је рђавим Французом, непатриотом или, чак, издајником.

С друге стране границе, пруска армија је, под покровитељством Бизмарка и непосредним руководством Рона и Молткеа, развила живу активност на свом даљем бројчаном, техничком и борбеном јачању. О озбиљ-

ности и свеобухватности пруских припрема сведочи и њихов необично развијен обавештајни и диверзантски рад у пограничним крајевима Француске. Велики број Немаца који су населили Алзас и Лорену, као економски емигранти, били су заврбовани за шпијунажу у корист Пруске.

У оквиру дипломатских припрема за рат, Наполеон је покушао да себи нађе савезнике на страни. По свом обичају, он је несигурним тајним, недипломатским каналима настојао да веже за себе владаре Аустро-Угарске и Италије. Све се, међутим, свело на неформалне, неодређене и апсолутно необавезујуће изјаве тројице владара године 1869-те, о томе да у начелу немају ништа против евентуалног стварања тројног савеза. Наполеон је то узео здраво за готово и сматрао је да је савез већ створен. Из тога је, затим, извео фантастични закључак да ће му у будућем рату с Пруском, Аустро-Угарска и Италија сигурно прискочити у помоћ. Ако је неких далеких наговештаја о таквој могућности од стране Хабсбуршке монархије, евентуално, и било због постојања реваншистичких расположења према Пруској у њеним војним круговима, што се тиче Италије такве наде су биле чиста фикс-идеја. Без обзира на то, Наполеон III је почетком 1870-те, био толико охрабрен и самоуверен да је поверовао како Пруској више неће ни на памет пасти да изазива Француску и да до рата, у ствари, неће ни доћи. У том расположењу, он је 30. јуна изјавио да европски мир никад није био сигурнији него тада. Само три дана касније, вест о кандидатури једног Хоенцолерна за шпански престо експлодираће као бомба и разорити прву Наполеонову илузију.

Бизмарк је знао да се Француска припрема за рат, а знао је и то да она за њега још није припремљена. Зато је 1870-те процењивао да је Пруска тренутно јача. Ако, дакле, до рата међу њима баш мора да дође, онда је најбоље да то буде што пре. Треба само наћи згодан повод да се он изазове. Такав повод могао је да буде неспоразум око попуњавања шпанског престола. Знамо да је од обарања краљице Изабеле 1868. године тај престо био упражњен. Тражећи новог краља, привремена шпанска влада, на челу с генералом Примом, зауставила се 1870-те на личности Леополда Хоенцолерна, брата румунског кнеза Карола и рођака пруског краља Вилхелма I. Леополд Хоенцолерн се „за част породице и добро отаџбине" прихватио кандидатуре за шпански престо, а Вилхелм I је, као прва личност династије, на тај пристанак дао сагласност. Све је то било Бизмарково дело, не би ли се Француска, стављена пред свршен чин, изазвала на непромишљену реакцију. Али вест је продрла у јавност пре него што су шпански Кортеси стигли да прогласе Леополда Хоенцолерна за краља Шпаније. За Француску је та вест била равна удару грома. Они су је прихватили као махинацију прављену директно против интереса своје земље, што она, у ствари, и јесте била. И цела европска дипломатија и јавност осудиле су завереничку акцију пруске владе. Али, Бизмарк је постигао

замишљени циљ: француска јавност и, поготову, њени званични кругови потпуно су изгубили хладнокрвност. И у влади и у Народној скупштини пљуштале су ратоборне и претеће изјаве на рачун Пруске.

Амбасадору Француске у Пруској, Бенедетију послат је хитан налог да отпутује у бању Емс, у којој се лечио краљ Вилхелм, и да од њега затражи повлачење Леополдове кандидатуре без икаквог одлагања. Суочен са силином француске реакције и са саветима других европских сила, Вилхелм је решио да прихвати Бенедетијев захтев. Препоручио је Леополду да се одрекне кандидатуре и овај је, опет „за част породице и добро отаџбине", то учинио. Био је то запажен успех Француске – „најлепша дипломатска победа коју сам икад у животу видео", рекао је тада већ остарели државник и историчар Гизо. Али, француској дворској камарили то није било довољно, нарочито оној њеној најратоборнијој струји која је била разочарана помишљу да је пропуштена сјајна прилика за обрачун са Немачком и за обнову царског ауторитета на крилима ратног тријумфа. Овој ратној струји припадали су десни бонапартисти у влади и Скупштини, војни шефови, царица Евгенија, која је, заплашена порастом демократских и републиканских снага, понављала свом супругу како њихов син неће владати уколико не буде велике ратне победе.

Под притиском ове струје попустили су цар и мирољубиви део владе. Француска влада дала је изјаву да њу не може задовољити тренутно одрицање Леополда Хоенцолерна од кандидатуре за шпански престо, већ да тражи писмену гаранцију пруског краља да се слична кандидатура ни у будућности неће допустити. Француском амбасадору у Берлину упућен је налог да ову гаранцију одмах затражи од Вилхелма I. Извршавајући овај налог Бенедети је 13. јула пошао у краљевску резиденцију у Емсу, али је Вилхелма срео при шетњи у њеном парку. Без предомишљања амбасадор му је пришао и саопштио захтев своје владе. Више изненађен него расрђен, краљ је учтиво, али одлучно одбио тражене гаранције. Истог поподнева, он је писмом саопштио Бенедетију да ствар са шпанском кандидатуром сматра окончаном, додајући да је, самим тим што је одобрио одлуку свог рођака да не прихвати понуђени престо, неформално већ дао онакве гаранције какве Француска тражи. Иако је и ово било отклањање француског захтева, учињено је у таквој форми да ничим није вређало достојанство њене владе. Али, сада се у ствар умешао Бизмарк, решен да потре помирљивост свог краља. Краљ је, наиме, тог истог 13. јула депешом из Емса известио свог канцелара о одговору који је дао француском амбасадору, овластивши га да тај одговор, преко штампе, саопшти јавности. Проценивши краљеву депешу као претерано умерену, Бизмарк ју је преудесио тако да буде увредљива за Французе и такву је предао штампи. У њој је сада стајало како је краљ, чувши француски захтев, одбио и да прими Бенедетија, јавивши му потом, преко свог ађу-

танта, „да нема више шта да му саопшти". То је била она знаменита *емска депеша* која је у Француској примљена као бачена рукавица. Произвела је тачно онакву реакцију какву је Бизмарк прижељкивао: „Изазвала је у галском стаду ефекат као црвени огртач".

На обе стране победиле су ратне струје, а оба народа веровала су у исправност свога понашања и тврдила су да је противник крив за сукоб. Владајући кругови Француске, чак и они помирљивији, били су обузети ратном еуфоријом. Царица је била ван себе од одушевљења, председник владе Оливије изјављивао је да он и његове колеге преузимају одговорност за рат „лака срца", а војни министар Лебеф је, на једно посланичке питање да ли је Француска спремна за борбу, у Скупштини кликнуо: „Спремна, архиспремна!" На дан 19. јула 1870-те амбасадор Бенедети је у Берлину предао пруској влади француску објаву рата. Бизмарк је протрљао руке.

* * *

Објављујући Пруској рат, без стварне нужде и без убедљивих разлога, Французи су на себе навукли несимпатије големог дела европске јавности. Захваљујући томе, нашли су се у моралној и политичкој изолацији, очи у очи са противником који је био опаснији него што је ико у Француској и помишљао. Француска није могла да рачуна чак ни на савезништво, или бар неутралност јужних немачких држава, које су зазирале од пруског поробљавања. Бизмаркова пропаганда успела је да, у читавој немачкој јавности, рат између Француске и Пруске представи као борбу Германа и Гала на живот и смрт. Аустрији и Италији, на чију је помоћ Наполеон III рачунао, није ни на памет падало да се умешају у борбу. Италијани су, напротив, једва дочекали тешкоће Француске да заузму Рим.

Непријатељства између двеју армија отпочела су 2. августа 1870-те, а трајала су до 1. фебруара 1871. године. Рат се делио на два периода. Први период, који траје до 4. септембра 1870-те јесте рат Пруске против Другог Француског Царства; рат од 4. септембра 1870-те до завршетка је рат Пруске, односно Немачког Царства, против Треће Француске Републике.

Пруси су ушли у рат са 500000 потпуно спремних војника, којима је формално командовао краљ, а стварно шеф Генералштаба Молтке. У општој дезорганизацији и конфузији своје војне службе, Французи су од објаве рата до почетка борби успели да мобилишу једва 265000 војника. И даља мобилизација обављана је у нереду и без икаквог плана. И оно што је успела да мобилише, француска команда није умела добро да концентрише, већ је снаге расула на фронту дугом читавих 250 km: од Базела до Тионвила.

Немци су од почетка рата кренули у офанзиву. Већ 4. августа однели су прву мању победу код Висенбурга, а два дана касније код Фрешвилера.

Ова два пораза нагнала су Французе да напусте Алзас. Пруси су опсели Стразбур, који се више од месец и по дана јуначки бранио, да би се 28. септембра ипак предао. После повлачења из Алзаса, највећа француска војна формација од 170000 људи нашла се концентрисана у Лорену. Али су Немци и на тој страни, већ 6. Августа, извојевали јадну мању победу код Форбаха и држали иницијативу у рукама.

После ових првих неуспеха, за Французе још није било све изгубљено. Њихови нови борбени положаји били су бољи од пруских и могли су се успешно бранити. Али командни састав француске армије стао је већ увелико губити главу, а деморалисани цар је врховну команду пренео на маршала Базена. Овај је трошио силно време и снагу своје војске на потпуно бесциљно маневрисање, препуштајући све више иницијативу непријатељу. Маневришући тако између двају утврђења, Меца и Вердена, око 130000 француских војника је 16. августа налетело на 65000 Немаца код места Гравелота. Не искористивши тренутну надмоћ за силовит удар на непријатеља, Французи су допустили да у наредна два дана Прусима пристигну велика појачања. На крају се, 18. августа, у тешкој и крвавој борби код села Сен Прива, недалеко од Гравелота, 140000 Француза тукло са 200000 Немаца и, наравно, било побеђено. Француске снаге су после тога биле разбијене на два дела. Један је, под командом Базена, потиснут на исток према тврђави Мец и ту блокиран, док је други (130000 војника), с којима су били цар и маршал Мак Махон, одбачен на запад према тврђави Седан.

У тим тренуцима Наполеон је имао добру замисао да се повуче према Паризу и брани прилазе престоници, али је под притиском царице и министара изменио одлуку и кренуо да деблокира Базенову армију. Био је одбијен, а затим енергичним притиском Немаца сатеран у тврђаву Седан на реци Мези. У Седану се 30. августа нашло око 100000 француских војника са 80 генерала, рањеним маршалом Мак Махоном и болесним царем. Без оклевања Пруси су почели бомбардовање Седана из 700 артиљеријских оруђа. Изгубивши потпуно присуство духа, Наполеон III је 1. септембра у 5 сати поподне наредио да се на бедеме тврђаве истакне бела застава. Сутрадан, 2. септембра била је потписана капитулација Седана. Немци су заробили све који су се у њему нашли, укључујући и самог француског цара. То је био највећи пораз у дотадашњој историји Француске.

* * *

Дебакл код Седана царски режим није могао да преживи. Вест о његовој предаји доспела је међу Парижане у недељу 4. септембра 1870-те. По дивном времену касног паришког лета маса народа сакупила се на Тргу конкорд и одатле провалила у зграду Народне скупштине, која је

управо заседала. На вест о заробљавању цара, дигао се републикански посланик Леон Гамбета и громким гласом предложио збацивање Царства и успостављање Републике. Он и Жил Фавр су тада, као што је урађено и у фебруару 1848. године повели народ према Општинском дому, где је проглашена Република уз бучно одушевљење присутног народа. На лицу места била је образована привремена влада. То је била револуција 4. септембра, изведена без капи крви. Друго Царство је оборено, а да нико није ни покушао да га спашава. Амбасадори Аустро-Угарске и Италије побринули су се за одлазак царице Евгеније и младог престолонаследника из Француске.

Нова влада формирана је од републиканаца, међу којима су били Гамбета, Рошфор и Жил Фавр. Али, на челу јој је био дотадашњи командант Париза, генерал Трошн. Циљ владе био је организовање одбране, настављање рата и очување интегритета земље. Зато је ова влада одмах и добила патриотски назив „Влада националне одбране“. Њена прва мера је, ипак, била покушај погодбе с Прусима. У својству министра иностраних послова, Жил Фавр се 18–20. септембра у месту Феријеру састајао с Бизмарком, нудећи му измирење уз услов да Француска плати ратну штету. Бизмарк је, међутим, затражио уступање Алзаса и Лорена Немачкој. „Влада националне одбране“ није прихватила овај захтев, већ је решила да води „рат до истраге“.

Али, Пруси су тада већ били пред Паризом. Од 19. септембра град је био опседнут и постао је центар одбране читаве Француске. За наредних пет месеци главни циљ Пруса биће да освоје овај град, а Француза да разбију његову опсаду. За одбрану града Трошн је располагао са 14000 елитних војника, 50000 војника повучених са фронтова, са 115000 резервиста (припадника Мобилне гарде), те 340000 народних гардиста, тј. свих за оружје способних Парижана. То је све заједно било око 500000 људи. Стварно солидну војну опрему и обуку имало је, међутим, само 130000 бораца. Што се тиче владе и команди, оне су се и устезале од

ослањања на Националну гарду, коју су чинили наоружани пролетери, па се нису много ни трудиле да је добро припреме за борбу. Ако се изузме неколико појединаца, у првом реду Леон Гамбета, влада није ни иначе испољила довољно енергије и способности у организацији одбране. Млади Гамбета је 9. октобра спектакуларно, у балону, одлетео из опседнутог Париза на југ земље, где је уз помоћ неколико патриота, улажући огромне напоре и сву своју олујну речитост, успео да пробуди снажан народни патриотизам и да за кратко време мобилише око 600000 нових припадника Националне и Мобилне гарде. Новцем сакупљеним од народа, набавио је 238 нових артиљеријских батерија са 1400 топова. Инспирисани страдањима Француске и Гамбетиним ентузијазмом, у помоћ су

јој притекли многи страни добровољци, међу којима је био и легендарни Гарибалди, који је дошао да се бори за ствар „опште републике“.

Домет свих Гамбетиних војних напора и резултата ипак је био ограничен. Неувежбане, слабо опремљене и снабдевене, његове нове трупе су једино својим бројем нешто стварно значиле. Најбоље француске трупе биле су блокиране у Мецу и Паризу. Али, у правом смислу издајничко држање маршала Базена лишило је Француску и армије из Меца. Он не само да није ништа покушао за разбијање пруске опсаде већ је ушао и у тајне преговоре са Бизмарком и царицом Евгенијом за обарање републиканског режима у Француској. На крају, кад од ових комбинација није било ништа, Базен је без икакве стварне нужде 27. октобра 1870-те тврђаву предао слабијим снагама опсађивача. У Мецу је тог тренутка било 173000 војника, 1570 топова и 56 ратних застава. То је био тежи слом него онај у Седану.

Почетком новембра армија, коју је формирао Гамбета, тзв. Лоарска армија, почела је да дејствује. Она је 9. новембра постигла значајан успех код Кулмијера и ослободила Орлеан, али је 8. децембра била тучена код Луањија од оне пруске војске која је раније била везана под Мецом. Орлеан је поново пао у руке Пруса. У исто време, пропао је и покушај армије која је бранила Париз да разбије опсаду и да се забаци непријатељу иза леђа. После овога, Гамбета је Лоарску армију поделио на три мање групације, поверивши команду над њима млађим генералима: Шанзију, Федербу и Бурбакију. Испољавајући примерну борбеност и иницијативност, ове војске су у току децембра 1870. и јануара 1871. године постигле по неколико лепих успеха, али су на крају ипак поклекле пред искуснијим и опремљенијим Прусима.

Долазак зиме натерао је Прусе да убрзавају постизање победе и завршетак рата. Чинило им се да то неће бити могуће без продора у Париз. Зато су од 5. јануара отпочели бомбардовање града из 240 артиљеријских оруђа. За само неколико дана на град је бачено преко 15000 пројектила. Број жртава, ипак, није био катастрофалан (око 400), па град није ни помишљао на предају. Браниоци Париза су чак покушали с новим противударом, али су 19. јануара претрпели крвав пораз код Бизенвала. Тешку ситуацију од бомбардовања у Паризу је изазивала глад и оскудица. Народ је живео у крајњој беди. Недостајало је хране, огрева, лекова. Смртност се вишеструко повећала. Масе су биле огорчене: оне су знале ко их је довео у овакву ситуацију и виделе су да се управо исти ти људи сада најкукавније држе и чине издају на сваком кораку. У таквом расположењу, паришко становништво је постало плодно тле за сваковрсну револуционарну агитацију. Ситуација у Паризу била је револуционарна. „Влада националне издаје“ – како је паришки народ сада називао Трошијеву власт – схватила је да се мир мора склапити по сваку цену, јер се иначе не мо-

же избећи револуција. Зато је Жил Фавр поново отишао на преговоре с Бизмарком, овога пута у Версај. Он је сада морао да прихвати врло тешке услове. Да би дао Француској само три недеље примирја, Бизмарк је тражио и добио: 200 милиона златних франака – одмах; разоружавање свих француских трупа, изузев 12 000 војника регуларне армије и припадника Националне гарде; предају свих утврђења северно од Париза које Пруси још нису били освојили; изборе за нову Народну скупштину која ће потврдити услове будућег мира. На дан 28. јануара 1871. године Жил Фавр потписао је Уговор о примирју са овим условима. Тиме је рат, у ствари, био завршен.

Најважнија последица француско-пруског рата, још пре његовог окончавања, била је: завршетак уједињења Немачке. Већ у новембру 1870-те јужне немачке државе приступиле су Севернонемачком Савезу, који се од тада поново називао Немачким Савезом. На формалну иницијативу баварског краља, Немачки Савез је убрзо после овога претворен у Немачко Царство (Реицх). Свечано проглашење Царства (другог по реду) обављено је 18. јануара 1871. године у Сали огледала у Версају. Вилхелм I био је крунисан за немачког цара. Тиме је испуњен план немачког уједињења који су десетак година раније замислили владајући кругови Пруске, а остварио га Ото Бизмарк политиком гвожђа и крви.

Нови француски Парламент, изабран општим правом гласа 8. фебруара 1871. године, имао је у својим клупама велику већину присталица „мира по сваку цену". Овлашћен од овог Парламента, нови шеф извршне власти Француске Републике Адолф Тјер, потписао је са Бизмарком 26. фебруара у Версају Прелиминарне услове мира. Услови ових прелиминара били су: 1) Француска ће уступити Немачкој покрајине Алзас и Лорен са Стразбуром и Мечом и са 1 600 000 становника; 2) платиће ратну одштету од 5 милијарди златних франака у року од три године; 3) до исплате укупне суме немачке трупе ће држати под окупацијом неколико северних департмана Француске; 4. немачким трупама ће бити допуштено да уђу у Париз и тамо остану до ратификације овог Прелиминарног уговора о миру.

Пруси ће, доиста, 1. марта и ући у делове француске престонице, али ће већ 3. марта из њих и изаћи, будући да је Народна скупштина Француске без икаквог одлагања ратификовала овај уговор. Без знатнијих измена, Версајски прелиминарни уговор претворен је у коначни Уговор о миру 10. маја 1871. године у Франкфурту на Мајни.

Франкфуртски мир има двоструко историјско значење: прво, он представља завршну сцену велике историјске драме, која се звала борба за уједињење Немачке; друго, он отвара еру немачке превласти у политичком и међународном животу Европе. Због стања перманентне политичке несигурности и нестабилности и због сталне претње од избијања нових

ратова, коју је ова превласт донела, ова ера ушла је у историју под именом „период оружаног мира". Ако је Франкфуртски мир означио почетак тога периода, он му, свакако, није био једини, па ни најважнији, узрок.

Завођење дуализма у Хабсбуршкој монархији 1867.

Порази у Италији 1859-те отворили су дубоку кризу апсолутизма и централизма и Хабсбуршкој монархији. Цар и државна врхушка добро су осетили сву снагу потреса које су доносили ови порази. Зато је цар непосредно после Вилафранке био приморан да 15. јула објави тзв. *Лаксенбуршки манифест*, којим је, иако преко сваке личне воље, обећао административне реформе уставног карактера. При том је знао да ће најтеже питање које ће реформом морати да решава бити национално, а посебно мађарско, питање. У том смислу је и нова, опет конзервативна, влада грофа Рехберга, коју је цар довео на чело државне управе, а која је иначе била мало склона да мења саме основе политичког система Царства, изразила спремност да с Мађарима отпочне преговоре о статусу Угарске у саставу Монархије. Тешко опште стање Царевине, а нарочито њених државних финансија, које су бележиле буџетски дефицит од 280 милиона форинти, терало је и цара и владу на тражење брзих решења и реформисање постојећих односа и институција у држави.

Први видљиви знак попуштања према Мађарима и тражење излаза из кризе Царства на тој страни било је повлачење Царског указа из 1849-те о подели Угарске на пет управних округа и враћање њене старе жупанијске организације. То је извршено у априлу 1860-те, у исто време кад је најављено и сазивање Угарског државног сабора, као и жупанијских скупштина. Још пре тога (5. марта) цар је био објавио и указ о сазивању тзв. „појачаног" Царевинског већа (Рајхсрата), које би имало задатак да изради предлоге политичких реформи у држави. У ово „појачано" (проширено) Царевинско веће, цар је, поред сталних саветника, позвао још 38 угледних и истакнутих представника свих историјских (круних) земаља Хабсбуршке царевине. Сазивајући Рајхсрат, цар Франц Јозеф обећао је да ће му убудуће бити поверено решавање буџетских и финансијских питања у држави, што је било од великог значаја у тадашњој тешкој финансијској кризи, али и као знак царевог, бар делимичног, излажења у сусрет аустријским либералима, који су тражили парламентарну контролу државног буџета. Ово обећање цар није дао лака срца, већ је на то био приморан двема околностима: све озбиљнијом финансијском ситуацијом и све већом популарношћу свог брата, надвојводе Макса Фердинанда, кога су либерали прижељкивали на Хабсбуршком престолу.

Појачано Царевинско веће састало се у мају и радило је до септембра 1860-те. У њему је главну реч водило старо, „историјско племство" ра-

зних народа. Из његових редова биле су најистакнутије личности овог заседања Рајхсрата: Мађар гроф Сечен, Пољак гроф Голуховски, Чех Ј. Ј. Клам-Мартиниц. Већ су прве расправе у Рајхсрату показале постојање мноштва дубоких и непомирљивих супротности међу народима и земљама Хабсбуршког царства. Док су представници мађарске аристократије (магната) захтевали стари мађарски Устав, словенски представници опредељивали су се за федерализам, у чему их је подржавало и аустријско племство. Али таквом решењу била је врло противна аустријска либерална буржоазија, која је бранила централизам и немачку хегемонију. Превага аристократије у Рајхсрату је, међутим, обезбедила премоћ федералистичке концепције, која је септембра 1860-те прихваћена већином од 34 према 14 гласова. Овде, међутим, одмах ваља напоменути да федерализам, за који се определио Рајхсрат 1860-те, није био федерализам заснован на модерном и прогресивном националном већ на старом историјско-правном начелу.

Ослањајући се на предлоге „појачаног“ Царевинског већа, цар Франц Јозеф је 20. октобра 1860-те, објавио своје уставне одлуке познате под називом *Октобарска диплома*! Овим уставним актом „уводило се за цијелу државу заједничко законодавно тијело (Reichsrat) с тачно одређеним делокругом заједничких послова“, који су садржали следеће: спољну политику и спољну трговину, одбрану земље (војску) и финансије за покривање заједничких трошкова. Сви остали државни послови остављени су у надлежности локалних – земаљских сабора. Сам Рајхсрат је био састављен од делегата које су бирали управо ти сабори „круновина и земаља“. Рајхсрат је сазивао и распуштао цар, а министри који су управљали заједничким пословима били су само њему одговорни. Као што се види, *Октобарска диплома* садржала је елементе и парламентаризма и федерализма, који су увођени у уређење Хабсбуршке монархије. Нијелно од ових начела, међутим, није било изведено докраја. Владар као носилац највише извршне власти сачувао је превише компетенција и пуну премоћ над законодавним телом. Из тог разлога су и све битне компоненте политичке власти у држави (војска, спољна политика) остале строго централизоване и под искључивим царевом контролом, па је Аустрија у основи и даље остала централистичка и полуапсолутистичка држава. Захваљујући тим својим ограничењима, *Октобарска диплома* није представљала излаз из политичке кризе у држави. Њом су били незадовољни готово сви: и аустријски либерали, и мађарски заговорници дуализма, нарочито браниоци националног суверенитета. Непостојање ефикасног решења за политичку кризу, даље је продубљивало и финансијске невоље државе.

Мађарској је *Октобарска диплома* донела значајне уступке. Обновљен је жупанијски систем, мађарски језик је признат као службени, Војводство Србија и Тамишки Банат је укинуто и прикључено Угарској. То

је, међутим, још било далеко од онога што су Мађари тражили и на шта су полагали право. Против бечке супрематије у Угарској је, у време доношења *Октобарске дипломе*, већ бујао снажан политички покрет, који њена решења нису могла зауставити. Тај покрет снажно се размахао широм Угарске одмах након ликвидације апсолутистичког режима, 1859. године. Опозиција против Аустрије испољавала се у серији масовних народних демонстрација, изразито политичког карактера, које су запљуснуле Пешту, Дебрецин, Кошице (Kassa) и друге градове већ октобра 1859-те, у време обележавања стогодишњице рођења песника Ференца Казинција. Врење су у лето 1860-те појачале вести из Италије: Гарибалдијев поход на Сицилију и Напуљ, у којем је учествовао и Мађарски (емигрантски) легион под командом генерала Клапке. Баш у то време и Кошут је врло активно деловао: у Паризу је образовао Мађарски национални директоријум. Узбуђени овим вестима, патриоти у Пешти су се међусобно поздрављали узвицима: „Живео Кошут! Живео Гарибалди!“ Највеће узбуђење владало је тога лета у вези са самоубиством грофа Сечењија, на чијој је сахрани 80 000 људи демонстрирало против Аустрије.

Сва ова збивања створила су врло жестоко противаустријско расположење у Мађарској, које се није стишавало ни после прокламовања *Октобарске дипломе*. Већ трећег дана после њеног објављивања у Пешти су избиле масовне политичке демонстрације. Протести против њених одредаба изражавали су се и на друге начине. Жупанијске власти су, на пример, одбијале да наплаћују порезе и уписују регруте за војску. Мађарски народ је готово плебисцитарно одбацио *Октобарску диплому*, иако су у њеном доношењу учествовали и представници највише мађарске аристократије – магната. Под утицајем овог општег протеста, сада су се и они уколебали. Вође и најистакнутије личности мађарске опозиције Ференц Деак и Јожеф Етвеш су у децембру 1860-те одбили позив да уђу у нову владу Хабсбуршке царевине. У јануару 1861. године Скупштина жупаније Хевеш прогласила је владавину Франца Јозефа незаконитом.

Аустријски цар се нашао у процепу: назад више није могао, а напред није имао с ким. Пут који је одабрао у октобру 1860-те проготово никоме није одговарао. Почетком фебруара 1861. године, цар је у владу, као министра унутрашњих послова, увео представника крупне аустријске буржоазије Антона Шмерлинга. Његов задатак је био да држави припреми ново уставно решење. Он је то учинио за врло кратко време, на бази неких од ставова које су аустријски либерали заступали у „појачаном“ Царевинском већу претходне године. Нови уставни акт прокламован је већ крајем истог месеца и познат је под називом *Фебруарски патент*. По њему је заједничко законодавно тело – Царевинско веће (Рајхсрат) претворено у дводомни парламент у чијем су Горњем дому седели од цара именовани (вирилни) чланови, из редова најкрупније аристократије, а у До-

њем делегати (њих 343) покрајинских (земаљских) сабора. Земаљски сабори су се, такође, састојали од вирилних и бираних чланова. Избори су вршени на основу веома ограниченог изборног права – у Мађарској га је имало само 6% одраслих грађана – и компликованог изборног поступка који је фаворизовао аристократију. Захваљујући томе, у Угарској ће 80% посланика у Сабору потицати из редова племства. Тај постотак ће у другим Хабсбуршким земљама бити мањи, али нигде неће ићи испод једне четвртине посланика. Цар је имао коначну реч у прихватању свих одлука, не само Царевинског већа него и земаљских скупштина. Оно, међутим, што је у вези с *Фебруарским патентом* најбитније, то је да је он поништио федералистичка решења *Октобарске дипломе* и увео много већи степен централизације државе. У њему су примењене оне централистичке концепције аустријских либерала које су у „појачаном" Царевинском већу биле остале у мањини.

Сви ненемачки крајеви и народи Царевине скочили су енергично и бучно против *Фебруарског патента*. Мађари су у том погледу били најодлучнији и најједнодушнији. Жупанијске и муниципалне скупштине у Угарској прогласиле су Патент незаконитим актом, а свако онај ко је изражавао помирљивост према њему, или спремност да се прихвати посланичке функције у Рајхсрату сматран је непатриотом, па и издајником нације. У Угарски сабор изабрани су углавном бранноци и привржeници мађарског Устава из 1848. године. Деак је у јавност изашао са читавом политичком платформом мађарске опозиције. Та је платформа предвиђала да се споразум Мађарске са династијом може постићи само на основама уставних решења из 1848. године, која морају бити враћена у живот. Тек после тога могу се узети у разматрање могућности њихове ревизије, ради отклањања оних одредаба које евентуално угрожавају јединство Монархије. У свим овим преговорима, као и у вођењу укупне државне политике, Угарска – према Деаку – мора бити апсолутно равноправна с Аустријом. Без тога нема споразума и нема сигурне будућности Монархије. Износећи ову платформу, Деак је, међутим, одбацио могућност њеног остварења револуционарним средствима и методама борбе.

Полазећи од Деакове платформе Угарски сабор из 1861. године одбацио је *Фебруарски патент* и сваку сарадњу са Рајхсратом, изабраним на основу његових одредаба. У доношењу оваквих одлука Сабора главну реч је, природно, водила тзв. Странка одлуке, како су назване Деакове присталице. Њена непомирљивост и искључивост и њена безрезервна привржeност начелима четрдесетосмашког Устава, наишла је, додуше, на одређени отпор политички попустљивијих и према Бечу толерантнијих снага, окупљених око Калмана Тисе („Странка адресе"), али је тај отпор био савладан и Деак је заузео позицију носиоца и неоспорног лидера мађарске националне опозиције бечком централизму.

Суочена са оваквом жестином мађарског националног отпора, аустријска влада Антона Шмерлинга – чија је управа од 1861. до 1865. године позната у историји Хабсбуршке монархије под називом „Шмерлингов провизоријум" – развила је тада политичку тезу о „изгубљеним правима". Мађари су, по Шмерлингу, због свог антидржавног понашања, наводно, засвагда изгубили право на самосталност и равноправност у оквирима Хабсбуршке монархије. На предлог владе, цар је одлуком од 22. августа 1861. године распустио Угарски сабор и укинуо жупанијске скупштине, поверивши управу над жупанијама царским комесарима. Угарска је поново подвргнута некој врсти ублажене војне управе. Порези и регрути сакупљали су се силом, а свака опозициона активност насилно је сузбијана. Мађари су се тада окренули пасивном отпору – одбијању сарадње са органима власти. Мало је ко од Мађара тада прихватао било коју истакнутију јавну службу у држави.

Централистички и великонемачки дух *Фебруарског патента* изазвао је јак отпор и код других народа Хабсбуршке монархије: Чеха, Словака, Италијана, Хрвата, Срба, Румуна. Хрвати и Италијани су, као и Мађари, бојкотовали Рајхсрат, али су Чеси у њега послали своја 24 делегата, који, међутим, међу 203 присутна посланика, централистички настројена, нису могли ништа да постигну. Вођства националних покрета Чеха, Словака, Хрвата и Срба покушала су да у свом све снажнијем отпору Бечу нађу ефикасну сарадњу с Мађарима, али ће она, због искључиве оријентације мађарског покрета на дуализам, који није одговарао осталим народима, дати незнатне политичке резултате. И поред тога, ова ширина националних отпора централистичкој политици Беча онемогућавала је Шмерлинговој влади да предузме било коју озбиљнију меру ради превазилажења и разрешавања политичке кризе у земљи. Због тога је Шмерлингова политика, најзад, разочарала и већи део оне аустријске буржоазије чији је он представник био. Против његовог централизма, а у прилог било федерализма било дуализма, почели су се све јасније изражавати аустријски клерикалци и лево крило либерала. Вођ оних последњих, Кајзерфелд, је у децембру 1884-те оштро напао владину политику, тражећи споразумевање с Мађарима. Сам цар почео је да се колеба и, преко грофа Естерхазија, ухватио је децембра 1864-те тајне везе са вођима мађарске националне опозиције. Већ почетком 1865-те слутило се да су дани Шмерлингове владе и политике одбројани. У јуну она је, доиста, и поднела оставку, а цар је за председника нове владе довео Рикарда Белкредија. У знак спремности на попуштање Мађарима, цар је посетио Пешту, а Белкреди је отпочео формалне преговоре с представницима мађарске опозиције. У Угарској су укинути војни судови и обустављене су друге ванредне мере. Да не би ометао преговоре, распуштен је Рајхсрат, а поново је сазван Угарски сабор. Крајем септембра 1865-те укинут је *Фебруарски патент*.

а као најдиректнији знак спремности да се мађарским захтевима изађе у сусрет било је омогућавање поновног прикључења Трансилваније (Ердеља) Угарској, у децембру исте године.

У то време и мађарска аристократија осећала је све јаснију потребу да се постигне споразум са династијом. Њој се стабилна и јака Монархија, у којој би Угарска у својим светостефанским границама уживала висок степен самосталности, указивала као све реалнија потреба ради заштите сопствених социјалних и политичких интереса. Њу су у великој мери узнемиравала, како распрострањена незадовољства сељаштва тако и све јачи национални покрети немађарских народа. Ради одбране од опасности с те две стране, као и од спољне угрожености, мађарској аристократији била је потребна и Хабсбуршка династија и институције Монархије у целини. Ако се томе дода и упућеност мађарске аграрне производње на пространа аустријска тржишта, постаје јасна извесна еластичност која се појавила почетком 1865-те у политичким ставовима мађарске опозиције. Њу су наговестили Деакови „ускршњи чланци“ објављени у пролеће 1865-те у листу *Pesti Naplo*. Не истичући у први план Устав из 1848. године као претходни услов за свако споразумевање, Деак је наговештавао могућност мађарског пристанка на централизовану спољну политику и војску, те на заједничке финансије за ове послове, у дуалистички уређеној држави, у којој би заједничким пословима, поред цара, руководила и паритетна тела двају Сабора – Делегације. На тој основи су и вођени преговори између Деака и Белкредија, па је почетком 1866-те споразум постао сасвим близак. Мађарски устав из 1848. године је још увек био камен спотицања, јер је цар захтевао безусловну ревизију неких његових одредаба пре свог крунисања мађарском круном и пре именовања мађарске владе. И управо кад је аустро-угарска нагодба била на видику, избио је велики конфликт Аустрије са Пруском који је, за краће време, одложио њено довршавање. Нови преговори биће отворени последњих дана августа 1866. године.

* * *

Од мањег непосредног значаја за судбину Хабсбуршке монархије и за исход њене државне кризе 60-их година, али с далекосежним домашајима у будућности, који се у то време нису могли јасно сагледати, били су национални покрети других народа ове царевине. Поред италијанског, чије смо исходе углавном приказали, за политичку ситуацију у Монархији 60-их година имали су највећи непосредни или посредни значај национални покрети Чеха и Хрвата.

Чешке земље су и национално и друштвено-политички биле сложен појам. У чешке земље убрајале су се Чешка, Моравска и Шлезија, које у административном погледу нису биле уједињене. Близу две трећине њи-

ховог становништва чинили су Чеси, а преко једне трећине Немци. У друштвеном погледу, у чешким земљама преовлађивало је сељаштво, али су оне већ пролазиле кроз интензиван процес индустријализације. Упркос томе, племство је још било снажно и вршило је јак друштвено-политички утицај. Делило се на немачко и чешко (старо или историјско) племство. Буржоазија је исто тако била национално подељена. Немачка буржоазија била је материјално јача, držeћи претежни део индустрије текстила и метала у рукама. Чешко је грађанство било многобројније, али материјално инфериорније. Састојало се од занатлија, ситних трговаца, сеоских газда и малог броја индустријалаца у прехрамбеној и машинској индустрији. Најкрупнији капиталисти су углавном били Немци. Чешки пролетаријат се убрзано формирао, али је 60-их година политички још био несамосталан, везан углавном уз либералну буржоазију.

У политичком животу буржоазија немачке националности из чешких земаља везивала се углавном за аустријске либерале, који су се залагали за државни централизам. Буржоазија чешке народности се политички делила на либералну и радикалну, с изразитом премоћи либерала.

Национални покрет Чеха образован је 60-их година на бази политичког компромиса и сарадње између либералне буржоазије и „историјског племства“. Чешким либералима тај компромис донео је ослонац и подршку једне још веома снажне и утицајне друштвене групације, али и одрицање од аутентичне идеолошке основе либерализма – природног права и из њега изведеног „националног начела“, и прихватање историјског права и начела „историјско-политичких индивидуалитета“, као средства одбране националног интереса. Окупљена око Народне странке, коју је предводио Ригер, а идеолог јој био Палацки, чешка либерална буржоазија прихватила је историјско-правне концепције племства из два разлога: зато што је сама још била слаба да води цео национални покрет и зато што је страховала да би позивањем на национално начело довела у питање основни захтев свог националног програма - јединство чешких земаља („Земаља круне светог Вацлава“). У неким деловима чешких земаља (Судети, Шлеска) Чеси, наиме, нису били већинско становништво па би примена националног начела могла значити и њихово отцепљење.

Политички и културно угњетавани и систематски потискивани, Чеси су крај неоапсолутизма и повратак уставности дочекали слабо припремљени за борбу с надмоћним немачким и мађарским национализмом. Довољно је рећи да они у ово време нису имали ниједан политички лист нити средњу школу на чешком језику. Зато се политички живот Чеха споро будио, али су у томе Ригер и Палацки одиграли прворазредну улогу. Полазећи од идеја Палацког из 1848. године, Ригер је марта 1860-те серијом непотписаних чланака у паришком листу *Le Nord*, поставио програмске основе чешком националном покрету. Оне су се заснивале на двема кључ-

ним тачкама: Аустрија треба да постоји у интересу свих својих народа и услов њеног опстанка је „принцип равноправности“ народа у историјским границама. Ове тачке изражавале су аустро-славистичку и историјскоправну оријентацију либералне чешке буржоазије, којом су створени услови за њену сарадњу са конзервативним „историјским племством“, које је предводио утицајни и угледни Ј. Ј. Клам-Мартиниц. Идеја водиља овог племства и самог Клам-Мартиница била је децентрализација и федерализација Хабсбуршке монархије. Либерали су знали да је Клам-Мартиниц, борбом за федералистичко преустројство Аустрије на принципима историјског права, мислио, пре свега, на „одржавање максимума права и привилегија аристократије, укључујући и проширење њене сталешке самоуправе“. Али суочени са опасностима које су Чесима претиле од германизације, било да се сачува централизам, било да се уведе дуализам, сматрали су да је очување јединства чешког националног покрета и по цену толерисања аристократског егоизма историјска неопходност. Зато је Ригер током 1860-те проширио свој национални програм захтевом за изједначавање статуса и права Краљевине Чешке са Краљевином Угарском, а све у саставу Хабсбуршке монархије. Његов целовит национални програм, формулисан у овом смислу, публикован је почетком 1861. године на страницама новопокренутог либералног *Народног листа*. У федералистички уређеној Аустрији, каже се у том програму, постојала би савезна (заједничка) влада с министарствима иностраних послова, војске, спољне трговине и заједничких финансија. По појединим „историјским земљама“ власт би била у рукама земаљских сабора и влада у чијој би надлежности били сви послови изузев оних који су пренети у надлежност централне владе и цара.

Прихватање овог, на историјском праву заснованог, националног програма значило је да чешки либерали исто право, без резерве, уважавају и за Мађарску. То је за последицу имало фактичко негирање права Словака, и других словенских народа у Угарској, на самосталност и политичку аутономност. Ригер то у вези са Словацима и изричито признаје: „У погледу браће Словака искрено желимо да добију равноправност и частан положај у границама Краљевине Угарске...“ А то је било одбацивање идеје о уједињењу Чеха и Словака.

Чешки либерали остали су током 60-их година доследно на поставкама овог програма, али су реалне политичке прилике у њега уносиле и одређене нијансе и модификације. Пре свега, кад је овај програм „сишао у народ“, нужно је био у пракси радикализован. У демократским круговима широке јавности он је прихваћен не као програм „историјске Чешке“ већ као програм „националне чешке државе“. С друге стране, развој прилика у Аустрији, а нарочито завођење дуализма, поставиће питање његове оправданости и евентуалног преиспитивања. Све до 1867. године, ме-

ђутим, борба за његову реализацију биће најважније политичко питање у тадашњој историји чешког народа. У самој Чешкој овај програм у легалним институцијама тадашњег политичког система није имао изгледа на успех. „Изборном геометријом“, која се у то време примењивала у саставу Чешког сабора, било је само 79 Чеха од укупно 241 посланика. Остали су били Немци. Исти је однос био и у Моравској: 24 Чеха на 100 посланика. Зато су чешки либерали, упоредо са борбом за свој национални програм, повели и агитацију за реформу изборног система. Али су у тим кампањама (1863. и 1866) увек губили подршку властитог „историјског племства“, које се плашило да демократизацијом изборног система не изгуби своје политичке привилегије. То је открило суштинске разлике у погледима на „заједничке“ националне циљеве чешког племства и чешке буржоазије и народа. Док је аристократија на чешку аутономију у оквиру Хабсбуршке монархије гледала као на „аутономију земље“, у којој ће владати племство, дотле је народ у њој видео „аутономију нације“, којом ће владати демократски изабрана представничка скупштина. То, међутим, није била једина несагласност у оквиру чешког националног покрета. Међу самим либералима уочавају се постепено две струје: „старочешка“ (Ригер, Палацки) и „младочешка“ (Сладковски, браћа Грегров). Разликују се у тактичким концепцијама. „Старочеси“ су против било какве сарадње са аустријским либералима, „младочеси“ су за такву сарадњу; „старочеси“ све наде полажу у сарадњу с Мађарима, верујући да ће их придобити за федерализам на бази историјског права, „младочеси“ верују да ће федерализам пре прихватити аустријски либерали него мађарски аристократи. Има и других неспоразума: „младочеси“ критикују друштвену реформу руског цара Александра II, „старочеси“ је хвале; „младочеси“ 1863. године подржавају пољске устанике, „старочеси“ су, у духу идеја о свесловенској сарадњи, на страни Русије.

И поред свих слабости и унутрашње нејединствености, чешки национални покрет је током 60-их година издејствовао неколико корисних тековина од интереса за читав народ: призната је равноправност чешког језика у основним и средњим школама, уведене су среске самоуправе, покренуте су живе и многобројне друштвене и политичке акције, основан је низ културно-просветних, привредних и спортских друштава на националној основи. Тако је већ почетком 60-их година покренуто тридесетак листова на чешком језику и основано је знаменито друштво „Соко“.

Сва настојања чешког националног покрета да задобије Мађаре за федерализам – макар и по цену ускраћивања подршке Словацима и Јужним Словенима – остала су без резултата. Непоколебљиво опредељено за дуалистичко решење, мађарско национално вођство било је све искључивије и непомирљивије према тежњама ка политичком осамостаљивању немађарских народа. У отвореној и агресивној форми, оно ће то испољи-

ти тек после нагодбе са Аустријом, али је Палацки већ знатно пре тога луцидно уочио главне смернице мађарске националне политике. Зато је 1865-те. изашао с модификованом варијантом реорганизације Хабсбуршке монархије. У њој није било битних одступања од програма из 1861. године, али се ипак остављала могућност за сарадњу Чеха и других словенских народа Монархије. Залажући се за федеративну Аустрију, Палацки је у њој као „неоспорне" федералне јединице, образоване не само према историјском већ и према географском и етничком принципу, видео Аустрију, Угарску, чешке, пољске и италијанске земље. Што се тиче Трансилваније, Хрватске, па и словеначких земаља, оне су признате као „проблеми" који ће се морати решавати у оквирима аустријске, односно мађарске јединице. Први пут је наговештена и могућност постојања чешких земаља изван Аустрије („Били смо пре Аустрије, бићемо и после ње!")

Овај план Палацког указивао је на одређену еволуцију чешког националног програма. Њу, међутим, није потврђивао и Меморандум Чешког посланичког клуба од 11. јула 1865-те који је објављен на Ригерову иницијативу. У њему је изричито наглашено „строго државноправно, федералистичко и противдуалистичко гледиште". Значајан је, ипак, био енергични антидуализам. Зато ће овај Меморандум и постати основица чешког националног програма у више наредних година. Држећи га се скрупулозно, чешко национално вођство ће остати верно Аустрији и Хабсбурзима и у време пруске окупације Прага у јулу 1866-те, после Садове. Ригер је баш тада (22. јула), у име дванаест чешких првака, дао изјаву у којој је истакао „лојалност династији и Монархији" и поставио ове националне захтеве Чеха: „Интегритет земаља чешке круне..., равноправност национална и језичка, равноправност земаља чешке круне с којим год другим државноправним индивидуалитетом Монархије..., искључиво право сабора земаља чешке круне да решава о односу чешких земаља према Бунду или другом иностраном државном или међународном савезу."

* * *

Хрватске земље су из епохе неоапсолутизма изашле административно и политички неуједињене. Највећи део Хрватске и Славоније – тзв. Банска Хрватска или Провинцијал – био је под управом бана и Хрватског сабора. Посебан статус уживала су и даље подручја Војне крајине, која су према Основном крајишком закону из 1850-те начелно призната за део Хрватске, али су фактички остала под управом војних власти у Бечу и ван надлежности бана и Сабора. Далмација и Истра су начелно, такође, признаване као хрватске земље, али ни у њима бан и Сабор нису имали никакве ингеренције. Оне су 1861. године добиле и своје посебне земаљске саборе, док је извршну власт над њима вршио царски намесник. Нај-

повољнији политички положај међу хрватским земљама имала је Банска Хрватска, која је, ослоњена на своје „хисторијско право", чувала вековни континуитет своје аутономности у односу на Пешту и Беч. Ликвидацијом апсолутизма у Банској, Хрватској је хрватско-српски језик признат за равноправан у администрацији и јавном животу.

Поред административно-политичке организације, хрватске земље делиле су и националне поделе становништва. Већински је, наравно, хрватски живаљ. После њега најмногобројније било је српско становништво (15% у Банској Хрватској, 41% у Војној крајини, 18,2% у Далмацији), које је у сремској жупанији и неким граничарским региментама (Личкој, двема банским, Петроварадинској) било апсолутна већина. У Истри и Далмацији било је многобројно италијанско становништво (у Истри преко 26%), а у осталим деловима Хрватске немачко, мађарско и јеврејско.

Привредни развој хрватских земаља је и у деценијама приметног економског напретка Монархије као целине, 50-их и 60-их година XIX века, био врло спор, па није битније мењао њихове затечене аграрне структуре и односе социјалних снага. Изградња прве железничке пруге на тлу Хрватске (Сисак–Загреб–Зидани Мост) започета је 1858. године, а сами почеци индустрије (прерада дрвета) такође падају у ово време. У свим градовима Банске Хрватске живело је у то време укупно 71 000 становника. Највећи град је био Загреб, са једва нешто преко 16 500 становника. Степен привредне и друштвене развијености није био виши ни на подручју Војне границе. У Далмацији је, захваљујући занатству и трговини, био развијенији градски живот у већем броју малих приморских градова. Најјачи међу њима били су Сплит, Дубровник и Задар. Овај последњи био је административно средиште Далмације: у њему је било седиште земаљског намесника (покрајинске владе).

У национално-политичким превирањима која су захватила Хабсбуршку монархију од 1860-те, и хрватски национални покрет полазио је од историјскоправне основе. Чак су и најистакнутији представници тога покрета, либералне политичке оријентације, Штросмајер и Рачки (попут Ригера и Палацког код Чеха), постављали захтеве за уједињење хрватских земаља на основу историјског државног права Хрватске. Штросмајер је у том смислу иступао и у „појачаном" Царевинском већу 1860. Будући, међутим, да је *Октобарска диплома* пренебрегла и ово право и захтев за уједињавање хрватских земаља, хрватски национални покрет је није повољно прихватио. Одређујући се према *Дипломи* и према питању реорганизације државе у целини, хрватски национални прваци (њих 55) су на тзв. Банској конференцији, одржаној с прекидима од 26. новембра 1860. до 17. јануара 1861. године на којој су главну реч водили бискуп Јосип Јурај Штросмајер и песник Иван Мажуранић, израдили програмску платформу хрватске националне политике. У њој је потврђено језичко једин-

ство хрватског народа на бази хрватско-српске штокавштине и усвојени су следећи политички захтеви, које је требало изнети пред цара: уједињење хрватских земаља, оснивање Хрватске дворске канцеларије као највише управне власти која би била независна од Угарске, увођење жупанија и именовање великих жупана. Од свих ових захтева владар је прихватио само онај о жупанијама, доневши о њима посебне уредбе. Делимично се одазвао захтеву о највишој управној власти, основавши не Хрватску дворску канцеларију независну од Угарске већ Привремену дворску дикастерију на челу с Мажуранићем. Истовремено, цар је одузео Међумурје Хрватској и прикључио га Угарској.

Хрвати су били крајње незадовољни овим царским одлукама. У њиховом националном покрету настаје тада појачана диференцијација на струју која је тражила веће зближавање с Мађарима (унионисти) и струју која је, наслањајући се на живе традиције илиризма, заговарала што већу самосталност хрватске политике и њено повезивање с националним покретима других јужнословенских народа (народњаци). Поред Штросмајера, идеолог ове струје био је Фрањо Рачки, чији је уводник под насловом „Југославенство" у новопокренутом народњачком листу *Позор* (октобар 1860) представљао значајан политички тренутак. Хрватска би, према Рачком, требало да постане средиште окупљања за „прекосавску браћу", а Хрвати би, заједно са Србима и Бугарима, учествовали у решавању источног питања, јер ова три народа „имаду необориво право на баштину, која ће преживјети посљедњега султана на Боспору". У вези са државно-правним проблемима Хрватске у хабсбуршким оквирима, Рачки се заложио за савезнички однос Хрватске и Угарске на потпуно равноправној основи. У том савезу Хрватска би имала „потпуну политичку самосталност и управну аутономију".

Захтев за уједињавање хрватских земаља заступали су живо и енергично и праваши Анте Старчевић и Еуген Кватерник, с тим што су одбацивали народњачко југословенство. Старчевић је тражио самосталну и велику Хрватску, у персоналној унији са Аустријом.

С таквим концепцијама дочекала је Хрватска *Фебруарски патент* и „Шмерлингов провизоријум". У априлу 1861. године састао се Хрватски сабор, изабран на основу изборног закона из 1848. године. У њему није било посланика Далмације, у којој је биран посебан сабор међу чијим су посланицима противници сједињавања с Хрватском (аутономаши – талијанаши) имали изразиту надмоћност. Није било ни представника Војне крајине, у којој избори нису спроведени, нити Ријеке, у којој су талијанаши наметнули опредељење за Угарску и бојкот Хрватског сабора. Хрватски сабор је у мају 1861. године, усвојио захтев цару о уједињењу свих хрватских земаља у границама Троједне Краљевине. У хрватске земље убројани су тада, поред Далмације, Истре и Војне крајине, још и делови

Крањске, Штајерске, Босне (крајеви „с оне стране Уне и Саве"), те цео Срем. Сабор из 1861. године донео је и друге значајне одлуке. Он је признао постојање српског народа у Хрватској и јединство хрватског и српског језика, назвавши га „југословенским". Што се тиче односа са Угарском, Сабор је изразио спремност да Троједница с њом ступи „у још ближји државно-правни савез", али под условом да она „безувјетно и у свој ваљаној правној форми" призна „неодвисност и самосталност" уједињених хрватских земаља. Сабор, је, дакле, с Угарском прихватао реалну унију, али под наведеним условима. Старчевић и Кватерник су га због тога критиковали, супротстављајући реалној – персоналну унију са Угарском. Штросмајер се, са своје стране, и даље залагао за идеју „потпуне федерације" Хабсбуршких земаља, страхујући од дуалистичког устројства у којем свакем народу права не би била „равним начином" подељена. Опирући се централизму *Фебруарског патента* и Шмерлингове владе, Хрватски сабор је 3. августа „једногласно одбио да бира представнике у Царевинско вијеће". Следила је одмах казна, као и у Угарској и Чешкој: царски указ о распуштању Сабора.

После распуштања Сабора, Хрватска је, захваљујући жестини мађарског отпора централизму, дошла чак и до неких привремених политичких добитака. Као вид притиска на Мађаре, цар је Привремени дикастериј претворио у Хрватску дворску канцеларију, а именовао је и Врховни суд Хрватске („Стол седморице"). То су били крупни кораци у осамостаљивању Хрватске од Угарске. Међу хрватским народњацима дошло је тада до знатне политичке диференцијације. Из њихових редова су се 1863. године издвојиле две странке: Штросмајерова Народна либерална, која је остала у оштрој опозицији према Бечу и Самостална народна (Мажуранић, Кукуљевић), која се залагала за компромисну политику према Шмерлинговој влади. Тако је Самостална странка постала владина странка у Хрватској. Народна либерална странка ушла је тада у споразум са присталицама сарадње с Мађарима – унионистима. Из тог споразума произаћи ће изборна народњачко-унионистичка коалиција, која ће на изборима за Сабор 1865-те, однети убедљиву победу.

Сабор из 1865-те, радио је у великој конфузији, коју су изазивале како опште унутрашње и спољнополитичке прилике Хабсбуршке монархије тако и противречне концепције политичких снага самог хрватског националног покрета. У тој конфузији преовладало је становиште о учешћу у решавању државне кризе не самостално већ „у заједништву с краљевином Угарском". У складу с тим, Сабор је изабрао своју Регниколарну депутацију, која је са истом таквом депутацијом Угарског сабора требало да пронађе формулу за успостављање односа између Угарске и Хрватске. На челу хрватске депутације био је Штросмајер. Преговори, међутим, нису уродили плодом. „Мађари су били склони да попусте само у питању ауто-

номије.“ У свему другом су затезали, очекујући исходе судбоносних догађаја који су потресали Хабсбуршку монархију, а Угарској ишли наруку.

Суочени с непосредном опасношћу од увођења дуализма и препуштању Хрватске директном преговарању с надмоћнијом Угарском, а незадовољни Ригеровим федералистичким плановима и нивоом словенске солидарности у оквирима Аустрије, Штросмајер и народњаци су се, средином 1866-те, окренули тражењу ослонца у Србији и међубалканској сарадњи. Без обзира на далекосежни историјски значај такве оријентације, она у тадашњим околностима није могла донети конкретне политичке користи. С друге стране, унионисти су испољавали све већу ревност према Мађарима, што је претило да их у одлучним тренуцима учини потпуно неотпорним у одбрани хрватских националних интереса. Све је то учинило да се Народна странка „у часу непосредне опасности од увођења дуализма“ показала спремном да прихвати „стајалиште самосталаца и заједно с њима покуша владара склонити на склапање нагодбе без икаквих обзира на Угарску“. У том смислу је и Хрватски сабор новембра 1866-те већином гласова, донео одговарајућу одлуку, додајући јој и закључак да Троједна Краљевина не шаље представнике у Угарски сабор. У адреси, усвојеној 19. децембра, предлози о директној хрватско-аустријској нагодби саопштени су и цару Францу Јозефу. Он се на њих неће ни осврнути. Хрватска неће имати никаквог утицаја на настанак и одредбе Нагодбе између Аустрије и Угарске.

* * *

Национални покрети осталих народа Хабсбуршке монархије 60-их година били су, такође, крајње сложене историјске појаве, пуне противречности и социјално-политичких, и идеолошких сукоба.

Словеначки национални програм је у ово време као своју прву тачку имао захтев за уједињавање свих етничких територија Словенаца у јединствену административно-територијалну целину – Уједињену Словенију. Остваривање овог захтева Словенци нису могли очекивати од примене историјскоправног већ од националног и језичко-културног начела. Зато су се и осећали напуштени од своје словенске браће – Хрвата и Чеха – који су се позивали управо на историјско право кад су тражили реорганизацију Хабсбуршке монархије. Нарочито непријатно ће их погодити Ригеров федералистички програм из 1866. године. За очување свог националног идентитета и истицање својих националних захтева Словенци су имали да воде најтежу борбу са централистички опредељеним аустријским либералима, који су имали велики број присталица међу немачким вишим слојевима у самим словеначким земљама. Захваљујући њима, Словенци нису успели да извојују ни равноправну употребу свога језика у администрацији и културном животу словеначких земаља.

Верујући да су падом Шмерлинга и доласком Белкредија створени нешто повољнији услови за националне покрете, словеначки патриоти су 1865-те формулисали нови национални програм (*Мариборски програм*), у којем се понављао захтев за груписање словеначких земаља и тражило се оснивање словеначке националне курије у оквиру Земаљске скупштине Унутрашње Аустрије. То је био покушај компромиса између националног и историјског принципа, с којим се доследни либерали, браниоци начела националности, нису слагали.

Срби у Угарској били су веома незадовољни укидањем Војводства Србије и Тамишког Баната у децембру 1860. године. То незадовољство исказали су на свом Народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима, априла 1861. године (Благовештенски сабор), на којем је потврђен једнодушни захтев угарских Срба „да морају добити посебну аутономну област ради обезбеђења свог националног развитка“. Већ на самом Сабору, а још више после њега, у српском националном покрету дошло је до озбиљних размимоилажења по питању „на који начин, уз чију помоћ и од кога тражити и добити ту аутономну територију на подручју јужне Угарске“. Конзервативно-клерикалне политичке снаге српског друштва, које је предводио Ђорђе Стратимировић, залагале су се за ослањање на Беч, изјашњавале су се против аустро-мађарског споразумевања, подржавале су федералистичке концепције и покушавале су да српске захтеве поткрепе историјскоправном аргументацијом тражећи је у слабашним српским привилегијама из времена велике сеобе под Арсенијем Чарнојевићем. Политичке снаге либерално-демократског грађанства, под вођством Светозара Милетића и Михаила Полита Десанчића биле су за сарадњу с мађарским националним покретом у борби за остваривање српских захтева. Оне су подржавале мађарске захтеве за увођење дуалистичког устројства Монархије, али су при том истицале да су „против такве поделе у којој би Немци у једном, а Мађари у другом делу државе постали апсолутни господари“. Обе половине Царевине требало је, по замисли српских либерала (Милетића), после завођења дуализма уредити на федералистичким основама „са аутономним правима за све народности“. Износећи овакве замисли, либерали су њихово остваривање везивали за доследну примену начела народности и природног, а не историјског права.

У жилавој борби за еманципацију и равноправност српског народа, коју су водили против бечког централизма, против мађарског шовинизма и против самих српских конзервативаца, либерали су се – преко својих листова *Српски Дневник* и *Застава*, преко својих заступника у Угарском и Хрватском сабору и на друге начине живо залагали за српско-хрватску, па и ширу југословенску слогу и сарадњу, за сарадњу са мађарским либералима, одбијајући улогу Срба као бечке монете за поткусуривање са мађарском аристократијом. Енергично истичући и заступајући своја наци-

онална права, Срби су утицали и на политичко држање других немађарских народа у Угарској. Залажући се, међутим, за демократско решавање националног питања у Аустрији, српски либерали су, као крајњи циљ своје борбе, вазда пред очима имали ослобођење и уједињење свих делова српског народа, како оних у Хабсбрушкој монархији, тако и оних на Балкану и у Турској. Зато су решавање српског, па и југословенског, питања у Аустрији, повезивали са решавањем источног питања и протеривањем Турске из Европе.

Радећи на подизању и мобилизацији српске националне свести, на политичком активирању народа, либерални национални покрет се 60-их година и страначки организовао у Српску народну слободоумну странку. Осим тога, био је један од главхих покретача општесрпске национално-политичке и културне акције преко организације Уједињене омладине српске и остварио је неколико значајних тековина на пољу националне културе: оснивање Српског народног позоришта 1861. године, пресељавање Матице српске у Нови Сад 1864-те, ширење мреже просветних институција, покретање богате и разноврсне издавачке делатности итд.

Национални покрет Словака је и 60-их година био, пре свега, окренут борби за очување народног језика и културе. У том покрету постојале су две оријентације. „Стара школа" (Национална партија Јана Паларика) рачунала је и даље на Беч и очекивала је подршку с те стране. „Нова школа" тражила је повезивање и сарадњу са мађарским либералима. Обе „школе" су у јуну 1861. године организовале сабор у Турчјанском Светом Мартину, на којем је усвојен Меморандум словачког народа, који је написао Стефан Марко Дакснер. У њему се тражила словачка аутономна територија у оквиру Угарске, у којој би Словаци по својим националним правима били изједначени са Мађарима. У децембру исте године и словачки црквени великодостојници обратили су се цару са захтевом да се Словачкој призна административна аутономија. Одговора није било. Шмерлингова влада била је против прихватања словачких, као и српских захтева. Са своје стране, мађарске власти су 1862. године допустиле увођење словачког језика у школе, а наредне године и оснивање Матице словачке, као најважније националне културне институције словачког народа. Али у погледу увођења територијално-политичке аутономије Словака Мађари су били исто тако непомирљиви као и према истим захтевима Срба у Војводини или Румуна у Трансилванији.

Попут Словака, и Украјинци у Угарској тражили су 1861. територијалну аутономију. Овај захтев је у самом Угарском сабору саопштио њихов заступник А. Добрјанскиј. Као и у случају Словака и Срба, захтев је био глатко одбијен не само од Мађара већ и од Шмерлингове владе.

Једна од најтврђих тачака мађарског националног програма било је безусловно враћање Трансилваније (Ердеља) у границе земаља круне светог Стефана. Румунска већина и саксонска мањина трансилванског становништва томе су се противиле. На свом Националном конгресу, одржаном јануара 1861. у Сибиу, трансилвански Румуни тражили су национална права за себе и реформу изборног и политичког система која би и њима обезбедила да буду представљени у Земаљској скупштини Трансилваније. У октобру-новембру исте године у Сибиу је било основано Трансилванско друштво за књижевност и културу румунског народа, чији је председник био епископ Андреј Шагуна. Чисто политичке задатке овог „друштва за књижевност и културу" најбоље је дефинисао његов потпредседник Тимотеј Чипарну изјавом да је ово „ослонац националитета". Ово Друштво је одмах повело пропаганду у прилог захтевања Националног конгреса. Како ови захтеви нису наилазили на одговарајуће разумевање Двора, а опасност од мађарске превласти се приближавала, најзад је дошло до сарадње између до тада привилегованих Саксонаца и угњетених Румуна. Ова сарадња је донела промене изборног закона (снижавање цензуса), што је омогућило да се у Земаљској скупштини изабраној 1863. нађу представници сва три народа: Румуна, Мађара и Саксонаца. Ниједан, међутим, није имао апсолутну већину. Било је изабрано 46 Румуна, 42 Мађара и 32 Саксонца. Оставши у мањини, мађарски посланици бојкотовали су Скупштину. У таквим условима, румунско-саксонска сарадња резултирала је реформама у правцу изједначавања политичких права сва три народа Трансилваније. Остале су, ипак, разлике у неким битним опредељењима сваког народа. Док су Мађари листом били за прикључење Трансилваније Угарској, а Саксонци за Шмерлингов централизам, Румуни су се залагали за што већу аутономију Трансилваније. После пада Шмерлинга, Рикард Белкреди је, као једну од првих мера за ублажавање мађарске опозиције, модификовао изборни закон у Трансилванији, тиме што су враћене на снагу најхитније одредбе изборног закона из 1791. године. Та модификација обезбедила је превагу мађарске аристократије у Скупштини Трансилваније, која је отворена новембра 1865-те у Клужу. Без оклевања она је изгласала одлуку о прикључењу Трансилваније Угарској. Већ у децембру владар је потврдио ову одлуку.

* * *

Пораз код Садове убрзао је реорганизацију Хабсбуршке монархије. Избачена из Италије и Немачке, она је, најзад, морала да се посвети својим властитим државним проблемима. Зато су одмах после закључења Прашког мира, преговори између аустријске владе и мађарске опозиције обновљени. Ференц Деак саопштио је цару да је мађарски народ одредио своје ставове још пре рата с Пруском и да их сада не може мењати. Он није желео да после пораза уцењује Аустрију, али је понављао своје ста-

новиште да „унија Угарске с осталим земљама Монархије може бити само персонална, нипошто реална“. Иако ће доћи до извесног одступања од тог става, Деакова концепција остаће до краја основица за преговарање и споразумевање.

Управо уочи обнављања ових преговора, крајем јула и почетком августа 1866-те, у Бечу су се састали најистакнутији представници Чеха, Пољака и Хрвата (Ригер, Палацки, Скрејшовски, Голуховски, Љубомирски, Штросмајер и још неки) да размотре ситуацију насталу избацивањем Аустрије из Немачког Савеза и предстојећу реорганизацију Царевине. То је био тзв. *Словенконгрес*, који је за програмску основицу имао Ригеров предлог те реорганизације. „Према Ригеровом предлогу требало је да се будућа Аустрија састоји из ових група земаља – историјско-политичких индивидуалитета: земаља староаустријских, чешких земаља, Галиције и Буковине, Угарске и, евентуално, хрватских земаља.“ Изразито, дакле, федералистички и антидуалистички, овај програм није могао окупити око себе ни све Словене Хабсбуршке монархије. Он многима међу њима, рецимо Јужним Словенима, није готово ништа нудио, па је Штросмајер њиме био веома незадовољан. Словенце, Србе и Словаке, као „неисторијске“ народе Монархије, па чак ни „историјске“ Румуне у Трансилванији, он уопште није помињао. Сигурно да му они нису могли пружити подршку. Пољаци су, са своје стране, предвођени грофом Голуховским, ушли одмах после бечког скупа, у сепаратне преговоре с Двором. Тако је чешки програм остао на сасвим споредном колосеку и није могао спречити Деакове захтеве за увођење дуализма. Да се на њега и не осврне, цару је било утолико лакше што га није подржало ни чешко племство. Пут за аустријско-мађарско поравнање изгледао је раскрчен.

Сада је, међутим, председник аустријске владе Белкреди, изговарајући се управо жестином отпора Словена увођењу дуализма, покушао да умањи уступке који би се учинили Мађарима. Али, у ствар су се умешали аустријски либерали, нарочито њихово лево крило, који су одустали од своје раније централистичке политике и тражили што бржи споразум са Мађарима. Франц Јозеф је тада још увек имао два пута да изведе Царевину из кризе: споразум са свим народима на бази федерализације или погодба са мађарском аристократијом на рачун осталих народа. Уз помоћ свог новог, најутицајнијег саветника, саксонског грофа Бајста, он се дефинитивно одлучио за ово друго решење, које је обезбеђивало хегемонију владајућих снага Немаца и Мађара над Царевином, на бази поделе власти. Гроф Бајст је при том имао у виду и аустријско-мађарску сарадњу у припремању блиског реванша над Пруском, који му је вазда био на уму.

Притиснут с више страна, Белкреди је крајем 1866-те, поднео цару оставку на свој положај, а овај је 1. фебруара 1867. године за председника владе довео грофа Бајста. Бајст је одмах отворио завршне преговоре с представником Деакове странке, грофом Ђулом Андрашијем, којег је цар именовао за првог председника мађарске владе. Преговори су вођени на бази услова с којима је Деак 8. фебруара изашао пред цара и били су врло ефикасни. Већ 17. фебруара споразум је био постигнут и објављен у виду Царског рескрипта, који је 18. фебруара изнет пред Угарски сабор. Овај ће га усвојити 29. маја 1867. године у облику посебног закона – Законског члана XII. За предложено дуалистичко решење у мађарском Парламенту ће тада гласати 209 посланика, 89 ће се изјаснити против, док 83 посланика неће присуствовати гласању. Сви покушаји федералиста из Чешке, Моравске, Галиције, Крањске и Штајерске да, протестом од 15. фебруара, спрече дуалистичко решење остали су безуспешни. На поновљени и још одлучнији протест Чешког сабора од 25. фебруара, Бајст је под хитно одговорио његовим распуштањем. Слично се догодило и саборима Моравске и Крањске, док је Галицијски сејм 2. марта без резерве прихватио Нагодбу и спасао се од распуштања. Распуштање, међутим, неће мимоићи Хрватски сабор, који је у знак протеста против Нагодбе, 18. маја донео одлуку да његови представници не учествују на свечаности крунисања Франца Јозефа круном св. Стефана у Пешти. Пошто је 25. маја потписао указ о распуштању Хрватског сабора, цар је отпутовао у Пешту, где је 8. јуна крунисан.

Аустро-угарском нагодбом из 1867. године до тада јединствена, аустријска царевина конституисана је као својеврсна двочлана федерација коју чине две самосталне и углавном равноправне државе: Аустрија и Угарска. Њих повезује личност заједничког владара из Хабсбуршко-лотариншке династије и известан број заједничких државних послова и институција. Свака чланица федерације задржала је посебну државност – Аустрија, ослоњена на средњовековну Хабсбуршку традицију, а Мађарска на традицију „круне светог Стефана“. Зато је заједнички владар у Аустрији носио царску, а у Угарској краљевску титулу. Свака чланица дуалистичке федерације имала је своју владу, са премијером и министрима за све ресоре унутрашње политике, свој парламент, своје законодавство, управу и судство. Заједнички послови за обе државе били су одбрана земље (војска), односи са иностранством и финансије за покриће заједничких послова. За те послове постојала су три заједничка министарства на челу с тројицом заједничких министара. Заједничким пословима управљало се на равноправној основи, путем делегација чији су чланови бирани из редова посланика аустријског и мађарског парламента. Три заједничка министарства била су одговорна пред сваком делегацијом посебно. О питањима заједничких интереса у области царина, спољне трговине, новчаних послова, железница, индустрије, државних зајмова итд. расправљано је и решавано посебно у свакој половини Царевине, а затим су ставови уса-

глашавани и потврђивани споразумима. Кад је требало доносити одлуке од општег значаја за целу Монархију, сазивани су заједнички министарски савети, које су, по правилу, сачињавала три заједничка министра, оба министра председника (премијера), те надлежни министри двеју влада, зависно од карактера питања које се решавало. Овим телом (заједничким министарским саветом) председавао је најчешће министар спољних послова Царевине, али му је могао председавати и сам цар и краљ. У том случају Заједнички министарски савет претварао се у Крунски савет. Најзад, право објаве рата и закључења мира Нагодба је препуштала владару и изузимала из сваке парламентарне контроле. Владар је био врховни командант читаве војске, а цела армија је била у рукама високих аустријских официра. Поред неких других околности (економске предности индустријски развијеније аустријске половине Царевине), ова чињеница ће бити од највећег значаја за разумевање, у крајњој линији, ипак неравноправног положаја Угарске у овој дуалистичкој држави.

Тако је јединствена аустријска царевина претворена у дуалистичку Аустро-Угарску Монархију. У аустријској половини Царевине (Цислајтанији) децембра 1867. године донет је нови Устав, који је овај део државе претворио у парламентарну монархију с одговорном владом и загарантованим грађанским правима и слободама. Упркос томе, политичку и друштвену доминацију у држави ипак су сачували Двор, аристократија и крупна буржоазија.

Нагодба је створила нешто сложенију ситуацију у мађарској половини државе (Транслајтанији). Као споразум побуржоаженог мађарског племства са Хабсбуршким двором, она је створила релативно погоднији оквир за бржи развој капитализма у Мађарској, од оног који је до тада постојао. Уз сва своја ограничења у погледу државног суверенитета Угарске, она је доносила осетан напредак у развоју грађанског друштва, политичких и грађанских слобода, па и привредног развитка. Оно што Нагодба није решила, а што је било витални проблем Хабсбуршке монархије, то је национално питање. У угарској половини државе оно је било сложеније и заоштреније него у, иначе, веома компликованим националним односима у Аустрији.

Нагодбу је склопила Деакова партија крупних велепоседника, која је у Парламенту имала већину и која је образовала и прву мађарску (Андрашијеву) владу у дуалистичкој монархији. Иако ће сам Андраши 1871. године напустити премијерско место да би постао заједнички министар иностраних послова, његов кабинет ће остати на власти до 1875-те, кад ће га заменити влада опозиционе партије левог центра Калмана Тисе. Поред ове две партије, које су давале главни тон политичком животу Мађарске после Нагодбе, у Парламенту је, као крајња левица, деловала и партија која је настављала кошутовске, четрдесетосмашке традиције и

која је била противна постигнутом дуалистичком решењу. Јача у јавности него у Парламенту, она није директније утицала на најважније одлуке законодавне и извршне власти мађарске државе. Изграђивање и учвршћивање дуалистичког система припало је, дакле, оним друштвеним и политичким снагама Угарске које су тај систем и издејствовале у мучним нагађањима са Хабсбуршким двором и аустријском буржоазијом.

У првим годинама управљања државом Андрашијева влада предузела је низ мера ради изградње „таквог државног механизма и таквих политичких институција које ће одговарати капитализму у развоју и помагати његово јачање, штитити интересе велепоседника и капиталиста“ и решити низ проблема грађанског преображаја које пресечена револуција 1848/49. године није успела да реши. Такве мере спровођене су у области аграра, пореске политике, грађанског и јавног права итд. Међу најважнијим питањима с којима се одмах сударила Андрашијева влада било је национално. Оно је међу првима и узето у решавање, а решавано је у духу већ опробане хегемонистичке, великомађарске политике угарског племства. У пуној мери та политика дошла је до изражаја у Закону о националностима (Законском члану 44) из 1868. године. Израђен на основама Етвешове националне идеологије, овај закон је националне односе регулисао на тај начин да „сви грађани Мађарске у политичком погледу сачињавају једну нацију, јединствену и недељиву мађарску нацију, чији је равноправни члан сваки грађанин земље, без обзира којој националности припадао“. Закон је, дакле, свим људима признавао правну једнакост као грађанима, али не и као припадницима одређених нација. Национално, политичко право признато је само Мађарима. Припадницима немађарских народа Закон је гарантовао одређена права: употребу националног језика у јавној управи на првом и другом ступњу, у основним и средњим школама, пред општинским и среским судовима. Било је одобрено оснивање националних удружења и културних институција, а припадницима народности биле су доступне многе јавне службе. За припаднике немађарских народа ово није било довољно, јер су они „у свом развоју доспели до фазе захтевања територијалне аутономије“. Зато су листом дигли глас против Закона о националностима, а у знак протеста због одбијања њихових захтева да се жупаније формирају на националној основи, посланици националности су, предвођени од Светозара Милетића, напустили мађарски Парламент. У свакодневном животу немађарских народа, којима је Закон о националностима ипак обезбеђивао основне услове за очување националног идентитета, највећи проблем био је управо у томе што се одредбе те врсте нису доследно спроводиле. Напротив, свесно и упорно су заобилажене, избегаване, па и кршене од носилаца власти на свим њеним нивоима. Мађарска се на тај начин изграђивала у државу националне неравноправности и угњетавања.

* * *

Аустро-угарска нагодба је превласт над државом поделила између владајућих кругова двеју нација: немачке и мађарске. Остали многобројни народи, који су у обе половине Царевине представљали већину у односу на две владајуће нације, били су неравноправни и дискриминисани. Зато се национално питање у Хабсбуршкој монархији после Нагодбе заоштравало.

Аустро-угарска нагодба подигла је велико незадовољство и бучне протесте међу Чесима. На челу протеста био је сам Чешки сабор, па је због тога већ 28. фебруара 1867. године био распуштен. Чешки федералисти, нарочито они из редова „историјског племства", осетили су се изиграним. На изборима за нови Сабор већину су добили централисти. Посланици Националне странке решили су да бојкотују сабор, али то није могло да спречи слање чешких делегата у Рајхсрат, који је у мају 1867. године одобрио Нагодбу. Национална партија се тада преоријентисала на захтев за увођење тријалистичког, уместо дуалистичког, уређења Монархије. То је значило да Чешка, као трећа јединица у тадашњој својеврсној двојној федерацији, добије исти статус као Аустрија и Угарска. Овај захтев биће објављен 21. августа 1868. године у Декларацији чешких националних вођа, у којој се одбацује дуализам као државна форма Хабсбуршке монархије и предлаже се њено ново преустројство.

Тријалистичка идеја националног покрета била је подупрта многим антинагодбеним манифестацијама у чешкој јавности. Једна од првих демонстрација те врсте било је многобројно „ходочашће" Чеха на Етнографску изложбу у Москви 1867. године, од које датира нова плима русофилства у чешком јавном животу. Снажнији и делотворнији били су масовни протестни зборови, који су захватили чешке земље, а познати су под називом „таборски покрет". Са покретањем и организовањем ових зборова (табора по хуситском узору) Национална странка је кренула још у другој половини 1866-те, кад је дуализам постао питање дана. После усвајања Нагодбе број великих народних табора увећао се, а они су се претворили у све масовније и снажније национално-политичке демонстрације. Само од маја до октобра 1868. године организовано је 30 таквих табора, а њихово одржавање настављено је и после тога. За три године у њима је учествовало милион и по људи. На таборима се тражило опште бирачко право, изједначавање положаја Чешке и Угарске, демократизовање друштвеног и политичког живота, увођење веће социјалне правде.

Суочена са снагом чешког националног покрета, аустријска влада грофа Хоенварта почела је, 1869-те, да поклања пажњу његовим захтевима и чак је ушла у преговоре с Националном партијом. Вођени дуго и мукотрпно уз многобројне отпоре и препреке, преговори су, средином

1871. године ипак обећавали успех. У то време Хоенвартова влада прихватила је коначно концепцију о решавању чешког питања на бази признавања историјских права чешким земљама. У септембру те године Хоенварт је објавио признавање политичких и историјских права Чешке. Тај његов поступак наишао је на несавладив отпор са више страна: од аустријских либерала, од мађарске владе и грофа Андрашија, од канцелара Бајста. Под њиховим притисцима преломио се и цар – сменио је Хоенварта и тиме дефинитивно одбацио чешке националне захтеве.

И словеначки патриоти су с протестом примили Нагодбу и критиковали су опортунизам конзервативних представника Словеније у Рајхсрату. У знак протеста, либерали су у годинама од 1868. до 1871. организовали више народних сабора (табора), на којима се тражила уједињена и аутономна Словенија. Истовремено, то су и године кад почиње и продор југословенске политичке мисли међу Словенце. То је показао Југословенски конгрес у Љубљани, који је прихватио идеју о зближавању и сарадњи Јужних Словена у Хабсбуршкој монархији. Југословенство словеначког националног покрета кретало се у оквирима аустрославизма.

На огорчене протесте Хрвата против Нагодбе Беч је одговорио распуштањем Сабора и приморавањем бана Јосипа Шокчевића да поднесе оставку. За намесника банске части именован је бесни унионист, барон Левин Раух. Народна странка и њени чланови изложени су разноврсним притисцима и прогонима. Сви народњаци, који су били државни службеници отпуштени су, лист *Позор* је забрањен, а проглашен је нови изборни закон, који је број бираних посланика у Сабору свео на свега 66, а број вирилних (именованих) посланика повећао. Сви именовани посланици биће, наравно, унионисти. Под снажним притиском полиције, саборски избори у новембру и децембру 1867. године, донели су тежак пораз народњацима. У Сабор је ушло само 14 њихових посланика. Пут за наметање Хрватској нагодбе повољне за Угарску био је раскрчен. Једини стварни и далекосежни успех Народне странке у ово време био је почетак рада Југославенске академије знаности и умјетности (април 1867), који су, као највишу националну научну и културну установу широке југословенске оријентације, основали Штросмајер и Рачки.

За преговоре са Мађарима о хрватско-угарској нагодби Сабор је именовао нову Регниколарну депутацију састављену од самих униониста. И међу њима је, међутим, било патриота спремних на отпор мађарском хегемонизму, али су већину чинили Раухови чиновници, готови на свако попуштање. Тако је 24. јула 1868. године у регниколарним делегацијама прихваћена Нагодба у оном облику који је предложио гроф Андраши.

Хрватско-угарска нагодба признавала је „Краљевини Хрватској, Славонији и Далмацији" статус политичког народа који је у државној заједници са Краљевином Угарском. Хрватској се признаје „земљиштна цјело-

купност“, што је подразумевало да јој треба прикључити Далмацију и Војну крајину, на чему ће радити и угарска влада. Службени језик у Хрватској је „хрватски језик“. Бан стоји „на челу аутономне владе Хрватске“, одговоран је Хрватском сабору, али га именује владар, на предлог председника угарске владе. У саставу угарске владе интересе Троједне Краљевине заступа „посебни далматинско-хрватско-славонски министар без листнице“. Хрватски сабор бира своје заступнике у Угарском сабору, али они тамо немају колективни глас у име свога Сабора, већ гласају појединачно, па увек могу бити надгласани од мађарске већине. Хрватска је добила и пет места у Угарској делегацији, која са Аустријском делегацијом расправља заједничке послове Монархије, али ту петорицу не бира Хрватски већ Угарски сабор. Угарске власти добиле су право да непосредно извршавају одлуке своје владе и на територији Хрватске, уколико хрватски органи за то не би имали оспособљене „домаће синове“. То ће створити многе преседане мешања угарских власти у локалне послове у Хрватској. У питању територијалне припадности Ријеке, у Нагодбу је, због отпора Хрвата, унето „провизорно“ решење, које је предложио владар, да лука и котар Ријека „сачињавају посебно с угарском круном спојено тијело“. Упркос свим настојањима Хрвата да га измене, ово „провизорно“ решење ће остати на снази све до 1918. године. Нагодба је наметнула и финансијску зависност Хрватске од угарске владе и Парламента.

На основу Нагодбе, укинута је Хрватска дворска канцеларија, чиме је прекинута непосредна веза Хрватске са Бечом. Краљевско наместничко веће у Загребу замењено је Краљевском хрватско-славонско-далматинском владом, са три одељења која су покривала надлежности хрватске аутономне управе: унутрашње послове, „богоштовље и наставу“, правосуђе. У надлежности првог одељења били су, поред јавне безбедности и здравство, култура, социјално старање, јавне грађевине и други слични послови.

Нагодба је Хрватској признала неке атрибуте посебне државности (територију, границе, законодавство и управу за низ унутрашњих послова) али јој је нека битна обележја и ускратила. Хрватска је била подређена угарској влади не само у пословима дефинисаним као заједнички за целу Угарску (трговина, финансије, саобраћај, војска и слично) већ је „и у основним линијама свог политичког развитка овисила првенствено о угарској влади и напосе о њеном министру предсједнику“.

Барон Левин Раух, који је 8. децембра 1868. године и званично уведен у банску дужност, прегао је свим снагама да Нагодбу спроведе у дело. Народна странка је, с друге стране, пошто се опоравила од изборног неуспеха 1867. године повела жилаву борбу против Нагодбе, тражећи њену ревизију у правцу веће самосталности хрватских земаља, које су још увек остајале и неуједињене. Војна граница је до 1871. године била под управом Беча, а Далмација ће то остати трајно. Осим тога, Народна странка

је још активније повела југословенску политику, која је децембра 1870-те резултирала Љубљанским конгресом представника југословенских народа у Хабсбуршкој монархији. Баш због тога, хрватски праваши (Старчевић, Кватерник), као противници југословенске сарадње и заступници великохрватске државне идеје, показаће се „ревним сурадницима“ бана Рауха.

После завођења дуализма, српски национални покрет у Угарској више није полагао наду ни у Двор ни у мађарске либерале. Конзервативно-клерикално крило српске јавности, које се до 1867. године изјашњавало против мађарског националног покрета и идеја дуализма, сад је под хитно променило оријентацију и прихватило дуализам напуштајући постепено српске националноослободилачке захтеве. Оно се потпуно задовољило Законом о црквено-школској аутономији Срба, који је угарски Парламент донео 1868. године (IX законски члан). Законом су потврђене верске и просветне привилегије цара Леополда I, дате Србима у време великог бечког рата. Признајући Србима повластице на пољу црквених и црквено-школских установа, угарске власти ће доцније настојати да их многим мерама што више сузе. Насупрот конзервативцима, либерално грађанство остало је на челу српског националног покрета, настављајући упорну борбу за националну равноправност и за одбрану националног идентитета свог народа. Српска народна слободоумна странка, коју је предводила млада грађанска интелигенција, уобличила је у тој свакодневној борби за национална права и свој укупни политички програм и своју страначку организацију. То је учињено на Конференцији Странке у Бечкереку, јануара 1869-те, када је усвојен тзв. Бечкеречки програм, који је сав био окренут национално-политичким задацима и циљевима. Бечкеречки програм предвиђао је стално залагање „за одбрану начела равноправности свих народа у Угарској“. То залагање требало је координирати и спроводити у сарадњи с другим немађарским народима: Румунима, Словацима и Русинима. Програм је даље предвиђао пружање подршке захтевима хрватског народа за „државноправну самосталност и земљишну целокупност Тројединe краљевине“, јер је то у интересу целог „српско-хрватског народа“. Бечкеречки програм подржавао је и захтеве трансилванских Румуна, као и Словака и Русина, за „самосталност и равноправност“. Програм енергично одбацује Аустро-угарску нагодбу, „као плод непријатељског духа спрам Словена“ и везује српски национални проблем у Аустро-Угарској за решавање источног питања и протеривање Османске империје са Балкана. Тако шеста тачка Бечкеречког програма, која најбоље открива крајње циљеве националног покрета Срба у Угарској и њихових предводника из редова Милетићеве Народне странке, предвиђа да ће се ова странка залагати за ослобођење хришћанских народа Турске, јер је то у интересу „уједињења српског народа“. За те циљеве српски либе-

рали су се доиста залагали у својој јавној и тајној политичкој активности током низа година.

Попут Хрвата и Срба, и други немађарски народи Угарске Словаци, Румуни и Русини водили су после 1867. године неуморну борбу против дуализма и неравноправног положаја у мађарској држави. Словачки патриоти су 1868. године организовали „петициону кампању“, која није донела никакве резултате. Они се зато окрећу оснивању привредних, сеоских (кооперативних), женских, омладинских, културно-просветних и других организација на националној основи. Ни на ове облике националног окупљања и организовања угарске власти нису повољно гледале.

Борба Румуна била је жестока, вођена првенствено политичким средствима, и често у тајном дослуху с Кнежевином Румунијом. И она је крајем 60-их година добро страначки организована. Тако су банатски Румуни створили своју либералну националну странку на Конференцији у Темишвару (фебруар 1869), која је имала програм близак Милетићевој странци.

Национални покрети на Блакану 60-их година XIX века

Процес националних револуција балканских народа се после кримског рата настављао у условима великих националних покрета у више европских земаља и међу многим народима. Покрети Италијана, Немаца, народа Хабсбуршке монархије и Русије подстицајно су деловали и на развој националне и социјалне револуције на Балкану. Спољни оквир у којем крајем 50-их и у току 60-их година теку те револуције карактеришу два изразита својства: нешто примиреније супротности међу великим силама и тражење решења за незадовољства балканских народа на принципима статуса quo, сагласно одредбама Паришког уговора. То је значило присуство сила у сваком знатнијем покрету и догађају на Балкану у циљу стишавања сукоба, реформисања и преуређења Турске, али и одбране њене територијалне целокупности. Показаће се да је таква политика могла да ублажава и одлаже међусобне сукобе сила око Турске, али не и да решава источно питање, нити да обуздава револуционарна врења на Балканском полуострву.

* * *

Најважнији социјално-економски основ и извориште тим врењима била је и даље криза турског феудално-апсолутистичког система која не само да се није ублажавала већ се пооштравала. Најпре, ликвидација спахијског поседа, која је изведена у целом Царству од 30-их до 50-их година – као логична последица војне и административне реформе и укидања јаничарског реда – нити је уништила феудални поредак нити је побољшала материјални и друштвени положај хришћанске раје. Проблем осиротелих и незадовољних спахија решаван је на разне начине: једнима је из царских имања (хасова) или из других извора (отимањем од раје) дато нешто земље, па су се претворили у слободне сељаке – таквих је било највише (преко 60%); другима су дате неке ситније војне, полицијске и административне службе; трећи су постали занатлије, а четврти – они најснажнији, најбезобзирнији и највештији – претворили су се у читлук-сахибије, то јест у трајне власнике својих бивших условних поседа (тимара). Што је још важније, сељаци оних спахилука са којих су спахије отишле нису добили ни земљу ни ослобођење од феудалних дажбина, јер су се сада на тим спахилуцима као читлук-сахибије наметали нови „власници“ различитог социјалног и етничког порекла: војничког, чиновничког, племенско-главарског, трговачког. Сви су они долазили до ових поседа, углавном, на два начина: митом и корупцијом, или насиљем. А свесни несигурности своје тековине, журили су да је што пре и што потпуније искористе, уз што тежи економски притисак и насиља над сељаштвом. Тако турске државне реформе нису ликвидирале феудализам, већ су му само измениле облике, створивши једну његову варијанту, коју М. Екмечић назива изопаченом, будући да је то био феудализам без старог феудалног племства, које се одржало само у незнатном броју.

Шта је све ово значило за сељаштво? Значило је брзо погоршавање његовог материјалног положаја. Прво, његову спахијску десетину држава није укинула, већ је претворила у државни порез који је прикупљала углавном системом закупа, па је то увек било више него десетина. Друго, нови господари наметали су и нове обавезе, без краја и конца; покушаји државе да те обавезе регулише од покрајине до покрајине и од краја до краја државе донели су страховит правни хаос у области аграрног законодавства, па су се ове обавезе сељака кретале од једне деветине, преко једне петине или четвртине, до (најчешће) једне трећине, а у најтежим случајевима и до једне половине приноса. Треће, држава је из године у годину повећавала финансијске и радне намете на сељаштво. Њене војне и административне реформе (на пример, Закон о вилајетима из 1865-те и реорганизација управе и чиновништва), те њена настојања да модернизује државу, изградњом путева, железница и других јавних објеката, захтевала су огромна средства. А све то у време кад је Турска имала мало шта да извезе и кад се њена спољна трговина све више претварала у увоз иностране робе за готов новац. Дошло је до великог одлива новца из земље управо када је он постајао све потребнији. Турска држава је зато, почевши од кримског рата, прибегла великим зајмовима на иностраном новчаном тржишту британском и француском, пре свега. Ти зајмови ће расти, па ће расти и ануитети и камате на њихове отплате, који ће из године у годину гутати све веће износе државног буџета. У таквој ситуаци-

ји турска држава није могла да ради ништа друго осим да на све могуће начине повећава пореска оптерећења сељаштва и да за све већи број јавних радова употребљава његову бесплатну радну снагу терањем на кулук. Сељаштво је, дакле, западало у све тежу материјалну ситуацију и исцрпљеност. Рачуна се да је почетком 70-их година сваком сељаку у европском делу Турске, кроз државне и феудалне дажбине, одузимано 65 до 80 процената његовог годишњег укупног прихода. А све то у условима велике запуштености земље, њеног слабог коришћења и обраде (интензивније се користила само 1/5 до 1/4 обрађиваних површина), опште равнодушности, летаргије, одсуства жеље да се нешто стварно промени и унапреди, тешког примитивизма и заосталости, те најжешћег отпора свакој новотарији. „До 1857. године само је један босански бег путовао по Европи."

Тако је Царство тонуло у исцрпљеност, кризу и сиромаштво, упркос свим реформама одозго.

* * *

Услед свега реченог, револуционарна, социјална и национална врења на Балкану наставила су се врло брзо после кримског рата и реформних мера предузетих на основу Хати-хумајуна. Отпочела су опет у српском националном оквиру и ту ће све до 1878. године и остати најшира и најинтензивнија.

Већ 1857. године револуционарна акција отпочела је у Херцеговини, једном од најексплозивнијих подручја европске Турске. Ту је, уз сагласност Црне Горе и њеног кнеза Данила најугледнији херцеговачки главар, Лука Вукаловић, децембра 1857. године подигао устанак у Ораховици. После првих успеха, устанак је брзо захватио сва племена источне Херцеговине, уз црногорску границу. То се имало захвалити и помоћи која му је стизала из Црне Горе. Уз подршку црногорских добровољаца, херцеговачки устаници су јануара 1858. године успели да одбију напад турске војске и да се одрже, упркос покушају Аустрије да им, затварањем своје границе, онемогући маневрисање и снабдевање. Турска је тада решила да херцеговачки устанак гуши тамо где је сматрала да је његово извориште – у Црној Гори. У априлу 1858. године њене трупе предузеле су поход на Црну Гору. Црногорци су их спремно дочекали и у тродневној крвавој бици код Грахова (28. април – 1. мај 1858) тешко поразили. Била је то најсјајнија црногорска победа над Турцима током читаве историје њихових борби у XIX веку. У догађаје су се тада умешале велике силе. Њиховом интервенцијом црногорско-турски рат прекинут је, херцеговачки устанак је умирен и извршено је ново разграничење између Црне Горе и Турске у Херцеговини. Приликом тог разграничења Црна Гора је иступала као самосталан међународни субјект, што је – ако не de iure, онда de facto – значило и међународно признање њене државне независности.

Али, док устанак у Херцеговини још није био примирен, у децембру 1857. године започео је, да би се током 1858. широко разбуктао, оружани покрет сељака у босанској Посавини и Крајини. Овај покрет је у историји остао забележен као Пецијина буна, по имену једног од њених вођа Петра Пеције Петровића. Устаничке снаге попеле су се средином 1858. године на 4000 људи, али су у јулу ипак подлегле надмоћнијим турским трупама из Бањалуке и Херцеговине, које су овамо пристигле после умирења Вукаловићевог устанка.

Херцеговина се, међутим, ни после овога није могла трајно умирити. Сви аграрни проблеми стајали су отворени, а њене везе са Црном Гором нису се прекидале. У време борби за италијанско уједињење, Херцеговина је поново кључала. Године 1861, опет уз подршку Црне Горе – овог пута вођене од младог кнеза Николе и његовог оца војводе Мирка – Лука Вукаловић је подигао нови устанак. Он је био још ширих размера него онај из 1857. године захвативши и Попово поље све до под Дубровник, као и крајеве око Мостара. Овога пута реакција Турске против устаника била је жешћа, одлучнија и изведена с већим снагама, под командом бескомпромисног Омер-паше Латаса. За овакву акцију Порта је имала и прећутну сагласност великих сила, којима није било до отварања источног питања. Захваљујући томе, устанак је почетком 1862. године запао у кризу. Да би спречио његову пропаст, кнез Никола је решио да уђе у отворену борбу. Турци су то једва дочекали и устремили су се с великим снагама на Црну Гору. Ова је одолевала три месеца, мобилишући за борбу 15 000 својих људи (према 55 000 турских војника), а онда се, потпуно исцрпљена, августа 1862. године и сама нашла пред сломом. Пут Омер-паши за Цетиње био је отворен. Кнез Никола је тада прихватио турски ултиматум да се потпуно дистанцира од устанка у Херцеговини, а Турска је, на енергичан захтев Русије и других сила, одустала од тежих услова. На тој основи закључен је и тзв. Ријечки мир на Ријеци Црнојевића септембра 1862. године. Црна Гора је у овом рату изгубила 6000 бораца, 60 њених села је спаљено, а територије кроз које је прошла турска војска биле су потпуно опустошене.

Устанак у Херцеговини је овога пута био угушен, али трајног мира ипак није било. Лука Вукаловић ће 1864-те и по трећи пут покушати да је побуни, али без успеха. Следеће године напустиће Херцеговину и отићи за Русију да тамо 1873. године и умре, али ће ова област и даље остати ужарено вулканско гротло. У оном њеном малом делу (Кривошијама изнад Боке Которске – више Рисна) који је био у саставу Аустро-Угарске избиће 1869-те устанак против аустријских власти и мобилизације Кривошијана у војску. Устанак ће после херојског отпора бити сломљен али ће оставити дубок траг у историји и у свести Херцеговаца.

* * *

Један од најзначајнијих политичких догађаја на унутрашњем, националноослободилачком плану источног питања, који је имао и снажне међународне импликације, било је уједињење румунских кнежевина Влашке и Молдавије и стварање јединствене државе румунског народа, изведено крајем 50-их и почетком 60-их година.

Тежње Румуна и њиховог националног покрета за уједињењем испољене су још од почетка његове револуционарне фазе 20-их година. Нарастајући постепено, упоредо са развојем грађанске класе и са јачањем националноревolуционарних снага, покрет за уједињење избио је великом снагом у револуцији 1848/49. године али је с њом заједно доживео и пораз.

И поред неуспеха, револуција 1848/49. године није прошла без трага. Семе политичког либерализма и националне револуције било је посејано и више се није дало искоренити. Чак је и руско-турска окупација Влашке и Молдавије, извршена по споразуму у Балта-Лиману, маја 1849-те, понешто и допринела ствари румунског уједињења. Ова окупација, која је тешко повредила румунску аутономију, жестоко је повредила и управо распламсала национална осећања Румуна. За румунске господаре доведени су, на одређени рок, без консултовања чак и бојарских скупштина, Грегоре Гика у Молдавији и Барбу Стирбеј у Влашкој. Тај поступак окупатора учврстио је међу Румунима уверење да само јединствена национална држава може убудуће спречити овакве интервенције. Буржоазија, која је већ 1848. године показала да није спремна на револуционарне мере, приближава се тада по питању националног уједињења нижем и средњем бојарству. Бојари, преплашени ширином сељачког покрета у току револуције и могућношћу да се он понови, траже сада и сами сарадњу умерене буржоазије. Све то ствара повољне услове за политичку акцију у правцу уједињења Влашке и Молдавије.

У загушљивој атмосфери реакције, која је наступила првих година после револуције, центри унионистичког покрета и пропаганде су, ипак, претежно међу политичком емиграцијом. Пропаганда се највише води у Француској, Енглеској и Немачкој. Израста тада читава једна идеологија националног јединства и ослобођења, чији су носиоци припадници либерално-демократског грађанства Михаил Когалничану, Константин Росети, Костаке Негри, Василе Александри и др. Међу заговорницима уједињења су и вође конзервативнијег крила буржоазије, браћа Јон и Димитру Брађану, браћа Штефан, Николае и Александру Голеску итд. Поред сарадње са племством, ови идеолози, нарочито умерено либерални, полагали су велику наду и у помоћ великих сила западне Европе. У том погледу њихова пропаганда није била без значаја: задобила је почетком 50-их година

знатне симпатије доброг дела западноевропске јавности за ствар румунског уједињења.

Кримски рат, који је избио 1853. године побудио је нове наде међу румунским унионистима, а и створио повољне међународне услове за остваривање њихових циљева, упркос неким моментима који су у почетку остављали сасвим супротан утисак. Наиме, рат је почео тиме што су руске трупе поново окупирале Влашку и Молдавију; следеће године Француска и Енглеска ушле су у рат изјављујући да то чине ради очувања интегритета Отоманског царства, како у територијалном, тако и у политичком погледу. Приморавши Русе да 1854-те напусте румунске кнежевине, Аустријанци су их, по споразуму са Турцима у Бојађи-Кноју од 2. јуна исте године, сами окупирали. У Влашку су ушли и Турци, али су прави господари у обе кнежевине постали Аустријанци и њихов командант, генерал Коронини.

Једна од најважнијих аустријских мера у Влашкој и Молдавији била је гоњење унионистичке пропаганде. Став Аустрије према питању румунског уједињења био је бескомпромисно негативан. Томе ставу она ће остати доследна до краја из неколико разлога: из страха да се унионистичке идеје не прошире и на Ердељ, из бојазни да би нова држава могла постати упориште Русије, из жеље да се завлада овим кнежевинама док су још разједињене. Али, унионистичка румунска пропаганда у иностранству, нарочито у Француској и Енглеској, била је све шира и ефикаснија. Тај њен рад допринео је, најзад, да се постави питање уједињења румунских кнежевина на дневни ред Паришког мировног конгреса 1856. године.

Французи су се заузели за уједињење кнежевина, али су Аустријанци, уз помоћ Турске, успели да увере Конгрес како румунски народ, у ствари, не жели уједињење. Захваљујући томе, одлучено је да се формира међународна комисија од седам представника сила потписница Паришког уговора која ће испитати расположење јавности у Влашкој и Молдавији. У исто време, Порта ће издати ферман о избору изванредних савета (Divana ad hoc) у обе кнежевине, који ће се изјаснити о томе какво уређење треба дати кнежевинама и треба ли их уједињавати. Аустријанци су имали да се до октобра 1856-те повуку из Влашке и Молдавије.

Око свих ових решења развила се после Париског конгреса, с једне стране, жестока политичка борба у самим кнежевинама, а с друге, жива дипломатска игра међу великим силама. У Влашкој и Молдавији распламсао се сукоб између униониста и сепаратиста. Унионистички покрет био је толико јак да му није могла стати на пут ни аустријска окупациона власт, ни сепаратистички настројени крупни бојари и државна бирократија која се плашила да уједињењем не изгуби позиције. Унионисти воде храбру патриотску пропаганду. У Молдавији њоме диригује Михаил Когалничану преко свог листа *Steaua Dunari*. У Влашкој пропаганда ове

врсте је, услед реакционарне политике кнеза Барбу Штирбеја, нешто слабија, али се и тамо крајем 1856. и почетком 1857. године појављују два унионистичка листа: умеренији *Тимпул* и радикалнија Крецулескова *Конкордија.* У покрет улазе и масе, а *Hora unirі* (*Коло јединства*) Василе Александрија постаје химна присталица јединства. У Молдавији унионистички покрет добија организоване форме. Тамо је јуна 1856-те створено Друштво за уједињење. У обе румунске кнежевине све је ишло у правцу уједињења.

Главне тешкоће за ствар румунског уједињења долазиле су сада споља. Аустрија и Турска водиле су оштар курс против уједињења, а после Паришког конгреса њима се придружила и Енглеска. Турци одуговлаче са издавањем фермана о избору Divana ad hoc, а Аустријанци са повлачењем трупа из кнежевина. Само упорна и енергична настојања Француске и Русије, подупрта Пруском и Сардинијом, довела су до попуштања ових двеју сила. Порта је 13. јануара 1857. године најзад издала Изборни ферман по коме се у Divan ad hoc, на основу посебног цензуса, бирају представници пет друштвених сталежа: крупних земљопоседника, ситних земљопоседника, свештенства, грађана и сељака. Распоред мандата био је такав да је најмалобројнији сталеж слао у Диван највише представника. Избори су били двостепени. И поред тога, Турци, Енглези и Аустријанци знали су да се законитим изборним поступком не може обезбедити победа сепаратиста на изборима, тим пре што су пред енергичним наваљивањем Руса и Француза, које није било немило ни Порти, Аустријанци ипак морали у фебруару и марту 1857. године да евакуишу своје трупе из Влашке и Молдавије. То је био крај аустријских снова о останку у овим земљама. У таквим околностима Турци, Енглези и Аустријанци домислили су се на који начин да ипак спрече изјашњавање Дивана за уједињење.

Баш пред изборе за Диван истицао је господарски мандат Григоре Гики у Молдавији и Барбу Штирбеју у Влашкој. По Органском регламенту Порта је, до избора нових кнежева, у свакој кнежевини имала да именује по три намесника (кајмакама). Она је, међутим, именовала само по једног и то супер реакционарног намесника. У Молдавији то је био, најпре, Тудор Балш, а после његове смрти, велики туркофил Николае Вогоридес; у Влашкој именован је бивши кнез Александру Гика. Њима је био задатак да припреме избор таквих Дивана који ће се сигурно изјаснити против уједињења. Вогоридес је припремио изборе онако како су то његови господари желели. Вршећи насиља, злоупотребе и срамна фалсификовања, он је изборно тело свео на свега 10% бирача, који су према Ферману имали право гласа. Својим поступцима изазвао је међународни скандал. Избори су, наравно, испали повољни по Турке, Аустријанце и Енглезе. У Влашкој, где је кнез Гика такође гушио унионистичку пропаганду

али се пред очима Међународне комисије уздржавао од насиља и притисака, избори су испали повољни по унионисте.

Вогоридесов рад у Молдавији није се дао сакрити од јавности. Наполеон III и руска влада решили су се на оштре мере. У јулу 1857. године затражили су од Порте да поништи изборе. Ова је то одбила, а две силе нису имале куд него су 5. августа прекинуле дипломатске односе с Турском. Осећајући, међутим, да је на најбољем путу да због румунских кнежевина потпуно поквари односе са Великом Британијом, Наполеон III стао се колебати већ и пре прекида односа с Турском. У таквом стању он је, под утицајем свог амбасадора у Лондону Персињија, одлучио да се о свему договори с Енглезима. На дан 6. августа 1857. године, у малом месту Озборн у Енглеској састали су се Наполеон III и његов министар иностраних послова гроф Валевски са краљицом Викторијом, принцом Албертом, председником владе Палмерстоном и министром иностраних послова Британије Кларендоном. Разговори су трајали до 10. августа. У њима је Напоелон попустио. У замену за спектакуларни пристанак Енглеза да саветују Порти поништење избора у Молдавији, он је пристао да се практично одрекне подршке уједињењу Румуније на тај начин што ће се на предстојећој конференцији сила, која се имала ускоро сазвати, прихватити решење о постојању двеју румунских кнежевина. Испоставиће се, међутим, да ће Румуни умети да изиграју и озборнски договор и будућа решења великих сила, и тиме да анулирају и енглеску победу и француски пораз.

Притиснута после Озборна и од Енглеза Порта је одступила и поништила изборе у Молдавији. На новим изборима у септембру 1857. године пуну победу однели су унионисти; међу 87 изабраних посланика само четворица су се изјаснила против уједињења.

У јесен 1857. године заседали су Дивани ad hoc и у Влашкој и у Молдавији. Своје умерене програме на оба заседања наметнуле су струје либералне буржоазије и либералног племства. Главне тачке које су усвојене у оба дивана биле су: а) гаранција сила за аутономију и неутралност Влашке и Молдавије; б) уједињење земље под именом Румунија и владавином једног страног кнеза, који би био наследан; ц) увођење уставног уређења; д) избор заједничке скупштине и владе за целу земљу. Жестоке дебате сељачких посланика о аграрном и другим социјалним проблемима остале су без резултата. Блок буржоазије и либерланих бојара – који је већ најављивао будућу „чудовишну коалицију“ – није се могао разбити. Тако су се дивани почетком 1858. године и разишли, не решивши ниједно од питања које је сељаштво постављало.

У међувремену, док су се ствари у Влашкој и Молдавији развијале све више у правцу уједињења, европска дипломатија радила је, сада већ колективно, против њега. Још у септембру 1857. године сусрели су се у

Штутгарту Наполеон III и Александар II. Том приликом успео је француски цар да приволи руског на прихватање озборнског договора. Пошто је почетком априла 1858. године Међународна комисија у кнежевинама завршила посао, састала се у мају исте године Европска конференција амбасадора да реши њихово питање. На конференцији је после дуге дискусије (од скоро три месеца) усвојена Конвенција о дефинитивној организацији румунских кнежевина, у чијој је основи лежао озборнски договор. По тој *Конвенцији*:

1) кнежевине ће се у будуће звати „Уједињене Кнежевине Молдавија и Влашка";
2) свака од њих имаће свога кнеза, своју скупштину, изабрану на основу високог имовинског цензуса, и своју посебну владу;
3) законе од заједничког интереса за обе кнежевине припремаће један мешовити орган (Централни комитет) од 16 чланова (по 8 из сваке кнежевине) који ће заседати у пограничном граду Фокшани; закони овог комитета подлежу процени и санкцији скупштина у кнежевинама;
4) административно и војно уређење у кнежевинама ће се уједначити, али ће остати одвојено.

Конвенција је, као што се види, тако смишљена да онемогући стварно уједињење кнежевина. Њом су биле задовољне чак и две најогорченије противнице уједињења – Турска и Аустрија. Доносећи овакав акт, силе су, међутим, изгубиле из вида само две „маленкости": једну формалну, једну стварну. Прва, формална, састојала се у следећем: шта учинити ако обе кнежевине за свога господара изаберу исту личност? Друга, много стварнија, била је воља румунског народа. Ослањајући се на ту вољу, румунски унионисти сетиће се управо оне формалне могућности коју су им силе нехотично оставиле.

После Париске конвенције, Порта је свакој кнежевини именовала по три кајмакама да воде послове до избора новог кнеза. Намесници у Молдавији били су Василе Стурдза, Александру Пану и Стефан Катарџиу, а у Влашкој Бaљану, Ману и Филипеску. Колико је свест о неопходности уједињења била ојачала у кнежевинама показује и чињеница да Турска није могла пронаћи више ни шесторицу јаких сепаратиста за наместнике. У Молдавији су се Стурдза и Пану одлучно ставили на страну уједињења и, после извесне борбе, потпуно изоловали трећег кајмакама, туркофила и сепаратисту Катарџиуа. У Влашкој, међутим, ствар је била обрнута. Тамо су двојица намесника свим силама радила за сепаратистичке кандидате за престо (Штирбеја и Бибескуа), па је трећи члан намесништва, Филипеску, био немоћан. Захваљујући томе, у Влашкој је спроведена ригорозна цензура штампе, ометана је усмена агитација униониста и слично.

У децембру 1858. године спроведени су у Влашкој и Молдавији избори за скупштине које су имале да бирају кнежеве. Висок имовински ценсуз учинио је своје: победа униониста у Молдавији била је мање убедљива него што се очекивало – 33 према 22 посланика. У Влашкој победа је чак остала на страни сепаратиста са 43 према 29 посланика. Али сепаратисти су били без политичког програма и без заједничког кандидата за господара: њихови посланици били су разбијени на више група окупљених око разних претендената. Насупрот њима, унионисти у Молдавији уложили су велики напор да се договоре око личности кандидата за престо и да заједнички иступе. На драматичној ноћној седници унионистичке посланичке групе 3. јануара 1859-те направљен је договор да сви унионисти дају своје гласове за либералног бојара, учесника револуције 1848. године и пуковника молдавске војске Александруа Јона Кузу. Захваљујући томе, на седници скупштине 17. јануара Куза је био једногласно изабран за молдавског кнеза. Разбијени и дезорганизовани, и сепаратисти су, сви до једнога, гласали за Кузу.

У Букурешту ствари су имале узбудљив ток. Ниједна од партија није имала свога кандидата за престо. Раздор је био потпун. Али, тада су на сцену ступиле масе Букурешта и околине: ситна буржоазија, студенти, ђаци, радници, сељаци, који су се масовно слегли у главни град. Под њиховим непосредним притиском (маса је провањивала у двориште Митрополије, па и у саму салу за седнице) влашка скупштина заседала је три дана, од 22. до 24. јануара 1859. године. Под сталном претњом неколико десетина хиљада узрујаних грађана – које војска, три пута довођена и одвођена, није хтела да растера – скупштина није имала куд. На дан 24. јануара она је, на предлог униониста Боерескуа, Брачана и других, за кнеза Влашке једногласно изабрала Александруа Јона Кузу. На улицама је дошло до делиријума одушевљења – уједињење је било на прагу.

Велике силе биле су изненађене обртом ситуације у Влашкој и Молдавији. Аустрија и Турска су огорчено протествовале, тражећи војну интервенцију; Енглеска им је асистирала. Французи, у крајње затегнутим односима са Аустријом, брже-боље су признали двоструки Кузин избор, а за њима су то одмах учинили и Руси, Пруси и Пијемонтези. Ко зна како би се ствари развијале да Аустрија није била пред ратом на Апенинском полуострву, опет у вези с борбом за уједињење Италије. Овако, сазвана је опет међународна конференција амбасадора у Паризу. У априлу 1859-те она је одржала две седнице, па је прекинута због рата у Италији. Настављена је у септембру, у ствари, само зато да би свршеном чину у Румунији дала неку међународну форму. Чак је и Порта пристала да Кузу призна тиме што ће му издати два фермана о инвеститури. Тражила је само да дође у Цариград. Он је и отишао.

Куза и скупштине у Влашкој и Молдавији, разуме се, нису чекали међународно признање скрштених руку. Већ од првог дана радили су на томе да персоналну унију кнежевина претворе у стварну. У лето 1859-те, две војске сакупљене су на заједничком логоровању у Плоештију и том приликом су стављене под једну врховну команду. После тога постепено је извођена унификација најпре административних, а затим и законодавних институција. Тај посао био је завршен почетком 1862. године када је створена јединствена скупштина и јединствена влада кнежевине Румуније. Тиме је уједињење румунских кнежевина било завршено.

После завршеног уједињења Кнежевина Румунија стајала је суочена са два изванредно важна проблема, који ће представљати главне садржаје њеног друштвеног и политичког развитка у следеће две деценије. Ти проблеми били су: решавање аграрног питања и борба за потпуну националну и државну независност. То су била два доминантна питања следеће етапе у развоју румунског народа. Али њихово решавање, а нарочито стицање националне и државне независности 1877/78. године не би се дало ни замислити без тако значајног резултата претходне епохе, као што је било уједињење кнежевина.

Што се тиче аграрног проблема, кнез Куза ће покушати да га после 1862. године, ослоњен на прогресивне снаге либералног грађанства, реши у интересу сељаштва. Уз помоћ владе Михаила Когалничануа кнез Куза је издејствовао код Порте признавање новог Устава (1864), којим је у земљи учвршћен парламентарни поредак, а затим је исте године обнародовао Закон о селу, којим је укинут феудализам. Сељацима је остављена земља коју су обрађивали, али су за њу, уз помоћ државе, и у року од петнаест година, имали да плате велики откуп. Сељаци овим нису добили довољно земље, па аграрно питање није било ни близу потпуног решења, али су велепоседнички слојеви ипак били незадовољни Кузином владавином, па су га у фебруару 1866-те приморали на абдикацију. На румунски престо изабран је Карло Хоенцолерн.

* * *

Улога Србије у развоју источног питања постала је крајем 50-их и током 60-их година још значајнија него до тада. У деценији од1858. до1868. године Србија је постала истинско средиште општебалканске активности против Турске. То је време тзв. друге владе Милоша и Михаила Обреновића, када се у Србији и око Србије укрштају не само интереси и пажња званичне политике великих сила на истоку већ и акције италијанских, мађарских и пољских револуционара, као и заједничко дело балканских народа ради организовања широког ослободилачког, антитурског покрета. На све то треба додати и делатност словенофилских (или пан-

славистичких) снага из Москве, чији је циљ био да, преко Србије, Црне Горе и Бугарске, вежу све ослободилачке покрете на Балкану за Русију и њене интересе, подстичући истовремено и активнију и агресивнију политику саме Русије у источном питању.

У својој револуционарној активности на Балкану, тајне организације Италијана, Мађара и Пољака су, понекад, уживале и директну или индиректну подршку званичних дипломатија Италије, Пруске, па и Француске, док је руска влада била толерантна према деловању словенофилских снага и њихових организација – тзв. словенских комитета, образованих после 1858. године. Те подршке и сагласности бивале су повремене и зависиле су од тренутних тактичких замисли ових влада на Балкану. Једино су Велика Британија и Аустрија (од 1867. Аустро-Угарска) биле доследно противне свакој активности ове врсте: прва, јер је била убеђена да свака таква активност, у крајњој линији, служи интересима Русије; друга, јер је знала да је ова делатност уперена колико против Турске толико и против ње саме.

Све ове револуционарне снаге и њихове организације, као и званични политички, војни и дипломатски кругови, кад су стајали иза њих, гледали су на Балкан као на подручје периферних диверзија ради олакшавања повољног исхода великих обрачуна на главним европским фронтовима.

Активност мађарских револуционара, окупљених око Лајоша Кошута и његовог многобројног емигрантског круга у Великој Британији и другим земљама западне Европе, била је усмерена ка томе да се у организовану акцију против Аустрије укључи и балканско залеђе ове монархије, пре свега, јужнословенски народи. Зато је било неопходно превазићи мађарско-јужнословенски раздор настао у току револуције 1848/49. године и задобити Србију као најутицајнији јужнословенски фактор на Балкану. У овом циљу Кошут је у емиграцији разрадио помињани *Пројекат Дунавске конфедерације равноправних народа југоисточне Европе*, за који је настојао да међу немађарским народима задобије што више присталица. С друге стране, повео је 1859-те у Лондону преговоре с кнезом Михаилом о конкретној сарадњи Србије у великој антиаустријској диверзији коју су заједнички планирали мађарски и италијански револуционари и француска влада у време припрема за рат у Италији. Та акција је требало да отпочне искрцавањем Француза на Ријеци, а да се настави широким антитурским и антиаустријским покретом балканских и подунавских народа, у којем је Србији имало да припадне једно од водећих места.

До реализације овог преамбициозног плана 1859-те није дошло, али револуционарна акција Мађара и Италијана на Балкану није престала, јер ни италијанско уједињење није окончано ратом 1859-те већ се борба за њега настављала свом жестином. Гарибалдијеве планове из 1860-те да уз

помоћ Србије, Црне Горе и мађарских револуционара (Кошутовог генерала Иштвана Тира) подигне општи устанак Срба, Хрвата и Мађара подржао је потајно и лидер италијанског покрета, сардински министар председник Камило Кавур. Још годину дана пре тога он је у Београду и Букурешту отворио прве сардинске конзулате, који нису имали само дипломатску већ и субверзивно-пропагандну функцију. Устанак који је планирао Гарибалди био је предвиђен за 1862. Годину, а требало је да отпочне његовим искрцавањем у Далмацији, а Тировим у северној Албанији, с тим да се одмах после тога у ратну акцију укључе и Србија, Црна Гора, а затим и Грчка. После тога Италија би објавила рат Аустрији. Предвиђени рок за покретање устанка је, међутим, прошао, а од италијанско-мађарске акције није било ништа. Њихове посустале планове ће оживети, најпре, пољски устанак 1863. Године, а нарочито аустро-пруски рат 1866. године. Овога пута подржала их је, разуме се тајно, и званична пруска политика, на челу са Бизмарком, којој је била потребна једна што снажнија антиаустријска диверзија с југа, како би се пруској армији олакшао обрачун с главнином аустријских снага на северу. У ове планове општег јужнословенско-мађарског устанка против Аустрије и Турске у исто време укључили су се у пролеће 1866-те поново, и званични италијански кругови. Да би се за овај, како га је Гарибалди назвао, „Јадрански план" задобила и Србија, у Београд су послати пруски дипломата фон Фул и генерал Тир, који су добили и налог за мисију на Цетињу. Али док припремање ове акције није било још ни приведено крају, аустро-пруски обрачун на главном бојишту у Чешкој (Садова–Кенигрец) био је решен у корист Пруске. Бизмарк је сместа изгубио интерес за револуционарну акцију на Балкану. Од ње су убрзо дигли руке и сами њени планери. Србија и Црна Гора саме нису могле у акцију, на велико разочарење српске патриотске јавности, како у Србији, Црној Гори, Босни и Старој Србији, тако и, нарочито, у Угарској.

У исто време, текла је и пропагандна активност словенских комитета на Балкану и у Србији. Водио ју је Словенофилски добротворитељски комитет, образован у Москви 1858. године. Идеја водиља ове пропаганде била је да се треба борити за стварање једне огромне државе у којој би се сви словенски народи окупили око Русије и њене династије. Такве идеје имале су присталица и међу балканским народима – Србима и Бугарима, пре свега, као и међу Словенима у Хабсбуршкој монархији. Те присталице панславизма на Балкану добиле су снажан подстицај мисијом најистакнутијег славенофилског лидера Ивана Аксакова по Црној Гори, Далмацији, Хрватској и Србији 1860-те, а добиће га поново великом Свесловенском изложбом у Москви 1867. године. Практични значај деловања словенских комитета осетио се у време херцеговачког устанка и турско-црногорског рата 1862, а осећаће се и после тога, све до 1878. године.

* * *

У условима ових разноврсних утицаја, теку званична спољнополитичка акција Србије и српски неслужбени националноослободилачки покрет. Шездесетих година уобличује се врло развијена национална идеологија српског грађанства, чији су најважнији представници и носиоци Владимир Јовановић, Михаило Полит Десанчић и Светозар Милетић. Њу ће почетком 70-их година допунити, али у неким битним стратешко-тактичким поставкама и кориговати, социјалистичка национална мисао Светозара Марковића и Васе Пелагића. У 60-им годинама је у вези с овом идеологијом најважније било то да је на њеним основама настао, а 1866-те на скупштини у Новом Саду и организационо уобличен, широк српски културно-политички покрет Уједињена омладина српска. У својим редовима она ће окупити национално најборбеније снаге читавог српства. По форми слична Мацинијевој Младој Италији, ова организација ће се састојати од разнородних социјалних и политичких струја српског грађанства и интелигенције. Сви романтичарски занесени идејом националног ослобођења и уједињења српског, и братске слоге и сарадње јужнословенских народа, припадници УОС неће бити довољно сложни и организовани кад је била реч о питању избора метода борбе за такве циљеве. Зато ће она одиграти много значајнију национално-пропагандну, него политичко-организациону улогу у борби за ослобођење и уједињење српског народа. Уз то она ће вршити и снажан притисак на владе Србије и Црне Горе ради отпочињања ратне акције против Турске. Будући да се залагала и за либерализацију унутрашњополитичког живота била је попреко гледана од стране конзервативно-бирократских кругова, који су стајали на челу Кнежевине Србије. Још више непријатељства Уједињена омладина је, због своје националне пропаганде, изазивала у владајућем кругу и националистичкој јавности Угарске. Под сталним притиском с обе ове стране, Уједињена омладина неће успети да се конституише као чврст и отпоран политички организам који би могао да се енергичније одупре ударима власти, па је услед забране од стране мађарске владе 1871. године и нестала. Њен романтичарски дух је, међутим, владао српским националним покретом све до његовог неуспеха управо у источној кризи 1875–1878. године.

Пред стално будним оком и под притиском целокупне српске политичке јавности, вођена је 60-их година и званична источна политика Кнежевине Србије. И ова политика је била оријентисана ка циљевима националног ослобођења и уједињења српског народа, али је вођена с много више опрезности, ограничења, па и неодлучности, него политика патриотске јавности. Најважнији стратешки циљ политике кнеза Михаила и његовог дугогодишњег председника владе и министра иностраних дела Илије Гарашанина био је да, у сарадњи са другим балканским државама

и уз помоћ устанака поробљених народа у Турској, образују велику балканску федерацију у којој би Србија стекла водећу улогу. Том циљу били су подређени како непосредни тако и трајнији потези њихове политике.

Кнез Михаило је почео 1860-те, владавину постављајући питање које је поново у српско-турским односима отворио још кнез Милош претходне године. Реч је о исељавању преосталог турског становништва из српских градова (пре свега из Београда) које је било предвиђено још Хатишерифом из 1830. године.Заштићено турским посадама у најтврђим спрским градовима, то становништво се није у потпуности иселило ни до 1860-те. Кад је ово питање повезано са одлукама Преображенске скупштине из 1861. године о реорганизацији српске народне војске и са почетком њеног интензивнијег наоружавања, дошло је до велике затегнутости између Србије и Турске. Та затегнутост кулминирала је у сукобу српског и турског становништва и бомбардовању Београда из калемегданске тврђаве у јуну 1862. године. Цео српски свет је узаврео, а велике силе су, да би спречиле отварање источног питања, брже-боље сазвале међународну конференцију у Канлиџи (предграђу Цариграда) већ у јулу. На њој су Француска и Русија браниле српске интересе, тражећи хитно исељавање свих Турака из Србије, а Енглеска и Аустрија су се заузимале за Турску. Зато су одлуке Конференције биле компромисне и половичне: Турци ће иселити из Србије цивилно становништво, а њихове посаде ће напустити само две тврђаве у унутрашњости земље – Узице и Соко. У осталим тврђавама (Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову) турске посаде ће остати и даље.

Србија, дакле, није у време велике кризе, изазване бомбардовањем Београда, имала снаге да крене у офанзиву против Турске и покрене општебалкански устанак. Зато су Кнез Михаило и Гарашанин одлучили да интензивирају припреме у крајевима под турском влашћу и да убрзају наоружавање земље. Још од 1860-те у Београду је деловао Српско-босански одбор, касније називан Централним одбором, коме је на челу био Матија Бан, а почасни му чланови били митрополит Михаило и Иван Аксаков. Тај је Комитет за две године успео да створи седамнаест својих агенција по Босни, Далмацији, Хрватској и Славонији. Почетком 1862. године сам Гарашанин је у Београду створио нову централу за национално-револуционарни рад – Српски одбор, којим су руководили Лазар Арсенијевић–Баталака, као председник, и Атанасије Николић, као најагилнији повереник. Задатак одбора био је пропагандни и организациони рад на припремању устанка у српским и другим јужнсловенским крајевима под Турском. Одбор је припремао планове за дизање устанака у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Бугарској, прихватао је бегунце из турских крајева, организовао добровољачке одреде, потпомагао пропагандни рад емигрантских организација итд. Преко овог одбора, српска влада је помагала 1862. године бугарском револуционару Георги Раковском да у Београду издаје лист *Дунавски лебед*, образовала је Бугарску легију и Привремено бугарско начелство. У Ваљеву је био формиран и један добровољачки корпус од припадника разних јужнословенских народа, кроз који је прошло око 3 000 људи. Отпочет је и просветни и политичко-пропагандни рад у Старој Србији и Македонији. Све се то, међутим, од стране српске владе с правом, ценило недовољним за отпочињање широке ослободилачке акције, чак и 1866-те, у време аустријско-пруског рата и избијања новог устанка Грка на Криту.

Кнез Михаило је сматрао да је за општебалканску акцију и отварање источног питања неопходан чвршћи систем политичких споразума и савеза између балканских држава и народа. Зато је, почев управо од 1866-те, образовању тог савеза била посвећена интензивна политичка и дипломатска активност српске владе. Она ће резултирати стварањем тзв. Првог балканског савеза у годинама 1866–1868. Први беочуг у ланцу овог савеза био је споразум између Кнежевина Србије и Црне Горе, постигнут упркос већ израженим династичким суревњивостима између Петровића и Обреновића. Склапајући савез са Србијом ради заједничке борбе против Турске и уједињења двеју српских држава, књаз Никола је пристао да престо у јединственој држави уступи кнезу Михаилу, с тим да његова династија добије одговарајуће материјалне и друштвене привилегије.

Следећа, 1867. година била је изузетно плодна у српској спољној политици. Те године закључен је савезнички споразум са Грчком, као и споразуми о заједничкој ослободилачкој акцији са Штросмајеровом Хрватском народном странком и са утицајном бугарском емигрантском организацијом „Добродетелном дружином" из Букурешта; Уговор са Грчком предвиђао је заједнички рат против Турске и деобу њених територија (Македоније) између страна уговорница. Споразум са Хрватима предвиђао је припајање Босне и Херцеговине Србији, као и рад на што чвршћем повезивању Срба и Хрвата с крајњим циљем да се они уједине у једну државу. Визија српско-бугарског споразума била је стварање јединственог Српско-бугарског или Југословенског краљевства, на челу с Михаилом Обреновићем. Овај систем савеза, који је, са Србијом као средиштем, образовао кнез Михаило, заокружен је и Српско-румунским уговором о заједничкој акцији против Турске, који је закључен фебруара 1868. године сви су ови споразуми били строго тајни.

У међувремену, 1867. године, Србија је постигла и један запажен успех конкретније природе. Суочена са врењем на свим странама свога Царства, а нарочито са снагом устанка на Криту, као и са све интензивнијим војним и политичким припремама свих балканских земаља. Порта је схватила да негде мора и да одступи. То су јој саветовале и велике силе, а нарочито Француска и Аустрија, којима у другој половини 60-их

година никако није било до отварања источног питања. Поражена у рату са Пруском и раздирана унутрашњим националним супротностима, Аустрија је тражила предах ради сређивања стања у властитој кући и ради изградње нове спољнополитичке стратегије. Француска Наполеона III осетила се после Садове непосредно угроженом од Пруске и предосећала је да је њихов међусобни обрачун на видику. Зато су се ове две силе, помогнуте Италијом, која је и сама још увек била у покрету за уједињење, као и сталним браниоцем Турске, Великом Британијом, решиле да траже пут смирења истока и одбране глобалног статуса quo. Као врло значајно полазиште тог смиривања, сматрало се задовољавање и бар привремено демобилисање Србије. Тако су све велике силе крајем 1866. и почетком 1867. године одлучиле да подупру захтев да се ослободе српски градови од турских посада, који Србија још од 1862. године није скидала с дневног реда и који су Илија Гарашанин и српски капућехаја у Цариграду Јован Ристић с невиђеном упорношћу из дана у дан понављали и на Порти и код влада великих сила. Тако је у априлу 1867. године султан, најзад, донео одлуку да се турска војска повуче из Београда и остале три тврђаве и да се њихово „чување“ повери српском кнезу. Једини његов услов био је да турска застава остане на београдским бедемима упоредо са српском. Ова одлука је у мају и извршена, кад је, након посете кнеза Михаила Цариграду, специјални турски изасланик предао српском владару „кључеве“ од ових градова. Српску територију напустио је и последњи турски војник.

Предаја градова Србији свакако није била разлог што Први балкански савез није никад ступио у дејство и што није повео општи рат против Турске. Није томе битан разлог ни изненадна смрт кнеза Михаила, главног инспиратора овог савеза, у мају 1868. године. Најважније узроке немогућности заједничке ослободилачко-револуционарне акције балканских народа и држава у ово време, поред осталог, треба тражити у ове две околности: у инфериорности њихових материјалних и војних снага и у претераностима и сукобљеностима национално-политичких програма које су желели да остваре. Сваки од балканских народа је у ову сарадњу улазио с тако амбициозним и искључивим националним тежњама да су се оне међусобно сударале и онемогућавале. Зато истинске, ефикасне и плодоносне заједничке акције није могло ни да буде и зато у споразумевању између вођстава ових народа и није било праве искрености и несебичног помагања.

* * *

Бугарски национални покрет развијао се 60-их година под дејством оних истих општих фактора кризе Османског царства који су дејствовали

и у другим крајевима Балкана. Овде је, међутим, од посебног утицаја био још један друштвено-економски чинилац. Он је у следећем: улазећи у све шири и тешњи контакт са Европом, Турска се све више отварала њеној економској експанзији. То се видело, најпре, на трговачком, а затим, као што смо изнели, на финансијском пољу. Трговинским уговорима закљученим са европским земљама 1839-те а обновљеним 1862. године Турска је широм отворила своја тржишта европској индустријској роби. Минималне царине од 3%, којима је она према тим уговорима смела да оптерећује европски увоз, нису представљале никакву заштиту за заосталије еснафско занатство по турским провинцијама. Разорна конкуренција јевтиније индустријске робе довела је у кризу низ грана занатске производње, нарочито у оним провинцијама које су, као Бугарска, Епир или Тесалија, биле лако доступне европском импорту. То је донело сиромашење и пропадање многим занатлијама и ситним трговцима у овим областима и општу диференцијацију у редовима грађанског сталежа. Наиме, насупрот оним занатлијама и трговцима који су услед навале иностране робе сиромашили и пропадали, известан број бугарских или грчких велетрговаца, који се успешно укључио у размену са иностранством, богатио се. Тако је средином XIX века у бугарском грађанском сталежу настао слој богатих и моћних чорбаџија, везаних својим пословним интересима за османску државу и њену власт. Зато су они представљали озбиљну препреку размаху национално-револуционарног покрета бугарског народа. Борбено расположење ситне и средње буржоазије, као и сељаштва, постајало је, међутим, све изразитије, па ће тај покрет ипак јачати и бројчано и организационо.

Поред револуционарно-ослободилачке, бугарски национални покрет имао је 60-их година и једну специфичну форму. Реч је о борби за духовно и интелектуално ослобођење Бугара од денационализаторске политике грчких врхова православне цркве. Читава православна црква у Турској, потчињена јурисдикцији Цариградске патријаршије, била је, захваљујући фанариотској доминацији над Патријаршијом, у рукама Грка. Грчки прелати (владике и епископи) користили су своје водеће положаје не само за материјално искоришћавање своје пастве већ и за спровођење политике хеленизације јужнословенских поданика. У оваквој политици, Цариградска патријаршија уживала је подршку Порте, будући да се њоме кочио развој националне свести и ослободилачких стремљења Јужних Словена. Из истих разлога из којих је Порта подржавала овакву политику јужнословенски народи су јој се супротстављали, постављајући захтев да се уклоне грчки и доведу национални великодостојници на водеће положаје у цркви. Та борба за стварање националне цркве била је 60-их година XIX века најснажнија баш међу Бугарима, јер су у њој узели учешћа сви друштвени слојеви, рачунајући и чорбаџије. У то време она је имала већ

око четврт века дугу традицију, а вођена је на идеолошким основама које су јој још 40-их година, у бугарској колонији у Цариграду, поставили Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. Та је идеологија већ садржала постулате будућег бугарског национализма и националне мегаломаније: тражила је да се јурисдикција бугарске националне цркве протегне на целу Македонију, на део српских земаља, као и на Бугаре емигранте у румунским земљама и у Русији.

У овој борби за бугарску националну цркву, која је, у ствари, била специфична форма бугарског националног покрета, уочавају се 60-их година две струје: конзервативна и либерална. Док су конзервативци (чорбаџије) сматрали да стварање националне цркве неће значити и бугарско одвајање од Турске, либерали су на црквено ослобађање гледали као на прелазну фазу ка потпуном националном ослобођењу.

Питање о стварању бугарске националне цркве ушло је у веома заоштрену фазу кад је Иларион Макариополски 3. априла 1860-те објавио проглас о стварању фактички независне бугарске цркве. Верска и политичка питања у Бугарској су се тако заоштрила да су се у целу ствар умешале и велике силе, па је проблем интернационализован. Русија се, преко свог агилног амбасадора у Цариграду, генерала Игњатијева, енергично заузела за бугарске захтеве. Потпомагала их је тада и Србија. Турска им се, међутим, противила, подржавајући Патријаршију. Међутим, кад су Грци због устанка на Криту запали у неприлике, патријарх Гргур IV решио је да потражи компромис са Бугарима и преко њих задобије и симпатије других јужнословенских народа. Он је зато 1867. године предложио да се бугарска црква организује као аутономна јединица (егзархија) у оквиру Цариградске патријаршије. Ово решење било би основа за бугарско-грчки споразум. Турци су осетили опасност. Да би онемогућила такав споразум, Порта је ферманом од 28. фебруара 1870-те признала потпуну независност бугарске егзархије. Патријаршија је одбацила турски ферман и 1872. године је Бугарску цркву прогласила за шизматичку. Кад Бугари без и дана оклевања испоље своје претензије на јурисдикцију егзархије над целом Македонијом и деловима још неослобођене Србије и кад им Порта те претензије уважи, схватиће српска влада да је њена подршка бугарским захтевима била преурањена.

Поред овог конзервативног грађанског крила, бугарски национални покрет имао је и своје либерално и револуционарно демократско крило. Њему су припадали радикални елементи бугарског друштва који су живели у емиграцији у Србији или Румунији и који су, заједно са одметницима у земљи, образовали оружане чете чији је задатак био да борбеним дејствима запале искру масовног народног устанка. Дејства у Бугарској ове револуционарноослободилачке снаге ће организовати и водити из својих најјачих емигрантских центара у Србији и Румунији. Од кримског рата до 1862. године најснажнији бугарски емигрантски центар је у Србији, после тога се он премешта у Влашку, да би се једно време 1866/67. године вратио у Србију; најзад, од 1867. до 1876. године он ће опет бити у Румунији. Из ових центара бугаска емиграција ће организовати свестрану националну активност – културну, политичко-пропагандну и оружану. О обиму те активности, нарочито културне, може да посведочи и податак да је бугарска емиграција само у Србији, у годинама од 1843. до 1859-те објавила 70 књига на свом језику, а ту је издаван и њихов лист *Дунавски лебед*. У Србији је 1861. године била образована и Бугарска легија, а 1862. је одавде у планину Балкан прешла чета Хаџи-Ставре са задатком да диже народ на устанак. Доживела је, међутим, неуспех.

Главни идеолози и политички вођи бугарског национално-револуционарног покрета 60-их и почетком 70-их година били су Георги Раковски, Љубен Каравелов, Васил Левски и Христо Ботев. Они су образовали неколико тајних револуционарних организација: Тајни бугарски централни комитет (1866), Врховно бугарско народно тајно начелство (1866), Бугарску заједницу (1867). Једно од тих друштава (Добротворна дружина) закључило је у име Бугара и поменути споразрим с кнезом Михаилом 1867. године.

Бугарски револуционари, а међу њима најупорније Раковски, радили су и на образовању оружаних одреда и њиховом убацивању у Бугарску. После неуспеха Хаџи-Ставрине чете 1862. године, опремљене су и, априла–маја 1867. послате у реоне Сливена и Котела две нове чете, којима су командовали истакнути борци за ослобођење Панајот Хитов и Филип Тотју. И оне су, међутим, ускоро по преласку Дунава биле разбијене од надмоћнијих турских снага. Исту судбину доживеће 1868. године и одред Хаџи-Димитра и Стефана Караџе, образован од припадника Друге бугарске легије распуштене у Србији претходне године.

Неуспеси ових покушаја са оружаним четама и смрт Раковског у Букурешту 1867. године, створили су велику дилему у бугарском покрету о томе шта и како даље чинити у припремању и вођењу ослободилачке акције. Песник, идеолог и публициста, велики присталица јужнословенске и балканске сарадње и федерације, Љубен Каравелов је заступао мишљење да самосталан бугарски ослободилачки покрет није могућ. Успешан он може бити само у оквирима широког општебалканског устанка и рата против Турске. Зато и не треба улудо трошити снаге и животе бугарских родољуба, већ систематском политичком и идеолошком (културно-пропагандном) активношћу припремати бугарски народ за такав општебалкански покрет. Млађи и борбенији људи, Левски и Ботев ће се определити за другу, радикалнију тактику: осамостаљивање бугарског покрета од страних утицаја и убрзано организационо-политичко припрема-

ње у самој земљи за покретање самосталног и масовног народног устанка. У том циљу Левски ће током 1869-те илегално прокрстарити Бугарску стварајући у њој унутрашњу илегалну револуционарну мрежу са већим бројем комитета. Ову своју мрежу он ће покушати да стави у дејство почетком 70-их година.

* * *

У педесете и шездесете године XIX века падају и први наговештаји буђења националне свести Македонаца. Овако закаснели знаци националног препорода македонских Словена резултат су деловања више различитих, вековних фактора. Без средњовековне државне традиције, македонски народ се под турском влашћу нашао у дубокој потчињености. Градска занимања су све до 30-их и 40-их година XIX века углавном била недоступна Македонцима. Чаршија, иначе релативно развијених македонских градова који су се образовали као значајни занатлијски и трговачки центри – била је цинцарско-грчко-јеврејска. Словенски живаљ почео је у њу да продире тек средином XIX столећа. Захваљујући томе и целокупан духовни живот у Македонији био је обележен хеленским карактером. Црквом су господариле грчке владике и други великодостојници, а и просветни и културни живот био је потпуно у рукама Грка. Све школе отваране током XVIII и прве половине XIX века у македонским градовима (Корча, Мегарево, Охрид, Битољ, Крушево, Струмица) биле су грчке. А такав је случај и са првим културним друштвима образованим 50-их и 60-их година у Мегареву, Битољу, Крушеву, Струмици и неким другим градовима.

Од средине XIX века на младо, тек оформљено словенско грађанство почињу да делују бугарски и српски културни утицаји. У борби за потискивање грчке духовне превласти Бугари ће, са добијањем егзархије, под чију је јурисдикцију („Бугар Милет") потпала цела Македонија, стећи велику предност.

У таквим, врло неповољним друштвено-економским и културним условима јавиће се средином XIX века први наговештаји македонске националне свести. Њих ће донети књижевна, културна и просветитељска активност Константина и Димитра Миладинова, Ксенофонта Жинзифова, Натанаила Охридског, Партенија Зографског, браће Ризов (Петка и Антима), Ђорђи Пулевског и других. Биће, међутим, потребне дуге деценије борбе не само против спољних притисака на македонску националну свест (пре свега, бугарских и грчких) већ против схватања и међу самим Македонцима, док се кроз силне идеолошке и друге наслаге пробије свест о националној посебности и особености македонског народа. То ће бити тековина тек XX века.

* * *

Грчки свет је 60-их година такође пролазио кроз значајне процесе. Тада је окончано образовање духовног и идејног јединства хеленског света како оног у земљи матици, тако и оног у дијаспори. Томе је помогла и чврста веза између Краљевине Грчке и Цариградске патријаршије, иако је грчка национална црква стекла независност још 1850. године. Ширењу угледа Краљевине у грчком свету помогло је и збацивање баварске династије 1862. године и њена даља демократизација након проглашења данског принца Вилхелма, под именом Ђорђе I, за грчког краља.

После претрпљеног неуспеха, у току кримског рата, национална акција Грка се почетком 60-их година обнавља. Поново се образују добровољачке организације, које у својим редовима окупљају око 20 000 припадника, спремних да крену преко границе. Утицај италијанског ризорђимента на Грке је изванредан – највидљивији на Јонским острвима. Покрет за уједињење с Грчком постаје све масовнији и незадрживији. Парламент Јонских острва је два пута (1857. и 1859) изјављивао жељу да се то уједињење оствари. Суочена с масовном жељом Острвљана за уједињењем с матичном земљом и са новим порастом руског угледа међу њима, Британија је у децембру 1862. године решила да попусти и затражила је за то сагласност сила потписница Бечког уговора из 1815. године. Народ Острва, међутим, није имао стрпљења да чека те формалне одлуке. У октобру 1863. године острвски Парламент усвојио је декрет о уједињењу с Грчком, без одлагања. Последњи покушај неких сила да се изигра ова одлука проглашењем тзв. „неутралности" Острва, пропао је пред енергичним отпором самих Острвљана. Зато су Енглези извршили притисак на велике силе да се одлука Парламента Јонских острва прихвати и то је, најзад, и учињено. Британске трупе су марта 1864. године напустиле Јонска острва, а њих је у јулу исте године посетио краљ Ђорђе. Већ крајем тог месеца посланици са Јонских острва стигли су у грчки Парламент у Атини. Уједињење Острва са Грчком било је завршено.

Грчки свет се, међутим, није смиривао. После 25 година мира (од 1841) у пролеће 1866-те плануо је свом снагом нови велики устанак Грка на Криту. Општа национална скупштина Острвљана је 2. септембра 1866-те прогласила уједињење Крита са Грчком.

Устанак на Криту изазвао је одмах највеће узбуђење у Грчкој, али и у другим крајевима Балкана. Грчки добровољци и официри масовно су одлазили на Крит. Врховну команду над устаничким снагама преузео је један од њих – генерал Калергис. Грчки бродови преносили су на Крит ратни и други материјал, а грчка штампа водила је најжешћу антитурску кампању. При свему томе, влада Краљевине настојала је да сачува привид своје неутралности. У потаји је, међутим, испитивала могућности подиза-

ња устанака у Епиру, Тесалији и Македонији. Грчки „добровољци" пребацивани су већ и у ове области. Но, док све припреме нису биле ни завршене, у јесен 1866-те, избили су устанци најпре у Епиру, а затим и у Тесалији. Један мањи одред добровољаца, под командом Булгариса, оперисао је у области Сереса, покушавајући да покрене и устанак у јужној Македонији. Немири су се јавили и у неким другим крајевима Македоније.

Борбе на Криту вођене су између устаника и Турака с променљивом срећом. Најкрвавија епска битка вођена је око манастира Аркадион, у којем су Турци опсели један устанички одред. Браниоци су дигли у ваздух цео манастир и изгинули сви до једнога заједно с великим бројем опсађивача. У пролеће 1867. године устаници су образовали привремену критску владу и прогласили су грчког краља за свог владара. Борбе су се, међутим, настављале свом жестином и немилосрдношћу. Цео Крит био је опустошен: спаљено је око 600 села, а око 50000 Крићана је разним бродовима избегло у Грчку. И Турци су трпели велике губитке. Омер-паша Латас, који је послат да гуши устанак, изгубио је 20000 људи.

У децембру 1867. године Порта је објавила нови Органски регуламент о аутономном уређењу Крита, а Грчкој је послала ултиматум да одмах обустави помоћ устаницима. Дошло је и до прекида грчко-турских дипломатских односа. Велике силе умешале су се да спрече грчко-турски рат и да одврате Србију и Румунију од помоћи Грчкој, али су устале и против ослобођења Крита. Заједно с Портом тражиле су решење за критску аутономију. У фебруару 1869-те, њихови притисци уродили су плодом: грчка влада морала је преузети јасну и јавну обавезу да више неће помагати устанак. После три године крвавих борби Крит је био покорен, али је ипак добио аутономни статус у оквиру Турске.

За време његовог трајања, видели смо, на Балкану су се одиграли многи догађаји, који су с њим били у директној или индиректној вези. Први балкански савез је најзначајнији догађај на чију је појаву непосредно утицао критски устанак. Његов исход, међутим, показаће и неефикасност овог недовршеног дела балканске сарадње.

Укидање феудализма у Русији

Царске реформе Александра II

Средином XIX века Русија улази у раздобље убрзаног развоја капитализма. Да капитализам постане владајући економски систем и владајући друштвени однос, било је неопходно уклонити феудализам, који се у империји Романових жилаво држао све до почетка 60-их година XIX века, иако је већ неколико деценија пролазио кроз озбиљну кризу. Сву дубину

социјално-политичке кризе, коју је Русији донела упорна одбрана феудално-апсолутистичког система разоткриле су невоље и неуспеси кримског рата 1853–1856. године. Показало се да систем заснован на сељачком ропству, на феудалним рентама, од којих је радна (кулук) била најраспрострањенија, и на потпуној самовољи апсолутистичке власти и бирократије више не може да обезбеди нормалну репродукцију, а још мање да Русији омогући складан развој и држање корака са осталим земљама Европе. То је убрзано ширило и учвршћивало свест о неопходности темељног преображаја и реформисања друштвеног и политичког организма Русије. Будући да је цар Николај I са својим самодржавним режимом био непремостива препрека за покретање било какве озбиљније реформне акције, његова смрт 1855-те, дочекана је у широким круговима руског друштва с олакшањем и надама. Сматрало се да се с овим владаром завршава један период тешког угњетавања које је притискивало целокупни друштвени организам и које је кочило напредак. Од новог владара Александра II се очекивало да отвори еру великих промена, прогреса и владавине закона.

Кад је ступио на престо, Александар II био је зрео човек са изграђеним уверењима и политичким концепцијама. Образован војник, са врло израженим склоностима и афинитетима према војним знањима и вештинама, он је по политичким убеђењима био конзервативац, много ближи свом оцу него његовим либералним критичарима. Реалан и трезвен дух, он ипак није могао остати глув и слеп за захтеве времена и није могао превиђати невоље које су Русији доносиле упорно брањене старе форме односа у привреди и друштву, и старе институције самодржавног система. У савлађивању конзервативних убеђења и склоности и за њега самог је кримски рат био неопходни отрежњавајући удар. То ће га приближити оним круговима политички умерене јавности који су разумевали спољне и унутрашње опасности у којима се нашла Русија због свог заосталог друштвено-политичког система. Одазивајући се захтевима и схватањима те јавности – племићке, али либералне – сам цар је већ на почетку своје владавине наговестио реформе. У пролеће 1856-те, одмах након потписивања Паришког мировног уговора, Александар II обратио се оном московском племству које је страховало од реформи овим чувеним говором: „Проносе се гласови као да ја хоћу да укинем ропство (крепосно право). То није тачно, али и та неоснована нада већ је изазвала неколико случајева одрицања послушности велепоседницима од стране сељака... Међутим, нећу да кажем да сам ја потпуно противан тој мери. Ми живимо у једном веку који ће можда захтевати да се она изврши једног дана. Ја мислим да се ви слажете са мном: и, ето, боље је да то дође одозго него одоздо". Иако, дакле, интимно и по свом убеђењу противан реформи, цар је схватао да се она не може избећи. А кад је већ тако, онда је боље да се она изведе у организацији и под контролом саме државе и уз давање

народу само онога што се доиста мора, него дочекати да је спроведе револуција која може „разорити све“.

Већ на сам наговештај реформе, руска аристократија поделила се на конзервативну већину, која је тражила одбрану постојећег система по сваку цену, и либералну мањину, спремну на уступке сељаштву и на промене политичког система у смислу увођења локалних самоуправа и децентрализације државне власти. Диференцијација племства по питањима реформи није била уочљива само на основу политичких опредељења његових припадника већ и на основу њиховог регионалног порекла. Док је племство централних и јужних делова Русије, са подручја плодног „чернозјома“, спремно на евентуално давање личне слободе мужицима, али без земље и уз очување кулука као извора експлоатације сељака, дотле је аристократија северних, неплоднијих а индустријски развијенијих области, спремна и на уступање делова поседа сељаку уз добар откуп, који би гарантовала држава.

Ова диференцијација међу племством захватила је свом снагом и кругове владе и Двора. У разним царским комисијама, одборима и телима, образованим ради испитивања праваца у којима би реформна акција требало да се изводи, седели су и противници и заговорници реформе. Групу присталица реформи водили су генерал Ростовцев и функционер Министарства унутрашњих дела Николај Миљутин. Они су дали и велики лични допринос конципирању реформних мера у аграру. Отворену подршку пружали су им министар унутрашњих послова Ланској и агилни првак племства Тверске губерније Унковски, а дискретну велики кнез Константин Николајевич и велика кнегиња Јелисавета Павловна. Енергичан отпор реформама, а нарочито укидању крепосног права, ослобођењу сељака и подели земље, пружају шеф III департмана Царске канцеларије, кнез Долгоруков, министар државних добара Муравјов, министар правде Пањин и политички утицајни кнез Алексеј Орлов.

Док се међу овим струјама, иза чврсто затворених врата дворских канцеларија, води бескрајна жучна расправа, цар се дефинитивно опредељује за реформу. Прве кораке, међутим, прави крајње опрезно. На њих, он се одлучује на иницијативу литванског племства, које је 1857. године објавило изјаву како је вољно да ослободи своје кметове, под условом да сачува сву своју земљу. На ову изјаву, цар је крајем те године одговорио рескриптом који је упутио губернаторима Вилне и Петрограда. У њима се захтева да губернатори образују племићке комитете који би израдили планове о „уређивању и побољшавању живота сељака који припадају земљопоседницима“. Те комисије би морале водити рачуна о томе да се споро вођење реформи предвиди „постепено, а не одједном“ и да се сељаку омогући откупљивање парцеле коју је обрађивао, с тим да до исплате откупа морају велепоседнику испуњавати новчану и ранду ренту.

Од идеја из овог рескрипта полазио је и „Тајни комитет“ за реформу, који је образовао цар и који му је припремао реформна документа и решења. Крајње ограничену концепцију реформи садржану у царевом рескрипту Комитет је једва нешто радикализовао. У нацрту реформних решења, која је Комитет израдио крајем 1858. године, предвиђало се ослобађање сељака од личне зависности према феудалцу и уступање сељачкој породици куће и окућнице без откупа. Сељак би добио и парцелу обрадиве земље за коју би свом дотадашњем господару, уз помоћ државе, исплатио откуп. До процене износа откупа и до његове исплате племићу сељак би био дужан да за добијену парцелу, „привремено“, испуњава обавезе новчане и радне ренте. Кад је овај нацрт доспео у племићку јавност, изазвао је бурне расправе, полемике и отпоре. Загрижени противници ослобођења мужика пружали су и даље жилав отпор нацрту у целини, као и самој идеји о реформама. С друге стране, међу аристократијом, која се, милом или силом, приволела на реформу дискусија се понајвише водила о два питања: о величини парцеле која би се оставила сељаку и о начину на који би он за њу исплатио откуп. Услед различитих и супротних интереса и концепција које су долазиле до изражаја, ова дискусија продужавала се и распламсавала, одлажући само приступање реформи. То је имало за последицу изношење овог проблема и у ширу јавност, иако су се владајући кругови томе упорно противили. Самим тим, питање реформи је нагло заоштрено јер је пало на тле врло набујалих друштвених и политичких супротности у Русији крајем 50-их година.

У расправама током 1858, 1859. и 1860-те, племство је успело да издејствује таква решења која су смањивала површине предвиђене за уступање мужицима. Кад се све сабрало и одузело, испало је да би то представљало само око трећину велепоседничке земље. Већина племића је тим била задовољна и највећу је бригу водила о гаранцијама обештећења које ће им се за ту земљу дати. За све то време у грађанско-демократским и револуционарно настројеним круговима јавног мњења дизао се све енергичнији глас за одбрану сељачких права и интереса. До краја 50-их година развио се цео покрет за радикалну и демократску реформу. Носиоци тог покрета били су, пре свега, припадници разночинске (народне) интелигенције, која ће од 50-их па све до 70-их година бити главни предводници борбе за народна права, за демократски преображај и за енергично уклањање феудализма и самодржавља у Русији. Не клонећи се ни револуционарних захтева и средстава, ова интелигенција ће показати изванредну активност, самопрегор и спремност на жртву.

Посредством Херцена и Огарјова, револуционарно-демократски покрет који се дизао крајем 50-их година директно се надовезивао на старију генерацију демократске интелигенције (из 30-их и 40-их година), потеклу из „племићких гнезда“. Нова генерација прихватала је идеје Хер-

цена и Огарјова, заступане с великом одлучношћу у *Колоколу*, о ликвидацији кметства и давању земље сељацима без икаквог откупа. Она се слагала и с мишљењем да право решење социјалних и политичких питања у Русији не треба очекивати од цара и владе, јер они нити могу да одузму земљу аристократији да би је дали сељацима нити хоће да укину самодржавље и политичко угњетавање, да би га заменили слободом и демократијом.

Обогаћујући и разрађујући ове идеје старијих узора, нове генерације руске интелигенције су у другој половини 50-их и на прагу 60-их година изградиле нов, снажан и широк идеолошки покрет револуционарно-демократске оријентације, у чијем се средишту налазио часопис *Современик* (*Савременик*) са својим уредницима Ченришевским и Добролубовим и њиховим сарадницима. Из синтезе револуционарне идеологије Херцена и Чернишевског, пренесене у широке редове незадовољне и борбене интелектуалне омладине, настаће 60-их година XIX века снажан револуционарно-демократски политички покрет, који ће одиграти крупну улогу у историји Русије у тој и наредној деценији. Ако не организациона и политичка, онда бар временска подударност нарастања овог интелектуалног и идеолошког покрета са социјалним покретима сељаштва довела је на прелазу из 50-их у 60-те године до такве напетости у Русији која се могла дефинисати као револуционарна ситуација. Бурна превирања су, међутим, поред сељаштва и интелектуалне омладине, захватила и шире слојеве интелигенције и грађанства, као и неруске народе Царства. И најпрогресивнији делови племства придруживали су се захтевима демократије.

Ове околности биће од прворазредног значаја за сламање отпора владајућих кругова конзервативног племства и царске бирократије припремаиим реформама. На валу великих незадовољстава и социјално-политичких напетости, који је запретио револуционарном поплавом, цар Александар II одлучио се најзад да пређе преко свих отпора и да приступи неопходним реформама.

* * *

Цар Александар II је 19. фебруара – 3. марта 1861. године потписао законски акт под називом *Уредба о ослобођењу сељака од кметске зависности*. У облику царског *Манифеста* ова *Уредба* је 5. марта саопштена јавности. Пре њеног објављивања цар је у Државном савету искрено признао: „Учинили смо све што смо могли да бисмо гарантовали интересе власника поседа“. Труд се исплатио: интереси племства били су добро заштићени. Оно је нешто и изгубило овом реформом: право да располаже личношћу мужика и њихових породица, да их продаје и поклања, да се меша у њихове приватне и породичне послове; мужици су могли да напусте посед, да се посвете грађанским занимањима, да купују некретнине и њима слободно располажу; сењеријална полиција (полиција племића велепоседника) пренета је у надлежност сеоске општине, која је стекла аутономност и независност од бившег господара.

Све ово су за тадашњу Русију биле крупне и прогресивне промене, без којих би њен даљи развој био закочен и онемогућен. Али, оне ипак нису битно оштетиле аристократију. Најпре, царском *Уредбом* од 19. фебруара 1861. године племићи су проглашени власницима све земље коју су дотадашњи кметови обрађивали. Ако су желели да ту земљу задрже у својим рукама, сељаци су морали да је откупе, а до регулисања и исплате откупа „привремено“ су и даље морали да господару испуњавају обавезе новчане и радне ренте. И читавих двадесет година после царског *Манифеста* из 1861. године цела петина сељака неће успети да испуни све обавезе откупа и да се ослободи „привремене“ обавезе на ренту, упркос чињеници да су и сами племићи, често презадужени, били заинтересовани да што пре добију новац за откуп. Друга веома крупна погодност за племство коју му је донела *Уредба* о укидању кметства (крепосног права) била је та што је крупним земљовласницима, дотадашњим господарима, допуштено да од парцеле свог мужика „одрежу“ део и прикључе га свом поседу. Тај део је у појединим крајевима Русије био неједнак. Највећи је био у најплоднијим областима „чернозјома“, пењући се до једне четвртине. У целој Русији је просечно износио петину укупне површине која је припадала сељацима. То „одрезивање“ било је својеврсна, руска варијанта првобитне акумулације капитала. Захваљујући њему, добар део руског сељаштва је после реформе остао с недовољно обрадиве земље, па је и даље, ако не правно, онда економски, као закупац или најамни радник, остао везан за свог бившег господара.

За своју умањену парцелу земље сељак је морао да плати висок откуп, одређен према тржишној цени земље. То је била трећа велика мера заштите племићких интереса у реформним актима Александра II. За ону једну трећину земље коју је морало да уступи сељаштву племство је имало да добије високу накнаду у новцу. Па и то није било све. Држава је приступила још једној интервенцији у корист племства. Будући, наиме, да огромна већина сељака није имала новца да исплати откуп, у „помоћ“ му је прискочила држава. Она је сама „обештетила“ племиће са 80% суме за откуп, док је на сељака пало оних преосталих 20%. Али, сељаштво је стекло обавезу да у 49 годишњих рата врати држави новац исплаћен племству. И управо то враћање „позајмице“ висило је као сињи камен о врату руског сељаштва близу пола века, све док му преостали „дуг“, у току револуције 1905–1907. године не буде отписан. До тада сељаци ће држави исплатити 2 милијарде рубаља, а остаће јој „дужни“ још око пола милијарде.

Захваљујући овако спроведеној ликвидацији феудализма и аграрној реформи у Русији, племство је и даље остало најмоћнија друштвена групација у држави. Његова снага се, међутим, топила, а друштвени утицај је био на низбрдици, упркос чињеници да су припадници аристократије и даље држали кључна места у високој државној админситрацији, војсци, дипломатији. Своју моћ племство је још увек заснивало на огромном земљопоседу, којим је располагало, али се тај земљопосед постепено крунио и смањивао. Не успевајући да организује рентабилну производњу и да се избави дугова и финансијских невоља, део племства, нарочито оног паразитског, кога у Русији није било мало, распродаје земљу и непродуктивно троши новац. Земљу поглавито купују шпекуланти, трговци и индустријалци, подвргавајући је безобзирном исцрпљивању, а само мањи део површина доспева у руке оног танког слоја ојачалог, кулачког сељаштва. Тако се укупна површина племићких поседа смањује са 87 милиона десетина у 1862. на 81 милион десетина у 1872, или 71 милион у 1882. години. А процес се настављао и после тога. Земља у рукама племића обрађује се после 1861. године на неколико начина: системом капиталистичког закупа (фармерски), уз употребу најамне радне снаге, или „привременим" кулуком (радна рента) оних сељака који нису успевали да измире обавезу откупа. Међу тим начинима, закуп је током времена стицао све већи значај. То показују и бројке о томе да су само ослобођени кметови који су 1861. године дошли у посед око 33 милиона десетина земље током наредне деценије од својих дојучерашњих господара узели у закуп још око 25 милиона десетина.

Већ ове тенденције, испољене 60-их и почетком 70-их година, показивале су да је царска реформа из 1861. године упркос свим ограничењима која је садржала, била значајан и далекосежан историјски чин. Она је огромно Руско Царство претварала из заостале феудалне у модерниjу капиталистичку земљу, отварајући путеве бржем развоју и преображају њене привреде. Оно што ова реформа није могла да постигне, то је надокнађивање изгубљеног времена, које јој је одузела самодржавна империја бранећи феудализам и апсолутизам до последњих консеквенци. Реформе у Руском Царству су закасниле бар пола века и то закашњење Русија неће моћи да преброди до почетка XX столећа. Због тога ће развој капиталистичке привреде и буржоаских друштвених односа у њој бити праћени изузетно болним грчевима и заоштреним супротностима, које у осталим европским земљама том времену више неће бити својствени.

Реформе у области аграрних односа нису биле једине прогресивне промене извршене у Русији 60-их година XIX века. Реформе су изведене и у области државне управе, судства и образовања. Године 1864. преуређена је губернијска, а 1870-те градска управа. У губернијама и округзима основана су земства, а у градовима думе, као органи локалне самоуправе,

изабране по представничком систему. Ове самоуправне скупштине биране су на основу врло ограниченог изборног права и тросталешког система, замишљених тако да обезбеде превласт племства у земствима и богате буржоазије у думама. Полазећи од става да „учешће у управи месним пословима треба да буде сразмерно с важношћу економских интереса сваког појединца", тј. с његовим богатством, изборни систем заснивао се на високом имовинском цензусу и на подели бирача на три социјално-политичке категорије: племство, грађанство и сељаштво. Такав систем давао је све предности аристократији и најбогатијим грађанима, тим пре што се сељачко бирачко тело изјашњавало на посредним изборима. Највећи део становништва није уопште гласао. Осим тога, царска влада се побринула да губернијски и градски самоуправни органи буду подвргнути строгој и свестраној контроли извршне губернијске и централне власти, као и да им компетенције буду ограничене. Оне су се, наиме, углавном сводиле на питања локалне привреде, основног образовања и организације здравствене службе. У овим областима међутим, локални органи власти ће показати доста корисних иницијатива и постићи ће лепе резултате, нарочито у унапређивању школства и народног здравља. Зато се и може рећи да су царске административне реформе, „крај свих својих недостатака", имале „у историји Русије изузетну важност". Оне су омогућиле „месној енергији да се покаже и да се организује", извлачећи руску провинцију из вековне учмалости.

Попут административних, значајне су биле и судске реформе спроведене 1864. године. Оне су потпуно измениле дотадашњу организацију судства, обезбеђујући му, пре свега, одређену меру независности од свемоћне извршне власти. Реформни закони увели су судске трибунале, судску расправу, пороту, јавност судског процеса и могућност адвокатског заступања странака у спору. Овим новинама руско судство се приближило модерном западноевропском правосуђу.

Просветне реформе из 60-их година, које су се наставиле и у наредним деценијама, доприносиле су ширењу народног просвећивања у Русији, која је пливала у мору неписмености и примитивизма. У градовима се оснивају недељне школе за описмењавање одраслих. Свуда се уводи савременија организација у средњем и основном образовању, као што се брзо проширује и мрежа школа. О томе сведочи податак да је број основних школа у Русији од 1856. до 1880. године повећан са 8000 на 22 770. Тај процес нарочито је убрзан школском уредбом из 1864. године после које је сваке године отварано просечно по 1000 нових школа. Упркос томе, и даље је велики број деце остајао необухваћен основним образовањем и неписменост се није брзо смањивала. Школска уредба из 1864-те била је значајна и у том погледу што је фаворизовала тзв. „нормалне", световне, насупрот црквеним школама. То је био корак вредан пажње у

ослобађању основних школа од клерикализма, мада је утицај цркве, свештенства и племства остао врло јак.

Средње школе се, такође, реформишу и шире. Године 1864. донет је нови Закон о гимназијама, који је демократизовао политику уписа у ове елитне општеобразовне школе, отварајући њихова врата и грађанској и сељачкој омладини. Гимназије су подељене на класичне и реалне, а број ученика у њима брзо је растао. Гимназије од 60-их година почињу да уписују и женску децу. У то време, поред гимназија, унапређене су и средње стручне школе.

И високо образовање је напредовало. Од 1863. године универзитетима је призната аутономија, која их је учинила полуслободним институцијама из којих су елиминисани најтежи бирократски и клерикални притисци и утицаји. Број студената се нагло повећавао, па се за четврт века, од 1856. до 1881. године утростручио. Захваљујући аутономности универзитета у усвајању наставних планова и програма, те и одређивању научне оријентације, научни и образовни ниво руских универзитета је брзо растао, достижући високе европске стандарде. Шире се и продубљују специјалности за које се може стећи високо образовање, па се оснивају високе школе за ратну хирургију, рударство, технологију, електротехнику, агрономију, саобраћај итд. Женска омладина се прима на универзитете. Универзитети постају расадници нове друштвене мисли.

* * *

Реформе спроведене 60-их година нису ни изблиза задовољиле напредну јавност Русије. Највеће разочарење у јавности изазвало је решење аграрног питања. Њим су били незадовољни сви осим конзервативног племства. То решење критикују и словенофили (Самарин, Черкаски) и западњаци (Катков, Кавељин), док демократски кругови с индигнацијом говоре о положају у који је доведено сељаштво. Само сељаштво је захваћено најдубљим незадовољством. Оно сматра да је преварено и да је уместо очекиване „потпуне слободе", добило „лажну" слободу. Ни остале реформе нису задовољиле прогресивне друштвене снаге. Док су либерални кругови племства и буржоазије, који су дошли до изражаја у земствима и думама, као и у гласилима јавног мњења, тражили настављање управних реформи све до увођења уставности, радикални демократи протезали су своје захтеве на много шири друштвени и политички план.

Манифестације незадовољства у почетку су биле најбурније међу сељаштвом. Његови протести и немири, толико учестали до 1861. године нису престајали ни после објављивања царског Манифеста о укидању крепосног права. У самој години реформе (1861) власти су забележиле око 1800 сељачких покрета и локалних буна. У неколико стотина случајева морала је да интервенише војска. Најтежи потреси, с највећим бројем жртава, одиграли су се у области Казана и Пензе. Наредних година, међутим, број сељачких немира се знатно смањио.

Сељачки покрети су подстакли и активност радикалне интелектуалне опозиције. Посебно јаку револуционарну енергију испољавала је студентска омладина. Власти су одмах реаговале појачавањем полицијске контроле над студентима и ограничавањем активности њихових организација и друштава. Те мере нису помогле. У јесен 1861. године опозициона активност студената у Петрограду и Москви попримила је широке размере и борбена, револуционарна обележја. Влада јој се супротставила масовним хапшењима и депортацијама студената. Идеолози револуционарне демократије су са своје стране и у земљи и из иностранства подстицали омладину да не клоне духом и не деморалише се. Херцен је из Лондона поручивао „да се иде у народ", ослушне његов дах, подстакне његов отпор и прихвати његова енергија. Младу интелигенцију, студентску и другу, на ово и није требало много подстицати. Она и сама одушевљено тражи борбу „на живот и смрт" против „мрачне владавине" самодржавља и против свих застарелих норми које владају у политици, моралу, религији, науци, филозофији. У маси тих бораца за „темељит друштвени преображај" ствара се у то време посебан тип револуционара и побуњеника који је ушао на широка врата у руску литературу.

Покрети сељака и омладине, као и бруталне реакције власти на њих, створили су услове за оживљавање завереничких подухвата противника режима. У њима су се, поред студената, нашли и радикално-демократски писци, публицисти, лекари, просветни радници, официри и припадници других, углавном слободних, професија. Њихово идеолошко средиште била је редакција часописа *Савременик*, који је уређивао духовни вођ револуционарне демократије Н. Г. Чернишевски. У његовом кругу родила се идеја о систематској пропаганди против самодржавља и социјалних и политичких неправди, која би се водила директним обраћањем народу преко прокламација. Сам Чернишевски је у томе учествовао. Написао је један позив „слободним сељацима", у којем им је објашњавао да до својих права и истинске слободе неће доћи никаквим царским „уредбама", већ само организованим устанком, за који треба систематски да се припреме. Широку популарност стекло је и више других револуционарних списа, у којима су царски систем и све његове реформе подвргнуте разорној критици као перфидне противнародне мере. Сви су се ови списи, уз то, залагали за свестране и дубоке друштвене и политичке промене које ће донети праведније односе у друштву. Тако се један проглас, упућен 1862. године „младој Русији", завршавао позивом на стварање „руске социјалне и демократске републике". Прве видљиве последице овог директног обраћања народу биће нови прогони против револуционарне де-

мократије, које је предузела полиција. Директни повод за њихово извођење било је више великих пожара који су избили у Петрограду маја 1862. године за које се веровало да су их изазвали револуционари. Прогони су погодили и сам врх револуционарно-демократског покрета. Чернишевски, Михаилов, Николај Серно-Соловјевич и Писарев били су ухапшени и без икаквог суђења протерани у Сибир или послати на вишегодишњу робију.

Стални прогони не само да нису сломили покрет већ су непрекидно повећавали борбеност његових припадника и спремност на најодлучнију акцију. У таквим условима и расположењима настала је 1861/62. године најпознатија и најутицајнија тајна револуционарна организација тога доба *Земља и слобода* (Земиа и волиа), са седиштем у Петрограду и филијалама у Москви и другим градовима. Циљ јој је био образовање широке мреже тајних организација, која би припремила револуцију у Русији. Њен покретач и идејни вођ био је Чернишевски, а после његове депортације у Сибир то су остали његови следбеници Салтиков-Шчедрин и Писарев. С организацијом „Земља и слобода" били су повезани и знаменити руски емигранти Херцен, Огарјов и Бакуњин. Чланак Огарјова *Шта треба народу?*, објављен 1861. године у листу *Колокол*, послужио је као програмска платформа организације. На њеној основи почиваће и програм који ће „Земља и слобода" формулисати 1863. године, а чија се суштина сажимала у једној његовој реченици: „Ланци царског деспотизма, дубоко нагризени у народу, морају бити раскинути". Трудећи се да у своје редове укључи што већи број младих интелектуалаца, организација „Земља и слобода" очекивала је да револуција избије већ те 1863. године.

Незадовољство режимом постојало је, међутим, и у привилегованим друштвеним слојевима. Либералне идеје захватиле су и део племства. Током зиме 1861/62. године, чуле су се оштре критике племства Тверске губерније упућене проглашеним или припреманим реформама, које су сматране недовољним. Тражила се већа јавност у раду администрације, већа независност судства, промена финансијске политике државе. Да би се све ове реформе спровеле, либерални племићи су предлагали сазивање народног представништва, изабраног од свих друштвених слојева и свих народа Руског Царства. Либерално племство није свуда било радикално у захтевима, као у Тверској губернији, али више није било малобројно.

Насупрот либералној, конзервативна аристократија, названа „руском Фрондом", напала је царске реформе са сасвим другог становишта: као превише радикалне и усмерене против интереса племства. Да би се предупредила нова угрожавања ових интереса, захтевало се доношење „аристократске конституције".

Пољски устанак 1863–1864.

Ако 1863. није дошло до револуције у Русији, како је очекивала „Земља и слобода", револуционарни покрет избио је у руским деловима Пољске. Његови таласи запљуснуће и Литванију и Белорусију, а оставиће видљиве трагове и у унутрашњој и у спољној политици Русије.

Средином XIX века и Пољска, раздељена између трију господара, доживљавала је осетне друштвене промене. Истина, те промене су биле веома неједнаког карактера и интензитета. Док су у пруским и аустријским деловима Пољске сељаци после револуције 1848/49. године били ослобођени кметске зависности, добивши у посед око половину обрадивих површина (друга половина остала је у рукама племства), дотле је у Пољском Краљевству, које је било под влашћу Русије, настављено обеземљавање ситних поседника њиховим протеривањем са земље. Тамо су биле очуване и тешке радне ренте. Само половина плаћене ренте је у новцу. И у руским деловима Пољске је 50-их година XIX века текао постепени прелазак на капиталистичке облике аграрне производње. Буржоазија је све чешће куповала земљу од племства и организовала на њој продукцију употребом најамне радне снаге. Производња се унапређује, мења се плодоред, уводе се нове културе (кромпир, шећерна репа, крмно биље), подиже се сточарство, нарочито узгој оваца итд. Механизација пољопривреде је још сасвим ретка. Овај напредак праћен је, међутим, осиромашењем доброг дела сељаштва и повећавањем његове експлоатације.

Развој индустрије, трговине и саобраћаја каснио је у руским (и аустријским) деловима Пољске, у односу на пруске. Педесетих година индустријализација, ипак, креће нешто бржим темпом, па се Варшава, Лођ и Краков претварају у запажене индустријске центре. Важнији привредни рејони почињу да се повезују железничким пругама. У руским деловима Пољске појављује се француски инвестициони капитал. Варшава брзо расте и развија се.

Друштвена престројавања су приметна. Велики део шљахте врло је осиромашио, између осталог и зато што је после устанка 1830/31. године шљахта била лишена неких својих важнијих привилегија. На селу је текла диференцијација која је стварала танак слој богатих сељака и све већи број сиротиње и беземљаша. Буржоазија је јачала и у граду и на селу. Брзо се умножавао и пролетаријат, који се мобилисао из редова осиромашених сељака, шљахтића, и ситних грађана – пропалих занатлија и трговаца.

После готово три деценије тешког притиска у Пољском Краљевству су крајем 50-их година XIX века нешто попустиле стеге царске власти. То је погодовало оживљавању националног покрета. Године 1860. одржане су у Варшави јавне манифестације. Национални покрет се почео орга-

низовати. Његови припадници грађанског и племићког порекла упутили су цару Александру II адресу у којој се тражило решавање сељачког питања и увођење самоуправе у градовима. Цар је одбио ове захтеве, а у Пољској је врење постајало све живље. Руска влада је у Пољску послала војна појачања. Варшавски патриоти су на то одговорили великим демонстрацијама 7–8. априла 1861. године, на чије учеснике су снаге реда отвориле ватру. Било је мртвих и рањених. Национални покрет се тада почео делити на два крила: умереније („беле“) и радикалније („црвене“). Црвени су се определили за оружану борбу, за устанак који су одмах и почели да припремају. Бели су сматрали да услови за устанак нису повољни, а нарочито да нису исцрпљене могућности погађања са царском влашћу.

Паралелно с националним, снажно се подизао и аграрни покрет, којем је укидање крепосног права у Русији дало осетан подстицај. Покушавајући да смири овај покрет, царска влада је 16. маја 1861. године издала указ о условима под којима сељаци могу да откупе своју обавезу кулука према племићима. Незадовољно сељаштво, које је захтевало укидање феудалних права и обавеза, овако минорни уступак није могао да смири. Напротив, његов покрет се ширио. Зато је против сељачких немира дејствовала и војска. Тако је Пољска почетком 60-их година захваћена општим врењем и незадовољством – националним и социјалним (аграрним). Царска власт је зато 8. октобра 1861. године прогласила увођење војне управе у Пољској. За црвене то је било знак да је њихова оријентација на устанак исправна и да припреме за његово подизање треба још енергичније и брже спроводити. Са чисто пољских територија те припреме су проширене и на Литву, Белорусију и Украјину – територије које су до 1772. године улазиле у састав Пољске и на које су пољски националисти вазда полагали право, уносећи их у све своје национално-политичке програме. Пољска национална агитација је у овим земљама наилазила на одзив, будући да су и оне биле погођене притиском русификације, коју су спроводиле власти царске Русије.

Када су припреме за устанак поодмакле, Варшавски градски комитет црвених се, јуна 1862. године, реорганизовао и прогласио се Централним националним комитетом (ЦНК), који је приступио изради програма устанка. Како је и у овом крилу националног покрета шљахта играла водећу улогу, њен став о аграрном питању је са свим својим ограничењима, ушао у овај програм. Програм је, наиме, предвиђао ослобођење сељака, који би задржали своју земљу, али уз откуп. Тај став ће извршити битан утицај на ток и исход читавог националног покрета 60-их година, јер ће од себе удаљити највећи део сељачких маса. То се од почетка није дало осетити у пуној мери, па је ЦНК наставио енергичне припреме за устанак. Он је успео да успостави везе са илегалним демократским организацијама у руској армији, са руском револуционарном емиграцијом

(Херценом, Огарјовом), а новембра 1862. године и са организацијом „Земља и слобода“ у Петрограду. Ова организација обећала је подршку и помоћ пољском устанку, мада се није саглашавала за пољске претензије на бивше „Речи Посполитој“.

Десно, буржоаско-племићко крило пољског националног покрета (бели) и само је у току 1861/62. године образовало мрежу својих организација, која је одржавала везу са пољском емиграцијом окупљеном око грофа Адама Чарторијског и његовог политичког штаба (Хотел Ламберт) у Паризу. Емиграција је била сагласна са становиштем белих да с устанком не треба журити и да треба учинити још један покушај споразума с царизмом, који је управо у пролеће 1862. године укинуо војну управу и вратио цивилну власт у Краљевини, либерализујући унеколико политички режим. У корист сељаштва цар је тада био донео указ о укидању кулука и преласку искључиво на новчани закуп. За намесника своје власти у Пољској, који је имао задатак да спроведе ове мере, цар је именовао свог брата, великог кнеза Константина, наклоњеног либерализму. Овај је ступио у додир са белима, а ови су му, као услов за споразумевање, поставили захтев да се Пољској врати Устав из 1815-те, с тим да се његово деловање прошири на све територије бивше „Речи Посполитој“. Царске власти ове услове нису могле да прихвате, али нису хтеле ни да ступе у фронтални обрачун са целим пољским националним покретом, већ су се устремиле само на његово радикално крило – црвене. По раније припремљеним полицијским списковима, пришло се мобилизацији за војску стасалих младића за које се сумњало да припадају овој струји. На ову акцију власти ЦНК је 22. јануара 1863. године одговорио одлуком о подизању устанка, проглашавајући себе за Привремену народну владу Пољске. Одмах је објављен *Манифест* с позивом на устанак, а издато је и неколико декрета, којима се укида сталешка подела друштва, а сељацима се без откупа у посед предају куће и окућнице, док је за осталу земљу одређено обештећење племићима.

Покренут преурањено, пре завршених припрема и без довољно наоружања и друге најнужније опреме, устанак није постигао очекивани почетни замах. Устаници нису успели да овладају ниједним већим градом. Бели нису подржали устанак, а што је најважније, није му се масовно одазвало ни сељаштво. За њега никакав национални покрет који му не нуди земљу није био довољно привлачан. Сељаци, међутим, нису остали пасивни. Они су водили свој властити, стихијски и неорганизовани антиплемићки рат. Захваљујући томе, уместо сарадње, долазило је, нарочито у Литванији и Белорусији, до обрачуна између сељачких и устаничких одреда, који су слабили и социјални, и национални покрет. Пошто је сељачки покрет надјачавао национални и пошто се појавила могућност да црвени попусте пред сељаштвом и радикализују свој програм како би задобили његову

подршку, бели су решили да се умешају у догађаје и спрече прерастање ових покрета у аграрно-националну револуцију. Они су одмах кренули на преузимање вођства покрета и његово усмеравање у правцу само националне борбе. На овакву одлуку белих утицали су и савети који су им стигли од Чарторијског, као и руско-пруски споразум од 8. фебруара 1863. године о сарадњи на гушењу пољског покрета, који је огорчио све пољске патриоте. На позив белих устанку су, у већем броју, почели прилазити и пољски официри који су служили у руској војсци. За диктатора у устанку марта 1863. године био се прогласио М. Лангевич, а по читавој Пољској су се стали оснивати нови органи власти на које су бели имали пресудан утицај. Међу устанике стижу добровољци из пољских крајева под Пруском и Аустријом, као и многи припадници других народа. Широм Пољске поведен је, од пролећа 1863. године, суров и крвав партизански рат против руске војске.

Ако је и поведен организованије и боље, ако је и постао масовнији и политички осмишљенији, пољски национални покрет још увек није испољавао довољно енергије и одлучности у вођењу рата. Његово либерално вођство из редова белих исувише се уздало у спољну интервенцију и помоћ и подршку великих европских сила (Француске и Велике Британије) програму стварања независне Краљевине Пољске. Та интервенција, међутим, није стизала. Француска, Велика Британија и Аустрија су се ограничиле на дипломатски демарш у Петрограду из јуна 1863. године, који је Русија енергично одбацила. Устаницима је остало да се сами, сопственим снагама боре за ослобођење Пољске.

У октобру 1863. године устаничка влада поверила је диктаторска овлашћења грофу Р. Траугуту, који је одмах приступио реорганизацији устаничких одреда и њиховом претварању у регуларну армију. Поведена је и шира и офанзивнија пропаганда за омасовљивање устаничких редова. У том циљу Траугутово вођство је обећало сељацима да ће прихватити и испунити њихове захтеве у погледу земљишног власништва. Али, чим је то обећање било дато, од устанка су се стали дистанцирати велепоседнички елементи. С друге стране, и цар Александар II предузео је кораке да одвоји сељаке од устанка. На дан 2. марта 1864. године, објавио је указ о претварању сељака у сопственике земље коју су обрађивали и замењивању откупа земљишним порезом (земљарином). Племићима је признато право на обештећење, али од државе, а да ли ће га и кад ће га добити зависило је и од њиховог држања према устанку. Сељаштво је повољно примило царске мере и није се масовно укључило у устанак. Услед тога, устанак је у пролеће 1864. године почео да се гаси. Напуштен и од племства и од сељаштва, Траугут је априла 1864. године био заробљен од царских трупа, осуђен на смрт и у августу исте године погубљен. Последњи устанички одреди разбијени су октобра 1864. године.

Репресалије су сурово погодиле све учеснике устанка који нису успели да се дохвате иностранства. Национално угњетавање Пољске појачано је. Спровођене су многе мере политичке стеге и русификације. Ове последње неће дати скоро никакве резултате.

Русија после реформи

Једна од значајних последица реформе из 1861. године, било је раслојавање сељаштва и постепено разбијање натурално-привредне затворености руског села. Оно се отвара за индустријске производе, чиме се шири капиталистичко тржиште и подстиче робна производња. У индустрији континуирано се развија прерада памука, па Москва постаје велики центар памучне индустрије. И остале области текстилне производње брзо напредују. Ова ће се производња за тридесетак година учетворостручити. Велики напредак доживело је рударство. Угљенокопи Доњецког басена или Домброва у Пољској, брзо су повећавали продукцију. Настају и нови металуршки центри. Поред оног на Уралу, сада се подиже и више фабрика за прераду метала у Украјини. Саобраћај прати овај успон индустрије. Са 1 500 km у 1860. години дужина руских железничких пруга ће се до 1880-те повећати на 22 500 km. Овај привредни развој тече уз процес снажне концентрације производње у великим предузећима и то је специфичност привредног живота Русије већ у раним децени- јама друге половине XIX века. Спољна трговина не заостаје иза индустрије и саобраћаја. И она ће се утростручити за првих тридесетак година после 1860. године. Русија је највише извозила пшеницу и друге аграрне производе, а увозила индустријску и луксузну робу.

Развој капитализма нагло је увећавао пролетаријат, чији су животни услови били веома тешки. Радно време је трајало 12–15 часова дневно, рад жена и деце, уз дискриминаторски третман, био је веома распрострањен, а стамбени услови пролетаријата били су очајни. Никаквог осигурања, никакве законске заштите и никаквих синдикалних или политичких организација радничке класе није ни било нити је могло бити. Полиција је бдела над радницима, подвргавајући их сталној ригорозној присмотри, претњама и притиску.

Почевши од 60-их година у Русији се бележи и брз пораст градова и градског становништва. Захваљујући томе, Петроград ће пре краја XIX века имати 1 400 000, а Москва преко милион становника. Снажно се шире и развијају Кијев, Одеса, Харков у Украјини, Рига на Балтику, Тифлис (Тбилиси) на Кавказу, Варшава и Лођ у руским деловима Пољске.

Продором капитализма од 60-их година нису захваћени само европски делови Русије већ и неке њене азијске области, како оне раније освојене, тако и оне новопоседнуте. Управо од 60-их година наставља се сна-

жан продор Русије у централну Азију – у Узбекистан, Таџикистан и Туркменију. Заузеће Ташкента 1865-те, представља прекретницу у овој руској експанзији. Проширени су и руски поседи у Киргизији, тако да су се до 1870-те и северна и јужна Киргизија нашле у саставу Русије. Шездесетих година су пред руским продором постепено пала сва три централноазијска каната: Коканд, Бухара и Кива. У запоседнутим областима уводе се унеколико специфичне форме војне управе, које су обезбеђивале руску колонијалну експлоатацију ових крајева, користећи при том и међусобне сукобе локалних владара и старешина. Освојеним територијална то је, поред искоришћавања и угњетавања, доносило и објективне историјске користи: разарало је старе, статичне феудалне или патријархалне друштвене структуре, крчећи путеве за продор модернијих капиталистичких облика производње и односа у друштву. У том погледу најбржи преображаји забележени су у Закавказју – у Азербејџану, Ђурђијанској (Грузији) и Јерменији – где су царски укази о ликвидацији феудалних односа спроведени између 1864. и 1871. године. Развоју ових области доприносили су и инострани капитали инвестирани првенствено у експлоатацију нафте (Баку) или мангана (рудници Чијатуре). Капиталистички облици привређивања пробијали су се полагано и мучно у експлоатацију шума и рудника Сибира, који је, ипак, још увек био најпознатији као бескрајни ледени полигон у који се изгоне непослушни духови.

Спољна политика Русије у Европи заокупљена је, пре свега, једном мишљу: како се ослободити ограничавајућих и понижавајућих одредаба Паришког мира о Црном мору. Губитком кримског рата Русија се уопште није трајно одрекла својих стратешких циљева у источном питању. Промењена су унеколико средства и тактика наступања на Балкану и према Турској. Уместо директног удара и разарања Османске империје, политика Александра II и кнеза Горчакова, који деценијама управља царском дипломатијом, оријентише се на дискретну а обазриву сарадњу с балканским државама и народима, са њиховим националним покретима и снагама. При том, Русија настоји да активност тих народа и покрета држи под контролом како не би дозволила да је они пре времена, или у непогодан час, увуку у конфликте са осталим силама. Русији је Балкан био потребан као војни логор, али којим ће сама командовати. Захваљујући томе, она је кочила многе иницијативе националних покрета на Балкану, али им је својим дипломатским акцијама у „европском концерту" често и помагала у остварењу неких ограничених и конкретних циљева и задатака. Такав случај је био 1862. године у време пораза Црне Горе против Турске, исте године приликом турског бомбардовања Београда или 1867. године приликом предаје градова Србији. Руске иницијативе су објективно ишле наруку и бугарском националном покрету (увођењу егзархије), па, у крајњој линији, и румунском. Све је то, разуме се, било мотивисано руским

интересима у источном питању, али се често подударало са ослободилачким тежњама балканских народа. Основни и непосредни циљ руске источне политике од краја 50-их година – одбацивање одредаба Париског уговора о демилитаризацији Црног мора – могао је бити остварен тек 1870-те у време француско-пруског рата, кад су остале силе биле заокупљене овом великом конфлаграцијом у западној Европи. Русија је тада (октобар 1870) саопштила владама потписницама Паришког уговора да више не признаје његове одредбе о забрани држања ратне флоте и војних утврђења и постројења на Црном мору. И поред свег огорчења ово су, поред Француске и Немачке, блокираних међусобним ратом, морале прихватити и Велика Британија и Аустро-Угарска. Да би спасле форму наводног споразумног мењања једног важећег међународног уговора, сазвале су у марту 1871. године у Лондону конференцију великих сила која је, уз шкргут зуба, санкционисала руску одлуку.

Интересима источне политике били су, посредно или непосредно, наметнути и други важнији правци руске спољнополитичке активности од 1856. до 1870. године. Тако је она одмах после Париског конгреса била усмерена зближавању с Наполеоновом Француском, како би је одвојила од Велике Британије и Аустрије. Резултат тог зближавања било је благонаклоно држање Русије у француско-пијемонтешком рату против Аустрије 1859. године. Била је то и својеврсна освета старој незахвалници Аустрији, којој је Николај I помогао 1849-те да одбрани интегритет Царства, а 1850-те хегемонију у Немачкој, а која је у току кримског рата поставила Русији нож под грло. Добри руско-француски односи били су покварени у време пољског устанка 1863/64. године, кад је дошло до изузетне сагласности прогресивне јавности и званичне француске политике у антируском расположењу и опредељењу. Говоркало се и о војној интервенцији Француске у корист Пољака, до које ипак није могло да дође. Свеједно, захлађење у руско-француским односима више се није могло сасвим отклонити.

Пољски устанак је, међутим, довео до руско-пруског зближавања. Оно ће резултирати руском благонаклоношћу према Пруској у време њених ратовања за уједињење Немачке, 1866-те против Аустрије, а 1870/71. године против Француске. Русија је, дакле, у одређеној мери била саучесник у борби за уједињење и Италије и Немачке. Из овога је и сама извукла ограничену корист.

* * *

Пољски устанак 1863/64. године битно је утицао на унутрашње политичке диференцијације и на заоштравање политичких односа у самој Русији. По питању односа према овом устанку дошло је до оштрог разграничавања између револуционарне демократи- је и племићко-буржоа-

ског либерализма. Док су револуционари изражавали разумевање и подршку устанку, па чак у њему узимали и активног учешћа, дотле су се либерали окренули националистичкој, великоруској оријентацији, осуђујући сваку ослободилачку тежњу неруских народа. Тако се 1863. Русија у политичком погледу дефинитивно поделила на конзервативни, либерални и револуционарно-демократски табор. До тада постојећи жестоки сукоб двеју опозиционих струја – либералне и демократске – са владајућом конзервативном, сада се допуњује и борбом либерала и демократа, која компликује и онако сложену политичку ситуацију постреформске Русије.

До превирања и прегруписавања долази и међу самим револуционарним демократима. После одласка Чернишевског и неколицине других вођа из њихових редова, међу најмлађим нараштајима борбених апостола слободе, слаби и утицај старије гарде из емиграције – Херцена и Огарјова. То је, више него репресалије власти, смањило интересовање за њихов *Колокол* и оборило његов тираж са 2100 на само 500 примерака. Њихов утицај и ауторитет умањио је и неуспех побуњеничке акције на Волги, коју су покушали да организују, у време пољског устанка преко групе напредних официра. Покушај је завршен трагично: хватањем и погубљењем тих храбрих и пожртвованих бораца против самодржавља. Иако су изазвала незадовољство Херценом и Огарјовом, ова погубљења нису на револуционарну омладину деловала застрашујуће, како су очекивале царске власти. Напротив, она су дала подстрек даљој борби против државе и њених институција. Млади револуционари су од ових жртава начинили своје хероје и мученике, око чије су успомене стварали нове завере и тајне планове. И нове екипе уредника и сарадника *Савременика*, под руководством Салтикова–Шчедрина, и радикалног листа *Руская реч*, коју предводи Д. Писарев ослобођен 1865-те из затвора, показују велику упорност и пожртвовање. Читава та генерација бораца, која се јавља средином 60-их година, испољава крајњи радикализам. За њу су Херцен и Огарјов часне, али уморне и превише умерене, старине, које више не могу да импресионирају и воде револуционаре. Својим бурним темпераментом и својом запаљивом анархистичком фразом њима још понајвише импонује Михаил Бакуњин. Његове идеје о спонтаној, снажној, рушилачкој револуцији, која сваког тренутка може избити, распаљују машту и подстичу на насиље. Под Бакуњиновим утицајем у редовима руске револуционарне демократије образује се анархистичка група Сергеја Нечајева, која је својим конфузним, терористичким замислима, а још више својим безобзирним обрачунавањем у властитим редовима, у којима је Нечајев чак убио свог сапутника Иванова, нанела доста моралне штете револуционарно-демократском покрету.

После нестанка организације „Земља и слобода" 1864-те, у редовима руске револуционарно-демократске омладине настаје, средином и у другој половини 60-их година, неколико нових тајних организација и завера. Најзначајнија међу њима је, најпре, била студентска група Николаја Ишутина, која је себе сматрала настављачем идеја и дела Чернишевског, мада се њено чланство већ од почетка стало загревати за терористичке методе борбе. Из ове групе изашао је и први атентатор на цара Александра II, Димитрије Каракозов. Његов неуспели атентат, извршен 1866-те, дошао је главе и њему и целој Ишутиновој организацији, која је у репресалијама била разбијена. Бесомучни налет реакције после овог атентата угушио је, најзад, и *Современик* и *Рускају реч*. Револуционарни покрет ће за тренутак застати и утишати се, али ће већ 1868/69. године наново оживети, што ће довести до нових озбиљних немира међу студентима Петрограда и Москве. Наместо разбијене Ишутинове организације тада ће се појавити нове. Ширином деловања и снагом утицаја до краја 60-их година истакле су се две илегалне групе револуционарних студената: „Рубљево друштво", које су предводили Феликс Волховски и Герман Лопатин, и нарочито „Сморгонска академија", са својим филијалама у Саратову и Одеси.

Од 70-их година из револуционарно-демократског развиће се, с једне стране, слојевит и идејно сложен народњачки покрет, док ће, с друге, почети продор марксистичке идеологије. У Народњачком покрету, који ће се одликовати великом практичном пропагандном и терористичком активношћу, издиференцираће се дефинитивно три струје: бакуњистичка, лавристичка (следбеници Пјотра Лаврова) и ткачистичка (присталице Пјотра Ткачова). Њихова активност и међусобне расправе држаће политичку атмосферу руске државе у високом степену напетости током више од једне деценије.

Као што се види, половичне и неокончане социјалне и политичке реформе које је „одозго" увео цар Александар II одстраниле су феудалне односе, али нису искорениле све његове преостатке. Оне су додирнуле, али не и уклониле, апсолутистички политички систем, па је Русија остала само државна монархија с неограниченим царским ауторитетом и свемоћном бирократијом, која је извршавала његове налоге, уз безбројне злоупотребе и угњетавања народа. Русија зато, ни после реформи није престала да буде земља ропства и насиља, „тамница народа", али и земља жестоке, неуморне и пожртвоване борбе снага демократије, слободе и социјалне правде.

Прва интернационала

Европски пролетаријат је био тешко погођен поразом револуције 1848/49. године. Уништене су готово све радничке организације: 1852. године нестао је и Савез комуниста, као прва самостална пролетерска орга-

низација међународног значаја. Раднички борци и активисти подвргнути су репресалијама и прогонима, од којих су многи тражили спас у емиграцији. Енглеска, Швајцарска, Сједињене Америчке Државе биле су пуне революционарне емиграције, у којој је било и доста пролетерских вођа и првака. У емигрантским круговима, у којима су преовлађивали ситнобуржоаски демократи, прављени су многи нереални пројекти о поновном покретању револуција и повратку на власт. Међутим, кад се владавина контрареволуционарних слојева буржоазије показала трајном и кад очекивани народни апели вођама револуција, да се врате на кормило својих држава, нису никако стизали, ови су се стали колебати и деморалисати. Вера у револуцију се код многих расплињавала.

Творци научног социјализма Маркс и Енгелс су такође живели у Енглеској чувајући дубоку веру у револуцију и пролетаријат као његову авангарду, уносећи револуционарни оптимизам и у своје радове из тог времена. Једна од њихових замисли из тог доба била је она о образовању снажне политичке организације пролетаријата, која би била способна да на међународном плану повезује и уједињује његове снаге, како би се што успешније супротставиле снагама буржоаске реакције, које су такође биле интернационалне. Неуспеси те реакције, сукоби у редовима саме буржоазије, охрабривали су и подстицали револуционарни оптимизам не само Маркса и Енгелса већ и ширих кругова радничке класе и демократских делова грађанског друштва. Такви догађаји били су кримски рат (1853–1856), светска економска криза 1857. године, покрети за уједињење Италије и Немачке, грађански рат у САД. Они су покретали и радничку класу из политичке неактивности и апатије, у коју је била бачена после револуције 1848/49. године. Долази до првих манифестација међународне радничке солидарности: у време великог штрајка енглеских машиниста 1859-те, у време избијања грађанског рата у Америци, устанка у Пољској 1863. године итд. У овим догађајима радничке масе опредељивале су се за прогресивне снаге и демонстрирале су своје развијено осећање класне солидарности. Давале су материјалну помоћ друговима у штрајку, пружале су политичку подршку прогресивним циљевима северних држава САД, које су се бориле за укидање ропства, солидарисале су се са пољским устаницима и њиховим тежњама ка националној еманципацији. Ови и други догађаји утицали су на политизовање радничке класе и њено активирање у више земаља, а нарочито у индустријски најразвијенијим: Енглеској, Француској, Немачкој, Белгији, Швајцарској.

У Великој Британији је почетком 60-их година дошло до низа митинга, демонстрација и других политичких иступа у којима је пружана подршка борцима америчког Севера, пољским устаницима, италијанским демократима. Протестовало се против иницијатива да се Британија ангажује на страни робовласничког Југа, јер је заинтересована за несметан

довоз памука неопходног енглеској памучној индустрији. Степен и квалитет солидаристичке свести, коју је у овој прилици испољио британски пролетаријат, био је на високом нивоу јер су блокада и пустошење Југа могли лишити британску текстилну индустрију драгоцене сировине, а многе раднике редовне зараде. И поред тога, британски пролетаријат је био енергично противан интервенцији у корист Југа и то је одлучно ставио на знање владајућим круговима своје земље. Слично је било и у случају Пољске. Са великог митинга солидарности с Пољацима, који је одржан у Лондону 22. јула 1863. године, енглески радници упутили су поруку својим класним друговима у Француској, позивајући их на сарадњу у борби за поправљање материјалног и друштвено-политичког положаја своје класе. Писац те поруке био је енглески пролетерски првак Оџер.

Одазивајући се позиву енглеских другова, француски радници су изабрали делегацију, под вођством гравера Толена, која је донела њихов одговор (*Адресу*) на позив Енглеза. Одговор је прочитан на великом радничком митингу одржаном 28. септембра 1864-те, у цркви Сент Мартинс Хол. Француска Адреса се завршавала паролом „Наш је спас у солидарности! “ Али, на овом митингу су, поред енглеских и француских, присуствовали и представници ирских, немачких и италијанских радника, па се он претворио у велику манифестацију међународне пролетерске солидарности. Представник немачких радника Екариус заложио се у својој поздравној речи за међународно зближавање и повезивање пролетаријата у корист општих интереса његове класне борбе. Полазећи од ове идеје, збор у Сент Мартинс Холу донео је одлуку да се оснује *Међународно удружење радника*, које ће постати познато под популарним називом *Прва интернационала.*

Карл Маркс, који је и сам присуствовао овом великом скупу, осетио је његов значај и снагу. Он се прихватио и чланства у Привременом комитету од 32 члана, који је добио задатак да напише Декларацију и Статут Међународног удружења радника.

После дужих расправа, у којима су разматрани енглески и француски нацрти, коначни текст Декларације израдио је Маркс. Она је добила назив *Инаугурална адреса Међународног удружења радника* и послужила је као оснивачки акт Прве интернационале. По свом значају и карактеру она се директно наслањала на *Манифест Комунистичке партије*, написан шеснаест година раније. Полазећи од поставки *Манифеста*, у *Инаугуралној адреси* Маркс је разрадио стратегију и тактику радничке класе у њеној борби за успостављање јединства на међународној основи. Ту се саопштава и позната, касније често оспоравана, Марксова теза о апсолутном осиромашењу радничке класе и сталном заоштравању класних супротности у капиталистичком друштву. На основу тих теза Маркс изводи и споран

закључак да сваки напредак у развоју производних снага, у капиталистичком систему, неизбежно води „продубљивању друштвених разлика и заоштравању друштвених противречности“.

Да се тако заоштрене социјалне супротности не би претвориле у револуцију, владе појединих држава успостављају сарадњу на основама класне солидарности буржоазије. Циљ те сарадње је заједнички отпор захтевима и тежњама пролетаријата. Тој буржоаској солидарности пролетаријат мора да супротстави своју класну солидарност и сарадњу. Радничка класа је, по Марксу, „приморана да овлада тајнама међународне политике, да пази на дипломатске поступке својих влада и, ако је потребно, да им се супротстави свим средствима“.

У *Инауґуралној адреси* анализирани су улога и место задружних и кооперативних радничких организација у изграђивању система пролетерске солидарности и сарадње. Закључено је „да кооперативни покрет може добити своје право место тек кад пролетаријат освоји политичку власт“. Тиме је дефинисан и прави циљ радничког покрета и његових политичких организација како на националном тако и на интернационалном плану. Тај циљ је освајање власти. Уједињена, радничка класа ће повести најшири револуционарни покрет свих угњетених маса света. Зато се и *Инауґурална адреса* завршава већ познатим Марксовим покличем: „Пролетери свих земаља, уједините се!“

Поред *Инауґуралне адресе*, Прва интернационала је, одмах по оснивању, добила и *Привремени статут*, који је, такође, написао Маркс. Допуњаван касније, овај *Привремени статут* ће, коначно, септембра 1872. године, на Хашком конгресу Интернационале бити претворен у *Општи статут Међународног удружења радника*. Међутим, већ је *Привремени статут* поставио главне циљеве и организациону структуру Интернационале. Набрајајући разлоге за стварање ове организације, као и њене најважније задатке, Маркс је у Статуту наводио „да ослобођење радничке класе мора бити дело саме радничке класе“, да радничка класа води борбу „за уништење сваког класног господства“, да је крајњи циљ те борбе „економско ослобођење“, а да је њено најпоузданије средство организована политичка акција радништва.

Организационе одредбе Статута дефинишу Интернационалу као удружење чије су основне ћелије националне секције, односно „радничка удружења у појединим земљама“. Члан секције Прве интернационале може постати сваки појединац који прихвата и активно заступа начела Међународног удружења радника. Секције једне земље, или регије, повезују се у националну организацију, преко које и ступају у чланство Међународног удружења. Националне организације се у Интернационали повезују с другим удружењима и тако воде заједничку политичку и другу активност. Највиши руководећи орган Међународног удружења радника (Интернационале) је Општи раднички конгрес, који се по правилу састаје сваке године. Конгрес усваја општу политичку линију и носеће идејне принципе Удружења, расправља о његовом раду и доноси одлуке о његовом унапређивању. За руковођење радом Удружења између два конгреса бира се Генерално веће, које се састоји од представника секција из разних земаља. Генерално веће има многе задатке и широке надлежности. Оно обавештава секције о приликама и покретима радника у свим земљама у којима постоје секције Интернационале, усмерава рад секција у тим земљама, труди се да координира и јединствено води акције свих секција у случајевима значајних међународних збивања, настоји да се начела и програм Интернационале свуда доследно и јединствено спроводе.

Организационо-политички принципи на којима се заснивао рад Прве интернационале и свих њених органа били су: равноправност, демократичност и централизам. *Општи статут* допуштао је да радничка друштва која се учлане у Интернационалу и тиме уједине у „нераскидиви савез братске сарадње“ сачувају нетакнутим „своје већ постојеће организације“, али се Маркс трудио да то буду само организације које прихватају идеје научног социјализма. И поред оваквог Марксовог настојања, Интернационала је била далеко од политичке монолитности, па и од начелне идејне јединствености. У њој се преплитало и међусобно жестоко борило неколико идејних струја, међу којима марксистичка, бар у почетку, није била најјача. Поред ње, активне су биле струје британских тредјуниониста, француских прудониста, немачких ласаловаца и Бакуњинових анархиста са упориштима у Русији, Италији, Шпанији и Португалији.

Прихватајући капитализам као реалну чињеницу, тредјунионисти су заступали мишљење да радничка класа треба легалним средствима да се бори само за поправљање свог материјалног, друштвеног и политичког положаја у његовим оквирима. Циљеви радничке борбе су првенствено економски: повећање надница, скраћивање радног дана, склапање колективних уговора, увођење законске заштите на раду, организовање узајамне помоћи итд. Иза њих долазе политички циљеви: опште право гласа, слобода штампе, збора и договора, демократизација политичких и друштвених институција и односа. Средства којима се радници боре за ове циљеве јесу: пропаганда, петиције, митинзи, демонстрације и штрајкови.

Прудонисти представљају носиоце тзв. ситнобуржоаског социјализма, а квалификују се и као зачетници анархизма у радничком покрету. Говорећи о укидању приватне својине, они су, у ствари, мислили на њено ограничавање и изједначавање. Борећи се за децентрализацију државâ до општинских нивоа и чак нивоа произвођачких асоцијација, одбацивали су ауторитет централних органа не само државних власти већ и политичких организација и партија.

Зато су тешко прихватали и демократски централизам Интернационале. Одбацивали су начела националности, као „застарела", па су дезавуисали и националне и ослободилачке покрете свог времена. Међутим, у току рада Прве интернационале прудонистичка струја се распала. Њено крило доследних следбеника Пјера Жозефа Прудона, на челу с Толеном, удаљило се од Интернационале, док се лево (Варленово) крило сасвим приближило марксистима и на крају слило с њима.

Ласаловци су реформистички покрет немачког пролетаријата, настао под вођством Фердинанда Ласала, оснивача Општенемачког радничког савеза (1863). И ова струја је одбацивала револуционарну борбу, како за економске тако и за политичке циљеве радничке класе. Полазећи од Ласаловог „гвозденог закона најамнине", његови следбеници су тврдили да се материјални положај радничке класе у капитализму преко једног минимума апсолутно не може поправити. Отуда и свакодневна економска борба рада против капитала једва да има смисла. Материјални положај пролетаријата радикално се може поправити само изван капиталистичког система, али се из њега не може изаћи насилним, револуционарним путем, већ парламентарном борбом и то онда кад се уведе опште право гласа и кад представници радног народа освоје већину у Парламенту. Тада ће се и Пруска преобразити у народну државу „у којој могу радници путем мирне парламентарне борбе и државне помоћи постепено ићи ка социјализму".

Михаил Бакуњин је 1867. године у Прву интернационалу укључио своју организацију, која се звала Алијанса социјалистичке демократије. Преко ње он је покушавао да и Интернационали наметне као основни револуционарни циљ темељно разарање свега постојећег: држава, правних структура друштва, политичких организација, религија, културних и других институција итд. Овај анархистички концепт револуције, као спонтани рушилачки чин маса, и друштва, као заједнице људи без правних институција и политичке организације, Бакуњин је настојао да натури и Интернационали. Под паролом: „Слобода, једнакост, федерација" – он је негирао политичку борбу, па према томе и организовање пролетаријата у политичку партију. Тиме је фактички доводио у питање и постојање саме Интернационале, у којој је жестоко нападао централистичко вођство Генералног већа, а нарочито Маркса.

С обзиром на постојање оволиког броја јаких политичких струја и групација, уз неколико мање значајних, марксисти су у току рада Прве интернационале (1864–1876) морали да воде жилаву борбу за њихово слабљење или елиминацију и за ширење своје идеологије у редовима европског пролетаријата. Кроз непрестану борбу против ових струја, Маркс и марксисти постизали су постепени, али све запаженији успех у стварању револуционарне радничке партије и, нарочито, на пропагирању

своје комунистичке идеологије. Маркс је био у праву кад је писао да је читава историја Прве интернационале, у ствари, једна „непрекидна борба" различитих идејних струјања која су постојала у радничком покрету Европе средином XIX века. Борба струја о којој је реч водила се кроз свакодневну активност органа Интернационале, од секција до конгреса, али је најжешћа била у њеном Генералном већу, у којем су се формулисали најважнији конкретни политички ставови Удружења, они који су затим разашиљани секцијама и чланству. У виду начелних питања ти ставови појављивали су се и пред конгресима Интернационале. У току своје кратке историје Прва интернационала одржала је укупно шест конгреса и једну конференцију.

Интернационала се у току свог рада, на конгресима и седницама Генералног већа, бавила низом крупних идејних, стратешких и тактичких, али и конкретних политичких питања европског радничког покрета тога доба. Једно од првих било је питање о држању пролетаријата према међународним односима и спољној политици буржоаских влада. Инспирисана актуелним збивањима тога доба, у расправама о овим питањима копља су се ломила, пре свега, између прудониста, који су се опирали бављењу радничког покрета националним покретима (па и пољским устанком), и марксиста, који су национални проблем признавали као историјску реалност и могућност да се учешћем у његовом решавању пролетаријат политички активира и мобилише. На њихово инсистирање Женевски конгрес је осудио руски царизам и подржао је ослободилачку борбу Пољака. У блиској вези са спољном политиком и националним покретима било је и питање о значају општеполитичке активности пролетаријата, које је било један од средишњих проблема Интернационале. Маркс је у вези с овим питањем, и у теорији и у практичном раду, имао децидиран став да се економска борба пролетаријата не може одвајати од политичке и да се борбом за политичка права и слободе (слободу збора и договора, штампе, политичког организовања, штрајка, права гласа) даје крупан допринос постизању главног циља револуције – економског и социјалног ослобођења радничке класе. Прудонисти су и овде имали супротно мишљење, доказујући беспредметност политичке борбе пролетаријата. Марксисти су им и на овом фронту нанели пораз.

Значајно место у делатности радничке класе средином XIX века заузимао је задружни и кооперативни покрет, па су се њиме бавили и конгреси Интернационале у Женеви и Лозани. Сукобљене стране у расправама о овим питањима опет су били прудонисти и марксисти. Ови последњи признавали су да је задружно организовање значајна карика у ланцу друштвених преображаја – што су тврдили и прудонисти – али су насупрот прудонистима од Интернационале издејствовали став да задружни и кооперативни покрет „сам по себи није у стању да измени капи-

талистичко друштво“. Улога овог покрета је у битној зависности од основног политичког питања сваке револуције – питања власти. Задружни и кооперативни покрет може постати главно средство друштвеног преображаја тек после револуције, тј. пошто пролетаријат узме државну власт у своје руке.

Жучне расправе у Интернационали вођене су и о синдикалном и штрајкашком покрету. Тредјунионисти и прудонисти, који су оспоравали значај и потребу чисто политичке активности пролетаријата, преувеличавали су историјску и практичну улогу свакодневне економске борбе за конкретне захтеве радника. У тој активности они су видели циљ, а не средство борбе пролетаријата за политичку власт и своју коначну социјалну и економску еманципацију. А марксисти су на синдикалну организацију и активност гледали управо у овој функцији, борбе за власт. Зато су синдикату и намењивали, пре свега, улогу политичког мобилизатора и васпитача радничке класе.

Велике дебате у Интернационали вођене су о питањима својине. Док су марксисти доследно и упорно заступали став против приватне својине над средствима за производњу, залажући се за општу национализацију као пут за њихово претварање у општедруштвено власништво, прудонисти су се залагали за ситносопственичку и групну својину, а тредјунионисти за комбинацију приватног и државног власништва. Ови последњи били су за то да држава национализује и задржи у својим рукама само најважније привредне и друштвене службе и објекте (руднике, железнице, поште и слично), док би земљу од власника откупљивале општине и давале је на употребу сељацима. Бакуњисти су такође заступали тезу о колективној (друштвеној) својини, али су се с марксистима спорили о томе како приватну својину претворити у колективну. Док су марксисти консеквентно заговарали експропријацију и национализацију приватне својине, бакуњисти су говорили о укидању наслеђа. Они су, наиме, сматрали да с нестанком права наслеђивања, у трајању од две генерације има да нестане и приватна својина, а с њом заједно и капитализам.

Најжешћа битка између марксиста и бакуњиста вођена је око једног важног организационог питања: улоге Генералног већа Интернационале. Борећи се против сваког централизма, па и демократског, против чврсте организационе форме, Бакуњин и његове присталице засипали су оптужбама Маркса и Генерално веће, да желе диктаторску власт у Интернационали и радничком покрету. Док су марксисти сматрали да Веће треба да буде „идејни, организациони и руководећи центар“ Интернационале, а преко ње и међународног пролетаријата, Бакуњин му је оспоравао било какву руководећу улогу и захтевао је да се Генерално веће претвори у обичан „статистичко-информативни центар“ Удружења. Марксисти су и

у овом питању однели победу и чак су издејствовали искључење бакуњиста из Интернационале.

Захваљујући оствареној надмоћности и тријумфу над супарничким струјама у свим овим питањима, марксизам је баш кроз идејну борбу у Првој интернационали „од некадашње слабе струје постао најјача струја у међународном радничком покрету“. У томе је и највећи историјски значај Прве интернационале.

Врхунац њене делатности и потврда њеног делотворног утицаја у радничком покрету Европе била је Паришка комуна. Гледајући и сама на Комуну као на своје властито чедо, Интернационала јој је поклонила изузетну пажњу. Иако је није сама изазвала, сматрајући пролетерски оружани устанак у време француско-пруског рата преурањеним и ризичним, Интернационала (Маркс и Енгелс пре свих) јој је, кад је већ створена, пружила пуну моралну и политичку подршку. Цело Генерално веће ангажовало се у помагању Комуне, а кад је она у крви угушена, у пружању заштите паришким радницима, подвргнутим суровим репресалијама и бесомучној политичкој хајци од стране и власти и грађанске пропаганде. Организовано је и пружање материјалне потпоре комунарској емиграцији. Искуства и историјске поруке Паришке комуне Маркс је анализирао у посебном раду под насловом *Адреса Генералног већа Међународног удружења радника о грађанском рату у Француској 1871. године*. Интернационала је распуштена на Конгресу у Филаделфији 1876. године.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЕВРОПСКА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ ОД КЛАСИЦИЗМА ДО РЕАЛИЗМА

Није тешко сложити се с упозорењима историчара и теоретичара да је свака подела и типологија књижевности и уметности неизбежно произвољна и да све правце и периодизације треба схватити еластично и с високом мером релативизације. Иза термина класицизам, романтизам, реализам, импресионизам, крију се често различити феномени и неједнаки садржаји. „У појединим земљама и у појединих критичара они не обухваћају исте ствари и токове и не обиљежавају истовјетне појаве... Док је неокласицизам надахнуо највећи број дјела створених у Европи у предвечерје обликовања великих индустријских друштава, романтизам, реализам и импресионизам имали су у неку руку обиљежје прототипова који су одбачени чим су направљени, но који ће полако вршити утицај на широке кругове. Међутим, управо нам они помажу да схватимо на којим се интелектуалним основама темељи савремени свијет, на који не треба гледати као да представља постизавање коначних рјешења, већ који је, напротив, постао исходиште рјешавања нових проблема“ (Пјер Франкастел).

Врло је тешко одређивати и хронолошке границе између појединих уметничких раздобља, епоха и покрета. Није ни најмање лако установити кад се завршава класицизам а почиње романтизам, или кад реализам смењује романтизам. Ако бисмо између ових и других праваца и епоха повлачили чврсте типолошке и хронолошке границе, не уважавајући многобројне прелазне и вишезначне појаве и облике, збуњивале би нас многе чињенице. Многи писци и уметници, многа њихова дела измичу сваком строгом стилском, типолошком или временском разврставању; многи се јављају у две или више епоха. Једног Енгра, Гоју или Короа у ликовним уметностима, једног Гетеа, Шилера, Стендала или Балзака у књижевности, доиста је непрепоручљиво круто сврставати у стилске целине. То ипак не значи да се таква разврставања уопште не могу установити. Она су потребна у најмању руку из разлога систематичности, прегледности и јасноће, па ћемо се уобичајених стилских и временских подела и ми држати.

Класицизам и просветитељство

У време кад је Европа 70–их година XVIII века улазила у раздобље револуција, владавина уметности класицизма и просветитељства већ је била на измаку, мада још није изгубила снагу и значај. У самом покрету класицизма и просветитељства била се „зачела сумња у свемоћ људског духа и остварљивост ‚царства разума'. Сентиментализам као особити израз те сумње унео је у књижевност, додуше стидљиво, први призвук оне разочараности која ће нешто касније, после Француске револуције (...), избити свом силином и у књижевности добити име *романтизам*" (Јован Јанићијевић).

Књижевност

Као књижевни и уметнички правац класицизам, којег неки аутори називају и неокласицизмом, појавио се најпре у француској култури још у XVII веку. Расправљајући о његовој појави, Рене Велек скреће пажњу да треба разликовати појмове *класика* и *класицизам*. Реч *класика* означава дела велике, изузетне и проверене уметничке вредности; *класицизам* је правац у уметности који подражава античке узоре и стилове. Наслањајући се на тековине и традиције ренесансе, класицизам је, у још већој мери од саме ренесансне уметности, за своје узоре прихватио уметност и књижевност античке Грчке и Рима. Управо због широког прихватања утицаја проверених, класичних вредности античког стваралаштва, класицизам је и добио име. Припадници класицизма били су, дакле, доследни следбеници античке књижевности и уметности, њених стваралачких норми и правила.

После Француске класицизам је у XVIII веку захватио и Немачку, а проширио се и у друге земље, понајвише у Енглеску.

„Главни извори доктрине класицизма леже у античким реторикама и поетикама" – посебно Аристотела и Хорација. Теоретичари који су разрађивали античку реторику, поетику и естетику и којих је током XVII и XVIII века било много у Француској, Италији, Немачкој, Енглеској и другде, тзв. доктринари, упињали су се „да докуче естетичку систему класичне књижевности, да установе кодекс правила и начела којих писац мора да се придржава у свом иначе самосталном стварању" (Слободан Витановић).

Естетичка правила класицизма су, као прво и најважније, од уметника захтевала потпуну равнотежу надахнућа, уобразиље и емоција, са разумом и савршенством форми. То се могло постићи обуздавањем и усмеравањем осећања, стваралачких енергија и страсти уз помоћ разумских мерила и приближавањем уметничке визије природним реалностима. И

поред ове наклоњености и преданости рационалистичком духу, класицизам се никако не може сводити на разум без емоција, као што ни његово поштовање природности и реалности не значи просто копирање и подражавање природе. Класицизам у природи, као највећу вредност, види човека и његову судбину, у којој не тражи бизарности и изузетности већ опште хуманистичке вредности. Кроз појединачну судбину писци класицизма желели су да сагледају општост у човеку, „језгро општих истина" о њему. Циљ им је, дакле, „синтеза појединачног и универзалног, конкретног и апсолутног, савременог и вечитог".

Негујући култ антике, уметници класицизма желели су да укажу и на естетску вредност и на корисност њених тековина. И у својој уметности они су живо настојали да споје корисно и лепо, уверени да су те две њене компоненте неодвојиве.

Настојећи да захтеве своје естетике оствари строгом применом начела „вероватности, нужности (и) прикладности", класицизам је тежио и стриктном раздвајању књижевних родова, те прецизирању правила за сваки од тих родова. Међу тим правилима најважнија су правила стила: „истинитост, природност, чистота израза, узвишеност, једноставност, осећање мере, сажетост..., складност, коректност, савршена уклопљеност делова у целину". Стилска правила класицизма, која се могу сажето изразити начелом „унутрашње хармоније дела", воде још једном важном захтеву: захтеву о три јединства – радње, времена и места збивања. „Јединство радње је опште правило, док су јединство времена и места, пре свега, правила за драмску поезију." Као најважније и универзално, јединство радње подразумева да свако дело треба да представља једну радњу, једног јунака.

Сва набројана, а и нека друга правила, Никола Боало Депрео формулисао је у неколико основних естетичких принципа уметности класицизма: „1) предмет уметничког дела је истина, а то је природа опита и одабрана, то је истина подражавања; 2) разум има предност над осећањем и маштом, једини је у стању да разликује истину од лажи и најважнији је критеријум у оцењивању лепог; 3) за моделе треба узимати античке писце; 4) циљ поезије је да се свиди" (Ј. Чоловић). Изложена у делу *Песничка уметност*, ова Боалоова правила су готово два века служила као општеважећи кодекс класицистичке уметности.

Као и свака друга, строга класицистичка естетска правила су донела двојаке резултате. Кад су их примењивали талентовани уметници снажних стваралачких потенцијала, доносила су брилијантна достигнућа, савршених форми и оригиналних суштина, пуних искреног надахнућа. Код осредњих и слабих стваралаца уметност се сводила на испразне форме и пренаглашену технику, па су се правила лако извргавала у догме и акаде-

мизам, који су изазивали отпоре, критике и подсмехе каснијих романтичара.

Најраспрострањенији жанрови класицистичке књижевности били су трагедија, епопеја и комедија, а најзаступљенији споснички жанрови – елегија, идила, пасторала, ода и сонет. У трагедији, као најважнијем роду класицистичке литературе, тематски доминирају љубав, амбиција, дужност, државни интерес. Развој трагедије прошао је током XVII и XVIII века кроз три фазе. Врхунац је доживео у стваралаштву Пјера Корнеја (1606–1684) и Жана Расина (1639–1699). Корнеј је написао неколико трагедија са темама из грчке митологије и римске историје, али је највише постигао у делу *Сид*, чији је мотив узет из шпанске историје – борбе хришћана против Сарацена. Сид је психолошка трагедија са снажним унутрашњим набојем. У њој се главни сукоби одигравају у јунаку, у сукобу његових осећања љубави и дужности. „Дужност побеђује љубав." У овој, као и у другим Корнејевим трагедијама, разум и воља увек надвладавају љубав и осећања; разум и воља, као идеали епохе, доживљавају пуну афирмацију пред емоцијама, страстима и усхићењима.

Главно извориште Расинових инспирација је грчка, а у нешто мањој мери римска и источњачка историја и митологија. Расинови јунаци су мање идеални, али су животнији од Корнејевих. Код Коренеја околности формирају људе и њихове карактере, код Расина људи стварају околности. У Расиновим драмама радња је динамичнија и ближа је реалном животу, а њен главни покретач је љубав, која јунаке чини осећајним и страственим актерима драмског сукоба. Љубав је за Расинове јунаке фатална и трагична и онда кад је чедна и чиста као у *Ифигенији*, чулна као у *Федри* и *Роксани*, или мајчинска као у *Андромахи* и *Клитемнестри*. „Као велики познавалац људског срца, Расин уочава и прати све психолошке промене, реакције и показује како се љубав, наилазећи на разне препреке преображава у друга осећања, чак и мржњу" (J. Чоловић).

Пред комедиографа класицистичког доба постављало се мање строгих теоријских правила него пред писца трагедија. Од комедиографа се тражило да личности узимају „из нижих слојева", догађаје „из свакодневног живота", а расплет да обавезно начине срећним. Ни ових правила се комедиографи нису строго придржавали. Тако је највећи писац комедија класицистичког доба Жан Батист Поклен Молијер (1622–1673) нека од тих правила пренебрегавао. У његовим комедијама интриге (*Скапенове подвале*), нарави (*Смешне прециозе*, *Школа за жене*) или карактера (*Тартиф*, *Мизантроп*, *Тврдица*) јунаци нису само из нижих већ су из свих слојева друштва а интрига је реалистичка и блиска животу у разним срединама. Та интрига оштро критикује и разоткрива прилике, нарави и карактере времена. Зато је био у праву Гете кад је забележио: „Молијер је поправљао људе, приказујући их истинито".

Значајно место у класицистичкој књижевности заузима басна. Басне је писао велики песник XVII века Жан де Ла Фонтен (1621–1695). Полазећи од Езопа и других баснописаца антике, Ла Фонтен је стварао читаве „мале драме или комедије" у својим кратким баснама. „Личности су и даље животиње, али док су код Езопа представљале моралне алегорије, код Ла Фонтена су то жива бића која поседују своју сопствену психологију" (J. Чоловић).

Класицистичка проза има мањи значај од драме, али има неке особености: не подвргава се стриктно правилима, не подражава античке писце, слободно третира актуелна питања, а одликује се једноставношћу. Најзначајнији прозни писци класицизма су Блез Паскал (1623–1662) са делима *Писма провинцијалца* и *Мисли*, затим Ла Рошфуко (1613–1680) с делом *Максиме*, Ла Бријер (1645–1696), писац књиге *Карактери*, те Босије, Фенелон и кардинал де Рец. Поред трактата и мемоара, које су они неговали, постоји и значајна епистоларна (Госпође де Савиње), романсијерска (роман *Принцеза де Клев* Госпође де ла Фајет) и приповедачка литература (опат Прево).

Велики писци француског класицизма, које смо поменули, стварали су по век и више пре епохе револуција о којој говоримо у овој књизи. На њиховим делима смо се задржали стога што она, својом снагом и значајем означавају целу једну епоху у историји не само француске већ и европске културе, што представљају узоре и парадигме класицистичког књижевног стваралаштва и што су као таква вршила трајан, широк и делотворан утицај на писце, а и на културни живот многих европских земаља и у раздобљу о којем говоримо.

Осим Француске постоји и у Енглеској значајна класицистичка књижевност која се развијала под француским књижевним и под Локовим и Темпловим филозофским утицајима. Теоријским питањима тамо се понајпре бавио Џон Драјден (1631–1700), који је разматрао принципе писања драме, а затим и највећи класицистички песник Александар Поуп (1688–1744), који је у *Огледу о критици* израдио кодекс енглеског класицизма. Најважнију карактеристику овог класицизма, коју су демонстрирали Поуп, Адисон (1672–1719) и Семјуел Џонсон (1709–1784), чини нагињање ка просветитељству и сентиментализму.

Многе специфичности и оригинална обележја има класицизам у немачкој књижевности, који временски дубоко задире у раздобље грађанских револуција. Ма колико повезани са античком трагедијом и прожети француским утицајима, сви његови највећи представници били су већ, у мањој или већој мери, надахнути новим, романтичарским духом.

Оснивачем класицизма у Немачкој сматра се песник Мартин Опиц (1597–1639), чији је настављач био драмски писац Грифијус (1619–1664), на челу тзв. *Прве шлеске школе*. Почетком XVIII века Опицове идеје при-

хватили су песник и теоретичар Јохан Кристоф Готшед (1700–1766) и *Саксонска школа*. „Као дворска уметност, немачки класицизам одликује се знатном високопарношћу, али му, у извесним случајевима, ни веза са народном књижевношћу није туђа“ (Велек). У другој половини XVIII века немачка класицистичка литература достиже врхунске домете. Њени најистакнутији представници улазе у уски круг најзначајнијих имена укупне историје немачке књижевности, која их означава као „шесторицу класика“. То су: песник Фридрих Готлиб Клопшток (1724–1803), теоретичар, критичар и драмски писац Готхолд Ефраим Лесинг (1729–1781), романописац и песник Кристоф Мартин Виланд (1733–1813), универзални дух и стваралац Јохан Готфрид Хердер (1774–1803), те два великана Јохан Волфганг фон Гете (1749–1832) и Фридрих Шилер (1759–1805). Они представљају „крајње разнородну скупину, од чијих би се чланова Клопшток данас сматрао припадником оног што бисмо могли назвати преромантизмом или сентиментализмом; Лесинг би се, упркос својим полемикама против доктрина француске трагедије, чинио рационалистичким класицистом који је обожавао Аристотела; Виланд би се чинио човеком просвећености чија нам уметност често изгледа као рококо; Хердер би се чинио ирационалистичким преромантичаром“ (Велек). И поред реченог, њихова најважнија дела садрже изражене елементе рационализма и класицистичке естетике. То се уочава чак и у Клопштоковом религиозном спеву *Месија*, а још више у оди *Свечаност пролећа* и лирској поезији, надахнутој природом. Виландови романи (*Пустоловине Дон Силвија од Рославе*, *Приповест о Агатону* и *Абдериђани*), уз све трагове тадашње предроматичарске књижевне моде, јесу дела класицизма и просветитељства. Још у већој мери то се односи на његове епове *Мусарион* и *Оберон*. Многе елементе правог класицизма носе у себи Лесингове драме *Емилија Галоти* и *Натан мудри*, као и комедија *Мина фон Барнхелм*, мада се могу свртати и у дела посткласицистичког раздобља. У његовим критичарским и теоријским радовима (*Писма о најновијој књижевности*, *Лаокон, или О разграничењу ликовних уметности и песништва*, те *Хамбуршка драматургија*) расправљају се кључна теоријска питања и класицистичке и предромантичарске књижевности. Хердер је, најзад, у својим теоријским списима (*О новијој немачкој књижевности*, *Критичке шуме*, *Расправа о пореклу језика*, *Мисли о филозофији људске историје*) на одређени начин затворио расправе о класицизму, а заједно с браћом Шлегел (Фридрих 1772–1829. и Аугуст Вилхелм 1767–1845) отворио дискусију о романтизму.

Гете и Шилер, први нарочито, представљају сасвим особене појаве, не само у историји класицизма већ и у историји светске књижевности уопште. Гете је један од оних највећих стваралаца који измиче класификацијама и разврставањима у покрете, стилове и раздобља. Он сам није признавао разлику између класичног и класицистичког, нити између класичног и романтичног. За њега, „све што је изврсно јест *eo ipso* класично“. На Гетеово и Шилерово стваралаштво заиста се и не може применити прецизна и јасно формулисана класицистичка естетика. Упркос томе, може се рећи да и Гете и Шилер имају своје класицистичке стваралачке фазе, нарочито у млађим годинама. За Гетеа је то фаза стваралаштва у којем су настала дела: драма *Ифигенија на Тауриди*, *Римске елегије*, спев *Херман и Доротеја*. За Шилера то је *Божанствена Грчка* (*Die Götter Griechlands*). Остала Гетеова, као и Шилерова ремек-дела, више не припадају класицистичкој већ предромантичарској и романтичарској литератури.

Изразито друштвено и политички ангажовани у револуционарним променама, писци класицизма у Италији су се доста удаљили од класицистичких канона. То понајбоље потврђује дело песника Алфијерија (1749–1803). У трагедијама које је писао он уважава те каноне, али их избором тема и јаким патриотским набојима, не једном, нарушава и превазилази.

Класицистичка литература развила се у XVIII веку и у скандинавским земљама (Данској, Шведској), као и у Холандији и Шпанији, а исто тако и у Русији. Под јаким и непосредним утицајима из Француске, у руској литератури неговани су тзв. „високи“ родови ода, епопеја и трагедија, затим сатира, комедија и басна. Најзначајнији руски класицисти су писац ода и творац руског књижевног језика Михаил Васиљевич Ломоносов (1711–1765) и „северни Расин“, Александар Петрович Сумароков (1718–1777).

Класицизам не траје у свим европским земљама подједнако дуго. У француској књижевности он се развио до високих домета у XVII веку, у енглеској класицизму припада позни XVII и рани XVIII век, а у немачкој позни XVIII. Свим овим раздобљима заједничко је уважавање ауторитета антике и подражавање њених уметничких узора. При том, француска и енглеска књижевност више уважавају латинску, а немачка хеленску традицију.

* * *

Духовни покрет просветитељства, настао на филозофским основама рационализма, трајао је, упоредо с класицизмом, од краја XVII до почетка XIX века. Просветитељство је књижевности наменило улогу критичара, моралризатора, васпитача и сатиричара, али и забављача. Овој књижевности припадају писци који се убрајају међу класицисте, или сентименталисте и предромантичаре. Такви су, на пример, Адисон, Поуп, Свифт, Ричардсон и Филдинг у Енглеској, Лесинг у Немачкој, Ла Фонтен у Француској и други. Басна, роман, епиграм и поезија су најважнији књижевни родови просветитељске литературе. Ова литература дала је, као и просветитељска филозофија, вредан допринос хуманизацији социјалног и културног живота.

Просветитељска књижевност, као и филозофска и друштвена мисао, носила је у себи идеје грађанске револуције: била је антифеудална и антирелигиозна. У њој „преовлађују грађански мотиви и друштвено-политичка критика; проза је заменила поезију“. Уз то, она је друштвено и политички ангажована, утилитарна и идеолошки обојена. Главни предмет њеног бављења јесте „људска природа“ у реалном животу, у конкретном друштвеном окружењу. Просветитељски писци баве се обичајима и наравима људи и народа, животом грађанске породице и сличним темема.

Под снажним утицајем Џона Лока, просветитељска књижевност у Енглеској дели се на две струје: оптимистичку и скептичку, које се образују под вођством Шафтсберија и Мандевила. Обе су се испољиле у реалистички писаним романима Данијела Дефоа („први грађански роман“ *Робинсон Крусо*), Џонатана Свифта (*Гуливерова путовања*), а нарочито Ричардсона, Филдинга и Смолета.

Семјуел Ричардсон (1689–1761) се по својим романима *Памела* и *Клариса Харлоу*, сматра оснивачем „грађанског психолошког романа“. Хенри Филдинг (1707–1754), писац знаменитог романа *Том Џонс* и других дела (*Велики Џонатан Вилд* и још нека), даје сатиричну и хуморну, али „потпуну и широку слику друштва“. Шкотланђанин Тобијас Смолет (1721–1771), написао је неколико романа од којих је најпознатији *Хенри Клинкер*. У њима је створио тип хумористичко-реалистичког дела.

Француску просветитељску књижевност најбоље представљају Волтер, Дидро и Русо. Дени Дидро (1713–1784) и у свом најзначајнијем књижевном делу (*Рамоов синовац*), као и у *Енциклопедији*, чији је главни покретач, испољава „дух независности, негацију ауторитета, традиције, вере, дух поверења у разум и напредак“. Волтер је у свом књижевном ремек-делу, филозофском роману *Кандид*, као и у есејима и трактатима, заступао најпознатије програмске идеје просветитељства. Књижевно дело Жан-Жак Русоа (*Нова Елоиза*, *Емил*) поред просветитељске дидактичности и морализирања, носи и јак сентименталистички набој који га везује за покрет предромантизма. Значајнији просветитељски писци у Француској су и Жорж-Луј Леклерк Бифон, писац епохалне расправе *Историја природе* и књижевно-теоријског трактата *Расправа о стилу*; затим, Ален-Рене Лесаж, творац „романа обичаја“, са својом запаженом *Причом о Жилу Блажу* и делом *Тирказе*; па романописац и комедиограф Мариво (*Маријанин живот*, *Игра љубави и случаја*); потом знаменити писац и данас живих комедија *Севиљски берберин* и *Фигарова женидба* – Бомарше, те опат Антоан-Франсоа Прево, аутор знамените *Манон Леско* и мемоарист Сен-Симон.

У Немачкој се просветитељска књижевност одликује настојањем да се осамостали и ослободи утицаја француског класицизма и рационализма. То настојање најпотпуније манифестују песници Бодмер и Брајтингер, док се код Виланда, нарочито у Агатону, и даље осећао француски класицистички утицај. Клопшток је, међутим, већ у сферама енглеског просветитељства и сентиментализма, док је најзначајнији немачки просветитељски писац Лесинг и најоригиналнији. Приказујући у својим већ наведеним делима (*Мина фон Барнхелм*, *Емилија Галоти*, *Натан мудри*) „грађански живот обичних људи“, Лесинг сва своја дела завршава, био расплет трагичан или срећан, „у знаку победе разумних моралних начела“ (J. Чоловић).

Најзначајнији писци руског просветитељства, које се зачело у време царице Катарине II, били су Дјержавин, Фонвизин, Новиков, Радишчев и Крилов. Поета Гаврило Романович Дјержавин (1743–1816), дворски песник Катарине II, уздизао је „царицу, бога, водопаде и величину руске империје“. Насупрот њему, већ помињани и навођени Новиков и Радишчев су све то оштро критиковали са позиција револуционарног грађанског просветитељства и због тога су дуго испаштали. Денис Иванович Фонвизин (1745–1792) био је писац дидактичких и сатиричних комедија (*Бригадир*, *Недорасли*), док се Иван Андрејевич Крилов (1786–1844) истакао као баснописац.

Међу значајније просветитељске писце с краја XVIII века треба убројати и српског књижевника Доситеја Обрадовића (1739–1811).

* * *

Сентиментализам настаје у зрелим фазама просветитељства, а директно се везује за предромантизам, који се из њега развио у Француској и Енглеској. У Немачкој се, преко пијетизма (духа смирености и доброг дела), слио у романтичарски покрет „штурм унд дранг“ (Sturm und Drang). Сентиментализам се јавља и у Русији под именом *чувствителност*. Сентиментализам је, у ствари, „сензуалистичка варијанта“ просветитељске уметности, која ову модификује утолико што уместо разума на прво место ставља емоције. Та варијанта је у књижевност унела критички однос, како према класицистичкој естетској норми, тако и према вери у историјски напредак и грађанство као његовог носиоца. Разумности она је супротставила осећајност, а друштвеном животу – природу и породичну срећу.

Настао најпре у Енглеској, сентиментализам је тамо прокламовао и своја главна начела: човек своју срећу у себи носи, рационализам лишава уметност двају битних људских својстава – срца и душе, извори људског надахнућа су закони добра и зла који се морају увек имати у виду и уважавати, књижевност треба да изражава човеков унутрашњи живот – његову интиму. У складу с овим начелима, у књижевности сентиментализма развили су се највише они жанрови који су сликању те интиме највише погодовали: писма, дневници, мемоари, поезија, роман. Стил сентимента-

листичке књижевности обележен је дирљивим исказима и описима пуним уздаха, суза, нежних осећања и дубоких титраја душе. Књижевност уздиже лепоту и доброту, а жигоше ругобу и зло. Омиљене теме сентиментализма су пријатељство, породични живот, љубав међу ближњима, а главни идеали су чиста природа и цивилизацијом недирнут човек, који тежи добру. Свет такве природе и таквих људи личи на идилу у којој живе чедни пастири и пастирице, и невини, добродушни припадници патријархалних друштвених заједница. У добрих писаца и ова идиличност стицала је снагу, убедљивост и истинску изражајност, као, на пример у романима Семјуела Ричардсона *Памела* или *Награђена врлина*, *Клариса* или *Историја младе даме* и *Историја господина Чарлса Грандисона*, у којима су анализирана сложена емотивна и духовна стања главних јунака. Код слабих писаца идиличност је била отужна.

Сентиментализам се најснажније развио у енглеској поезији, „у којој је незадовољство друштвеном стварношћу добило облик повлачења у усамљеност, присне доживљаје и лирско размишљање“ (Ј. Јанићијевић). Први представник сентиментализма у енгелској поезији био је Џемс Томсон (1700–1748), писац спева *Годишња доба*. За њим иде Едвард Јунг (1683–1765), чијим спевом *Жалопојка* или *Ноћне мисли*, започиње тзв. „гробљанска лирика“, у којој се много „тугује због пролазности живота“ и размишља о смртности тела и бесмртности душе. Најзначајнији песник тог правца је Томас Греј (1716–1771), творац *Елегије написане на сеоском гробљу*, у којој доминирају „сетна расположења, душевни немири и снови о смрти“. Сентиментализму припадају још неки значајни енглески песници: Вилијам Колинс (*Оде вечери*), Вилијам Каупер (*Задатак*) и Џорџ Краб (*Село*, *Парохијски спискови*).

Од 60-их година XVIII века јавља се у Енглеској и сентиментални роман. У „породичном роману“ *Векфилдски свештеник* Оливер Голдсмит (1718–1784) развија утопистичко-религиозну визију будућег срећног живота, насупрот тадашњем ружном и суморном. Са своје стране, Лоренс Стерн (1713–1768) је у роману Живот и мишљења *Тристрама Шендија* пародирао просветитељски „здрави разум“ и супротставио му маштовитост и слободу духа и понашања. Трећа врста романа која се јавила у оквиру енглеског сентиментализма је тзв. *готски роман*, чији су најистакнутији примери „романи страве и ужаса“ Хораса Волпола (1717–1797) и Ен Редклиф (1764–1823). Волполов роман *Отрантски замак*, чија је радња смештена у јужну Италију XII и XIII века, постао је узор и ослонац каснијег романтичарског историјског романа. И Ен Редклиф се инспирисала италијанским средњим веком у роману *Удолфове мистерије*.

У Француској се међу најважније сентименталисте убрајају писац „плачљивих комедија“ Нивел де ла Шосе (1692–1754) и већ помињани просветитељски писци, енциклопедиста Дени Дидро, опат Прево и знамениги Жан-Жак Русо. Иако једном ногом у просветитељству, Русо се сматра и најзначајнијим француским представником сентиментализма. Супротстављајући се искључивој просветитељској вери у разум, он се окренуо природи и осећајности. У роману *Нова Елоиза* главни смисао живота види „у врлинама које потичу из срца“, а у *Емилу* велича природу и „природни начин“ живљења. У литературу Русо је унео и једну новину: у његовим Исповестима „први пут... сам писац постаје главна личност књижевног дела“. Русоов следбеник Бернарден де Сен Пјер (1737–1814) је у роману *Пол и Виржини* указивао „да је човек срећан живећи једино према природним законима и да је утицај цивилизације погубан“ (Ј. Јанићијевић).

У круг сентименталиста, историје књижевности уводе и младог Гетеа с његовим романом *Патње младог Вертера*, док се најистакнутијим немачким сентименталистима сматрају писац „ритмички стилизоване прозе“ Саломон Геснер (1730–1788) са делом *Идиле*, и драмски писац Аугуст фон Коцебу, творац већег броја „сентименталних, мелодрамских комада“. Као значајнији сентименталисти помињу се и италијански комедиограф Карло Голдони (1707–1793), писац *Рибарских свађа* и *Мирандолине*, те руски путописац и романописац Николај Михаилович Карамзин (1766–1826), аутор *Сироте Лизе*.

Ликовне и музичка уметност у другој половини XVIII и на почетку XIX века

Још теже него у књижевности повлаче се границе између праваца и епоха у ликовним уметностима. У сликарству, скулптури и архитектури XVIII и почетка XIX века преплићу се елементи и утицаји барока, рококоа, класицизма (неокласицизма) и романтизма. У другој половини XVIII и првим деценијама XIX века неокласицизам и романтизам, са својим прелазним фазама и облицима, доминантне су појаве које имају континуитет и европску распрострањеност. „Неокласицизам означава поновно оживљавање класичне старине, доследније него што је био ранији класицизам“, док ће романтизам донети ново схватање уметности и нови стил изражавања. Оно што је повезивало и држало ова два правца у континуитету јесте чињеница да су се и неокласицизам и романтизам кретали у ренесансној ликовној традицији „приказивања“ предмета и да „никад нису стварно обновили средњовековну уметност или античку уметност пре-класичног доба“ (Х. В. Јансон).

Средином XVIII века неокласицистичка уметност је у пуном замаху, мада ни ранији правци нису угашени. То је време „враћања изворима савремене културе“. У другој половини овог столећа јавља се „трећа генерација“ европске неокласицистичке уметности, која се образује поглавито у Риму, надахњујући се и напајајући се на многобројним сачуваним при-

мерцима античке, односно ренесансне (првенствено кватрочентне) уметности и естетике. Око 1780-те у Риму се чак „формира интелектуални круг којега је битна карактеристика интернационализам“. Рим је у то време „престоница једне европске културе“, у којој делују читаве мале колоније енглеских, немачких, нордијских, француских и, разуме се, самих италијанских сликара, архитеката, песника и других интелектуалаца. Иза Рима заостају сви други велики уметнички центри Европе тога доба: Париз, Лондон, Вајмар. Овај интернационализам и универзализам европске уметности друге половине XVIII столећа неће бити дугог века, јер ће романтизам и у уметничко стваралаштво унети нове инспирације и искуства, изведене из народне баштине, са специфичним етничко-националним обележјем.

Док ова специфичност дође до пуног изражаја, у европској ликовној уметности ће под сам крај XVIII и у првој трећини XIX века, наћи раздобље изненађујуће стабилности и непокретности. У Француској се врло успорено и само у нијансама мењају уметнички стилови, па упоредо и великом снагом трају, додирују се, па и преплићу, и неокласицизам и романтизам, и стил Луја XVI, Директоријума и ампира. Слично је и у Енглеској и Немачкој, а појаве у скулптури и архитектури не разликују се од оних у сликарству.

Сликарство неокласицизма започело је „као реакција у име разума и природе против барокне ‚извештачености‘“. Немачки историчар и теоретичар уметности Јохан Винкелман први се побунио против те извештачености и формулисао је схватања о „племенитој једноставности и мирној величини“ старе грчке уметности, коју треба следити. Први сликари на које су ова схватања извршила делотворан утицај били су Немац Антон Рафаел Менгс, Шкотланђанин Гавин Хамилтон и Француз Жозеф-Мари Виен. „Винкелманов програм“ утицао је на то да се сликарство 60-их и 70-их година XVIII века окрене академизму и „археолошким темама“. Осим Винкелмана, на европско сликарство овог доба одређен утицај извршио је амерички сликар Бенџамен Вест, који је живео у Енглеској, а чија је програмска слика „Смрт генерала Волфа“ (1770), насликана у пусеновској традицији, изазвала општу пажњу тадашњих уметника. Мањи, али не безначајан, утицај вршио је и један други Американац – Џон Синглтон Копли својим знаменитим сликама „Г-ђа Томаса Бојлстона“ (1766) и „Ватсон и ајкула“ (1778). Ови радови су европском сликарству сугерисали уношење велике драматике, како у третирање и карактеризацију личности тако и у представљање односа човека и природе.

Енглези су широко прихватили ове сугестије, па је драматика природе, пуна ужаса, дошла до врхунца у делима Џорџа Стапса, нарочито у његовој слици „Лав напада коња“ (1770), чија појава представља датум у историји ликовне уметносит. Насупрот Стапсу, Џон Хенри Фисли човекову драму тражио је у његовом духу и унутрашњем доживљају, у сновиђењима и помрачењима ума, како је то учинио у слици „Кошмар“ (1785). Из овaквих оријентација јавила се у енглеској уметности и нека врста сликарске фантастике чији је најбољи заступник био песник и сликар Вилијам Блејк, својим сликама „Праузрок свега – Бог“ (1791), „Папа Симонијак“ (1824) и другим. Блејков савременик Александар Козенс посветио се, опет, како је сам говорио „новом методу за унапређивање проналазачког дара у цртању оригиналних композиција предела“. На том плану дао је неколико доста својеврсних радова, какав је, у првом реду, био његов илустративни цртеж „Предео“ (1784–86) израђен у „веома индивидуалном графичком ритму“.

Поред ових сликара, чија дела означавају одређене програмске и стилске новине и заокрете, естетским вредностима одликовало се и сликарство још неколико изразитих уметничких индивидуалности у Енглеској друге половине XVIII века. Међу њима је, најпре, велики портретиста сер Џошуа Рејнолдс („Лорд Хитфилд, гувернер Гибралтара“, „Госпођа Спенсер и њена кћи“, „Др Џонсон“); ту је затим пејзажист и изразити представник класицизма Ричард Вилсон са пејзажима свог завичајног Велса; те рококо сликар Томас Гензборо и други.

Француско сликарство друге половине XVIII века стајало је под снажним утицајем филозофског духа рационализма и просветитељства. Тај се утицај испољавао више у садржају и теми слике него у стилским особинама. Тако су теме једног од тада јако уважаваног сликара, творца „лажних пасторала“, Жан-Батиста Греза, биле као узете из Русоове прозе. То су поштени, безазлени, сиромашни сељаци и грађани („за разлику од неморалног племства“), какви се виде на најпознатијој Грезовој слици „Сеоска невеста“ (1761), коју је Дидро оценио као „племениту и озбиљну људску акцију“. Уз ову вреди поменути још неке карактеристичне Грезове слике: „Разбијени крчаг“ (1761), портрети Софије Арну и Жоржа Вила. У француском сликарству овог доба егзистира још увек, и то врло раширена, „дворска уметност“, која је подложна многим утицајима. Њен најистакнутији представник је миљеник госпође Помпадур, Франсоа Буше. Угађајући отменој клијентели за коју ради, он у својим сликама („Одалиска“, „Дијанин одмор после купања“) приказује голе, обле и лепе жене или нимфе, које све личе једна на другу, и у чије карактере сликар није ни настојао да проникне. Сличног манира су и неки други сликари „животних радости“ и свечаног стила тога доба, као на пример де Троа. Натје и портретиста Кантен де ла Тур („Мадам Помпадур“, „Луј XV“). Насупрот њима, Жан-Батист Шарден је представник „грађанског сликарства“ као и Грез. Шарден је остварио већи број слика особене технике и тематике: „Гувернанта“, „Снабдевачица“, „Јутарња тоалета“, „Мехур од сапунице“, „Мртва природа с лулом“. За Сарденом и Грезом ишли су и јужњачки темпера-

ментни сликар здравља и расположења Оноре Фрагонар („Љуљашка“, „Купачице“, „Плаво дете“), сликар природе и „археолошких тема“ Ибер Робер („Мост преко Гара“) и његов старији колега Жозеф Верне.

Талентованији и утицајнији од свих поменутих је један од највећих француских сликара ове епохе Жак Луј Давид (1748–1825), који је свој неокласицизам изградио у Риму и под утицајем Вијена, тражећи своје прве теме у античкој традицији. Из те традиције настаје 1787. године његова прва велика слика, „Сократова смрт“, у којој су све личности монументалне и непомичне, као кипови, али врло изражајне, јарко и контрастно осветљене, по угледу на ренесансна (Каравађова) платна. Уз то, она открива страствену опредељеност и ангажованост сликара за ствар Сократове правде и истине. Ово своје опредељење Давид ће ускоро потврдити и активним учешћем у Француској револуцији у којој је настало и његово најзначајније дело, „Мараова смрт“ (1793), у којем има особина највећих религиозно-историјских композиција. Као затвореник Луксембуршке тамнице, у коју је доспео 1794. године, после пада јакобинаца, Давид ради једну од својих најособенијих слика: „Поглед на Луксембуршки парк“, ухваћен кроз прозор затворске ћелије. Ослобођен класицистичких правила, он је на овој слици „створио пејзаж безвременске, лирске непосредности с којом би могао да се такмичи једино Констабл“ (Јансон). Касније, као ватрени бонапартист, Давид је свом новом јунаку посветио неколико радова, од којих су најпознатији портрет на пропетом коњу „Наполеон на брду Сен Бернар“ и велика композиција „Наполеоново крунисање“. Давид је израдио и већи број портрета познатих личности: „Пије VII“, „Г. Серизи“, „Мадам Рекамије“, „Мадам Амлен“.

Под утицајем Луја Давида било је неколико великих француских сликара његовог доба. Први међу њима је Жан-Антоан Грос, који је већ у 25-ој години израдио своју најпознатију слику „Наполеон на мосту код Арколе“ (1796). На њој је до изражаја дошла Бонапартина неодољива, чаробна моћ, као романтичног „човека судбине“, којег сликар посматра с великим заносом и одушевљењем. Његова игра боја показује сву драматичност тренутка у којем је Бонапартин портрет ухваћен. Ту снагу, изражајност и драматику Грос није постигао ни у једној каснијој слици које се, такође, сврставају у ремек-дела: „Битка код Абукира“, „Губавци из Јафе“, „Бојно поље код Ајлауа“, „Сусрет у Ерфурту“.

Други Давидов ученик био је Жан-Огист Доминик Енгр, доследни бранилац „давидовске традиције“. Последњи велики неокласицист, Енгр је, као и Грос, једном ногом већ био у романтизму, што се испољавало и кроз његове теме и кроз осећања за боју. То је до најпунијег изражаја дошло на његовом знаменитом платну „Велика одалиска“ (1814), на којем су „низом топлих тонова и богате материје“ истакнути „као латица нежни удови“ ове прелепе „источњачке Венере“. Слични ефекти постигнути су

на низу других Енгрових композиција и, нарочито, портрета. Међу многобројним портретима, које је израдио у разним раздобљима свог дугог живота („Госпођа Ривијер“, „Госпођа Емон“, „Госпођа де Сенон“, „Госпођа Леблан“), снагом и изражајношћу намеће се ремек-дело портрет грађанина Луја Бартена (1832), у којем су спојени сигуран и прецизан цртеж, фино нијансиране боје и савршен распоред материјала.

Под Давидовим утицајем били су и неки изразити романтичари у француском сликарству као, на пример, Теодор Жерико.

Најзначајнија појава италијанске уметности XVIII века јесу сликари ведутисти, припадници венецијанске сликарске школе, који су се бавили претежно сликањем градских пејзажа. Међу њима је на првом месту Антонио Канале Каналето, сликар венецијанских знаменитости и лепоте: „Острво Сан Микеле“, „Лука Светог Марка“, „Трг Светог Марка“. За њим иду браћа Франческо и Ђанантонио Гварди, као и Пјетро Лонги, који слика призоре свакодневног живота. Ђанбатиста Тјеполо виртуозно осликава ентеријере палата митолошким сценама и мотивима.

На темељима велике шпанске ликовне традиције, али и под дејством других (италијанских – Тјеполо) утицаја, радио је крајем XVIII и почетком XIX века највећи шпански сликар неокласицизма и романтизма Франсиско Гоја (1746–1828). У младости сликар позног рококоа, Гоја је 80-их година, под утицајем просветитељства, постао неокласицист, а убрзо затим и носилац романтичарског необарока. У том стилу насликана су на прелазу векова његова најчувенија дела. Најпре је у знаменитим платнима „Одевена Маја“ и „Нага Маја“ (1796–98) „дао једну од најчаробнијих слика какве машта може да створи о свемоћи жене“ (Жан Касу), а затим је 1800-те насликао чувену композицију „Породица Карла IV“, у којој је цео краљевски ансамбл приказао у психолошки карикатуралној, готово гротескној, пози, али с много рембрантовског колорита, блиставости и прелива. Гоја је, међутим, најснажнију инспирацију нашао у револуцији и борби против Наполеона, која га је подстакла да кичицом изрази бол и гнев шпанског народа. Најчувеније његово дело с том тематиком је „Трећи мај 1808.“ (насликано 1814–1815) на којем, у блиставом колориту, француски војници, под драматичним ноћним осветљењем, стрељају мадридске устанике, који кличу слободи. У условима тешке диктатуре и реакције, Гоја је после 1815-те у серији „Лос Провербиос“ сликао кошмарске визије људских патњи.

Вајарство је крајем XVIII и у првој половини XIX века дало много мање запажених резултата од сликарства. Оно је у то време чак било доспело у неку врсту стваралачке кризе за чије превазилажење ће бити потребне дуге деценије. „Портрет је био готово једина област у којој је неокласично вајарство могло да опстане“ (Janson). Његов најзначајнији представник био је Жан Антоан Удон, вајар изразитог смисла за индиви-

дуализацију приказане личности. То је до пуног изражаја дошло у његовој статуи Волтера, чији лик зрачи разумним скептицизмом. Чувене су и две верзије Удоновог портрета Џорџа Вашингтона у класичним позама војсковође и државника. Значајно име неокласицистичког вајарства је Италијан Антонио Канова, творац монументалног кипа нагог Наполеона. Његово најчувеније дело је ипак лежећа скулптура Наполеонове сестре Полине Боргезе, као Венере. „У њој видимо претечу... Енгрове ,Одалиске'." Канова је начинио и монументалну гробницу грофице Марије Кристине, препуну рељефа и алегоричних представа.

Насупрот сликарима и вајарима, архитекте су се лакше прилагодиле „стиловима обнове". У архитектури, као и у неким другим уметностима, исходиште класицизма је било у Енглеској. Тамо је већ 20-их година XVIII века лорд Берлингтон саградио знаменити „*Чесвик Хаус*", једну чврсту, једноставну, геометријску грађевину, која је представљала негацију „барокне раскоши палате *Бленхеим*". Куће овакве врсте, равних површина и оскудног украса, смештене су по правилу у „енглески природни парк", брижљиво планиран и негован, да би у што већој мери изгледао живописан и неуређен. У њима су „скривени" мали храмови, псеудоисторијски, вештачки преостаци природе и старине, да би оставили утисак аутентичности, дивљине и спонтаности, које нагоне на узбуђење и медитацију.

У Француској је борба против барокне и рококо архитектуре поведена нешто касније него у Енглеској. Најзначајнији споменик неокласицистичког стила подигао је у другој половини XVIII века Жак-Жермен Суфло. Реч је о цркви Сент-Зеневјев, која је у доба револуције секуларизована и претворена у Пантеон. Купола ове грађевине, изграђена по узору на цркву Св. Павла у Лондону, сведочи о енглеском утицају у француској архитектури, а глатке, оскудно украшене и апсолутно правилне, строге и озбиљне површине, врло подсећају на Чезвик Хауз.

Уз овај ентеријер, ишао је и особен стил, чије је најлепше примерке остварио опет један Енглез – Роберт Адам. Најпознатији међу тим примерцима је салон из улице Хоум Хаус у Лондону, украшен римском декорацијом комбинованом са преостацима рококоа и неокласицистички равним и симетричним геометријским површинама.

Крајем XVIII века у неокласицистичкој архитектури грчки узор потискује римски – опет најпре у Енглеској. Иако тежак, нееластичан и неприлагодљив, у великим грађевинама употребљавао се чак и дорски стуб (Бранденбуршка капија у Берлину), понекад комбинован с другим стиловима.

У другој половини XVIII века долази и до појаве тзв. „археолошке архитектуре" или „готске обнове". То је значило увођење стилских елемената средњовековне готике у модерно грађевинарство. Најзначајнија го-

тичка обележја носили су неки архитектонски објекти у Енглеској. Такав један објекат био је летњиковац (Строберн Хил) сер Хораса Волпола, подигнут 60-их и 70-их година тога столећа. Упркос свесној нехармоничности, форсираној да би се постигла њена живописност, „та расплинута грађевина одликује се отменим равним површинама које нас много подсећају на Роберта Адама" (Јансон).

* * *

За историју музике 70-е године XVIII века представљају преломно раздобље: у њима се стара класицистичка музика – прожета још увек многим барокним немирима – сусрела са наговештајима новог романтичарског духа. У тој деценији Моцарт достиже пуну зрелост, а већ времешни Хајдн стиче „своју особеност". У Паризу музичким животом влада Глук, чији је „Орфеј" изванредно популаран. У друштвеном смислу музика је још увек везана за цркву, дворове владара и високе аристократије, односно за салоне најбогатијег грађанства. Народ („прости пук") „има свој фолклор, којим се не баве ни глазбеници ни учењаци и који живи препуштен сам себи, у властитом свијету: границе између глазбе и фолклора су непрелазне" (Жак Шелеј). Најраспрострањенији инструмент по дворовима (који имају и своје оркестре) и по богаташким кућама је клавсен, а често се чују и звуци виолине, виоле да гамбе, обое и клавира. У великим градовима постоје опере. Певачи почињу да школују гласове. Концерти се не одржавају јавно, за широку публику са плаћеним улазницама, већ за пробране званице аристократских и богаташких кућа.

После њих две-три деценије XVIII века представљају и прелазно раздобље између Јохана Себастијана Баха и Лудвига ван Бетовена. Музички живот у немачком свету тече под двојаким утицајем: француским, који доминира на пруском краљевском двору Сан-Суси у Потсдаму, и италијанским, који влада на дворовима неких других немачких државица. Носилац првог утицаја је Георг Филип Телеман, а заступници другог су Бахови синови. Јозеф Хајдн (1732–1809) је, уз Моцарта, најзначајније име немачке музике крајем XVIII и на прагу XIX века. Формирао се као стваралац постепено. Многе године провео је као диригент оркестра на двору грофа Миклоша Естерхазија. Формирајући се у занимљивој немачко-мађарској средини, Хајдн је свом делу дао један „меланхоличан и готово дивљи призвук". Најбоља дела – „Руске увертире" из 1781. године, а нарочито симфоније „Стварање света" (1798) и „Годишња доба" (1801), које ће „успоставити мост између XVIII и XIX стољећа" – Хајдн је компоновао у позним годинама живота.

Ако је захваљујући овој чињеници, Хајдн постао „чудо од старца", Волфганг Амадеус Моцарт (1756–1791) почео је да ствара као најчувени-

је „чудо од детета“ у историји. Иако је у извођачко и композиторско музицирање ушао у раном детињству, његов прави рад великана почиње у младићким годинама, пошто се, након више година путовања и учења у Паризу, Минхену и Милану, 1779-те вратио у Салцбург. Тада настају „Концертантна симфонија за виолину и виолу“, „Идоменија“ и „Отмица из сараја“. „Прави велики Моцарт живео је“, после тога, „још свега једанаест година, готово не мичући се из Беча“. У тим годинама настају његова епохална дела: „Фигарова женидба“ (1786), „Дон Жуан“ (1787), „Чаробна фрула“ (1787), „Реквијем“ (1791) и мноштво других квартета, симфонија, ораторијума, опера, балета итд.

Одушевљење с којим су у Француској дочекане опере Кристофа Вилибалда Глука (1714–1787) „Ифигенија у Аулиди“, „Орфеј и Еуридика“ (1774), те „Алкестида“ (1776) делимично се објашњава и кризом у којој се налазио паришки оперски живот после нестанка Жана Филипа Рамоа (1764). Глукова класицистичка музика обележена је одмереношћу изражавања, племенитошћу звука, мелодијском чистотом, али и патетичношћу, претераном симетричношћу и сиромаштвом хармоније. Након Глука, у француску музику 80-их година продире романтизам и то најпре у комичну оперу, којом владају Монсињи и Гретри. У њима је најпопуларнији део романса, која се лако памти и много певуши. Успон доживљава и симфонијска музика. Концертна симфонија развила се из ранијег концерта гроса, а њени најистакнутији композитори били су Симон Л Дик и Бленвил.

Италијанска музика и у последњој трећини XVIII века игра значајну улогу иако већ нема ни Вивалдија, ни Скарлатија. Опера је у ово време дала једно велико име – Доменика Чимарозу, чије се најбоље дело „Тајни брак“ (1792) и данас изводи на светским оперским сценама. Популарност уживају – иако су осредње вредности – и неки други италијански композитори овог доба: Салијери, Сачини и још неки. Као композитор камерне музике високе домете досегао је, иначе виртуозни виолончелиста, Луиђи Бокерини, чији су лепи квинтети за чело утицали на стил тадашњег музицирања.

Француска револуција није прошла без знатнијег утицаја на музички живот, нарочито у самој Француској. Нестаје музике по салонима, али оперске представе цветају; нарочито расте популарност комичне опере. Гретри је популарнији но икад. С њим се одмеравају Далерак и Буаелдје. Компонују се и песме за велика, громогласна естрадна извођења, као и корачнице и масовне песме. Једна од њих – *Марсељеза* Ружа де Лила – постићи ће историјску славу. У другим земљама сама револуција неће оставити непосредне резултате.

Романтизам

Већ је сентиментализам, средином XVIII века, у књижевност унео сумњу: с једне стране у просветитељско „царство разума“, а с друге у класицистичка естетска правила. Након Француске револуције те ће сумње букнути свом силином и разорношћу, уздижући на рушевинама класицизма и просветитељства нови велики уметнички правац – романтизам. У њега се, међутим, није ушло изненада и у један мах. Већ су са сентиментализмом отпочеле оне духовне припреме за појаву романтизма, које су текле у фазама предромантизма и покрета „штурм унд дранг“, као прелазним раздобљима у развоју књижевности и уметности.

Књижевност предромантизма

Како му само име говори, предромантизам је књижевни правац који претходи романтизму, наговештавајући његове будуће карактеристике и тенденције. Предромантизам се јавља у другој половини XVIII и почетком XIX века, упоредо са још владајућим правцима класицизма, просветитељства и сентиментализма. Овај последњи правац неки историчари и теоретичари књижевности убрајају такође у предромантизам. Из тадашњих књижевних правца предромантизам се издваја својим критичким односом према њиховим естетским канонима и идеолошким претпоставкама. Предромантизам је одбацио рационалистичка и дидактичко-морализаторска својства класицизма и просветитељства, а у уметност је почео да уноси ирационализам. Сентиментализам се од предромантизма разликовао по томе што се још није био ослободио просветитељског поучног и морализаторског тона.

Полазећи од сентиментализма, предромантизам се најпре јавио у Енглеској, у виду отвореног супротстављања „класицистичкој теорији уметности према којој је лепо засновано на разуму, једино и непроменљиво...“. Насупрот разумном, складном, уравнотеженом и античком, предромантичарски естетичари латили су се нових појмова: живописно, несиметрично, тајанствено, узвишено, дивље, варварско, готско, витешко-средњовековно. Насупрот учености, озбиљности и „добром укусу“, они (Јунг) истичу оригиналност, спонтаност, генијалност, независност од свих правила. Уместо античком, надахњују се, и то врло снажно, народном, средњовековном и ренесансном уметношћу. Највећи узори пред-романтичара су Шекспир и Милтон. Шекспиров утицај није пресудан само у Енглеској већ је веома јак и у књижевности Немачке. Тај утицај превазилази, можда, само народна и средњовековна књижевност, која постаје главна инспирација и основа „изворности“ и „оригиналности“ предромантичарске поезије. Предмет великог интересовања предромантичара постају скандинав-

ска, келтска и англосаксонска народна и средњовековна поезија: јуначке песме, баладе и друго. Те песме се прикупљају и публикују, а једна од најутицајнијих збирки те врсте била је збирка Томаса Персија објављена 1761. године под насловом *Остаци старинске енглеске поезије* (*Reliquies of Ancient English Poetry*). Многи предромантичарски и романтичарски песници поносили су се тиме што су се надахњивали Персијевом збирком. Још већу популарност међу предромантичарима и романтичарима постигла је Макферсонова збирка старошкотских песама (*Одломци песама сакупљених у брдовитој Шкотској и преведених с гелског или ерсе-језика*) приписана „древном барду“ Осијану. Ова „мистификација“ је зато и позната под насловом *Осијан*. Она је била на тако великој цени да је један немачки романтичар тврдио: „Шкотланђанин Осијан већи је песник од Јонца Хомера.“

Персијеви *Остаци* и Макферсонов *Осијан* снажно су оживели средњовековну инспирацију у енглеској књижевности. Греј пише „линске оде“, а Волпол романом *Отрантски замак* (*The Castle of Otranto*) отвара еру „готског романа“. Иста инспирација надахњује и велике предромантичарске песнике В. Блејка и Р. Бернса. Сличне појаве запажају се и у другим књижевностима. Ђанбатиста Вико је у Италији већ средином XVIII века у *Новој науци* (*Sciensa nuova*) препоручивао ослањање на народну традицију и указивао на изворне вредности народног језика, поезије, митова и легенди. Истим духом одишу и Русоовљева начела о „враћању природи“ и „првобитном стању“. Ове тенденције су, ипак, најснажнији замах добиле у Немачкој, у покрету „штурм унд дранг“. Велики немачки филолог, историчар и естетичар Хердер је на овим тенденцијама и схватањима изградио читаву нову филозофију културе, која је у старим, изворним вредностима народног стваралаштва основе „народног духа“ (Volksgeist). Своје концепције Хердер је поткрепио и знаменитом збирком народних песама *Гласови народа у песмама* (*Stimmen der Völker in Lideru*, 1778), у коју је укључио и нашу народну песму *Хасанагиница*. Уз ове енглеске, шкотске и немачке збирке, а пре појаве Вукових збирки *Српских народних пјесама*, треба поменути и значај открића руског епа *Слово о полку Игорове* (*Спев о Игоровом походу*). Што су Перси и Макферсон за Британце, а Хердерова збирка за Немце, то је овај *Спев* за Русе.

Под утицајем ових идеја и инспирација, у европској предромантичарској литератури најраспрострањенији жанр постаје „готски роман“. Он има типизиране ликове: „Као протагонисти језовитих прича, којих се радња обично одвија у декору уклетих двораца и страшних кула, у правилу се јављају тајанствен, кобан и перверзан мушкарац и прогоњена дјевица, оцртана по узорку Ричардсонове Кларисе Харлоу“ (Марио Прац). У предромантичарској, као и у романтичарској, књижевности појављује се често

лик побуњеника, какав је Карл Мор из Шилеровог *Разбојника*, или Талијан Ен Редклиф. Кобни мушкарац има, по правилу, тајанствено порекло, жестоку пригушену страственост, дубоко сакривену кривицу, меланхолично расположење, бледо лице, поглед који блуди – и много пати.

Природа и њена идеализација су трајна преокупација предромантичарске (и романтичарске) поезије. То бављење природом почело је још с Џемсом Томасом и његовом збирком *Годишња доба* из 1726. године. А уз природу, омиљене теме ове поезије су још „природност сеоског живота“ и ноћне тишине, тајанствености, слутње и страхови. *Ноћне мисли* (*Night Thoughts*) Едварда Јунга (1683–1765) најављују „размишљања о животу, смрти и бесмртности“, као и почетак једне нове чувствене књижевности и „гробљанске поезије“. Ову ће поезију развити Роберт Блер поемом *Гроб* (1743) и Томас Греј чувеном *Елегијом написаном на једном сеоском гробљу* (1751).

Све ове теме и преокупације дошле су најраније и најпотпуније до изражаја у енглеској предромантичарској књижевности. Већ поменути роман Хораса Волпола (1717–1797) *Отрантски замак* садржи цео арсенал будуће романтичарске прозе: необичне јунаке који беже од ружне стварности у историју, чудесна збивања у далеким, егзотичним пределима итд. Овом арсеналу Ен Редклиф (1764–1829) придружује у романима *Удољске тајне* и *Италијан* идилу сеоског и домаћег живота, те слаткуњавост осећања. Са своје стране, Вилијам Бекфорд (1760–1844) је у своју „источњачку повест“, под насловом Ватек, унео и сатанске мотиве, док је Метју Грегори Луис (1775–1818) највише инсистирао на језовитости и трагичности садржаја својих „готских романа“. Џејн Остин (1775–1817) је у својих шест романа, од којих су *Охолост и предрасуде*, *Разум и осећајност* и *Ема* понајбољи, „показала неупоредив дар описивања, с класичном суздржљивошћу и изразитим смислом за хумор...“ (М. Прац).

У енглеској поезији предромантизам најбоље репрезентује Вилијем Блејк (1757–1827) својим збиркама *Песме невиности* и *Песме искуства*, које су праве химне безграничној љубави и тежњи ка узвишености и правди. Уз њега стоји Роберт Бернс (1759–1796), који је величао природу, сеоски живот и његову чистоту.

Ако се изостави Русо као претеча и предромантизма и романтизма, најзначајнија предромантичарска појава у француској књижевности било је сценско извођење (априла 1784) Бомаршеове комедије *Фигарова женидба*. „Аутор тога дјела изнио је пред јавност с изненадном жестином све осјећаје што су их филозофи улили у срце народа: љубав према животу, жарку жељу за уживањем, мржњу на садашњост и на традицију, жудњу за новим – преточио је своју властиту личност, дреку, осорну и напраситу, у Фигаров лик“ (М. Прац).

Прелаз од класицизма ка романтизму у и талијанској књижевности обележава поезија Уга Фосколa (1778–1827). Песник савршене класичне форме, Фосколо је у поеми *Грација* (1815) постао и носилац нових романтичарских стремљења и сензибилитета.

* * *

„Штурм унд дранг" („Силина и плаховитост", „Бујност и продорност") је књижевни покрет који представља специфични облик немачког предромантизма. Јавио се 70-их и 80-их година XVIII века, а име је добио по једној касније написаној драми Фридриха Клингера, која је ово време назвала „*Genieperiode*", или „*Geniezeit*" (Време генија). Тај назив је, опет, био изведен из уздизања генија и генијалности у литератури младих писаца тог времена. А то је време кад дух, који негира просветитељски рационализам, продире у немачку књижевност. Наклоњени револуционарним стремљењима тога доба, писци „штурм унд дранга" су, ипак, свој бунтовни дух испољавали, пре свега, у сфери сентимента и чисте уметности, па је њихов покрет био више песничко-естетска него политичко-идеолошка побуна.

Важан тренутак и повод за изазивање ове побуне био је Лесингов подухват на популарисању Шекспира у немачкој културној јавности, који је подстакао велики интерес и узбуђење. Са Шекспира тај интерес се пренео и на савремене енглеске писце (Јунга и сентименталисте, пре свега), под чијим утицајем и у Немачкој почиње разуму да се противставља страст, мишљењу машта, а учењаштву генијалност. Као нови покрет који се уздиже на овом супротстављању постулатима просвећености, „штурм унд дранг" ипак од те просвећености одмах нешто и преузима: схватања о верској толеранцији, критику апсолутизма, привржeност друштвеним реформама, разумевање за васпитно-образовну функцију књижевности. На другој страни, писци „штурм унд дранга" као и сентименталисти, граде култ генијалности, природности, страствености, осећајности, стваралачке слободе и маштовитости. Одушевљени природом, као русоисти, они за свој идеал бирају „природну", даровиту и оригиналну личност. Уметност је за њих продукт надахнутог генија, који настаје мимо свих класицистичких шаблона и правила. Песници „штурм унд дранга" се, као и романтичари, одушевљавају народним духом и искуством, у које убрајају широк спектар дела и њихових стваралаца, од Хомера до Шекспира и *Осијана*.

Најомиљенији књижевни род у покрету „штурм унд дранг" била је лирска песма, док је приповедачка проза била ређа. Заступљена је била и драма. У свим овим родовима често су испољавана бунтовна расположења, а најчешће књижевне теме биле су: сукоб изузетног појединца са срединoм која га не разуме и не прихвата: пропаст те изузетне личности: друштвена изопаченост и борба узвишених духова против ње: сукоб тираније и грађанске слободе: породични сукоб (међу браћом, родитељима и децом, чедоморство).

У изградњи уметничких схватања и естетичких основа „штурм унд дранга" одлучујућу улогу одиграли су Јохан Георг Хаман (1730–1788) и Јохан Готфрид Хердер. Од највећег значаја били су Хердерови захтеви да се обрати пуна пажња народном стваралаштву различитих народа и да се уметности дају специфична, национална обележја. Под утицајем ових захтева почели су да пишу припадници гетингеншког круга, студенти песници (Фос, Биргер, Клаудиус), затим револуционарни поета Фридрих Клингер, па „несхваћени геније" Хелдерлин, једно време Гете и Шилер, те већи број значајних песника из тзв. југозападнонемачког круга, односно из „Швапске групе", у којој је било неколико бунтовних писаца политичке поезије.

„Иако је трајао углавном само једну деценију, Sturm und Drang је био од далекосежног утицаја. Његове идеје умногоме преузима рани немачки романтизам, а у извесном смислу Sturm und Drang се наставља и у књижевности *Младе Немачке*, па и у револуционарним настојањима натуралиста и експресиониста" (Р. Велек).

* * *

Сасвим особену појаву немачког, али и читавог европског предромантизма представљају два књижевна великана друге половине XVIII и почетка XIX века – Гете и Шилер. Иако се могу убројати и у покрет „штурм унд дранг", ова двојица писаца га, својим талентом и снагом уметничке изражајности, увелико надвисују. Њихово дело представља „својеврсни спој просвећености, класицизма и Sturm und Dranga", и у историјама књижевности се не ретко издваја у посебан феномен познат под називом „немачка класика". Растерећена „претераног поверења у снагу разума и слободна од рационалистичких калупа, немачка класика се клонила и необузданости Sturm und Dranga, истичући као морални и естетски идеал снагу самоограничавања и самоусавршавања, сједињење нагона и духа, слободе и закона у једној личности" (Ј. Јанићијевић). Немачка класика не почиње с Гетеом и Шилером, али они представљају њено најзрелије раздобље. Темеље су јој ударили и разрадили Јохан Винкелман (1717–1768) и Вилхелм Хумболт (1767–1835), док су Гете и Шилер, својим делом [illegible] потврдили вредност њихових теоријских погледа на уметност као на симболичну творевину у којој се опште изражава посебним".

Као класик, Јохан Волфганг Гете (1749–1832) се, иако се не [illegible] ти ни у један књижевни правац који је постојао за његовог [illegible]

као да је сваком у понечему припадао: од класицизма до развијеног романтизма. После кратке класицистичке фазе, о којој је већ било речи, Гете је, под утицајем Русоа, почео да негује „лирику доживљаја“ која се одликовала једноставношћу и свежином. У *Патњама младог Вертера* (1774) он је дао успело „оличење сентименталног човјека“, који се „грози над својим временом и даје се у потрагу за бесконачним“, претварајући се, као и касније Фауст, у „симбол романтичарског тражења...“ (М. Прац). С друге стране, Гете налази надахнуће и у средњовековној традицији, па на тој инспирацији 1773. године пише драму *Гец фон Берлихинген* (*Goetz von Berlichingen*), у којој уздиже „неустрашивост, снагу и слободољубивост средњовековног витеза, оствper у Гецову лику први из низа племенитих и силних јунака којима ће бити посвећена већина његових полетних химни, испеваних у то време“ (Ј. Јанићијевић).

Гете је, међутим, далеко од сваке једноставности. Поред сентименталистичког Вертера и шекспировског Геца, он доцније пише „одгојно-образовни роман“ *Вилхелм Мајстер* (*Wilchelm Meister*), затим идилични еп *Херман и Доротеја*, у којем се показује претечом бидермајера, па драме *Ифигенија на Тауриди* (*Iphigenie auf Tauris*) и *Торквато Тасо* (*Torquato Tasso*), да би свој монументални опус завршио „трагедијом“ *Фауст*, делом које се опире свакој појмовној дефиницији. Читаво то дело је један „големи дијалог између двојице ‚јунака'“. Један научник, Фауст, разочаран због немоћи да открије и спозна суштину и тајну света и људског живљења, продаје душу другом, „ђаволској сподоби“ Мефисту, који му је обећао откриће те тајне, што собом носи и „испуњење свих овоземаљских жеља и радости“. У односу и сукобу ових двеју личности, њихових судбина и тежњи, очитују се „развојне тенденције низа епоха новије европске историје“, које је Гете сажео у монументалну уметничку синтезу (Виктор Жмегач).

Снажан замах немачкој књижевности дао је Гетеов савременик, велики драматичар Фридрих Шилер (1759–1805). Инспирисан Кантовом идеалистичком филозофијом, Шилер је у својим делима начинио „синтезу класичне и шекспировске драматургије“, из које су проистекле његове многобројне драме: *Марија Стјуарт, Дон Карлос, Вилхем Тел, Валенштајн* и друге. У тим драмама он уздиже слободу и правду, као најважније принципе људског живота. Тако у великом, младалачком делу *Разбојник* ваја лик племенитог хероја који се бори управо за ове принципе, док у свом ремек-делу, „првој грађаснкој трагедији„ *Сплетка и љубав* диже глас против нељудских односа у друштву који уништавају племенитост и лепоту“.

Романтичарска литература

Италија је била прва земља у којој је романтичарски покрет постао свестан своје романтичарске природе. У Енглеској је Маколи пре увидео постојање и јединство покрета, него што је и знао овај његов назив. Он је осетио дубоку унутрашњу сличност између једног усамљеника, Вортсворта и светског човека, лорда Бајрона.

А шта је заправо романтизам?

Романтизам је широк културни и духовни покрет настао почетком XIX века из отпора према строгим нормама класицистичке уметности. Концентришући пажњу на подручје људских емоција, романтизам је, насупрот рационализму класицистичке уметности, истакао ирационализам, а насупрот античком уздигао народно стваралаштво – како свога, тако и других, нарочито далеких и егзотичних народа. Инспирација се, осим тога, веома много тражила и у средњовековној историји и традицији. Све ово не значи да је античка, а нарочито хеленска, инспирација нестала из романтичарске литературе. Напротив. Упркос обрачуну с неокласицизмом, распрострањена карактеристика европског романтизма била је да се он снажно надахњивао у хеленској традицији. У немачкој књижевности овог доба хеленски подстицаји виде се код Винкелмана, код Шилера, код Хелдерлина, код Гетеа, а и у теоријским радовима Вилхелма фон Хумболта и Фридриха Шлегела. Слична појава уочава се и у француској уметности, како у песника (Андре Шеније, Ламартин, Шатобријан), тако и у сликара (Енгр, Делакроа). Хеленске успомене и трагови надахњују и највеће енглеске поете романтизма: Бајрона, Шелија и Китса. „У целини узев, читаво новохеленство, немачко, француско и енглеско, уопште не мора да противречи романтизму. Хомер је тумачен као примитивни песник", а романтичарско схватање антике различито је од неокласицистичког – није подражавалачко и идолопоклоничко.

Романтичарски покрет јавља се најпре у Немачкој, затим у Француској и Енглеској, да би постепено захватио и остале европске културе. Ширење романтизма снажно је подстицао развој националне свести европских народа као и напредак либералне и демократске свести грађанске класе. Виктор Иго био је у праву кад је истицао да је романтизам „либерализам у књижевности". Али романтизам је био и израз незадовољства и разочарења младих интелектуалних нараштаја друштвеним и духовним приликама произашлим из грађанске идеологије и револуције с краја XVIII и с почетка XIX века. То се незадовољство изражавало на два начина: идеализовањем и призивањем патријархалне прошлости и њених моралних и духовних врлина, односно тежњом ка новим и даљим променама ради остваривања будућности, лепше и светлије од грубе и наказне стварности.

Романтичарска уметност траје од 90-их година XVIII до 40-их година XIX века, али њене наговештаје срели смо и знатно раније, као што ћемо на њене трагове наилазити и дуго после 1848. године. Уместо оспорених канона класицистичке уметности романтизам као „искрено и слободно“ певање и стварање, није изградио нова чврста правила, па су се у његовом окриљу развиле разноврсне стилске појаве и разнородни естетски правци. Наместо класицистичко-просветитељског рационализма, наместо правилности књижевних конструкција, с тачно одређеним планом и осмишљеном целовитошћу дела, романтизам „уводи смисаону елиптичност“, у којој се изостављају поједини елементи целине, а простор се ствара алузији, загонетности, недоумици, ирационалном пориву, натприродној сили. „Романтичарска се поезија, занемарујући логику и смисао, приближује начелима музичког обликовања, што се очитује и у наглашеној звуковној организацији пјесме која јача њезин емоционални доживљај“ (Александар Флакер).

Значајан елеменат у романтичарској књижевности постаје пејзаж, који је најчешће планински (дивљи), приморски или језерски а његов опис има битну функцију да појача емоционални набој поетског или прозног дела и снагу читаочевог доживљаја. Реквизити те врсте у романтичарском стиху су и рушевине замкова, тајанствене ноћне тмине, шумски, пустињски или степски, предели пуни слутњи и наговештаја. Истом циљу служи и романтичарска метафора у којој често фигурира ватра и све што се из ње изводи, што гори, пламти, букти, ври, кључа, сажиже. Метафора се не ретко претвара у симбол и алегорију, који такође треба да помажу пренапрегнутост душевних и емотивних стања: безграничне љубави, слепе мржње, безрезервне оданости, дубоко саучешће, отровне злобе. Све је то водило стварању изузетних карактера, натпросечних, па и абнормалних личности, хиперболисаних особина и сензибилитета у романтичарској литератури.

Романтичарски писци су се често окретали и фантастичним, натприродним појавама, ирационалним снагама, које су преузимали из митологије, народне и средњовековне књижевности, али које су и сами стварали. Уз то, за романтизам су карактеристичне и идеализације, контрастирања, хиперболисања и лирски изливи. Не изостају ни иронисања. Свим овим поступцима романтичарски писци желе да отворе душу пред читаоцима, али и да их подреде „свом осећању живота“, како би им показали „што се отворило пред пјесником у непосредној интуицији бића“. У вези с тим, Бјелински је писао: „У најужем и најхитнијем својем значењу романтизам није друго него унутарњи, душевни живот човјеков, оно тајанствено тло душе и срца откуда се дижу све неодређене тежње према бољем и узвишенијем у настојању да нађу задовољење у идеалима које је створила фантазија.“ Аутори склонији филозофском тумачењу из тога су изводили

закључак да је романтизам израз људске тежње за трајањем, за вечношћу, која се постиже не кроз савршенство већ кроз бесконачну промену и кретање.

Важна карактеристика романтичарске књижевности јесте њена тесна и обострана инспиративна спона са другим уметностима (музиком и сликарством, пре свега), па и са науком (историјом, филологијом, етнологијом), филозофијом и политиком. Та спона није нарочито уочљива у Енглеској, али је зато развијена у Француској. Тамо, на пример, сликар Делакроа, композитор Берлиоз, историчар Мисле и филозоф Кузен чине јединствен круг са Ламартином и Игоом. Различите области романтичарског стваралаштва су се ипак најпотпуније и најдубље прожимале у Немачкој, где се Гетеова и друга романтичарска литература најшире додирује са музиком Бетовена, Шумана, Вебера и других.

Најкарактеристичније књижевне врсте у романтизму су: лирско-епска поема (Бајрон), стиховани роман (Пушкин), лирска песма, драма, приповетка и прозни роман. Честе су мешавине врста и родова и стварање „хибридних књижевних врста“, што је такође изразито обележје романтизма.

* * *

Романтизам у Немачкој, наговештен још покретом штурм унд дранг развијао се у специфичним друштвено-политичким и идејно-културним приликама ове земље. „Не могавши да се испољи у стварности, немачка буржоазија, а такође и један део племства, тражила је ослонац у свом унутрашњем, духовном бићу, бежећи од тегобне свакидашњице у снове и сећања“ (Ј. Јанићијевић). Немачки интелектуалци, филозофи и уметници су тај бег радо називали „превазилажењем стварности“. Немачка романтичарска уметност имала је јаке теоријске основе у класичној филозофији Канта, Фихтеа, Шелинга и Шлајермахера. Шелинг је уметност поредио са природом као „отелотворењем вечних идеја“. Полазећи од тих основа, романтичарску естетичку теорију изградила су браћа Шлегел (Фридрих и Аугуст), која су говорила о уметности као „универзалном песништву“ и „вечном симболизовању“. Фридрих Шлегел је идејом о „напредној, свеобухватној поезији“, у којој би и сам живот постао поезија, формулисао главни идеал немачког романтизма: укидање граница „између осјета и осјећања, између срца и духа, између појединаца и народа“ (М. Прац).

Први изразити романтичари у немачкој књижевности били су песници „Јенске дружине“, чија су дела без веће уметничке вредности. Из ове дружине се као истакнута стваралачка личност издвојио само изразити лиричар Фридрих Харденберг – Новалис (1772–1801), који је „у *Химни ноћи* створио поезију ноћи, слутње и чежње за идеалом, пуну душе, му-

зикалну и тајанствену – доиста велику“ (J. Јанићијевић). Мимо „Јенске дружине“ формирала су се двојица других романтичара: романописац Жан Пол Рихтер (1763–1825) и песник Фридрих Хелдерлин (1770–1843). Рихтер је највиши домет досегао у „малограђанском роману“ *Зибекенс* и сатиричном делу *Титан*, у којем се подсмехнуо патуљастим немачким кнежевинама и њиховим дворовима. Присталица напредних идеја, Хелдерлин је, бежећи од немачке стварности, отишао у поетизацију прошлости, али је наклоност према прогресу изразио у роману *Хиперион* и драми *Емпедокле*, које носе јако трагично осећање живота.

Првих година XIX века у Хајделбергу се ствара посебан књижевни круг – „Хајделбершка дружина“, која се понајвише инспирише народним стваралаштвом. Њено језгро чине знаменити сакупљачи народних умотворина, пријатељи Вука Караџића, Јакоб и Вилхем Грим, затим песници Арним и Брентано. Сви они теже препороду „немачког националног духа“ путем ревитализације народног књижевног стваралаштва. У том циљу Ахим фон Арним и Клеменс Брентано припремили су и објавили знамениту збирку „старих немачких песама“ под насловом *Дечаков чудесни рог*. Арним (1781–1831) је писао и успеле приповетке и романе (*Изабела Египћанка*, *Грофица Долорес*, *Чувари круне*), у којима је високо уздигао немачку „историјску прозу“. Писац „необуздане маште“, Брентано (1778–1842) је у својој поезији, у приповеткама (*Прича о ваљаном Касперлу и лепој Анерли*) и бајкама (*Гокел*, *Хинкел*, *Гакелаја*) често мешао стварност и уобразиљу. Велики драматичар немачког романтизма био је Хајнрих фон Клајст (1777–1811), који је написао дела истовремено сложена и једноставна, пуна лепоте и осећања немоћи пред вољом судбине: трагедију *Пентесилеја*, драму *Принц Фридрих Хонбуршки*, комедију *Разбијени крчаг*, приповетку *Михаел Колхас* и друга.

Књижевност Младе Немачке представља раздобље позног романтизма и прелаза ка реализму. Млада Немачка (Junges Deutschland) је покрет групе романтичарских писаца, политички ангажованих прогресивних опозиционара, који се јављају 30-их година, а чија се дела од 1835-те забрањују одлукама Савезне скупштине у Франкфурту. Главни покретачи ове групе били су Хајнрих Хајне и Лудвиг Берне, који су под утицајем либералних идеја Француске револуције, а нарочито јулских догађаја из 1830-те, покренули књижевно-политичку борбу против реакционарних режима у метерниховској Немачкој. Борећи се против канона класицизма, они су критиковали и романтичарско бежање од стварности, тражећи уношење мотива и појава свакодневног живота у литератури у циљу поправљања његових ругоба и неправди. У том смислу, припадници Младе Немачке се сматрају и претечама реализма у немачкој књижевности.

Књижевност Младе Немачке неговала је највише прозу (роман и драму), а 40-их година развила је и „политичко песништво“. У тој књижевно-

сти се најпре сусреће један професор оријенталних језика, Фридрих Рикерт (1788–1866), који се надахњује егзотиком Истока пишући књиге *Руже Оријента* и *Браманова мудрост*. Ту је, затим, Николаус Ленау (1802–1850), писац лирике филозофске, религиозне и социјалне инспирације. Највећи песник међу „Младонемцима“ је Хајнрих Хајне (1797–1856). Формиран под Барјоновим утицајем, Хајне је већ у првој великој збирци стихова (*Књига песама* из 1827) постигао склад и уједначеност поетског израза и емотивног садржаја. Као прави романтичар, Хајне се после тога инспирисао највише мотивима из народне поезије, негујући богату осећајност, меланхолију, горчину и иронију, али и радост и безбрижност. Окретао се природи – пејзажу и амбијенту мора, река и шума, као изворима моралног здравља. Бавио се и социјално-политичким питањима, стављајући се у одбрану потлачених и угњетених, а немевајући и осуђујући моћнике, владаре, па и бога „као зачетника свих зала“ (*Нове песме*, *Зимска прича*, *Ата Трол*, *Романцеро*). Хејнесови следбеници и савременици у Младој Немачкој нису достигли његову уметничку снагу и вредност.

Групу „Швапски песници“ у књижевности немачког романтизма чинили су Јохан Лудвиг Уланд (*Баладе*), Јустинус Андреас Кернер (*Силуете с путовања*) и Едуард Мерике (роман *Сликар Нолтен* и новела *Моцарт на путу у Праг*).

Прелазна фаза књижевности од романтизма ка реализму, која се јавља највише 30-их година и 40-их година XIX века у европским размерама, али највише у немачком културном простору, назива се често општим именом *бидермајер*. Иако се знатно разликује од земље до земље и од једне националне књижевности до друге, обележава се, углавном, по особеностима одређених писаца немачке литературе између 1815. и 1848. године. Појам *бидермајер*, кад је усвојен, крајем XIX и почетком XX века, најпре је означавао правац примењене уметности у изради стилског намештаја, насталог из ранијег *ампир* стила. Затим се тај термин пренео и на сликарство (Шпицвег, Валдмилер) означеног доба, које се одликује приказивањем природе и свакодневног амбијента грађанског живота. Напослетку, појам *бидермајер* се почео примењивати и на књижевност тога доба.

Додирујући се с литературом Младе Немачке и „Швапског круга“, бидермајер се у Немачкој развио у аутентични израз грађанске (или тачније, малограђанске) културе у доба политичке реакције после Француске револуције и наполеоновских ратова.

Сматра се да књижевност бидермајера стоји негде на размеђу између класицизма и романтизма, с једне, и реализма, с друге стране. У њему од сваког овог правца има елемената: „разводњеног“ класицизма, романтичарске наклоности према историји, природи, народном духу, сентиментализму и чежњи, те реалистичности у сликању ликова и средина. Бидермајер се клони великих форми и димензија, херојских ликова и гестова, [illegible]

лих страсти и ирационалних порива, карактеристичних и за класицизам и за романтизам. Али он избегава и социјалне проблеме и механизме свакодневног живота, чије је присуство карактеристика реализма. Он се, најзад, склања и од политичких питања, која су толико заокупљала књижевност Младе Немачке. Његове главне теме су свакодневни живот у присном, топлом, идиличном домаћем кругу, интима његових припадника. Јунак бидермајерске литературе је конзервативан грађанин који се брижљиво односи према традицијама и старим идеалима. „Тиха породична срећа, замор од несхватљивог спољашњег живота, сетно призивање прошлости, благ хумор, задовољавање малим и самоограничење, одрицање, постизање склада и мере, квиетизам, стапање са природом и покоравање вечним законима – то су теме и расположења карактеристични за бидермајер" (Бранимир Живојиновић). Парадигму бидермајерске књижевности представља комад *Сан је живот* аустријског писца Грилпарцера, у којем се каже: „Само једна је срећа на земљи / Само једно: тихо спокојство душе / И груди слободне од кривице / А величина је опасна / И слава је празна игра / Што даје, ништавне су сенке, / Што узима – превише је."

Бидермајер се није развио у целовит књижевни покрет и није одиграо значајнију улогу у Европи. Највише домете је достигао у јужној Немачкој и Аустрији, где су деловали Штифтер, Уланд, Мерике, Ленау, а у првом реду Грилпарцер и Нестрој.

Ако се погледа немачки романтизам у целини, може се рећи да је он постигао силан успех. Тај се успех објашњава историјским условима у којима се развијао, као и чињеницом да је покрет просвећености у Немачкој био релативно слаб и краткорочан. Немачки романтизам је, међутим, снажно утицао на духовну климу, а нарочито на уметничко стваралаштво, у другим земљама – највише у Енглеској и у земљама средње и источне Европе. Може се рећи да је немачка романтичарска поезија имала утицаја и на француску уметничку лирику, мада је у Француској немачки романтичарски утицај био најмањи, осим на самом почетку његовог развоја.

* * *

Постоје велике и многобројне недоумице о почетку романтизма у Француској. Први историчар француске романтичарске књижевности Ф. Р. де Торенкс тврдио је „да је романтизам рођен 1801, да му је Шатобријан отац, а Госпођа де Стал божанска мати" (Р. Велек). Умногоме то је тачно. Извориште француског романтизма тражи се углавном код Русоа, чији су следбеници почели с нападима на просветитељску науку и филозофију и на неокласицистичку традицију у књижевности и уметности већ 80-их година XVIII века. За ту критику, која није увек била русоовска, већ и религиозно-мистична, везује се почетак и предромантизма и романтизма у Француској. Покрет који је на тај начин кренуо „привремено је назадовао током револуције која је подржавала класицизам и рационалност, и током Царства, које је, такође, имало свој званични класицизам. Но романтизам је цветао међу emigres. Госпођа де Стал била је заступник немачких романтичара. Од Шатобријана се не може начинити класицист, упркос његовом занимању за класичну антику и његовој уздржаности према Шекспиру и многим савременицима" (Велек).

Године непосредно иза револуције донеле су први вал романтичарске уметности, чије су перјанице и даље песник Франсоа Рене Шатобријан (1768–1848) и писац трактата и романа Жермен де Стал (1766–1817). Истина, пре њих су још трагични песник Андре Шеније (1762–1794) и Сенанкур дали јаке романтичарске наговештаје. У поеми *Хермес* Шеније је изразио мисао „о новој митској поезији", а Сенанкур је у *Оберману* (1804) до пуног израмажаја довео „романтично схватање историје". Али је тек Госпођа де Стал, својом књигом *О Немачкој* (De l'Allemagne, 1810), написаној под утицајем Вилхема Шлегела, дала апологетску платформу романтичарске књижевности и широм јој отворила врата Француске. Начела изнета у овој књизи нису била дошла до пуног изражаја ни у њеним властитим, раније написаним романима *Делфина* (*Delphine*, 1802) и *Корина* (*Corrine*, 1807). Шатобријанов *Дух хришћанства* (*Le Génie du Christianisme*, 1802) такође носи старинску форму дела „религиозне пропаганде", мада има и карактер „књижевног манифеста" с новим, романтичарским схватањима. Оно у сваком случају „јесте једна романтична поетика". У *Духу хришћанства* Шатобријан се заложио за изгон из књижевности оне „митологије која је равнодушна према природи" и њену замену хришћанском и готичком митологијом. „Тако се *Дух кршћанства* придружио дјелу *О Њемачкој* Госпође де Стал у постављању темеља француског романтизма" (М. Прац). Одбацујући револуцију, Шатобријан злом земаљском свету рационализма и плебса, супротставља „небески свет доброте, лепоте и среће". Мање непријатељ револуције од Шатобријана, Госпођа де Стал се жестоко борила првенствено против ограничавања слободе личности који је она доносила. У делу *О утицају страсти*, она је уздизала смелост, страственост и стваралачку ватру, а излагала је порузи тромост, равнодушност и одсуство одушевљења. У чисто књижевном погледу, најзначајнијим делом заснивача француског романтизма сматра се Шатобријанова аутобиографија *Успомене с ону страну гроба* (*Memoires d'outre tombe*), објављена тек 1848. године, после песникове смрти.

Шатобријановим трагом у поезији међу првима је пошао Алфонс де Ламартин (1790–1869), који је свој изразити песнички дар први пут јасно испољио 1820-те у збирци стихова *Песничке медитације*. Песник бујне маште, Ламартин није пун горчине, али ни умећа сликовитог описивања детаља као Шатобријан. Њега не обузима „mal de siècle", ни „spleen" који

притиска Бајрона и друге романтичарске песнике; он је оптимист, одан љубави – према жени, према мајци, према завичају, према Богу. Ту љубав саопштава складно и мелодично. До 1830-те објавио је још три збирке стихова: *Медитације*, *Нове медитације*, *Песничке и верске хармоније*, да би му 1836-те односно 1838. године изашле и две поеме *Жослина* и *Пад анђела*. Те године публикован је и Ламартинов путопис *Пут на Исток*, у којем је дао значајне податке о Србији, српском народу и његовој борби за слободу. Велики успех постигла је његова позна романтичарска прича *Грацијела* (1852), посвећена младалачким успоменама из Напуља. Највећу популарност је ипак имао да захвали збирци *Медитације*.

Значајну појаву француског романтизма представља песник Алфред де Вињи (1797–1863), који је књижевно име стекао драмом *Четертон* (1835), „у којој се млади енглески пјесник самоубојством ослобађа свих оних злокобних снага које су га понижавале и подјармљивале" (М. Прац). Вињи је био, пре свега, песник, али је писао и приповетке, романе и драме, мада се није одликовао великом продуктивношћу, која је била карактеристична за писце његовог времена. Прва збирка, под насловом *Поеме*, објављена му је 1822. године, али је највиши домет достигао у постхумно публикованој књизи стихова *Судбине* (1864). Де Вињијева лирика је другачија од Ламартинове: уздржана је, наративна, окренута више спољашњој стварности него унутрашњем животу песника. Људски живот де Вињи види сав у противречностима: „Радост живота неизбежно води разочарењу и жудњи за смрћу." А разлога за разочарење и незадовољство је напретек, јер овај свет је рђав и зао. Таквим га је и бог створио. Де Вињи ипак мисли да се он може мењати и преображавати набоље.

Особен песник француског романтизма, који је певао под утицајем немачких романтичара, био је генијални и ексцентрични Жерар де Нервал (1808–1855). „Опседнутост трагањем за идеалном женом", чија су инкарнација Изида и Марија, истовремено богиње, мајке и љубавнице. Нервал гради своју тајанствену *Аурелију*, у којој се „нашао у раскораку између збиље и снова". Своју романтичарску осећајност излио је у сонетима (*Силвија*), као и у путописној прози *Путовање на Исток* (1848–1851), али, ипак, „средиште Нервалове лирике твори десетак антологијских сонета збирке *Химере*" из 1854. године (Мирко Томашевић). Као и ови сонети, „читаво Нервалово дело свет је митова и симбола сна". А мистично схватање природе и живота, као Нервал, изражавали су и Пјер-Симон Баланш, Едгар Кине и Мориш Герен.

Француски романтизам врхунац достиже у раздобљу Јулске монархије (1830–1848), али тада већ започиње и његово разграђивање и прожимање елементима реалистичке уметности. Иако се неки писци жестоко опиру новим тенденцијама – на пример, Теофил Готје, својим залагањем за „уметност ради уметности" – све јача је струја напредних, борбених

романтичара, који у литературу уносе све више социјалних садржаја и политичког ангажмана. Њихов најзначајнији представник, истовремено и централна фигура француске романтичарске књижевности, био је Виктор Иго (1802–1885). Његов наступ у књижевности обележен је једним програмским текстом – предговором драми *Кромвел* у којем је, идући стопама Дидроа, Шлегела и Г-ђе де Стал, тврдио да „све што постоји у природи може бити предмет умјетности (...) и да супротности између лијепог и ружног, између узвишеног и гротескног, може превладати само умјетност" (М. Прац). Игоа најснажније привлачи „свет историје, великих догађаја, друштвених сукоба". Он пише и поезију, али су му најомиљенији књижевни родови роман и драма, у којима приказује „блештав, разнолик и необичан живот, који обухвата све човекове снаге, целу човекову личност" (Ј. Јанићијевић). Његове драме, његови романи, као и друга дела, препуни су жестоких страсти, оштрих сукоба и преокрета, необузданих, борбених и крајње емотивних личности.

Иго је највећи успех постигао пишући историјске романе. Међу тим романима највећим се сматра *Звонар Богородичне цркве* (1831), написан под утицајем Валтера Скота, али оригиналан и веће уметничке снаге и дубине у сликању психолошких стања својих јунака него што су Скотови историјски романи. Велику фреску Француске револуције дао је у романима *Бедници се буне* и *Деведесет трећа*. Запажен успех Иго је постигао и својим историјским драмама *Краљ се забавља* и *Ернани*, које данас живе захваљујући Вердијевим операма *Риголето* и *Ернани*. Можда највећу популарност постигао је у своје време Игоов роман *Јадници* (1862), коју је делимично сачувао и до данас. „У *Јадницима* Иго открива нове романескне вриједности у сликању непознатих и презрених средина, велеградске и друштвене периферије, париских затвора и подземља, нове социјалне моменте што их налазимо и у дјелима Балзака и Еугена Сиа" (Н. Шафранек). Ремек-делом Игоовог великог опуса сматра се, захваљујући својој хуманистичкој филозофској поруци и бујној сликовитости, тротомна збирка његових најбољих остварења *Легенда столећа* (1859–1883). „Чудесни сликар фресака", Иго у „великој тајанственој епопеји" *Легенда столећа* гради фреску „у којој је приказан Човјек како постепено осваја слободу" (М. Прац). Иго је написао још много романа, драма, песама и других дела.

Другу генерацију француских романтичара репрезентују и Алфред де Мисе, Жорж Сандова, Теофил Готје, Огист Барбије и Ежен Си, а њима се може придружити и, по годинама знатно старији, песник популарних шансона Жан-Пјер Беранже. Сви су они, на свој особени начин, „ружној стварности супротстављали сан о лепој будућности и борили се против романтичарске суморне слике света" (Ј. Јанићијевић).

Алфред де Мисе (1810–1857) је песник жестоких љубавних осећања и јужњачког колорита: *Шпанске и италијанске приче*, љубавне елегије под насловом *Ноћи*, *Успомене*. Де Мисе је писао и драме и комедије. Жорж Сандова (1804–1876) је писац великог броја приповедака и романа „лирске инспирације" и русоовског „идеалистичког романтизма", у којем се преплићу мистика и утопијски социјализам, склоност ка малом човеку и понирање у скривене кутке психе. Њена најзначајнија дела су романи *Индијанци*, *Лелија*, *Ђавоља бара*, *Мала Фадета*, *Мајстори трубачи*, *Жан де ла Рош*, као и два романа на југословенске теме – *Ускок* и *Лепи Лоренс*. Теофил Готје (1811–1872) творац је теорије l'art pour l'art, као поступка и средства за ослобађање уметности од морализаторства и метафизике. Његов естетски идеал дошао је до изражаја већ у првој песничкој збирци *Емајли и камеје* (1852), која представља темељ „оног естетског егзотизма који ће прихватити ‚декаденти'", најављујући наилазак Флобера и Бодлера. Политички опредељен песник Огист Барбије (1805–1882), писац збирке *Јамби*, довео је свој ангажман до врхунца у жестокој сатиричној збирци *Идол*, у којој се обрачунава с Наполеоновим култом. Романописац Ежен Си (1803–1857) постигао је 40-их година изузетну популарност с два романа, који се и данас читају: фамозне *Тајне Париза* и *Лутајући Жид*. Сличну популарност код паришког света уживао је у доба Јулске монархије и Беранже (1780–1857), писац шансона, у којима је „неодољивим ритмом који је могао понијети свакога" опевао живот и осећања обичних француских људи овог времена.

Вредан допринос француској романтичарској књижевности, који књижевна историја и данас високо цени, дао је својим многобројним критичарским текстовима Шарл-Огистен Сент-Бев (1804–1869). У *Разговорима понедељком* и *Новим разговорима понедељком*, публикованим 50-их и 60-их година, испољио је „изванредне способности психолошког удубљивања" у књижевне проблеме и процесе књижевног стварања. Својим политичким трактатима, филозофским и историографским делима развоју романтизма у Француској допринели су и Жозеф де Местр, Бенжамен Констан, Жил Мисле, Франсоа Гизо и многи други.

За романтизам у Француској везани су, најзад, и неки велики писци који су једном ногом, или највећим делом свог стваралачког бића, већ стајали у реализму. То се, пре свега, односи на Проспера Меримеа (1803–1870), Стендаловог пријатеља и истомишљеника. Он се још увек, као прави романтичар одушевљавао људима јаких страсти (*Матео Фалконе*, 1829) и женама снажне индивидуалности (*Коломба*, 1849). Неговао је култ насиља, заодевајући га осећањем песимизма и цинизма. Описивао је кобне љубави (*Венера с отока*, 1837. и *Кармен*, 1845), а бавио се и историјским романима (*Хроника владавине Шарла IX*, 1829), међу којима је и роман *Гусле* (*La Gusla*, 1827) написан на балканске теме.

Што се тиче двојице великих француских романсијера XIX века – Стендала и Балзака – о њима је, у вези с историјом романтизма, потребно напоменути бар толико да самом овом покрету нису припадали, јер се они тешко и могу стриктно сврставати, али су му дали видне доприносе. Стендал је својим естетичким начелима значајно унапредио романтичарски књижевни израз и подстакао је развој оног крила романтичарске литературе које се ослобађало религиозних и политичких принуда и предрасуда. Балзак је, опет, у свом монументалном реалистичком делу неговао и чувао и једну романтичарску црту: склоност ка магији и окултизму, као и органском схватању природе. Он цени и брани теорију о интуицији, као најважнијој компоненти стваралаштва.

Општи поглед на историју романтизма у Француској показује да су у њему дошле до пуног изражаја узбуркане прилике француске историје од краја XVIII до половине XIX века.

* * *

Из веома развијеног предромантизма у Енглеској, који су носили Томсон, Бернс, Ричардсон, Филдинг, Греј, Перси, Макферсон, Ен Редклиф, Јунг, Колинс, Волпол и други, произашла је велика енглеска романтичарска литература. Она почиње са Блејком, Вордсвортом и Колрицом, да би врхунац достигла у поезији Бајрона, Шелија и Китса и историјским романима Валтера Скота. Уз све велике и многобројне разлике које се уочавају у њиховим снажним стваралачким индивидуалностима, као и у њиховим делима, заједничко за све њих је присуство немачких књижевно-теоријских концепција, окретање елизабетинској традицији (нарочито балади) и пресудан утицај Француске револуције.

У енглеском романтизму појављују се све битне каратеристике које смо већ сусрели у романтичарској литератури Немаца и Француза. И за енглеске романтичаре стваралачка машта је најважније средство уз чију помоћ дух „долази до увида у стварност, те природу види као симбол нечег изван или унутар ње саме, нечег што се обично не опажа". И за Блејка и Вордсворта „уобразиља је (...) средство које преображује објекте и види кроз њих" (Велек). И у Колрицовој поетској теорији и пракси машта игра одлучујућу улогу, док је за Шелија она „начело синтезе", а поезија је „израз уобразиље". Слична су и Китсова схватања, мада су изречена „сензуалистичким речником".

Уз разумљиве међусобне разлике, за све енглеске романтичаре карактеристичан је и антимеханицистички однос према природи, упркос Вордсвортовом дивљењу Њутну. „Сви романтичарски песници схватали су природу као једну органску целину, пре сличну човеку него ли скупу атома; природа за њих није била одвојена од естетских вредности, које су

управо исто тако стварне као научна уопштавања, или чак још стварније од њих“ (Велек). Блејк је био против деификације природе, а Вортсворт је сматрао да и природа има душу – божанску и људску. И Сели и Колриџ говоре о „духу природе“. Бајронова схватања су нешто другачија. Он није подлегао немачкој „натурфилозофији“, остајући веран Њутновој небеској и природној механици. Човекову страственост и осећајност он је супротстављао „непомућеној и равнодушној лепоти природе“.

Сви велики енглески романтичари су и изразити митотворци и симболичари, „чија се пракса мора посматрати у вези с њиховим покушајем да даду једно потпуно митско тумачење света; кључ за тај свет држи песник“ (Велек). А уз митове и симболе ишли су и велики заноси. Код Шелија су они грозничави, обезнањујући:

„Ја губим свест, ја нестајем!
Ја падам на трње живота! Крварим.“

Упркос свим овим обележјима, која су општа места романтизма, може се рећи да је енглеска књижевност овог доба ипак особена: она је мање самосвесна и радикална, од немачке и француске и поседује више очуваних веза с рационализмом XVIII века. У њој је највиши домет достигла лирика, у првој фази, „лејкиста“ („језерских песника“) Вортсворта и Колрица, а у другој поета „mal de siecle“-а Бајрона, Китса и Шелија. Под њиховим утицајем певали су и романтичари Шпаније (Ханенбуш, Хозе Зорила И Морал, Тисо де Мулина), Мађарске (Петефи), Русије (Пушкин) и други. Сами они највише су се дивили Италијану Алфијерију.

Најпознатији и најпопуларнији енглески романтичарски поета био је лорд Џорџ Гордон Бајрон (1788–1824), песник дубоког осећања, али и весник побуне и протеста. У својој поеми *Ходочашће Чајлда Харолда*, као и у другим поетским делима (*Ђаур*, *Лара*), створио је лик „тужног и гордог усамљеника, уморног и презасићеног животом, који је у непомирљивом сукобу са свим што га окружује и чега се гнуша, чезнући за покретом, дејством, слободом и одупирући се друштвеним, религијским и националним стегама“ (Ј. Јанићијевић). Као и код многих других романтичара, суштина Бајронове поезије налази се у „трагичном несакладу између узвишених идеја и ружне стварности“.

Упоредо с Бајроном писао је још један велики енглески романтичар – Перси Биш Шели (1792–1822). Писао је драме (*Ченчи*, *Ослобођени Прометеј*) и поеме (*Краљица Маб*, *Побуна Ислама*, *Адонис*), у којима је, као и Бајрон, покушао „да лично подреди општем... да чак и осећања уопшти“. С друге стране, у кратким песмама дао је „пун лирски израз“, натопљен рефлексијом и дубоким размишљањем „о стварању света и човека, о пролазности и вечности, о слободи, моралу“ (Ј. Јанићијевић).

Други Бајронов савременик, Џон Китс (1795–1821), писац ода (*Ода грчкој урни*, *Ода јесени*, *Славуј*) и балада (*La belle dame sans merci*), изједначио је истину и лепоту и уздигао је уметност изнад самог живота. Он је „песник природе и потпуно земаљских осећања“, у чијем делу се дају живе, чулне и једре слике свакодневног света и његових осећања.

Најзначајнији романсијер енглеског романтизма, знаменити писац „историјских романа“, био је Валтер Скот (1771–1832). Написао је серију средњовековних и „шкотских“ романа (*Веверли*, *Роб Рој*, *Ајванхо*, *Квентин Дервард*, *Единбуршки затвор*, *Старинар*, *Невеста из Ламермура*, *Легенда о Монтрозеу*), у којима је великом снагом и изражајношћу развијао „оштар драмски сукоб у коме ће се људски карактер судбоносно испољити“. Епске приповести Скотових романа, смештене у питорескни средњовековни амбијент, давале су узбудљиву представу не само о животу краљева, дворјана и племића већ и широких слојева народа, као покретача историјских збивања. Ослобођена „језовитости“, „дубоког тајанства“ и мистике, карактеристичних за готски роман, Скотова дела су прожета лаким хумором и надахнута човекољубљем. Од њих до грађанског реалистичког романа био је само један корак. Највећи успех постигао је Скотов роман *Ајванхо*, који је романтичарска реконструкција енглеске историје из времена Ричарда Лављег Срца и крсташких ратова у XII веку.

Прелаз од романтизма ка реализму у енглеској књижевности обележавају најпре Чарлс Лемб (1775–1834), Томас Квинси (1785–1859), те Томас Лоу Пикок (1785–1866), у чијим се делима мешају особине два стила и два књижевна правца. Међу ове геније буржоаске осредњости ране викторијанске епохе, у којој царују традиција и дух победничког грађанства, нарочито после реформе 1832, могу се убројити и историчар, есејист и политичар Томас Бабингтон Меколи (1800–1859), са својим знаменитим есејом о Милтону, као и противник индустријализма, критичар буржоазије, калвинистички свештеник из Шкотске, Томас Карлајл (1795–1881), писац још знаменитијих књига *Хероји, култ хероја у историји*, *Историја Француске револуције*.

На чисто књижевном пољу енглеском бидермајеру припада и неколико познатих списатељица: Џорџ Елиот, Елизабет Клегхорн и сестре Бронте. Три сестре Бронте (Шарлота, Емили и Ен) ушле су у историју литературе својим романима који су набијени снажним страстима и осећањима под сталним пригушењем и ограничавањем. Шарлота (1816–1855) се прославила романима *Ширли*, *Вајлет* и нарочито *Џејн Ејр*. Емили (1818–1848) је стекла име захваљујући знаменитим *Орканским висовима* и њиховом фаталном јунаку Хитклифу. Мери Ен Еванс, алијас Џорџ Елиот (1819–1880), наставила је традицију Грејовог и Вордсвортовог романтизма, што је показала већ у својој првој књизи *Призори из свештеничког живота* (1858). Због тога су њене романе називали „лирским баладама“ у прози.

У њима она је показала да „поезија и емоција, трагедија и комедија могу истовремено испуњавати људску душу која гледа око себе скромним сивим очима и говори посве обичним гласом“ (М. Прац). У свом најпознатијем роману *Воденица на Флоси* (1860), као и у осталим делима, она је инспирисана животима обичних, свакодневних људи, ослобођених великих херојских особина и неуобичајених животних путева и доживљаја. Од њих она гради своје јунаке, испуњене топлином и лепотом.

* * *

Италијанска књижевност доба романтизма унеколико одступа од општих романтичарских образаца, па је понекад било мишљења да Италија и није имала праву романтичарску књижевност. Ту претпоставку поткрепљују чињенице о јаким неокласицистичким траговима у италијанској књижевности романтичарске епохе, о њеној изразитој национално-политичкој ангажованости и о одсуству специфичних романтичарских тема у њој. Тако, на пример, Леопардијева поезија носи јаке неокласицистичке утицаје, Ђобертијева литература је сва политички оријентисана, а Фосколо и Манцони су пуни националног надахнућа. Ипак, сви они у битним стварима јесу и део европског романтизма.

Национална и патриотска компонента је најоригиналније што се налази у италијанској романтичарској литератури, мада то никако није ни ретка, ни усамљена појава у историји европског романтизма. Срећаћемо је и код романтичара других европских народа. „Читаво дело Уга Фоскола (1778–1827), писца романа *Последња писма Јакопа Ортиса* и поеме *Гробови* прожето је родољубљем и националном самосвешћу“ (Ј. Јанићијевић). Слично се може рећи и за поезију и романескну прозу Алесандра Манцонија (1785–1873), а нарочито за његов историјски роман Верении. Манцонијево дело (лирске поеме, трагедије, роман) одликује се, међутим, још једним етичким, политичким и социјалним опредељењем: „дубоком симпатијом за потлачене и угњетене, за све оне жалости што их стољећима никада нитко није утјешио, за труд и жртве што стварају саму потку повјести, за тихе стрепње немоћних, за распршене и безимене скупине“ (М. Прац).

Највећи поета италијанског романтизма Ђакомо Леопарди (1789–1837) је знатно различит од Манцонија и Фоскола. Полазећи од Китсовог става „лепота је истина, а истина је лепота“ овај италијански песник „светског бола“ је уметник песимистичке визије живота као јада, несреће, туге и лудила. Он пева о злу које влада светом, о човековој немоћи, о смрти као неизбежном крају свега. Уверен да је природа зла и окрутна према човеку, он јој противтежу тражи у братству међу људима, које треба да спашава

човечанство од потпуне пропасти. Сличне идеје сусрећу се и код Гетеа, Шелија, Бајрона, Хелдерлина и де Вињија.

Шпански романтизам је касно започео (тек после 1830), да би после 1850-те брзо нестао. Али то више важи за романтизам као покрет и уметнички правац, а мање за његов дух, који је много дуже трајао у делима појединих писаца, као што су били романсијер Мариано Хозе де Лара (1809–1837) и песници Хозе де Еспронседа (1808–1842), Хозе Зорила (1817–1893) и Густаво Адолфо Бекуер (1836–1871).

У скандинавским земљама романтичарска литература иде утрвеним стазама немачког романтизма, док „словенски романтичарски покрети испољавају особене одлике и представљају особите проблеме“ (Р. Велек). Трагова немачких утицаја, нарочито филозофских (Шелинг, Хегел), има и у литератури руских романтичара, али је у чисто књижевном погледу енглески утицај преовлађујући.

Зачетником романтизма у Русији сматра се песник Василиј Андрејевич Жуковски (1783–1852), који је стварао под утицајем енглеске романтичарске литературе. Стране утицаје настојао је да славизира, па је романтичарску литерарну тенденцију обојио „чисто руским мистицизмом“. У исто време, поход Наполеона на Русију и драматичне политичке околности које су из тога проистекле пробудиле су снажно национално осећање руског народа и развиле у њему култ славне словенске прошлости. Те две појаве и компоненте –енглески (бајроновски) књижевни утицај и руски национални дух дошле су до пуног изражаја већ у првим значајнијим творевинама (песмама) највећег руског песника и „оснивача савремене руске књижевности“ Александра Сергејевича Пушкина (1799–1837): *Ода слободи* и *Село*. Пушкин је писао поеме (*Кавкаски заробљеник*, *Бахчисарајска фонтана*), слободарске песме, романсе, приповетке, драме, лирске песме. Пушкиново дело представља у извесном смислу одступање од романтичарског обрасца. „Његова чиста форма изгледа класицистичка“ (Велек). Зато га неки историчари књижевности и искључују из романтизма. Међутим, ако се имају у виду његова сродност с Бајроном, његова природна симболика, његова склоност миту (*Бронзани коњаник*), онда се види романтичарска суштина његовог песништва. Известан број критичара и историчара нашао је у Пушкиновом делу још једну особеност: универзалност и у третирању изразито руских националних тема. Полазећи од тога, један критичар је за њега рекао исто што и Шлегел за Гетеа: он је истовремено и Шекспир и Волтер своје земље и свог доба. Његово ремек-дело најпунијег романтичарског набоја јесте роман у стиховима *Евгеније Оњегин*, који је у исто време психолошки роман и роман обичаја. Пушкин је, уз то, написао и прву руску историјску трагедију шекспировског замаха – *Борис Годунов*, као и историјски роман *Капетанова кћи*.

После Пушкина највећи руски песник, најпотпунији образац романтичарског песништва био је Михаил Јурјевич Љермонтов (1814–1841). Његово дело натопљено је тугом, неспокојством и усамљеношћу. Најзначајније су му поеме *Демон* и *Мцири*, „типичне за курс времена", затим песме *Мисао*, *Бородино*, *И чами се и тугује*, те роман *Јунак нашег доба*.

„Пољска романтичарска књижевност понајвише је романтична од свих мањих књижевности: Мицкијевич и Словацки у потпуности се држи романтичарског схватања природе и романтичног појма уобразиље, и обилно се служе симболом и митологијом, изражавајући их чак и настрано" (Велек). Уз то, пољска романтичарска књижевност се, као и код неких других народа (Италијана, Чеха, Мађара, Срба и још неких), развијала у функцији борбе за националну афирмацију.

Од пољских романтичара Адам Мицкијевич (1798–1855) је остварио највећу славу и углед. За овог родољубивог песника Мацини је написао да је „најснажнија пјесничка природа на свијету". Претрпео је утицај великана европског романтизма (Шилера и других), нарочито у свом поетском стварању. Писао је песме и поеме, међу којима се издвајају *Кримски сонети*, *Баладе и романсе*, *Дитирамб младости*, *Задушнице* (*Dziady*). У њима је испољио изразити активизам, проповедајући „јеванђеље акције". Најзначајнија дела су му „опсежан епски спев" *Господин Тадија* (1834), у којем опева патриотизам старе пољске шљахте, и *Књига пољског народа и пољског ходочашћа* (1832), „месијанско дјело које је постало еванђеље пољског програма" (М. Прац). Велики патриота и борац за национално ослобођење свог народа, Мицкијевич је био и истакнути заступник идеје о општесловенској узајамности и сарадњи.

Романтичарска књижевност у Чешкој дала је једну изразиту песничку индивидуалност, прерано умрлог песника Карела Хлинека Маху (1810–1836). Његова лирика „пуна је осјећаја и размишљања обиљежених константном свијешћу о раскораку између сна и јаве и о узалудности људског настојања да се дође до љепоте, до пуног неосакаћеног живота" (Душан Карпатски). Најзначајнија Махина дела су лирско-епска поема *Мај* и приповетка *Цигани*. Значајан допринос развоју словачке књижевности и националног духа у епохи романтизма дали су и научник (слависта) Павел Јозеф Шафарик, предромантичарски песник Јан Колар (*Кћи славе*), те историчар и политички делатник Франтишек Палацки.

Процват романтичарске књижевности у Мађарској отпочео је 20-их година XIX века са ступањем на литерарну сцену Михаља Верешмартија (1800–1859) и других представника раног романтизма (Јашика, Кишфалуди). И овај и доцнији романтизам „испуњен је национално-повјесном тематиком" и „ношен је национално-реформаторским покретом мађарског средњег племства" (Јанош Баста). Чврсто везан за тај покрет је Верешмарти, изразити представник „херојско-повјесно романтичног пјесништва", писац спева о Арпаду, драмског епа *Чонгор и Тинде* и заносне оде *Поклич*. Други великан мађарског романтизма, Шандор Петефи (1823–1849) носилац је најдемократичнијег и најборбенијег крила у литератури овог доба. Генијални песник и истакнут револуционар, у књижевном погледу близак Младој Немачкој, Петефи је лиричар медитације (*Моје песме*), песник борбе и акције (*Ако си мушко, буди мушко*), писац програмске политичке поезије: *Судбино, отвори мо простор*, *Песници XIX века*, *Сањам о крвавим данима*, *Једна мис'о мир ми одузима* и друге. Писао је и љубавну лирику и опевао природу свог краја. Петефи је на бојном пољу револуције 1848/49. године животом потврдио своја песничка уверења.

У романтизму јужнословенских народа има више врло изразитих појава. Најснажнија међу њима је Вук Стефановић Караџић (1787–1864), творац српског књижевног језика, писац, историчар и најзначајнији сакупљач и приређивач пребогатог српског народног стваралаштва, које је, управо у Вуковој обради, европска романтичарарска култура прихватила с великим интересовањем. Ту су затим, песник, мислилац и владика Петар Петровић Његош са својим знаменитим спевом *Горски вијенац*, па танани лиричар Бранко Радичевић, епски песник Иван Мажуранић (писац спева *Смрт Смаил-аге Ченгића*), лирски песник Франце Прешерн, као и Петар Прерадовић, Ђура Јакшић и Јован Јовановић-Змај, који су такође прошли кроз каснoромантичарске фазе.

Ликовна уметност епохе романтизма

Од средине XVIII века и у ликовним уметностима почињу да се јављају обележја предромантизма уочена у литератури: нови осећај за природу (Фрагонар, Рејнолдс), елементи идиле или анакреонтизма (Придом, Блејк, Фисли), ослањање на фолклорну традицију (Грос, Жироде). Класицизам, међутим, још није превладан. О пуној афирмацији романтизма у ликовним уметностима моћи ће се говорити тек у XIX веку, нарочито око 1830-те, али ни тада неокласицизам неће потпуно ишчезнути. Романтизам, дакле, ни у ликовним уметностима није лако хронолошки одредити, али га није једноставно ни садржајно дефинисати. Његова доминантна црта је „тежња за слободном инспирацијом, за коју је карактеристично одбацивање ускогрудих правила или тражења права слободног генија..." Зато романтизам и јесте више „стање духа и сензибилитета појединца" него „носилац једне идеје која би се могла кодифицирати". У њему стога има и противречних настојања. Он хоће да буде актуелан, да створи уметност свог времена, да изрази призоре и осећања савременог друштва, али се, и поред тога, врло често окреће историји, њеним темама и причама, бежећи од текућих сижеа и поводећи се за „општим кретањем идеја" (П. Франкастел).

* * *

Романтичарско сликарство је снажну инспирацију добијало од литературе, нарочито поезије већу него икад до тада. То је у првом реду карактеристично за британско романтичарско сликарство, у којем је одлучујући утицај, како на млађе, тако и на старије сликаре, извршио предромантичарски песник, ликовни стваралац Вилијем Блејк. Уз то, на сликарство се, управо из књижевности, пренела мода готике, која се у ликовној уметности испољила као фантастика. Ако се Блејк (1757–1827) највише исказао баш у фантастици („Данте и Вергилије на улазу у пакао", „Папа Симонијак", „Сатана посипа Јоба гадним чиревима"), његови савременици и следбеници окренули су се другим темама – пре свега пејзажу, који је, као део природе, такође доминантна преокупација романтичара. Само је Хенри Фисли остао првенствено у митолошким и фантастичним темама („Мала Вила", „Леди Магбет"). Међутим, већ Самјуел Палмер (1805–1881) је, као и већина других Блејкових ученика, сликао зрела жита и крошње дрвећа („Врт у Шорехаму"), у којима је пружио „заносна сведочанства о једној дубокој радости, о мистичном општењу са природом" (Мајки Мидлтон). Највећи мајстори романтичарског пејзажа у Енглеској били су, ипак, Џон Констебл и Вилијем Тарнер. Као ученик неокласицисте Гензбороа, Констебл (1776–1827) је био сликар фине „широке интерпретације природе". За Констебла је карактеристична и реалистичност приказа. Он сматра да приказ „мора бити заснован на чињеницама које се могу опазити". Зато су енглески крајолици на његовим сликама препознатљиви. То су, ипак, романтичарске слике јер су његови прикази неба, облака, атмосфере, ветрова, воде и дрвећа препуни драматике и наглашеног доживљаја. Те особине његовог уметничког поступка дошле су до изражаја на низу слика: „Поглед на Епсом", „Вајванхо парк у Есексу", „Хемпстедска пустара", „Обала код Брајтона", „Катедрала у Салисберију", „Стоук крај Нејланда" и другим.

Енглески романтизам у ликовним уметностима је достигао врхунац у сликарству Џозефа Мелорда Вилијема Тарнера (1775–1851). За њега је сам Констебл рекао да је на својим сликама „изградио ваздушасте визије насликане обојеном паром". Још више него Констебл, Тарнер је „тежио ка светлости која на крају упија у себе све остало". Тражећи романтичарске, „живописне и узвишене" теме, он је сликао планинске пределе, историјске споменике, снежне вејавице, поплаве, у литератури описане пределе: „Залив са хридинама", „Хастингс", „Норхемски замак у свитање", „Сликара сер Давида Вилкија сахрањују на мору" итд. Све ове и друге слике – међу којима су најзначајније настале у последњих двадесетак година његовог живота – Тарнер је заодевао у прозирне, обојене измаглице, које су им давале извесно апстрактно и експресионистичке обележје.

Најспектакуларнија његова визија те врсте је чувена слика „Брод с робљем" (1839), у којој је Џон Раскин видео „истинитост, лепоту и интелектуалност" (Јансон).

Најважнија преокупација романтичарског сликарства у Немачкој, такође је пејзаж. Али, ту је сликарски поступак сасвим различит него код Енглеза. На сликама најзначајнијег немачког сликара романтизма Каспара Давида Фридриха (1774–1840) „нема ни трага од обојене паре". Његове линије су оштрије, атмосфера је прозрачна, а призори су статични. То се види и на таквим сликама као што су „Јутарња светлост" или „Љубавни пар посматра ме-сец", али пре свега и парадигматично на његовој најзначајнијој слици „Бродолом Наде" (1824), на којој се виде олупине брода „Нада", који су смрскале санте у Беринговом мореузу. Све је на њој у оштрим линијама, прозрачно, потпуно непокретно – као замрзнуто. Те се карактеристике виде и на сликама Филипа Ота Рунгеа и Вилхема Тишбајна, сликара знаменитог портрета „Гете у Италији".

Први прави романтичарски сликар у Француској био је Теодор Жерико (1791–1824), који је као двадесетогодишњи младић насликао своје прве, програматске слике „Официр Царске гарде на коњу" и „Рањени оклопник напушта бојиште", у којима романтичарске идеје прожима „рубенсовском енергијом". Сликајући много животиње, посебно коње, Жерико је и на тај начин изражавао романтичарски однос према природи, подвргавајући се донекле утицајима Енглеза Стабса. Но, на томе се није задржао. Године 1818–1819. насликао је велику композицију „Медузин сплав", „једну модерну трагедију епских размера", у којој је с много реалистичких елемената приказао страшну драматику, патетику и узбуђење велике групе изможданих, избезумљених бродоломника с лађе „Медуза" у тренутку кад угледају брод спасења на хоризонту. Већ ту је Жерико испољио смисао за истицање екстремних душевних стања, што је нарочито снажно потврдио у портрету „Лудак".

У години кад је млади Жерико погинуо, паввши с коња (1824), великом снагом је на сцену француског сликарства ступио Ежен Делакроа (1798–1863), који је Жерикоу одао признање рекавши да он у својим сликама поседује све оно што је мањкало Давиду: „Онај нерв и ону смелост који су у сликарству оно што је вис vis comica у позоришној уметности, ону лепоту коју грешке не умањују" (цитирано код Клода-Рожеа Маркса). Сам Делакроа прославио се знаменитом композицијом „Покољ на Хиосу" посвећеном страдањима Грка који су се дигли на револуцију против турске империје. Овом догађају, који је тако снажно узбудио романтичарску Европу, Делакроа је 1827. године посветио још једну велику слику „Грчка издише на рушевинама Мисолунгија". У оба случаја, аутор је више тежио за „поетском истином, него за историјском фактографијом". Контрастима светлости и сенки, спајањем драматике, патње и чулности, богатством

колорита, уметник је постигао највишу меру изражајности и раскоши, али не и пуну аутентичност доживљаја, бар са становишта савременог гледаоца, што тако није морало бити и у његово време.

Своје уметничко формирање, Делакроа је дуговао многим школама и утицајима. Без обзира на све утицаје, Делакроа је остао толико самосвојан и оригиналан да не може бити речи о некаквом његовом робовању било којој сликарској школи или инспирацији. Захваљујући томе, успео је да наслика велики број генијалних слика и композиција, међу којима су „Слобода води народ“, „Жена и папагај“, „Отмица Ребеке“, као и неколико слика из серије с темама из северне Африке („Одалиска“, која одише страственошћу, еротизмом и „животињском виталношћу“; „Жене из Алжира“, „Арапи“), које су постигле огромну популарност. Значајно подручје рада Ежена Делакроа био је портрет. Он је најчешће портретисао своје познанике, носиоце „романтичне патње“, као, на пример, Фредерика Шопена.

Ваљано место међу француским романтичарима у време Делакроа заузео је млади уметник са Сан-Доминга Теодор Шасерио (1819–1856), сликар прекрасног портрета „Две сестре“, затим „Дафне“, „Венере“ и „Анадиомене“, те познате слике „Естера се дотерује за Ахасфера“.

Из тзв. барбизонске школе потекла су тројица познатих француских мајстора, Теодора Русо, Франсоа Миле и Камиј Коро, од којих се последња двојица убрајају у најсјајније романтичарске сликаре. Миле (1814 1875) је сликао пејзаже („Пролеће“) и призоре из свакодневног сеоског живота: „Сејач“, „Жетеоци“, „Дрвосече“, „Копачи“, „Сакупљачице“. Коро (1796–1875) је, пре свега, магични сликар поетских пејзажа мањих формата, у којма се префињеним нијансирањем боја постиже утисак „оног неодређеног доба дана кад облик постаје нејасан, кад стане да се спушта мрак и да излазе прве звезде“ (Клод Роже Маркс). Најпознатија таква слика је „Успомена на Мортфонтен“, а ту је и мноштво других пејзажа (шумских и других): „Црква у Марисселу“, „Звоник у Дуеу“, „Мост у Монту“. Коро је, најзад, сликао и историјске пејзаже, актове и портрете: „Хомер и пастири“, „Римска одалиска“, „Госпођица Октавија Сенегон“, „Жена с бисером“. Можда је најпознатија његова слика „Пањьо“.

Последњи велики француски романтичар и, истовремено, први реалист био је Оноре Домије (1808–1879), „један велики уметник романтизма који се није грозио стварности“ (Јансон). Заокупљен реалном стварношћу, за коју га је везала његова дугогодишња професија новинског карикатуристе, која није прошла без трага и у његовом сликарству („Криспен и Скапен“), Домије је у погледу ликовне технике радио „необавезним стилом“. Многе његове слике „задивљујуће изражајне снаге“ остале су као недорађене, у скици и назнакама. Насликао је низ слика из свакодневног живота („Купање девојака“, „Савет младом уметнику“, „Сликар аматер“), које

одишу реалистичком изражајношћу. Његова класична слика те врсте је „Вагон треће класе“, у којој је постигао велику снагу емотивног набоја тиме што је сликао слободно, „сирово“ и „недовршено“ и хватао, на сасвим модеран начин, „усамљену гомилу“. Домије је, међутим, насликао и неколико слика с изразито романтичарским темама, међу којима је најпознатија „Дон Кихот“, на којој је, такође, доминирао слободан цртеж.

* * *

Романтичарско вајарство је оставило иза себе неупоредиво мање вредних дела од сликарства. Тридесетих година XIX века настало је ипак једно вајарско ремек-дело романтичарске инспирације: рељефна скупина „Марсељеза“ на Тријумфалној капији у Паризу, коју је израдио Франсоа Рид. На њој је група републиканских добровољаца (класично одевених), која у великом заносу марширa у сусрет непријатељу, да би одбранила отаџбину и револуцију. Сличан ентузијазам Рид је изразио и на споменику „Маршал Неј“, где овај славни Наполеонов командант, с уздигнутом сабљом, позива своје војнике у јуриш.

Ридов наследник Жан-Батист Карпо израдиће 60-их година на фасади Париске опере лепу композицију „Игра“. То је група обнажених, витких и грациозних играча и играчица у слободној природи, који се одликују рококо накићеношћу, достојном једног Клодиона. Најзад, Антоан Луј Бари начинио је савршено романтичарско дело са животињама као моделима: „Јагуар прождире зеца“ (1850 1851). С великом анатомском прецизношћу, али и је шпоставношћу, уметник је извајао драматични призор, удахнувши му велику снагу и волумен.

* * *

Архитектуру је још теже него сликарство сместити у границе раздобља и устаљених глобалних уметничких подела. Она је дуго била подвргнута строгим неокласицистичким техничким и естетским правилима и начелима грађења. Током XIX века она се најспорије мењала. Знатније и брже промене ће наићи с појавом армираног бетона, а то ће бити тек после 1850. године. И до тада се, међутим, уочавала тежња за обновом и за иновацијама.

Романтизам је на архитектуру утицао, пре свега, тиме што јој је наметао коришћење узора и искустава средњовековног грађевинарства, па се у црквеној архитектури поново јавља готика или, боље речено, имитација готских сакралних објеката. Двојица архитеката – Раскин и Виоле Ле Дик – изградили су читаве теорије неоготске архитектуре. „Очито је да се ту не ради о истинском враћању начелима средњовековне умјетности, већ о једној *савременој* спекулацији која тражи подршку за своје

постулате у повјесним примјерима“ (П. Франкастел). Тим пре, јер су у техику градње све више улазили нови материјали – на првом месту гвожђе – који се у средњем веку нису употребљавали. Тако је већ до половине XIX века, уз примену гвоздених конструкција, изграђено много монументалних објеката најразличитије врсте и намене: мостова, тржница, хотела, купола на железничким станицама и бибилиотекама итд. Беланже је још 1811-те употребио гвоздене греде за изградњу куполе житне пијаце у Паризу, док је 1816-те гвожђем украсио ентеријере Краљевског павиљона у Брајтону; Анри Лабруст је 1843. године користио гвожђе при грађењу типичне готске грађевине каква је била Библиотека „Сент Женевјев“ у Паризу. Исти архитекта је 1862. године пројектовао гвоздену конструкцију огромне куполе над читаоницом Националне библиотеке у Паризу. Из средине XIX века чувене су и Моранове конструкције великих тржница у Паризу и Мадриду, као и подизање најзнаменитијег објекта овог времена – Кристалне палате у Лондону (1851), грађевине од гвожђа и стакла.

Поред употребе нових материјала, романтичарска архитектура, нарочито готичка, одликује се и великом склоношћу ка сликовитости, маштовитости и изражајности. Да би то постигли, архитекти почињу европску готику мешати с елементима оријенталних стилова у грађевинарству. Леп пример ове мешавине је „Раскинова кућа забаве“ – Краљевски павиљон у Брајтону, који је градио Џон Неш почетком XIX века. Реч је о тзв. „индијској готици“. Џон Раскин је развио читаву теорију да би доказао предности готике, а полазећи од ње сер Чарлс Бари и А. Велби Пјуџин су у Лондону пројектовали монументални споменик готске архитектуре – Британски парламент, који је изграђен 30-их година XIX века.

Формирана тамо у првој половини XIX века, сменом неокласицистичке неоготичком и необавезном архитектуром, романтичарска архитектура ће показати велику трајност и виталност. Протегнуће се све до 70-их година, па и до самог краја XIX века. Тако ће један од њених најлепших примерака, Паришка опера, бити по пројекту Шарла Гарнијеа изграђена тек између 1861. и 1874. године. На овој „накинђуреној грађевини“ еклектичког стила, приметни су разни утицаји, па и читаве барокне скулптуре и украси, класични стилови на фасадама, ренесансни делови фасада преузети са Лувра, велико барокно степениште са микеланђеловским украсним детаљима итд. Упркос свему ова грађевина, иако мало наметљива, делује привлачно и импресивно. А такав је случај с многим романтичарским архитектонским споменицима.

Музика романтизма

Прва трећина XIX века донела је преокрет у европској музици. Њен прави симбол је Лудвиг ван Бетовен (1770–1827). Пореклом Холанђанин, рођен у Бону, у Немачкој, стваралачки живот, почевши од 1792. године провео је у Бечу. Филозофски и идејно оформљен под утицајем просветитељства и Француске револуције, читаво своје дело је прожео духом револуционарног хероизма. Компоновао је симфоније, увертире, квартете, једну оперу, уносећи у сва своја дела драматику и неупоредиву емоционалну снагу. Његових величанствених девет симфонија (од „Ероике“ до „Девете“), велике клавирске сонате („Опус 31“ до „101“, укључујући и најпознатију „Кројцерову сонату“), опера „Фиделио“, квартети („Велика фуга“), „Миса солемнис“ и све остало што је створио представља непревазиђено дело у историји музике.

Бетовенов савременик, прави представник музичког романтизма, био је рано преминули бечки композитор Франц Шуберт (1797–1828). Компоновао је преко 600 песама, 9 миса, 10 симфонија, 20 опера и велики број соната, псалама, ораторијума, хорова, клавирских композиција. Његове песме („Лиедер“) убрајају се „међу бисере глазбеног стваралаштва“ (Жак Селе). У исто време с Бетовеном и Шубертом у Немачкој је стварао Карл Марија Вебер (1786–1826), композитор знамените романтичне опере „Чаробни стрелац“ и више других виртуозних композиција.

Прва трећина XIX века у италијанској музици обележена је стваралаштвом неколицине значајних композитора. Први међу њима, Луиђи Керубини (1760–1842) компоновао је, најпре, комичне опере, а потом тзв. опере спасења, које пише после преласка у Париз (1786). Писао је још и кантате, химне, увертире, мисе итд. Најпознатије дело му је опера „Анакреонт“, а и данас му се изводи неколико симфонија, соната и романси. Други италијански композитор тога доба био је Винћенцо Белини (1801–1835), који је својом романтичном опером „Норма“ омогућио уметности белканта да дође до пуног изражаја. Поред још неколико других, у његово време, успеха је имала и опера „Пуританци“. У Италији у то време ствара још један композитор опере, Ђоакино Росини (1792–1868). Творац је романтичних и комичних опера, од којих једна – „Севиљски берберин“ – чува славу свога творца на оперским сценама широм света. Ни опера „Вилхелм Тел“ није изгубила сваку актуелност и привлачност за извођаче и публику. Најславнији италијански репродуктивни уметник епохе романтизма био је, несумњиво, виолинист Паганини, које је и данас музичка легенда.

На почетку XIX века француска музика није дала изузетне вредности. Почевши од 1812-те, Франсоа Обер је, преко пет деценија, компоно-

вао сваке године по једну оперу, док је Етјен Николас Меил написао неокласицистичку оперу „Јосиф у Египту“, затим многе патриотске песме („Песме одласка“), симфоније, као и једну мису – „Мису за крунисање Наполеона“. Између двеју револуција (јулске 1830. и фебруарске 1848) Обер даје две запажене опере: „Ернани“, по мотивима Виктора Игоа, и „Фра Ђаволо“, али изузетну појаву француске музичке сцене представља ипак „ексцентрични млади композитор“ Хектор Берлиоз (1803–1869), творац „Фантастичне симфоније“ и симфонијске поеме „Харолд у Италији“, по мотивима Бајроновг *Чајлда Харолда*. Берлиоз компонује и поему „Лелија или повратак животу“, затим ораторијум „Христово детињство“ и много других дела различите врсте. Његова музика је програматска, пуна описа, с посебним истицањем основног мотива дела. То је романтичарска музика у којој машта ствараоца игра пресудну улогу.

Од 20-их до 40-их година у Немачкој је негована „чиста симфонија“. У то време Феликс Менделсон (1809–1847) написао је својих пет романтичарских симфонија, уз неколико концертних увертира (на пример, „Сан летње ноћи“ по Шекспиру) и других концертних композиција („Песма без речи“). У то исто време Роберт Шуман (1810–1856) је, такође у традицији немачког романтизма, компоновао четири симфоније програмског карактера а лирско-драмског садржаја. Компоновао је сонате („Крајслерову“), симфонијске етиде, фантазије и романсе. За њиховим примером повели су се Шарл Гуно и Жорж Бизе у Француској и Александар Бородин у Русији, док је у Шпанији стварао Винцент Марин И Солара, композитор опера. Тих деценија, веома су популарне клавирске композиције које, поред Роберта Шумана, стварају још два велика композитора и пијаниста: Фредерик Шопен и Франц Лист. Док је Шуман до савршенства довео један жанр камерне музике за глас и клавир, Шопен је неговао врло различите врсте клавирских композиција.

По оцу Француз, по мајци Пољак, Фредерик Шопен (1810–1849) је, као пољски патриота, прошао узбудљив животни и уметнички пут, да би се у Француској остварио као виртуозни пијаниста и генијални романтичарски композитор. Надахнуто народним стваралаштвом и борбом Пољака за слободу, дело Фредерика Шопена је психолошки проживљено, страствено, драматично, али и лирично у исто време. Шопен се огледао у многим жанровима: од минијатуре до сонате. Писао је ноктурне, скерца, етиде, прелудије, фантазије („Фантазија у F-молу“), баладе, игре (валцере, полонезе, мазурке), развијајући у свему нову музичку изражајност – хармонију, фактуру итд. Његове композиције су виртуозне, мелодичне и дубоко осећајне.

Франц (Ференц) Лист (1811–1888), немачко-мађарски композитор, био је и сам виртуозни извођач клавирске музике. У свом стваралаштву снажно се инспирисао мађарским и циганским фолклором, мешајући их и верујући да је циганска музика, у ствари, мађарска, што ће оповргнути тек Бела Барток. Романтичар по духу, Лист је створио разноврсно дело. Компоновао је симфоније, поеме, рапсодије, сонате, игре (чувене „Мађарске игре“), концерте и друга дела.

У то време у Русији на сцену излази Михаил Глинка (1804–1857), родоначелник руске класичне музике и творац руског националног стила. Најзначајнија дела су му опере „Иван Сусањин“ и „Руслан и Људмила“, инспирисане руском историјом и народном епиком. Поред њих, писао је и симфоније, фантазије, игре, трија и друге врсте музичке литературе.

Реализам

Као правац у књижевности и уметности, реализам се заснива на захтеву да се жива стварност прикаже „онаквом каква јесте“. Реализам се јавља 30-их и 40-их година и влада европском уметношћу до 70-их и 80-их година XIX века, кад се распада на разне правце и естетике, мада није ни после тога нестао. Теорије књижевности и уметности, од Шилера до Шлегела и даље, под „реалним“, „збиљским“ и „стварним“ нису увек подразумевале исте ствари, а још мање су на те појмове гледале само као на ознаку једног уметничког правца и раздобља. Док су једне теорије говориле о реалности предметног света, друге о друштвеној – историјској реалности, треће су мислиле на неку „вишу збиљу – збиљу бити, или збиљу снова и симбола“. О било којој од ових реалности да је реч, мора се рећи да им је уметност заправо увек тежила, да се никад није одрицала амбиције да што реалније сагледа свет око себе и да на његово моделирање и сама утиче. „Ками је духовито приметио да је и најапстрактнија уметност реалистична у својој суштини, јер боје и линије којима се служи није измислила, него их је из живота, из природе позајмила... “ (Драган Недељковић). Сва уметност прошлости стремила је, дакле, „стварности, чак и ако је говорила о некој вишој стварности – стварности суштина или стварности снова и симбола“. У трагању и стремљењу ка стварности, велики уметнички правци и покрети се међусобно разликују, пре свега, по методама и средствима којима су то стремљење желели да остваре. Метод којим се служила уметност, која се дефинише као реалистична, предвиђао је да се стварност и живот испитују и приказују објективно, са дистанцом, без јаких емоција.

Идејно-теоријске основе реализма као књижевног и уметничког покрета формулисане су 50-их година XIX века у Француској, у време кад се у европској литератури већ увелико „реалистички“ писало, а у ликовној уметности „реалистички“ сликало и вајало. Ти теоријски постулати захтевали су да уметност „верно“ приказује реални свет, „да проучава савре-

мени живот и нарави, танано их посматрајући и брижљиво испитујући. Она то треба да чини без страсти, безлично, објективно“ (Р. Велек). Међутим, ако се има у виду не формулисање теоријских правила већ стварна појава реалистичког поступка у литератури и уметности, онда се може рећи да већ јулска револуција и деценија која је следи, представљају у неку руку прекретницу. „Време око јулске револуције 1830. углавном се сматра крајем једне епохе, као год и зором новог књижевног доба. Хајнеов образац дас Енде дер Кунстпериоде управо исто толико важи за Француску колико за Италију и Енглеску“ (Велек). Социјалну основу тог новог доба у развоју уметности – доба реализма – представљале су нове класе развијеног грађанског друштва које је настајало средином XIX века: средња и ситна буржоазија, пролетаријат, градска сиротиња, боемија, декласирана интелигенција. Идејни извори реализма, опет, били су позитивизам, материјализам, дарвинизам, научни социјализам.

Реалистичка књижевност

За литературу новог, реалистичког правца све до 50-их и 60-их година употребљавани су различити термини, који су сви имали за циљ да истакну крај романтичарских заноса и враћање животној стварности. Доминација реалистичког литерарног поступка у европској литератури трајала је око пола века – до краја 80-их година XIX века, кад нове методологије и естетике (симболистичка, неоромантичарска) почињу да потискују реализам.

Као што се романтизам родио из отпора класицизму и просветитељству, тако је реализам настао из критике романтизма. Та критика, међутим, није била упућена великим и снажним ствараоцима романтичарске уметности, какви су, на пример, били Бајрон, Иго, Пушкин и други њиховог формата, већ многобројним епигонима, који су дегенерисали романтичарску уметност и одвукли је у патетику, лажне заносе и стваралачку стерилност.

Као уметничка и културна појава, реализам је највећу ширину и стваралачки полет доживео у Русији, јер је управо с њим руска уметност доживела онај велики препород који су Италијани остварили у ренесанси, Французи у класицизму, а Енглези и Немци у предромантизму и романтизму. Један од првих и највећих теоретичара реализма био је Рус Бјелински, који је убедљиво доказао да реалистичка уметност није и неће бити „обична репродукција стварности“, већ је „поновљени, као изнова створени свет“. Слично ће после Бјелинског о реализму писати Иполит Тен, који је истицао да уметник заиста имитира стварност која га окружује, али се никако на томе не зауставља. Из те стварности он издваја, позајмљује и међусобно повезује само карактеристично и типично, „да би створио идеално“. С друге стране, један од првих теоретичара реализма на западу, Шамфлери, видео је реализам као уметност потпуне искрености: „Ја признајем једино искреност у уметности“ – писао је он 1843. године. На основу свих ових схватања средином XIX века била је изграђена цела доктрина тзв. „правог“ или „чистог“ реализма, која је од уметника захтевала: „истинитост, искреност, савременост и јасност“, те да форма буде подређена садржини. Сви велики ствараоци реализма, од његових зачетника Стендала, Балзака, Дикенса и Гогоља, па до Флобера, Толстоја, Достојевског и Золе, увиђали су, међутим, да уметност не може до краја и без остатка да уважава ниједну естетску доктрину, па ни реалистичку. „Свако уметничко дело је једна *дивна лаж*“ – говорио је Стендал, а и сви остали су добро разумели најважнију ствар: „да је уметност само одраз живота не би нам ни била потребна“ и да „без фикције, без условности нема уметности“. Само уз њихову помоћ „уметник долази до типа, који је згуснута стварност, спој индивидуалног и општег, истина над истинама“ (Драган Недељковић).

Претпоставка да је реалистичка уметност „објективно приказивање савремене друштвене стварности“ подразумевала је и то да њени описи одбацују „фантастично, бајковито, алегоријско и симболично“, да се она неће бавити митовима и сновима, случајностима и бизарностима, већ да ће се усмерити на стварно, видљиво и опипљиво, ма колико оно било ружно, бунтовно или ниско. Предмет уметности су, дакле, све реалности живота, од љубави до смрти, од уживања до патње, од лепоте до ругобе, од спокојства до страха. Зато уметник реалист „треба да је моралист и, у исти мах, научник“, а његово главно својство мора бити објективност и веродостојност у приказивању друштвене стварности. То, опет, подразумева „историчност“ његове уметности, тј. њену уклопљеност „у укупну стварност, политичку, друштвену и економску, у стварност која је конкретна и стално се развија“ (Ерих Ауербах).

Из тежње ка објективности, истинитости и свеобухватности развило се у реалистичкој уметности – нарочито код револуционарних демократа и социјалиста – њено дидактичко, моралистичко и реформистичко својство. Смештајући своје описе у шире историјске контексте, били су велики заговорници било „динамичке револуције“, било „револуционарне динамике“, како у литератури, тако и у животу. Но, с применом њихових естетских схватања и доктрина десило се оно исто што се десило свакој доктринарности у уметности: „Кад год је покушао да буде социолог или пропагандист, уметник је стварао рђаву уметност, глупу уметност; он је тада излагао своју грађу голу и бркао измишљену књижевност с ‚репортажом‘ или ‚сведочанством‘.“ Али и без ове доктринарности и тенденциозности, реализам је „у својим скромнијим домашајима... стално прелази у новинарство, у писање расправа или научно описивање; укратко, он је

тада увек излазио из оквира уметности." Напротив, у високим дометима великих писаца „реализам је свагде превазилазио своју теорију те стварао светове уобразиље", светове „илузија и симболичних форми" (Р. Велек).

Поређењем реализма са претходним уметничким правцима могу се уочити неке битне чињенице које је Рене Велек овако прецизно изразио: „Реализам је одлучно раскинуо с романтичарским издизањем личног ја, с истицањем уобразиље и симболичког метода, са бригом о миту и с романтичним појмом одуховљене природе. Разлике између реализма и класицизма, како у немачком, тако и у француском смислу ове речи, мање су јасне. Класицизам, попут реализма, тежи да буде објективан, жели да дође до типичног и свакако је поучан. Но очигледно је да реализам одбацује ‚идеалност' класицизма; ‚тип' се ту схвата као друштвени тип, а не као нешто свеопште људско. Реализам одбацује претпоставку класицизма о постојању лествице достојанства предмета обраде: он за свагда раскида с појмовима стилских разина и друштвених искључења, садржаним у класицима." Међутим, тамо где је сама класицистичка литература, као на пример у Енглеској (Филдинг, Ричардсон), одбацила та друштвена искључења и окренула се свакодневним темама из живота, разлика између класицизма и реализма се готово изгубила.

У књижевно-историјском смислу реализам се јавља као широк уметнички покрет и као развијена и богата стилска формација. У оквиру те формације, најраспрострањенији књижевни облик је проза, а у њој роман, приповетка и новела. У развијеној епској форми, реалистички роман мању пажњу поклања фабули, а већу разоткривању и изграђивању људског карактера у контексту његовог укупног друштвеног, интелектуалног и психолошког бића. При том је у центру интересовања сваког писца социјално-психолошка мотивација понашања и деловања описане личности. Реалисти у изражавању те мотивације прибегавају детаљистичким описима амбијенат, природне средине, животних околности и услова, али све у функцији карактеризације лика. Као творци безброј изразитих и великих карактера, реалистички писци допринели су развоју начела „типизације", тј. теоријском постављању питања о типичном карактеру и типичној појави у књижевности. Типични ликови у реализму нису ни монументални, ни хиперболисани, њихове ни мане ни врлине нису пренаглашене, нема у њима црнобелог сликања и оштрог дефинисања. С таквим особинама „реалистички су романи изграђени као фабуларне конструкције с правилним суставом и распоредом карактера, најчешће на њихову паралелизму или опозицијама" (А. Флакер).

Психолошка анализа је један од главних поступака реалистичке књижевности, а језик који се у њој користи је у функцији социјално-психолошког одређивања карактера, те стога јасан, комуникативан и подређен тематици дела. У циљу што веће реалистичности користе се жаргон, дијалектизам, професионална терминологија. Важно обележје реализма као књижевно-уметничког правца јесте његова друштвена ангажованост, тј. аналитичко-критички однос према стварности. Ту своју функцију реализам изричито врши у развијенијим капиталистичким земљама, у којима доминира заоштрени социјални сукоб из времена индустријске револуције, какав је случај био, на пример, у Енглеској и Француској. У земљама у којима је доминантан национални проблем ова улога реалистичке књижевности мање долази до изражаја. Такав је случај у Немачкој, Италији и већини словенских земаља, у којима је продужено трајање романтичарске књижевности.

Иако друштвено ангажована, реалистичка књижевност се, програмски и начелно (осим у неким својим поменутим сегментима), противи отвореној тенденциозности и претераности. Њен задатак је, како вели Балзак, „проучавати узроке или узрок... у големом скупу лица, страсти и збивања", дакле, објективно приказивање суштине живих појава реалне стварности. Само у одређеним књижевним облицима (сатири као најоштријој критици збиље) реализам је себи допуштао хиперболу и фантастику, какве сусрећемо код Гогоља, Салтикова-Шчедрина или југословенских писаца Анта Ковачића и Радоја Домановића.

* * *

Реалистичка књижевност у Француској отпочиње делом двојице великана писане речи: Стендала и Балзака. Анри Бел, Стендал (1783–1842) представља у правом смислу речи прелаз из романтизма у реализам. Као филозофски следбеник енциклопедиста, а међу њима у првом реду Кондијака, Стендал је сматрао да је животни смисао сваког појединца постизање осећања среће, па се и у својој литератури позабавио путевима за остваривање тога осећања. У том циљу правио је врло дубоке и тачне психолошке анализе људи у њиховој борби за срећу. Попут романтичара, бацао је погледе на прошлост, али не као љубитељ егзотике и митова, већ као трагалац за примерима храбрости, пожртвовања и несебичности у борби за лепши садашњи и будући живот, којем је посветио и своје дело. У романима *Црвено и црно* (1830) и *Пармски картузијански манастир* Стендал је расправљао битне социјално-психолошке и филозофске проблеме свог времена. Његови јунаци – неприлагодљиви, преамбициозни скоројевић Жилијен Сорел и идеалист пун младићког одушевљења Фабрис дел Донго – јесу реалне, живе и типичне личности епохе, али и личности с трајнијим и универзалним људским значењима, као Хамлет или Вертер. Низ Стендалових описа (на пример, опис битке код Ватерлоа у *Пармском картузијанском манастиру*) наговестио је „нову еру у техници приповедања" – еру реализма. Стендал је иза себе, поред ових романа,

оставио и низ других дела италијанске инспирације, настале из његове привржености и познавања ове земље и њеног народа.

Доста недоумица изазива сврставање Оноре де Балзака (1799–1850) међу реалисте. Они који се томе противе и који га убрајају међу романтичаре као главни аргумент узимају његову неисцрпну машту, називајући је чудесном. Она му је била главни ослонац у стварању монументалног опуса од 48 романа и приповедака написаних од 1829. до 1850-те, а сврстаних под заједнички наслов *Људска комедија* (*Comedie humaine*). У њој је насликано преко 2000 ликова, остварено „запањујуће богатство визије", испољено дубоко и суштинско разумевање епохе, њених симбола и знакова, њених покретачких механизама, узрока и последица. То је својеврсна уметничко-социјална и историјска панорама Француске у првој половини XIX века – нарочито у доба рестаурације и Јулске монархије. „Тај свој големи напор сам је Балзак упоредио с напором Наполеоновим да ‚удјепи властиту личност својим армијама'." Са таквим својствима, уз сву невероватну маштовитост, Балзаково дело је ипак једна изразито реалистичка литература, са свим најбољим својствима која се од ње траже.

Шта садржи Балзакова *Људска комедија*? У *Пуковнику Шаберу* и *Чича Гориоу* она приказује приватни живот француских грађана; у *Евгенији Гранде* и *Жупнику из Тура* слика провинцијски, а у *Сезару Бирошоу*, *Рођаци Бети* и *Рођаку Понсу* парисκи живот прве половине XIX века; романи *Шуани*, *Сељаци*, *Сеоски жупник* и други дају сликовите призоре војничког и сеоског живота, док *Изгубљене илузије* показују човека у вртлозима политичких и идејних прилика и неприлика. Балзак је писао и филозофске и теоријске студије и расправе (*Тражење апсолутног*), које су се уклапале у недоумице времена и тражења путева од романтизма ка реализму. Израз тих недоумица је и његов још увек романтичарски роман *Шагринска кожа*, написан 1831. године. Највећи сликар друштвених односа и људских карактера у француској литератури, „Балзак је знао дати својим ликовима толико рељефности и смјестити их у тако одговарајући оквир, да га ваљда само Шекспир надмашује у уметности стварања незаборавних ликова" (М. Прац).

Пошто су јој Стендал и Балзак прокрчили путеве, реалистичка књижевност у Француској добила је велики замах. Једно од њених првих обележја било је разрачунавање са претеривањима и бизарностима још врло виталне романтичарске литературе, тзв. ниског романтизма („bas romantisme"). Међутим, унеколико парадоксална је чињеница да су и они писци који су одбацивали романтизам, у својим делима задржали многе црте романтичарског духа и наслеђа. Такав је случај био и са Флобером и са браћом Гонкур, који су припадали тзв. развијеном реализму.

Гистав Флобер (1821–1880) био је још увек сачувао романтичарску склоност ка егзотици, тајанству и језовитости „крвавог и раскошног Истока", као и ка свету антике „препуном страшних порока и величанствених злочина". Његова блискост са Готјеом видљива је, а све ове склоности дошле су до изражаја у роману *Саламбо*, чија се радња одиграва у старој Картагини, и у *Искушењу светог Антуна*, у којем се евоцирају страхоте ранохришћанског доба. Али, и у овим романима, Флобер је испољио минуциозност у приказивању и анализирању „објективне стварности", која је карактеристична за реалистички књижевни поступак, а која је до највишег степена доведена у његовом најбољем роману *Госпођа Бовари* (1837), као што је успешно примењена и у *Сентименталном васпитању*. *Госпођа Бовари*, објављена исте године као и Бодлерова збирка стихова *Цвеће зла*, била је судски гоњена и осуђена „због вређања религије и морала". У историји реалистичке књижевности овај роман представља врло важну чињеницу. „Та тужна животна прича једне малограђанке романтичног духа, жељне пустоловина, која прељубом одводи своју обитељ у пропаст и осуђује се на самоубојство, захваљујући Флоберовом неуспоредивом дару да изрази своје симпатије и суосјећање тако прочишћеним и сажетим стилом да читатељ никада нема дојам да је писац посредник између њега и онога што чита, надмашује сва друга слична приповједачка дјела" (М. Прац).

Колико Флобер својим уметничким поступком, толико је Иполит Тен (1828–1893) својим естетичким начелима, изведеним из позитивистичке методологије, допринео тријумфу реализма у Француској, па и шире. „Тен је хтио од критике учинити позитивистичку знаност", а од критичара научнике аналитичаре, попут некаквих математичара или биолога, који испитују узроке појава, откривају их и систематизују по тачно одређеном методолошком правилу.

Реалистичку књижевност у Француској је у другој половини XIX века писало још много истакнутих писаца, али је највећи број врхунских дела Емила Золе, Алфонса Додеа, Ги де Мопасана, Анатола Франса и других настао после 1871. године с којом се наш приказ у овај књизи завршава. До те године Зола је, додуше, већ објавио *Терезу Ракен* (1868), али је с њом тек наговестио своја естетичка начела. Зато овде остаје да још поменемо два књижевна тандема чија су дела оставила видљив траг у историји француске литературе и културе. Први тандем чинила су браћа Едмон (1822–1896) и Жил (1830–1870) де Гонкур, а други Алзашани Емил Еркман (1822–1899) и Александар Шатријан (1826–1890). Браћа Гонкур су својим „артистичким стилом" утрла пут „декадентном естетизму", који ће до пунијег изражаја доћи тек пред сам крај XIX века. То се имало захвалити њиховој „страственој склоности бизарном и изузетном", њиховим интересовањима за XVIII век (*Историја француског друштва за време револуције*), за јапанску уметност, за ширу импресију и претенциозни начин изражавања итд. Алза-

шки романсијерско-приповедачки тандем Еркман–Шатријан, делујући на граничном подручју француско-немачких културних, па и политичких утицаја, неговао је француски „национални роман“ (*Госпођа Тереза*) с изразитом либералном и републиканском политичком тенденцијом, а касније, после анексије Алзаса од стране Немачке, и са видљивом шовинистичком обојеношћу.

У време кад у Француској, средином XIX века, цвета реалистички роман и приповетка, поезија пролази кроз фазу у којој се зачиње модерно француско и европско песништво, познато крајем века под називима Парнас и смиболизам. Генеза ове поезије везана је за имена Шарл-Мари Леконт де Лила (1818–1894), Жозе-Марије д'Ередије (1842–1905), али пре свих и изнад свих Шарла Бодлера (1821–1867), који представља сасвим особену, прекретничку појаву у историји француске и европске поезије. Његово песништво је спој „вањског свијета и самог пјесника“, синтеза романтичарске фантазије и реалистичког осећања за стварност. Управо та синтеза му омогућује да сагледа и поетски изрази сву „лепоту зла“. Бодлер, наиме, у свом ремек-делу *Цвеће зла* (1857) доказује „да се љепота и поезија налазе посвуда, чак и у трулежи и смрти“. Бодлерова „велика синтеза“, по речима Флобера, и јесте та двострукост лепоте, тај њен спој и њено присуство у ругоби, наказности и гротескности реалног света.

Бодлерова склоност да свуд око себе запажа ругобу, нечистоћу и смрад, али да у томе открива и зрнца лепоте, изазвала је индигнацију француске грађанске средине. Као Флобер, и Бодлер је био изведен пред суд. За „нови дрхтај“, који је у његовој поезији осетио Иго, мало је ко имао слуха и разумевања. „Тек једна каснија генерација постаће свијесна свега оног луцидног и универзалног у тој меланхоличној поезији...“ (М. Прац).

* * *

Најзначајнији писац реалистичке књижевности у Енглеској је Чарлс Дикенс (1812–1870). У својим реалистичким романима он је оштар критичар индустријског друштва и капиталистичких односа, мада није револуционарни борац и писац грубе и наглашене политичности. У већини својих романа – од *Пиквиковог клуба* (1836) надаље – он се „потпуно посвећује друштвеном роману с филантропским тенденцијама“, да би у том жанру током 30-их и 40-их година објавио већи број књига: *Оливер Твист*, *Николас Никлби*, *Стара продавница реткости*, *Домби и син*. После овога, Дикенс унеколико мења оријентацију, ослобађа се пикарске традиције Смолеа и Филдинга, као и сентименталистичких утицаја Голдсмита и Стерна и 1849/50. године објављује своје ремек-дело, аутобиографски роман *Давид Коперфилд*, иза којег је опет следила серија нових дела, међу којима *Велика ишчекивања* и *Наш заједнички пријатељ* представљају висок домет суптилне психолошке анализе јунака и њихових међусобних односа.

Дикенс је био велики мајстор евокације. Он је „први романописац који је осликао амбијент големих и злокобних метропола“ епохе индустријализације, у којој се изграђују мрачне сиротињске четврти с потресним призорима народне беде. Ти су призори сликовити, „живописни, патетични, комични или сентиментални“, препуни смрадне, загушљиве атмосфере, патње, бола, али и сочног дијалога, живости и динамике свакодневног битисања.

Поред Дикенса, средином XIX века романе са социјалном тематиком у Енглеској писали су Бенџамен Дизраели, Елизабет Клегхорн Гејскел и Чарлс Кингсли, али је највиши домет досегао Вилијем Мекпис Текери (1811–1863), творац значајног „романа без јунака“ *Вашар таштине* (1848). У овом, као и у неким другим романима, Текери је настојао да „стргне лажну маску“ са лица грађанског друштва. Али, као „типичан следбеник викторијанског компромиса“, Текери се ипак прилагођавао правилима и конвенцијама тог друштва, био тога свестан и сам се себи ругао због недоследности и непостојаности.

За песнике раног и средњег викторијанског доба може се рећи да су се добрим делом ослањали на романтичарску заоставштину, али да су се много бавили и друштвеном и духовном ситуацијом свог доба. И њих је притискивао „викторијански компромис“ и они су се, суочени с њим, нелагодно осећали. Та нелагодност осећа се у поезији Метјуа Арнолда и рано преминулог Артура Клуга (писца знамените песме *Немојте ми рећи да борба ничему не служи*), а „црв сумње је (и) у средишту пажње пјесничке инспирације“ великог песника Алфреда Тенисона (1809–1892). Њега збуњује и обеспокојава дубока супротност која се јавила између природних закона, религије и друштвеног живота. Његова позната елегија *In Memoriam*, испевана у спомен на пријатеља, песника Артура Хелама, изражава сву дубину његове духовне и мисаоне тегобе и тескобе. Социјалним и политичким питањима преокупирана је и песникиња Елизабет Браунинг (1806–1861) у свом роману у стиховима *Аурора Ли*, док Роберта Браунинга (1812–1889) заокупљују психолошки проблеми. Његова поезија, насупрот Тенисоновој мелодичности, носи у себи „некакав мрачни симболизам“, изражен у префињеној метрици. Његово најзначајније дело је драмска поема *Прстен и књига*, испевана 1864–1869. године. Дело песника и романописца Џорџа Мередита (1828–1909) је у првој фази обележено збирком сонета *Савремена љубав* (1862), која је пуна симбола, апстракција и интелектуализација, али и оптимизма и вере у човека као дело Провидности.

* * *

Реализам је највећи процват донео руској књижевности. На његовом почетку стоји велики приповедач, романописац и комедиограф Николај Васиљевич Гогољ (1809–1852). На књижевном небу Русије појавио се двема збиркама приповедака: *Вечери на мајуру крај Дикањке* (1831–1832) и *Миргород* (1835), у којима се романтичарска фантастика и предање још увек мешају с реалистичким описима украјинског народног живота и фолклора. Његово најзначајније дело, роман *Мртве душе* (1842), већ је у потпуности реалистичка литература коју одликује врхунско мајсторство у сликању ликова и њихових карактера. Кроз велики број различитих ликова овог романа, Гогољ је успео да „открије читатељу руског човјека у његовој цјелини, како његове одлике и духовно богатство, који га чине надмоћним над другим народима, тако и његове мане, у којима је такође супериоран другима“. Ово је остварено кроз једну горко-хуморну слику руске провинције, у којој има и лирике и моралисања, као и осуде кметства и других неправди које су оптерећивале тадашње руско друштво.

У најзначајнијем Гогољевом драмском делу, комедији *Ревизор* (1836), у којем се креће између реалности и уобразиље, приказан је с много сатире, персифлаже и гротеске један гњили свет дубоке руске провинције, који „срља у бесмисао и декаденцију“. У овој комедији писац је дигао убедљиву оптужбу и против друштвених и политичких услова живота у Русији који су били узрочници дегенерације људи и њихових несрећних живота. Блажи и доброћуднији сатиричар Гогољ је био у сјајној комедији карактера *Женидба*, док је у новелама *Старовремеске спахије* и *Прича о томе како су се посвађали Иван Иванович и Никифор Никифорович* творац веома успеле реалистичке атмосфере.

Велики писци руског реализма били су средином XIX века Тургењев, Гончаров, Толстој и Достојевски, а придружује им се и „последњи велики руски романсијер“ пре продора неоромантизма Николај Љесков, као и сатиричар М. Ј. Салтиков-Шчедрин.

Формиран на основицама идеологије и естетике Херцена и Бјелинског, али и под јаким утицајима европског либерализма и демократизма, Иван Сергејевич Тургењев (1818–1883) сјединио је у свом обимном романсијерско-приповедачком делу две тенденције: ослобађање естетике директног идеолошког утицаја и друштвени ангажман у литератури. Тако је овај „најзападњачкији“ писац руског реализма био истовремено и верни тумач руске стварности и постојећих идеја за њено прогресивно мењање. У својим најзначајнијим делима – приповеткама *Ловчеви записи*, романима *Племићко гнездо*, *Очеви и деца*, *Дим*, *Рудин* и *Ледине*, те драми *Месец дана на селу* – он је приказао тегобан живот руског мужика, затим лик „сувишног човека“, па нихилисту – побуњеника против загушљиве атмо-

сфере руске друштвене ситуације, даље, аристократе с осећањем кривице, који желе да је се ослободе радом за опште добро и низ других типичних појава руске стварности средином XIX века. Дубоко продирући у психу и појединаца и социјалних и интелектуалних група и тананом анализом осетљивих егзистенцијалних проблема свога времена, Тургењев је и сам снажно утицао на опште стање духова у тадашњој Русији. С много мање талента, али с више политичке и револуционарне страсти, то су покушали и писци руске револуционарне демократије Чернишевски (*Шта да се ради?*) и други, али су при том већи успех постигли у идеолошкој агитацији него у самој књижевности. Истичући стално свој реализам, они су у много већој мери били револуционарни романтичари, него истински реалистички уметници.

Иван Александровић Гончаров (1812–1891) творац је једног од најкарактеристичнијих ликова не само у руској већ и у европској реалистичкој књижевности. У роману *Обломов* (1858) он је насликао свог главног јунака који гњили у нераду и апатији, толико карактеристичним за лењу и равнодушну руску аристократију да јој је то предсказивало скори слом и потпуну дегенерацију.

Лав Николајевич Толстој (1828–1910) један је од најпознатијих романсијера у европској књижевности XIX века. Писац је монументалног романсијерског и приповедачког опуса у којем централно место заузимају волуминозни романи *Рат и мир* (1865–1869) и *Ана Карењина* (1875–1877), те збирка приповедака *Севастопољске приче* (1855) и *Козаци* (1862), да би и пре и после тога објавио још неколико значајних романсијерских, новелистичких и приповедачких дела. Овај велики уметник аналитичар тежио је „да с помоћу умјетничког обликовања спозна свијет око себе, како друштвени, тако и унутрашњи“. Велики аристократа, који је припадао оном типично руском „кајућем се племству“, Лав Толстој је настојао да својом уметношћу, у којој је спојио два различита поступка – друштвену анализу и изразито психологизирање, које га је водило до сложеног обликовања „дијалектике душе“ – спозна, растумачи и у моралном погледу поправи свет око себе. Његов литерарни поступак био је крајње сложен и разноврстан: ишао је од анализе, преко синтезе, до филозофско-The Return of the Kingдидактичког закључка. Тај пут он је прелазио лако, брзо и наизглед „просветитељски“ једноставно, кроз фабуларни паралелизам, тј. објашњавање једне фабуле другом. У *Рату и миру*, у *Ани Карењиној*, тим велелепним грађевинама, Толстој је уметник колико и историчар и филозоф историје. „Укрштајући судбине обитељи и појединаца почене повјесним збивањима у широком временском распону и на великом простору који се протеже од околице Брна до Петрограда, Москве и тешко проходних руских шума, Толстој је створио нови тип великог романа који

настоји обухватити човјека и друштво у повјесно судбинском времену“ (А. Флакер).

Фјодор Михаилович Достојевски (1821–1881) прошао је кроз три фазе реалистичке књижевности у Русији. У раној, првој фази, у којој је објавио романе *Бедни људи* и *Двојник* (1846), те *Беле ноћи*, он је бацио поглед „на таване и подруме“ Петрограда, у којима такође живе „људи, наша браћа“, али се у тим романима преплићу социјално и психолошко, реално и фантастично. После десет година прекида у писању (због хапшења, робијања и прогонства) Достојевски 1859-те романом *Село Степанчиково* улази у другу фазу свог списатељства, једним погледом у „гогољевску провинцију“. Његова преокупација је ускоро опет постао руски урбани амбијент, у којем се комеша и судара најразличитији свет – од аристократа до злочинаца и проститутки. Године 1861. објављује два романа: „мрачну и тјескобну приповјест“ у дикенсовском стилу *Понижени и увређени* и дело „натуралне школе“ *Записи из мртвог дома*, у којем је дата „црна хроника“ руског друштва. Најцеловитије дело Достојевског, роман *Злочин и казна*, излази 1866. године. То је изврсна психолошка анализа злочина и злочинца, постигнута саживљавањем писца са свешћу свог јунака, поступком који ће бити карактеристичан за роман XX века. И овај роман, као и већина других дела Достојевског, изражава дубоке моралне и идејне дилеме руског интелектуалног света друге половине XIX столећа. У исто тако драстичном виду, али и специфичном облику, горућа идејна, етичка и друштвена питања епохе расправља и роман *Идиот* (1868), док ће највећи роман Достојевског *Браћа Карамазови* (1879–1880), у трећој фази рада („високи руски реализам“) отворити „нове путеве роману као књижевној врсти“.

Општа карактеристика сасвим особеног и антиципаторског дела Достојевског јесте његов оригинални реалистички модел: „Мој је назор на збиљу (у умјетности) осебујан, и оно што већина зове готово фантастичним и искључивим, мени... некада представља само бит збиљског“ (цитирано код Флакера). Тај поступак смењивања реалних ситуација и филозофских симбола, публицистичке фактографије и смеле уобразиље, рационалног духа и халуцинантних сновиђења биће прихваћен тек у литератури XX века.

Близак Чернишевском и револуционарним демократима, заједљиви сатиричар Михаил Јевграфович Салтиков-Шчедрин (1826–1889) оставио је у свом разноврсном и по вредности неуједначеном опусу и сјајан роман *Господа Головљови*, у којем приказује распадање једне племићке породице. Николај Семјонович Љесков (1831–1895), који је почео књижевни рад новелама пуним страсти и мрачних понора људске душе, обележен је у историји литературе својим најзначајнијим делом, *Леди Магбет Мценског округа*, у којем је психолошки обрадио лик „трагичне пучке јунакиње“ Катарине Измаилове, описујући њене злочине „достојне Шекспира“.

Мањег значаја од романа и приповедака су поезија и драма настале у доба руског реализма. Најзначајнији руски песник тога доба, Николај Алексејевич Њекрасов (1821–1878), писао је социјалну и ангажовану поезију, у којој је изражавао погледе и тежње напредне интелигенције и њено саосећање с патњама народа (песме: *Размишљања код парадног улаза*, *О времену*, *На Волги*, *Железница*). У драмском стваралаштву на првом месту је Александар Николајевич Островски (1829–1886), „творац руске комедије обичаја“: *Своји смо – споразумећемо се*, *Олуја*, *Шума*, *Таленти и обожаваоци* и друге.

* * *

Национално и романтичарски надахнута у фази рисорђимента, италијанска књижевност ће тек 60-их и 70-их година XIX века шире пригрлити реализам. До тада ће се у њеној књижевности јавити мало реалистичких дела високе европске вредности. Једна од најчитанијих књига у раздобљу од 30-их до 60-их година био је мемоарски спис Силвија Пелика *Моји затвори* (1836), а квалитетом се издвајала поезија Ђозуе Кардучија (1835–1907), чији бујни химнични тон највише долази до изражаја у збиркама *Јамби и еподи*, *Нове риме* и *Варварске оде*.

Слична ситуација закаснелог реализма сусреће се и у литературама Шпаније и Португалије.

Реализам у књижевности на немачком језику постићи ће средином XIX века најзапаженије резултате у његовим граничним подручјима: у Аустрији и Швајцарској. Реалистичка проза се најуспешније изразила у новелама на теме из сеоског живота које је писао Швајцарац Петер Розегер, односно у *Аустријским новелама* Фердинанда фон Сара. Много других писаца и њихових дела остало је знатно испод разине велике немачке литературе класицизма и романтизма.

Скандинавска књижевност развијала се управо под утицајем ове немачке литературе. Под њеним утицајима писао је Данац Г. Оленшлегер, који је у првој половини XIX века оживљавао „нордијске саге и обрађивао оријенталне теме с много лирско-епског жара“, док је Сјерен Киркегард (1813–1855) био заокупљен проблемима „истинског хришћанског духа“, постигавши својим делом светску репутацију – али тек у XX веку. Сличну славу још у своје време доживео је Ханс Кристијан Андерсен (1805–1875) својим причама за децу, у којима су „сретно спојени традиционални фолклорни елементи гатке и реалистичка песничка инвенција“ (М. Прац).

Један од најзначајнијих и најпознатијих скандинавских писаца био је и до данас је остао норвешки песник и драматичар Хенрик Ибзен (1828–1906). У нордијски амбијент и духовну климу он је уводио уни-

верзалне проблеме човека грађанског друштва и његове егзистенције, што је његове драме чинило колико аутентичним и локално колоритним толико и опште привлачним и популарним. Прилагођавајући се укусима времена, он је на почетку писања тражио надахнуће у народном стваралаштву, дајући неколико национално-романтичарских драма, на пример, *Хелголандске ратнике* (1858). Од почетка 60-их година он се, међутим, окреће савременим темама: животу ситног норвешког грађанства. На ову преоријентацију благотворно ће утицати четворогодишњи боравак у Италији, који му је помогао да јасније сагледа и разуме нордијске проблеме као део опште европске ситуације. У Италији је написао и једно од својих најбољих дела, драму у стиховима *Пер Гинт* (1867), „бизарну мјешавину пучке приповјетке и сатире у којој се осјећа јак утјецај Гетеова *Фауста*" (Прац). Боравећи и даље претежно у иностранству, Ибзен је после 1870-те написао низ сјајних драма из грађанског живота: *Луткина кућа*, *Сабласти*, *Хеда Габлер* и друге, у којима је дигао „глас побуне против ускогрудог и конвенционалног свијета, глас који је уздрмао Европу што се гушила у грађанском осјећају поштовања и лицемјерства" (Прац).

У чешкој књижевности је тешко повући јасну границу између романтизма и реализма – слично као и у пољској, мађарској или јужнословенским литературама. Положај на средокраћи између романтизма и реализма заузимају код Чеха две снажне књижевне индивидуалности: Божена Њемцова, чији је аутобиографски роман *Бакица* постигао светску славу, и песник, романописац и критичар Јан Неруда. Код Пољака управо око 1870-те пада почетак рада двојице светски познатих писаца, Хенрика Сјенкевича и Болеслава Пруса, а код Румуна све до 1890. године пева велики романтичарски песник Василе Александру, док крајем 60-их година на књижевну сцену излази, да би на њој остао једва двадесет година, највећи румунски поета Михаи Еминеску (1850–1889). Од прозних писаца реалистичког правца средином века афирмисао се Јон Креанга, док је комедиограф Јон Лука Караџале тек чекао свој тренутак. У мађарској литератури средином века су још стварали задоцнели романтичари: приповедач Мор Јокаи, затим Имре Мадач, писац значајне филозофске драме *Човекова трагедија*, те песник Јанош Арањи (*Толди*). Од изразитих реалиста деловао је романописац Жигмонд Кемењ.

У српској литератури најзначајнији реалистички писац до 70-их година је Јаков Игњатовић, а у хрватској Аугуст Шеноа.

Реализам у ликовној уметности

„Као и романтичко струјање, и струјање реалистичких идеја има... свој извор у пуном XVIII. стољећу." И реализам је производ овог начина мишљења који је створио рационализам, а проширило га просветитељство. Деветнаесто столеће обогатило га је дијалектичким емпиризмом, „који настоји спојити тежњу за продубљивањем анализе појава на разини опажаја с тежњом да се успостави кохерентан, јасан и опћенит сустав распознавања појава и њихова означавања" (П. Франкастел). Примењена на уметничко стварање ова констатација значи да реализам у ликовним уметностима, као и књижевности, није био просто копирање нешто редуковане стварности већ да се, поред слагања између реалног стања и уметничког приказа (које се подразумевало), од уметности тражило једно ново осмишљавање стварности, кроз нову организацију одабраног материјала, његова нова осветљавања и нова вредновања.

Елементи реализма у европском сликарству сусрећу се врло изразито већ у уметности неокласицизма; има га, затим, код Гоје, у његовим приказима пучких свечаности, а реалистичку тему наилазили смо и код појединих романтичара, нарочито у каснијим фазама – код сликара барбизонске школе или код Домијеа, на пример. Реализам се, ипак, као уметнички правац јавља тек средином века. У сликарству он је, како је то од њега 1846-те тражио Бодлер, имао да изрази „хероизам модерног живота". Тај захтев први је као своје уметничко начело прихватио Гистав Курбе (1819–1877), сликар „без идеала и без религије" – како је о себи говорио. Он је у младости сликао као необарокни романтичар, али се касније уверио „да је романтичарско истицање осећања и мање само бежање од стварности", па је сам одлучио да се окрене непосредној реалности и свом властитом доживљају њених манифестација. За Курбеа оштре границе између социјалног натурализма и реализма није било, па кад се 1849-те појавила његова слика „Туцачи камена", у којој је дао „пун израз свог програмског реализма", у уметничкој јавности подигла се велика бура. Насликани чињенички прецизно, у природној величини и без романтичарске патетике, као рецимо код Милеа, ови мученици тешког рада ипак изазивају саосећање. Прудон је зато ову слику упоредио „с параболом из Јеванђеља". Једна друга Курбеова слика из 1855-те, коју је назвао „Унутрашњост мог атељеа, истинита алегорија у којој је сажето седам година мог уметничког живота", открива неколико његових уметничких и личних особина: снагу и складност његових радова, схватање уметничке истине као субјективног чина, истицање себе у први план своје уметности. „По мишљењу свију ја сам први човек Француске" писао је једном пријатељу. Поред поменутих, Курбе је израдио још велики број врло запажених слика: „Госпођице са обале Сене", „Погреб у Орнану", аутопортрети, портре-

ти уметникових сестара, у којима је демонстрирао бујност и сочност свог уметничког израза.

Путем реалистичког сликања средином XIX века кренули су и Пјер Пиви де Шаван („Сиромашни рибар“ 1861), акварелист, слободоумни учитељ многих авангардних сликара Гистав Моро, те Американац Џемс Мек Нејл Хвислер, који је живео у Европи (Паризу и Лондону). Хвислер је сликар који је, својим сликама „Мост крај Балерсија“, „Портрет госпође Цецилије Александер“ и, нарочито, „Аранжман у црном и сивом – уметникова мајка“ већ учинио корак ка импресионизму. У том погледу, као нека врста моста између реализма и импресионизма, најзначајнију појаву представља дело Едуара Манеа (1832–1883). Његова знаменита слика „Доручак на трави“ (1863) била је у правом смислу један нови „уметнички манифест“. На њој се види нага млада жена која, у друштву два млада господина у реденготима, седи на трави у природном амбијенту и обелује. Поза у којој се налазе особе на слици је чедна, али је сам призор бизаран и нереалан; није чак ни алегоричан. Вредност и програматски значај слике су, међутим, велики: у томе су што представља „визуелни манифест уметничке слободе, много револуционарнији од Курбеовог“ (Јансон). Она показује да уметничка реалност није проста копија природне или друштвене реалности, већ је то реалност како је уметник види и компонује. Своје схватање реализма као радикалне слободе изражавања Мане је нешто касније демонстрирао и на платну „Фрулаш“ (1866), на којем је сва пажња концентрисана на модел и на којој је, готово без икаквог сенчења, равна површина слике претворена у сликарски простор пун дубине. Мане је 1865-те насликао још једну слику („Олимпија“) која је узрмала уметничку јавност и изазвала скандал. Ни „Олимпија“ „није више убедљива илустрација неке теме, или идеје, већ је првенствено лепо сликарско дело“. Уметничко дело је постало само себи циљ. Многе своје велике слике („Нана“, „Бар у Фоли Бержеру“, „Портрет госпође Мишел Леви“) Мане ће насликати после 1870. године.

Кад је Мане ослободио сликарски израз дотадашњих схватања сликарских форми и техника, преузетих из ренесансе, пут за појаву импресионизма, као новог уметничког правца, био је отворен. Сам Мане тога није био свестан. Он је, штавише, одбацио и сам термин импресионизам, кад је 1874-те први пут био употребљен. Али тај нови стил ће, почевши управо од средине шездесетих година, привлачити све више младих и даровитих сликара. Тада су баш и почињали да стварају многи будући највећи импресионисти, који ће зрелост и пуну афирмацију постићи у последње три деценије XIX века: Клод Моне, Камиј Писаро, Алфред Сислеј, Пјер Огист Реноар, Едгар Дега, Пол Сезан и други. У то време они ће још тражити себе.

Ван Француске реалистичко сликарство је дало неколико значајних стваралаца у Енглеској. Средином XIX века тамо је стварао Форд Медокс Браун, чија слика „Последњи поглед на Енглеску“ (1852) представља најупечатљивији примерак покрета који је тежио ка приказивању „хероизма модерног живота“. Слика има социјалну тему: млади брачни пар исељеника с големом тугом и очајем баца поглед на домовину с палубе брода који их односи у нови свет. Слика је фотографски прецизна, безлична и реалистична.

Реалистички је у Италији средином века сликао припадник „прерафаелитске групе“ Данте Габриел Росети, чија слика „Ecce Ancilla Domini“ (1850), реалистична у детаљу, носи трагове многих архаизама, од самог назива до невеште перспективе и ограниченог коришћења боје.

Како у доба романтизма, тако и у реализму, вајарство није играло прворазредну улогу. „Укључујући чак и Карпоа, кипари XIX. стољећа били су веома привржени начелима традиционалне културе... “ (Франкастел). Тек ће импресионизам удахнути „нови живот скулптури колико и сликарству“ (Јансон). Њен главни носилац биће Огист Роден, који је наговештаје свог генијалног импресионистичког стваралаштва дао већ радом „Човек сломљеног носа“ из 1864. године. Наглашеном изражајношћу својих детаља ова скулптура ефектно оживљава мртву материју (бронзу). „Недовршеност“ овог дела, на коју су указивали ондашњи критичари, Роден ће као импресионист претворити у своје естетско начело.

Архитектура средине XIX века неће донети битно нових иницијатива у односу на оне које смо поменули у ранијим излагањима.

Музика 50-их и 60-их година XIX века

Другу половину XIX века – његове 50-те и 60-те године обележава неколико великих имена оперске и оперетске музике. У Паризу је пофранцужени Немац Жак Офенбах забављао публику Другог Царства својим веселим оперетама „Орфеј у паклу“, „Лепа Јелена“, „Паришки живот“ и другима. Велики успех на француским, а и другим европским сценама, постиже Шарл Гуно, опером „Фауст“ (1859) и са једанаест других музичко-сценских дела. У Италији је врхунац достизао плодни и ненадмашни Ђузепе Верди (1813–1901), композитор 26 опера, међу којима се већина и данас убраја у класични оперски репертоар. После „Набука“ (1842), „Ернанија“ (1844), „Магбета“ (1847) и неколико других младалачких опера, 50-их и 60-их година настају Вердијева ремек-дела: „Риголето“ (1851), „Трубадур“ и „Травијата“ (1853), „Сицилијанско вечерње“ (1855), „Симон Боканегра“ (1857), „Бал под маскама“ (1859), „Моћ судбине“ (1862), „Дон Карлос“ (1867), „Аида“ (1870). У последњим деценијама живота Верди ће компоновати још неколико великих опера. У његовим операма је „оства-

рен у хармонијској, ритмичкој и оркестарској текстури такав напредак да се оне још и данас приказују с несмањеним успехом“ (Ж. Селе).

Педесетих и 60-их година XIX века на светску музичку сцену с неколико великих дела изашао је немачки композитор Рихард Вагнер (1813–1883). Пошто је у младости компоновао симфоније и увертире, од 40-их година се и сам окренуо опери. После „Холанђанина луталице“ (1842) и „Танхојзера“ (1845), године 1850-те изведена је његова опера „Лоенгрин“, да би након ње, у раздобљу од 1854. до 1876-те настала велика музичко-сценска тетралогија „Нибелуншки прстен“, која се састоји од следећих делова: „Злато Рајне“, „Валкира“, „Зигфрид“ и „Сумрак богова“. У међувремену, 1865. и 1869-те изведена су још два његова знаменита дела: музичка драма „Тристан и Изолда“ и комична опера „Мајстори певачи“. Вагнерове опере и музичке драме донеле су много иновација у музичкој драматургији: симфонијску увертиру, „оркестар као тумача радње на позорници“, преплитање арије и речитатива, лајтмотив итд.

Средином века у музички израз доста новина уносе и Франц Лист, Роберт Шуман и Јоханес Брамс. Лист се потпуно окренуо оркестарским композицијама („Мађарске рапсодије“, „Сонате“, „Симфонија о Фаусту“, „Симфонија о Дантеу“, „Градска миса“). Листов музички колорит извршио је снажан утицај на његовог зета Рихарда Вагнера.

Пред смрт, 1856-те, Роберт Шуман компоновао је Бајронов драмски еп *Манфред*, док се Јоханес Брамс (1833–1897), који се формирао под утицајем Шумана и Листа, баш тада успињао на европску музичку сцену. Компонује, најпре, неколико квартета и „Романсу из Магелона“, затим већи број концерата, трија и соната, настављајући своју плодну делатност и после 1870. године. Упоредо с Брамсом у Аустрији се појављује Антон Брукнер, који је својом „Мисом у Д-молу“ означио настанак нове школе, која напушта Шуманову и Листову естетику и окреће се новим немачким узорима.

У првим деценијама друге половине XIX века снажан продор начинила је руска музика. Генерацију Глинке и Даргомирског смењује знаменита петорка: Балакирјев, Цуи, Мусоргски, Бородин и Римски-Корсаков. Прихватајући модерна струјања европске музике, они их прожимају руском народном традицијом. Сви припадници „петорице“ неће остварити значајно музичко дело. Цуи ће напустити музику, а Балакирјев ће играти већу улогу као аниматор и организатор музичког живота него као композитор, мада ће створити и неколико запажених композиција: музичку трагедију „Краљ Лир“ (1859–1861), неколико увертира, кантата итд. Александар Бородин (1833–1887), композитор квартета и симфонија, највећи домет остварио је музичким сликама „У степама средње Азије“ и опером „Кнез Игор“. Надахњивао га је руски фолклор, али се никад није директно служио цитирањем народне музике. Модест Мусоргски (1839–1881)

носилац је народне традиције и дубоког реализма у руској музици. Композитор је двеју монументалних „народних опера“ с историјским садржајем – „Борис Годунов“ и „Хованшчина“ – у којима је постигао изузетну живост, изражајност и усклађеност масовног народног духа с индивидуалним психологијама главних јунака. Мусоргски је компоновао и много других дела велике вредности. Најмлађи припадник „петорице“, Николај Рисмки-Корсаков ће своја главна дела написати тек после 1870. године.

Средином XIX века на врхунцу стваралаштва је чешки композитор Беджих Сметана (1824–1884). Патриота, борац за чешка национална права, популаризатор националне уметности, компоновао је реалистичку музику, полазећи од фолклора, али га високо уметнички транспонујући. Најзначајнија су му дела комична опера „Продана невеста“ (1866) и циклус симфонијских поема („Вишеград“, „Влтава“, „Из чешких поља и шума“ итд.) под заједничким насловом „Моја домовина“.

Шездесетих година XIX века на европској музичкој сцени јавља се неколико изузетно даровитих младих композитора, који ће пуну афирмацију достићи у наредним деценијама: Французи Жорж Бизе, Сезар Франк и Камиј Сен-Санс, Норвежанин Едвард Григ и други.

Регистар личних имена

Б

В

Г

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Џ

Ш

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ГРАЂАНСКА ЕВРОПА
(1770–1914)
ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА ЕВРОПЕ
(1815–1871)

Библиотека *Јазон*, књига 27/2

Прво издање, 2010. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.rs

Лектор
МИЛИЦА МИРЈАНИЋ

Ликовни уредник и
дизајн корица
АИДА СПАСИЋ

Графичка опрема и
уређење ликовних прилога
ДРАГАН ГАЏИРОВИЋ

Регистар
МЛАДЕН АЦКОВИЋ

Припрема за штампу
ВОЈИСЛАВ НЕСТОРОВИЋ

Обим: 34 штампарска табака
Формат: 16,5 × 23,5 cm
Рукопис предат у штампу октобра 2010. године.
Штампање завршено октобра 2010. године.
Штампа „Службени гласник", Београд